

ELIT, ELITEK A LOKÁLIS KISTÉRSÉGI TÁRSADALOMBAN

PÁSZKA IMRE

ELIT, ELITEK
A LOKÁLIS KISTÉRSÉGI
TÁRSADALOMBAN

X 108069

PÁSZKA IMRE

**ELIT, ELITEK
A LOKÁLIS KISTÉRSÉGI
TÁRSADALOMBAN**

SZEGEDI
EGYETEM
KIADÓ

Belvedere Meridionale – Szegedi Egyetemi Kiadó – JGYF Kiadó
Szeged
2010

A kötet megjelenését támogatta:

Szegedi Tudományegyetem
Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar
Magyar Tudományos Akadémia Szegedi Területi Bizottság
SETUP Alapítvány
„A tudomány támogatásáért a Dél-Alföldön” Alapítvány

SZTE Egyetemi Könyvtár

J000763663

Borítóterv: Pászka Csanád-Zoltán

ISBN 978-963-9573-66-6
ISSN 2061-2621

© Pászka Imre, szerző, 2010
© Belvedere Meridionale, kiadó, 2010

Minden jog fenntartva.

A kiadásért felelős: Jancsák Csaba kiadóvezető, Belvedere Meridionale

Nyomda: Bába és Társai Kft., Szeged
Felelős vezető: Dr. Majzik István
Printed in Hungary

X 108069

TARTALOM

ELŐSZÓ	7
AZ ELIT FOGALMA	17
1. Definíciók, értelmezések	17
2. Rezidiumok és derivátumok	23
3. Szelekció, reprodukció, cirkuláció	26
4. A politikai osztály és az oligarchiaképződés	31
5. Elemzési keretek	39
AZ ALKALMAZÁS LEHETSÉGES PÁRHUZAMAI	49
1. A lokális és kozmopolita dichotómia	49
2. Járadékosok és vállalkozók	56
ALAPKÉRDÉSEK	63
1. A tranzitológia elitelméletei: folytonosság vagy megszakítottság	64
2. Piacrendszer: önellátás, piac, kapitalizmus	87
a) A protektív és a produktív modell	98
b) Centralizáció, decentralizáció, recentralizáció	108
„HOMOKHÁTSÁG” KISTÉRSÉG	115
1. Tér és a társadalomtér szerkezete	115
2. Helyi elit(ek) identifikációi	132
3. Elbeszélői fogalomalkalmazás és definíciók	148
a) Formális értelemben vett fogalomalkalmazás	151
b) Normatív értelemben vett fogalomalkalmazás	160
c) Bináris ellentétpárok	173
d) Régiek és újak kapcsolatai	185
4. Elit konfigurációik	192
5. A helyi elitek: szerkezet és struktúra	201
a) A múlt, családi háttér/származás	203
b) Az élethelyzetek jelen kontextusai	212
c) Az utódok élethelyzete	222
d) A rendszerváltás megélése (kollázs)	229
ÖSSZEGZÉS	
Elméletek és tapasztalatok	257
Szakirodalom	271
Mellékletek	279
Névmutató	327

A rendszerváltás/elitváltás kérdése a tranzitológiai szakirodalomban főleg a '90-es évek elején-közepén állt az érdeklődés előterében. A különböző elméleti és módszertani orientációk mentén megfogalmazott hipotézisek, elméletek, empirikus kutatások túlnyomó részt a makrostrukturális csúcson zajló fejleményekre összpontosítottak. A csúcson zajló nagy átalakulással együtt járó strukturális pozicionális változásokhoz hasonló fejleményeket feltételeztek a helyi társadalmak mobilitási folyamataiban is. Ezzel mintegy megerősítést nyert a leképződés jelensége, vagyis a strukturális váltással a lokális társadalmakban is elitcsere, a rekrutáció, a szelekció folyamatai a makroszinttel azonos, vagy közel azonos módon ment végbe. Az empirikus vizsgálatok az előfeltevéseket többé-kevésbé igazolták, a kutatások a leképződés jelenségét általánosító érvényességgel alkalmazták a helyi társadalmakra is, és választ kerestek, illetve adtak arra kérdésre, hogy mi lett a régi nomenklátúra vezetőivel, hogyan ment végbe az elitcsere, honnan jött az új elit, milyen szelekciós „masinációk” (Mosca) érvényesültek a kiválasztásukban. Napjainkban e kérdések többnyire tisztázódtak, helyettük makro- és mikrotársadalom szintjén egyaránt az elit(ek) teljesítménye került, nem annyira a szakmai, mint a közérdeklődés fókuszába. A tudományos kutatások fentebb jelzett többirányú elitvizsgálatai azonban továbbra is előnyben részesítik a makrostrukturális folyamatokat, s annak szegmentáris leképződését. A lokális társadalomvizsgálatok főként az uniós pályázati erőforrások elosztására, felhasználására összpontosítanak, amely nem mellékesen együtt jár, illetve együtt kellene járjon a helyi elitek teljesítményének vizsgálatával is. Dolgozatunk sem kerülheti meg ezeket a kérdéseket, már csak azért sem, mert az elbeszélőink elitazonosításaiban a teljesítmény orientációs szempont volt, noha nem ez képezte a kutatás eredeti, kiinduló előfeltevéseit. Eredetileg szerényebb célokat foglalmaztunk meg: egy konkrét helyi társadalom körülményei között ellenőrizni kívántuk a leképződés jelenségét, s ezzel implicit a szakirodalomban megfogalmazott hipotézisek, elméletek, empirikus vizsgálatok eredményeinek alkalmazhatóságát. Magyarán: első-sorban az érdekelt, hogy a helyi társadalom régi nomenklátúra-vezetői honnan jöttek és mi lett velük és utódaikkal a rendszerváltást követően. Az elitcsere, az elitváltás, az új elit rekrutációja helyi szinten a makrostrukturális mintát követte-e vagy sem. A kutatás és az írás folyamatában, a szakiroda-

* A kutatás a Széchenyi István Ösztöndíj (2002–2005) keretében jött létre.készült.

lomból már jól ismert előfeltevések, annyiban módosultak, hogy kiegészítéseket vezettünk be, amit elbeszélőink narratíváinak tematikai változatossága, és ezzel párhuzamba állítható kontextuális tényezők számbavétele indokolt. Az utóbbi megközelítés arra az összefüggésre próbált rákérdezni, hogy vajon a piaci rendszer, amit a rendszerváltás környékén és azt követően bevezettek, ténylegesen is befolyásolta-e az elit(ek) szelekcióját, vagy pedig attól viszonylag független „masinációk” érvényesültek. Ilyen és hasonló kérdések, gondolattársítások első látásra idegennek tűnhetnek a lokális társadalmak mobilitási folyamataitól, bonyolítják annak vizsgálatát és eltávolítanak eredeti céljainktól, azonban nem haszontalan a kérdésfelvetés, ugyanis az elitképződés általánosabb értelemben rendszerfüggő és nem mellékesen utánzó, mintakövető is. Lehetséges, hogy makrostrukturális szinten az endogén erőforrások mellett az elit(ek) képződésében, szelekciójában exogén erőforrások is közrejátszanak. Ha ez így van, akkor lokális szinten több mint kétséges, hogy hasonló fejleményeket kiváltó folyamatok érvényesülnének. Láthatóan, ha a kérdést csupán a leképződés jelenségének oldaláról közelítjük meg, egy sor, a piaci rendszer természetét és szerkezetét, a kulturális beágyazottságot érintő problémát kell mellőznünk, noha azok választ adhatnak arra, hogy miért válhat töredezetté egy adott társadalom, hogyan lehetséges a rég-új elit(ek), illetve a jelenlegi elitszegmensek konfigurációjának folyamatos újratermelődése a helyi társadalom szintjén is.

A dolgozatunk tárgyi megalapozását a terepkutatások során előállított élettörténet-adatbázis képezte, amelyet 2002–2006 között a szociológia szakos tudományos diákköri hallgatók csoportjának közreműködésével készítettünk a „Homokhátság” kistérségben. A kistérséget alkotó 16 település közül négy községben (Domaszék, Röske, Öttömös, Üllés) és a kistérség központjában Mórahalom városában végülis a felkért személyek közül 93-an voltak hajlandók élettörténeteik elbeszélésére. A lejegyzett élettörténetek terjedelme valamivel több mint ezerötyszáz gépelt oldal. Terjedelemi okok miatt az élettörténetek között többször is tallóztunk, a dolgozat tehát a narratív adatbázis – többszöri szelekciónak alávetett – élettörténeteinek szövegtöredékeit és szelvényeit tartalmazza, a statisztikai rész viszont az összes élettörténet, életút (életpálya) szelvényeinek adatsorait. Az élettörténet-elbeszélők kiválasztása névlista alapján történt, amely 405 személy nevét tartalmazta.¹ A névlistát a tanácsí végrehajtó-bizottsági és az ön-

¹ Mivel az elbeszélőink közül többen jelezték, hogy csak akkor mondják el élettörténetüket, ha a nevük és elbeszéléseikben szereplő személyek neve nem fog szerepelni, így egységesen úgy döntöttünk, hogy az élettörténetekből idézett részekben szereplő neveket, s az elbeszélők nevét sem tüntetjük fel, nem is helyettesítjük nevük kezdőbetűivel, illetve ki-

kormányzati testületi ülések jegyzőkönyveiben szereplő személyek által az 1982–1990, illetve 1990–2002 között betöltött vezetői beosztások alapján állítottunk össze. Terepen névlistát esetenként (elhalálozás, elköltözés, a beszélgetéstől való elzárkózás miatt is) hólabda technika alkalmazásával egészítettük ki, illetve pontosítottuk. Az adatbázisunk gazdasági szegmensének vizsgálatában felhasználtuk a Csongrád Megyei Ipari Kamara 2001. évi leírását. Az élettörténetek felvétele rendszerint kétnapos csoportos kiszállások keretében történt, amely alkalmat adott a közvetlen megfigyelés spontán formáinak a beiktatására is, mint például utcai beszélgetések a helybeliekkel, terepbejárás (házak, porták, utcák stb. megtekintésére).

A terepkutatást megelőzően szemináriumok keretében elméleti és módszertani ismereteket gyűjtöttünk, amelyek segítségével megpróbáltuk tisztázni az élettörténeti adatfelvétel során az interjú műfaj természetéből adódó sajátos kérdéseket, mint például, milyen interjútypus (félíg strukturált vagy nyíltvégű) a legalkalmasabb céljaink megvalósításához, azt hogyan kell használni szemtől szemben, dialogikus helyzetekben, beszélgetés közben mire kell figyelni stb. Végül is a félíg strukturált interjútypus mellett döntöttünk. Terepen az adatfelvétel megkezdése előtt mindig eligazításban részesítettük a csapatot, amelynek során az adott településsel kapcsolatos szociodemográfiai adatokat ismertettük, s néhány a településre vonatkozó sajátos jellemzőt. Az esti megbeszéléseink alkalmával, a hallgatók beszámoltak napi tapasztalataikról (nemcsak a hallottakról, hanem a látottakról is.) Az előállított és lejegyzett, tehát elemzésre alkalmassá tett adatbázisunk nem tekinthető reprezentatívnak, ugyanakkor a téma a helyi elitek, akár csak az általában vett elit, illetve a mobilitás problematika narratív megközelítése, kvantitatív belátásból inkább metatudományos területnek számítanak. Azt a kérdést most zárójelbe tehetjük, hogy a kérdőíves adatfelvétel útján-módján előállított adatbázis mennyiben tekinthető objektívnek. Hadd jegyezzük itt meg, hogy a közvélekedéssel ellentétben úgy véljük, az empiria szó jelentése sokkal tágabb annál, mint amilyen értelemben használják. Az empiria szó tapasztalatot jelent, amelyet érzékszerveink segítségével (látás, hallás, érintés) szerzünk meg, s nem utolsó sorban gondolatilag is tapasztalatokhoz juthatunk. Más szóval, mindent, ami megfigyeléseinket szolgálja és annak különböző formában történő rögzítési módjait (írás, kép, plasztika, audiovizuális anyagok stb.) is az empiria tartományába vonhatjuk. Ezért is furcsán hatnak az olyan és ahhoz hasonló terminusok, amelyek az empiriát empirikus szóval helyettesítik, s fogalmat alkotnak belőle, és így egy körül-

talált rövidítésekkel. Helyenként viszont, a régi és új elit között különbségtétel miatt, kénytelenek voltunk utalni elbeszélőink egykori és jelenlegi státusára.

határolható területre szűkítik jelentését, mint például az empirikus szociológia esete is mutatja, ami alatt a kérdőíves adatfelvétel statisztikai feldolgozása nyomán nyert eredményeket tekintik empirikusnak, mivel az állítólag objektív. Az empiriát, így az empirikust is, tág értelemben használjuk; minden beletartozik ami érzékszerveinkkel, valamint gondolatilag/kognitíve megragadható. Nem véletlen, hogy dolgozatunkban nyitottságra törekedtünk, a narratív és statisztikai megközelítés együttjárásával próbálkoztunk, ugyanis mindkét eljárás haszonnal működhet közre, illetve egymást kiegészíthetik az adott téma megértésében-értelmezésében.

Ebben a belátásban megértő módon viszonyulunk ahhoz a régóta felismert tényálláshoz, hogy elbeszélőink – akik múltban és részben a jelenben is elitpozícióban voltak/vannak – beszéd-cselekvései szubjektíve szándékoltak és konstruáltak. S keresztazonosításaik, vagyis hogy ők, mint a volt vagy jelenlegi elit tagjai, kit tekintenek elitnek, megítélés kérdése. Mindezzel a dolgozatban bővebben foglalkozunk. A legtöbb nehézséget az okozta, hogy kezdettől fogva célunk minél több élettörténet gyűjtése volt, az így előállított élettörténet-halmaz feldolgozása tematikus tagolást igényelt. Viszont a narratív interpretatív belátások nem mindig vannak összhangban a tematikusmező-elemzés (G. Rosenthal) eljárásaival, mivel az nem kontextualizálja az elbeszélői megnyilatkozás tartalmát, holott a tartalom értelemadásain van a hangsúly, azon, amit az elbeszélő mond az adott témában és nem azon, hogy kérdőrevonjuk a beszéd-cselekvőt. Másfelől az egyszemélyes élettörténetek (a nyersanyag, a tárgy) előállítása, noha nem problémamentes, de a téma megértése-értelmezése nagyobb volumenű adatbázis estére sem elméleti, sem metodológia tekintetében nem kidolgozott. Az élettörténet újraéledő szakirodalmában többnyire az egyszemélyes élettörténetek képezik a kutatás tárgyát, s azok értelmezésére használt eljárások, speciális témákra (holokauszt, gulág) vonatkoznak, más esetekben a pszichoanalitikus beállítódástól sem idegenkednek, vagy pedig inkább az *oral history* körébe vonható tárgyra alkalmazott történészi összehasonlító megközelítéseket részesítik előnyben. Egészében ezzel indokolható, hogy a kutatás lezárását követően, tehát amikor már a lejegyzett (tehát nem átírt) élettörténeti adathalmaz feldolgozására került volna sor, kénytelenek voltunk azt hosszabb időre megszakítani, hogy a kutatással párhuzamosan gyűjtött szakirodalmi – elméleti és módszertani – ismereteket feldolgozzuk. S ezzel valamiképpen megteremtjük az élettörténet-halmazok megértésének-értelmezésének azt a keretét, amely a szociológia klasszikus (megértő, fenomenológiai, hermeneutikai) vonulatába próbálja integrálni a határterületeit

képező tudományok újabb (beszédaktus, kommunikatív cselekvés, narratív interpretatív, én-rendszerek stb.) eredményeit.² Ebből a perspektívából nézve, a terepkutatás során előállított élettörténet-halmaz képezi azt a tárgyi alapot, amelynek témájára megpróbáljuk alkalmazni azokat az elméleti-módszertani ismereteket, amelyeket narratív történetformák terminussal foglaltunk össze. Az eljárás a téma megértése-értelmezése tekintetében három technikainak vagy instrumentálisnak nevezhető dolog párhuzamba állítására tesz kísérletet: egyrészt, mint fentebb is jeleztük, a narratív interpretatív megközelítésekbe bevonja az elbeszélte történetek (a valóság szubjektív érzékelése) mellett a statisztikai adatokat, amelyeket az életút, életpálya objektívnek tekinthető szociodemográfiai jellemzői szolgáltatnak, másrészt kiegészítjük mindkettőt levéltári, könyvtári anyagokkal és a szakirodalom témára vonatkozó ismereteivel, illetve saját belátásainkkal. Elméletileg feltételezzük, hogy a társadalom elitcsoportjainak képződése, noha differenciálódó tendenciát mutat, ennek ellenére mindig van egy sajátos endogén rendszerelvű örökség, amely a differenciálódásuk módját, bármennyire is nyitottak az újabb és újabb exogén kihívásokra, valamilyen formában, illetve negatív/pozitív irányba befolyásolhatja. Az elitek kérdése – helyi vagy makrotársadalmi szinten egyaránt – a jelzett differenciálódási folyamat részét képezi, viszont hatékonyságuk, az a mód, ahogyan válaszokat adnak a rövid- és hosszútávú kihívásokra nagyban függ attól, ahogyan megértik és alkalmazzák a kihívásokat történeti társadalmuk kulturális örökségéhez. A hatékonyság mindig az alkalmazás módjával korrelál; helyi szinten, ha az alkalmazást leképződésként értelmezzük, amely valamely univerzalista eszmerendszer és stratégia – rendszerint gazdasági – nem szelektív követését, utánzását tekinti a felzárkózás biztosítékának, akkor alkalmazásról nem beszélhetünk. Az alkalmazás mint a hatékonyság egyik lehetséges mércéje, mindig kontextuális belátásokból indul ki és szelektív, vagyis ellenálló és értékorientált, amit láthatóan jól jelenítenek meg az elbeszélők megnyilatkozásai is. Más szóval helyi identitás és legitimitás, az imázsépítés a lokalizmus eszmeiségében fejeződik ki, amelynek a régi és az új elit egyaránt stratégiai fontosságot tulajdonít, sőt érték-rangsorolásaikban mint a hatékonyság kifejeződését; a materiális tényezők elé helyezi. Ebben az értelemben azt feltételeztük, hogy a helyi hatalmi elit(ek) nem a hatalomtechnikusok csoportja, hanem a helyi társadalom irányítására képes és alkalmas személyekből áll, akik beágyazottságuk okán a lokális társadalom kohéziójának formálásában is fontos szerepet játszanak, illetve képesek a lokális társadalomépítés politikai funkcióinak ellátására is.

² Pászka I. 2007. (első kiadás), 2009. (második kiadás)

Látnunk kell, azonban, hogy a narratív megközelítés interpretatív-kontextualista eljárás hatósugara, bizonyos határokat nem léphet át, ami tágabb összefüggésében a szociológia kezdetéig is visszavezethető, ugyanis Durkheim óta az egy sablonos és merev tartalomelemzés kivételével még nem fejlesztettek ki szisztematikus és értékelhető technikákat a személyes dokumentumok elemzésére. A kvantitatív eljárások dominanciája hátréba szorította a kvalitatív szövegelemzést, noha az élettörténet írásos formája, s a sajtóanyagok képezték kezdetben a szociológia vizsgálódásának tárgyát (Chicagói Iskola.) Többen ironikusan jegyzik meg, hogy azt a módszert, amely jobban értelmezi a szavakat, mint a számokat, még nem vitatták meg. Napjainkban a narratív adatgyűjtés és adatelemzés ismét felszínre hozta az írásos dokumentumok használatát, illetve a szövegelőállítás és a szövegelemzés kérdését. Általában dokumentumot egy adott rendszerben létrehozott terméknek tekintik, akárcsak a beszédet, amely meghatározza, jelentéssel látja el azt. Ahhoz, hogy értelmezhetővé, olvashatóvá váljon, bármilyen típusú is legyen a tárgy, írásos szöveggé kell átalakítani.³ Ezzel egyben arra is utalunk, hogy az alábbiakban nem foglalkozunk a különböző interjútípusok terminológiai kérdéseivel, az interjúk előállításának technikáival, ugyanis ebben a témában az utóbbi időben magyar nyelven több fontos munka is megjelent, amelyek megítélésünk szerint – függetlenül a kutatott témától – jól alkalmazhatók.⁴ Azonban azt is látnunk kell, hogy a szóban forgó munkákban nincs utalás a narratív történetformák (élettörténetek stb.) elemzésének sajátosságaira, azt az általánosabb értelemben vett kvalitatív mezőbe integrálják.⁵ A kimondottan narratív elemzési eljárás esetében is egy személy élettörténete képezi a vizsgálódások tárgyát,⁶ az aggregált élettörténeti adatbázisoknak a statisztikai adatsorokkal, levéltári kutatásokkal való párhuzamba állítása, illetve a két vagy több eljárás együttes alkalmazására tett kísérletek szinte teljeséggel hiányoznak. Mindez nem jelenti azt, hogy az egy személy élettörténete elemzésénél használt eszköz-

³ Mindez nem jelenti azt, hogy a személyes dokumentumok írásos formája az egyetlen értelmezésre alkalmas anyag (lásd: Pászka I. 2007:78–119.)

⁴ Seidman 2002., Manson 2005., Kvale 2005., valamint Babbie 2003:315–411.

⁵ Mason, J. 2005:48.: A szerző legnagyobb erénye, hogy letisztítja ezt a kutatási irányzatot mindenféle hozzá kapcsolt burjánzó módszertani, technikai és elméleti vonatkoztatásoktól, s egyszerűen egy használható kutatási útmutatót tesz az asztalra. Sajnos a hiányosságait mi vagyunk kénytelenek elszenvetni, hiszen teljesen figyelmen kívül hagyja a narratív eljárást, s mindazokat az adatelőállítási és elemzési módokat, amelyek ezzel együtt járnak (hermeneutika, diakronikus-szinkronikus perspektívák, a léptékek kérdése, a szubjektivitás stb.)

⁶ G. Rosenthal, Fr. Schütze, D. Barteaux, Vajda J., Kovács É.

készletet is zárójelbe tehetjük, ellenkezőleg, olyan elméleti-metodológiai alapnak tekintjük, amely nem kerülhető meg, Ennek egyszerű oka van, az aggregált élettörténeti adatbázis is az egyes személyek élettörténeteiből indul ki. S minthogy nincs két azonos élettörténet, így az általánosítható sémák megvonása mellett, amelyet az életutak (életpályák) objektív adatso-
rai tesznek lehetővé, állandóan tekintettel kell lennie az elbeszélte történe-
tek szubjektív, egyedi nézőpontjára is. A személyes beállítódások és lá-
tásmódok interszjektívek is, vagyis az adott dolgokról, eseményekről sok
bennük a közös vonás, ezek is általánosíthatók, viszont számolni kell – az
azonos szocializációs, történelmi-kulturális háttér ellenére – az elbeszélő
által megélt élet tapasztalatainak, élményeinek, értékeinek, vágyainak, atti-
tűdjének, érzéseinek, véleményének az általánostól eltérő, másképpen ér-
telmezett jelentésadásaival, azzal, amely saját élethelyzetének perspektívá-
jából látja, illetve láttatja környezetét.

Ebben az összefüggésben a narratív történetformák megértő-értelmező
eljárásának, amely magába foglalja a leírást és a magyarázatot egyaránt,⁷
számolnia kell egy sor szövegen kívüli tényezővel: a kutató és az elbeszélő
előítéletei, esetleg társadalmi helyzetük, etnikumuk, nemük, életkoruk, isko-
lázottságuk, történelmi-kulturális és szocioföldrajzi helyzetük különbözősége-
vel. Ugyanígy eltérő lehet érzelmi beállítódásuk, a múltról, a jelenről, le-
hetséges jövőről alkotott elképzelésük. Az értelmezőt elsősorban – mivel
írásban rögzített személyes dokumentumok típusa van dolga – a történe-
tek, tapasztalatok, élmények stb. tartalma illetve a tartalomjelentések ér-
deklik, miközben szem előtt kell tartania a történeti/történelmi aspektusok
dialektikáját, vagyis ismernie kell az elbeszélő személyes és interperszoná-
lis történetét és el kell azt helyezni a történelemben. A narratív történet-
formák, sajátosan az élettörténet-halmazok egyrészt az elbeszélő interper-
szonális, interrelációs hálózatát teszik láthatóvá, amelyben a személy él,
másrészt közvetlen összehasonlításra nyújtanak alkalmat, ezáltal érthető
meg, hogy az adott szociogeográfiai térben hogyan pozicionálhatók jelenlegi
életviszonyaik. Mindezt azért fontos hangsúlyozni, mert sokan úgy gondol-
ják a társadalomtudományok művelői közül, hogy a tér nem földrajzi csak
szociális, a jelen nem történeti/történelmi, hogy az idő szinkronikus-diakro-
nikus szemlélete nem szociális, így a megértés-értelmezés folyamatában
mellékes.

⁷ A narratív történetformák alatt szűk értelemben az élettörténetet és az önéletírást értjük, tág értelemben pedig a társalgások, köznapi beszélgetések történeteit, az eseményekről beszámoló naplókat, memoárokat, életrajzokat, krónikákat, riportokat, interjúkat és egyéb más visszaemlékezésszerű nyelvi megnyilatkozásokat (lásd: Pászka I. 2007:12–18.)

Az értelmezőnek tehát egy olyan diskurzussal van dolga, aminek tárgya, témája⁸ tágabb kitekintésű, mint az aktuális világ, a múltat és a jövőt is magába foglalja, azonban tapasztaljuk, hogy a hétköznapi élettörténeti elbeszélő esetében sincs semleges diskurzus. Vannak erősen szubjektív irányultságú diskurzusok és semleges diskurzusok, de van olyan is, amely a hivatalos diskurzus szajkózása, amely nincs összhangban saját élethelyzetével (pl. az eszme iránt elkötelezett emberek esete, miközben az eszme hozadéka számukra anyagilag, erkölcsileg, politikailag stb. többnyire nulla.)

Noha a megértés-értelmezés az elbeszélők szándékainak és motivációinak a tartalomára, és a dolgokról való tudására irányul, számolnia kell egy sor befolyásoló tényezővel (tömegmédia), így a hagyományos értelemben vett interszubjektivitás fogalma rendkívül kitágul, s egyre csekélyebb annak a tudásnak az aránya, amit az elbeszélő önmagától tudhat. Viszont azzal, hogy saját élethelyzetére alkalmazza a körülményeket, rést nyit sajátos, egyedi gondolatfolyamatának működésmódjára, arra ahogyan formalizálja, alkalmazza vagy sem a dolgok azonosítását és a köztük lévő különbségeket.

A szociális szerepek + múlta/jövőre vonatkozó (nem a foucaultianus erő + tudás = dominancia séma értelmében) történetei, témánk esetében azt kívánja hangsúlyozni, hogy az elbeszélő milyen pozitív vagy negatív személyes történetet tulajdonít önmagának és a másoknak. Ez lehet sok más történthez hasonló, illetve minden mások történetétől különböző. Más szóval a múlt-érzékelése és jövőre irányuló stratégiája meghatározza-e vagy sem az elbeszélőink jelenlegi mozgás terét.

A minimális törekvésünk annak tisztázása volt, hogy melyek közös, kollektíve megélt történetek, és melyek az egyéniek, melyek a társadalmi térben az azonosításainak és különbségtevéseiknek szempontjai, illetve a társadalmi távolságokat, a kizárásokat milyen belátások vezérlik. Mind e mellett az értelmező lehet instrumentalista, ragaszkodhat ahhoz, hogy az elbeszélő mit gondol, mit érez, milyen hitek, értékek szerint teszi ezt vagy azt stb., vagy realista – az elbeszélések az adott körülményekről esendő bizonyítékok. A beállítódás említett módjainak alternatív alkalmazása is jelent-

⁸ A tárgy a nyers adat, a szóbeli interjúhelyzetben előállított anyag, vagy annak szószerint lejegyzett változata; a téma a tartalom; a kettő egységei lehetnek pl. a diskurzus esetében a feminista diskurzuson belül az egyenlőségről szóló diskurzus, a neoliberais diskurzuson belül a deregulációról szóló diskurzus stb. Beszélhetünk pszichológiai diskurzusról, amelynek témája-tartalma a személyes, és szociológiai diskurzusról – az apa szerepe manapság. (lásd: Hollway 1989:53., Wengraf 2001:8–9.) Témánk esetében pedig szó van a rendszerváltásról szóló hétköznapi diskurzusról, amelynek témája-tartalma a különböző egyéneknek és csoportoknak a véleménye, tapasztalata a rendszerváltásról, arról, ahogyan megélték ezt a történelmi eseményt.

het megoldást, azonban a narratív történetformák interpretatív eljárása az élettörténet-halmazok értelmezésébe más szövegen kívüli adatokat is bevon; vagyis kontextualizálja a narratívák tartalmait, ezzel próbálja ellenőrizni érvényességüket, megbízhatóságukat. Érvényességük bizonytalanságai ellenére mégis az élethelyzetek összetettebb aspektusait az élettörténetek tehetik láthatóvá, azzal, hogy érdeklődési, szubjektív észlelési, valóság-észlelési, elbeszélési, nyelvhasználati, értelemadási, élményekre vonatkozó stb. kérdésre adnak választ. Noha, mint említettük, mindez a szubjektív észlelés, tapasztalás nézőpontjából történik. Világosan kell látnunk, hogy az élettörténet formája nem a kutató konstrukciója, hanem az elbeszélőjé, aki értelmet ad narratívájának azzal, hogy életútjáról, családjáról, közösségi szerepeiről, munkájáról, sztereotípiáiról, az élete értelméről, törekvéseiről, életcéljairól, kapcsolatairól – mondhatni spontán módon – lineáris sémát alkot, amelyekbe szinkronikus epizódokat illeszt.

A szubjektív észlelés mint folyamat feltárása ezért is arra irányul az értelmező részéről, hogy láthatóvá tegye, illetve ellenőrizze az egyén valóság-észlelésének helyes vagy helytelen voltát. Az elbeszélő valóságérzékelésének és/vagy -észlelésének megragadása az élettörténeti narratívákban önmagában is elégséges lehet, ugyanis vannak dolgok, amelyek láthatók, közzismertek, közbeszéd témái, közmegítélésük konszenzuson alapszik, esetleg törvényi eljárások által is bizonyítottak, de nem árt, ha az értelmező ismeri a terepet és az élettörténet mikro-, mezo- és makrokontextusai közötti viszonyokat. Viszont tény, hogy külön dolognak kell tekinteni azt, ahogy az életét valaki megélte, és ahogy annak történetét elbeszéli. Minden, ami megtörtént; illetve a megélt élet az a múlt, amit az elbeszélő a jelen perspektívájából elevenít fel, s minthogy az emlékezet szelektív, motivált és szándékolt, így az élettörténetek alapvetően az elbeszélés alkalmával felépítettek, vagyis a dialogikus helyzet teremtette diskurzusban előállított. Ilyen értelemben egy intencionális beszédcselekvéssel van dolgunk; amely nem egyszerűen szubjektív, hanem kontextus-függő, ugyanis bármennyire is egyéni, más élettörténetekkel kevesebb összehasonlítási tartalmakat foglal magába, mégis óhatatlanul magán viseli környezetének szociokulturális mintáit. A narratív történetformák személyes, szubjektív vonatkozása, ha tudományos perspektívából közelítjük, az imént említett okokból sem nélkülözheti az értelmezést, ugyanis az értelmező mintegy kiegészíti, magyarázza, analógiába állítja mindazokat az tudásismereteket, amelyek helyzeténél fogva az elbeszélő nem képes, amelyek különben rejtettek maradnának. A narratív történetformák (élettörténetek) mondhatni, kettős felépítettségűtől szenved, egyrészt az elbeszélő konstrukciója, másrészt pedig az értelmezőé, s ebben a kettősségben a domináns tényező az értelmező, aki végül is az elbeszélő ön-

kifejezését egy másik összefüggés rendszerébe szerkeszti meg. Az élettörténeti témák-tartalmak tagolása és összekapcsolása mindig konkrét esethez fűződő feladatokat jelöl meg, tehát nincsenek általánosan formalizált sémák, ez a lazaság bizonyos értelemben lehetővé teszi az értelmező számára is a különböző közelebbi és távolabbi asszociációk alkalmazását.

A fentebbi előreutaló megjegyzések, csupán vázlatos jelzéseket tartalmaztak a narratív történetformák „természetével” együttjáró problémákról, a dolgozatban helytel-közel az adott szöveg tartalmának kontextusában a kérdés más aspektusainak bemutatására is sor kerítünk.

Az elmondottak befejezéseként, köszönetemet fejezem ki Rácz Attila kollégámnak, aki, miután jeleztem szándékomat, a tárggyal és a témával kapcsolatos elképzeléseimet, kutatási terepként a „Homokhátság” kistérséget ajánlotta figyelmembe, ugyanakkor megszervezte a kutatócsapatot, és a kutatás beindítását és vezetését is vállalta. Hasonlóan hálás köszönettel tartozom mindazon hallgatóimnak, akik érdeklődés tanúsítva a kutatás tárgya és témája iránt, vállalták az adatbázis előállításának (az interjúk felvételének és lejegyzésének) fáradságos munkáját. Név szerint Balogh Péter, Varga Attila (PhD hallgatók), Nagy Teréz (PhD), Boros Lajos (PhD), Géra János Pál, Kovács Gábor, Sági Norbert, Rákos Viktória, Varga Ágnes, Kádár Zoltán. A kutatás előkészítő szakaszában nagy segítséget jelentett néhány, a gazdasági élettel kapcsolatos kutatásokra vonatkozó kéziratok anyag megismerése, amelyet Csige András, Kovács Imre bocsátott rendelkezésemre. A témáról több alkalommal is tartalmas beszélgetéseket folytattam Utasi Ágnessel. A helyi életviszonyok múltjának és jelenének fontos, a megértést elősegítő részleteibe Csanyi László, Nógrádi Zoltán, Bata Ferenc, Piri József elbeszélései avattak be. A terepkiszállásaink alkalmával megértő segítséget, támogatást nyújtottak Mórahalom, Domaszék, Röske, Öttömös, Üllés önkormányzatai. Különösen e településeken élő élettörténet-elbeszélőinknek tartozom hálás köszönettel, akik időt szakítottak és türelmet tanúsítottak, otthonukba befogadták hallgatóinkat, megosztották velük életük napi gondjai mellett megélt tapasztalataikat, a dolgokról alkotott véleményeiket, elképzeléseiket. Hozzájárulásuk nélkül a kutatás programja aligha valósulhatott volna meg. A narratív életút adatbázisának statisztikai táblázatokba szerkesztésében Lőrinczi János kollégámnak tartozom nagy köszönettel, valamint családomnak a türelméért.

Algyő-Szeged, 2009. december hava.

1. Definíciók, értelmezések

Az elit fogalmának szűkebb és tágabb értelemét általában az elit meghatározásához kapcsolják, amelyek az elit jellemzőinek, szerepeinek különböző értelmezését teszik lehetővé,⁹ s különböző elméleti belátások mentén lehet csoportosítani, illetve paradigmákba illeszteni.

A meghatározásokból kiinduló csoportosítások szempontjai lehetnek *a) a társadalom tagoltsága* mentén történő megközelítés (R. Aron), amely *nominalista* (a csoportok határai formálisak, mesterségesek) és *realista* (a társadalom tagolt) belátások különbségeiből származó definícióit tartja fontosnak az elitértelmezések tekintetében is; *b) a fogalom szegmentális szűkítése* megközelítésben a politikai eliten van a hangsúly, tágabb értelemben pedig a gazdasági, kulturális, esetenként a katonai elitet is bevonják ebbe a keretbe¹⁰; *c) a fogalom „személyhez” kapcsolása, személyre vonatkoztatása* értelmében, a személyes tulajdonságok/képességek alapján tesz különbséget a természetes elit (pszichológiai alapképességek) és szervezeti elit (az intézményi) között; *d) a fogalomorientált* belátás a tartalmi irányultságú, amely az értelmezést az előbbihez hasonlóan képességbeli, hatalmi vagy pozicionális-strukturális feltételekhez köti. (Takács 1998/1:139–140.) A természetes elit és a képességeket kiemelő jellemzők, a fentebbi meghatározásokban, egymással átfedésbe hozhatók.

A fogalomorientált meghatározás mentén az elit¹¹ osztályozása lényegében egyfajta tipológia is, melynek szempontjai a hangsúlyt a személyes képességekre, a hatalmi és a pozicionális-strukturális orientációkra helyezik. (Takács 1998/1:140.)

A felsorolt megközelítések mellett, illetve a fogalomreintált belátások alkalmazásával, lehetséges az elit-fogalmának és meghatározásának egy másik, inkább leíró módozata is, amelyet az elitelmélet klasszikusainak szempontrendszerre vezérel.

⁹ Takács K. 1998/1:139.

¹⁰ Az osztályelméletek, s a klasszikus és neolitista megközelítések illetően (lásd: Aron, R. 1950. I–II. In: British Journal of Sociology, 1., 6., 126–143., valamint Aron, R. 1974. In: Lipset M. S. – Bendix, R. 114–143., Marger, M. N. 1981. (idézi: Takács 1998/1., 139–140.)

¹¹ A terminust Európában csak a 19. század végén kezdték el használni, az elitszociológiai elméletek, főként V. Pareto írásai nyomán. Az angolszász társadalomtudósok közleményeiben az 1930-as évektől kezdett meghonosodni (lásd: Takács 1998/1:140.)

A közbeszédben az elit terminushoz két különböző jelentést kapcsolnak.³ Az első jelentése egy csoporton belül a *legjobb*, a *legkiválóbb* személyekre utal, a második pedig azokra a személyekre, amelyek az adott csoporton belül az *első*k, illetve másokkal szemben *elsőbbséggel* rendelkeznek. Mindkét jelentése az egyének egy szűk kategóriájára vonatkoztatott, akik a többségtől, a tömegtől minőségi és mennyiségi jellemzők alapján elhatároltak. Az elit fogalmának a két jelentése fedésben és oppozícióban is lehet egymással. A kiválóság minősítő jelző a csoporton belüli pozíció tekintetében az első helyre is utalhat. Viszont a *kiválóság* többnyire nem esik egybe a csoporton belül elfoglalt hellyel, az *elsőbbséggel*. Az elitfogalom származékai, mint az elitista, elitizmus negatív konnotációt hordoznak, mivel arra utalnak, hogy a többség rovására történik bizonyos egyének kiválasztása. A pragmatista Dewey a 20. század elején úgy látta, hogy az amerikai demokrácia eszményével összeférhetetlen az elitizmus, az elitista, elitariánus beállítódás. Ennek ellenére a demokrácia sem lehet elitnélküli.¹² Ez pedig arra utal, hogy modern társadalomban az elit konstrukció eredménye, a társadalom építi fel elitjét, más szóval a csoport valós vagy fiktív szükségletekből építi fel és legitimálja a csoporton belül az egyénei közötti társadalmi távolságokat. A távolság az elit és a tömeg között pedig azon a nagyon régi felismerésen alapszik, miszerint a társadalmak hierarchikusak, s a szigorúan vett egalitáriánus társadalom történelmileg is csak hipotetikus, tapasztalatilag sem igazolható.¹³ Ennek ellenére a modern társadalmakban domináns érték az egyenlőség, amely három, részben ellentmondásos elven alapszik: *a) az érdem* – feltételezi az egyenlő bánásmódot, s a bizonyított érdem méltányos újraelosztását; *b) az elosztás* – az adott társadalom szükségleteinek, az adott korszak szintjén való kielégítő ellátása; *c) a szolidaritás* – a társadalmi kapcsolatok védelme, amelyet a túlzott egyenlőtlenségek veszélybe sodorhatnak.¹⁴

Az utolsó két elvet láthatóan a társadalmi egyenlőtlenségek elsimításának logikája inspirálta, amely nem kedveli a tömegtől elkülönülő köröket. Az érdem egyenlő újraelosztása viszont ezzel ellentétes elv, ezen alapszik a meritokrácia gondolata, amely összhangban van a legjobbak *kiválósága* és

¹² Ez a felelősség (*responsabilitate*) kérdését érinti, vagyis felelős vagyok valamiért és valakikért (lásd: Eulau, H. 1976. In: Czudnowski, M. M., Eulau, H. 1976:7–28.)

¹³ Le Play szerint minden egyes társadalom tiszteletben tartja az alárendelődést, amelyet az emberi nem hagyománya szentesít, pl. a fiú az apának, a feleség a férjnek stb. (lásd: Le Play, 1941.) Alexis de Tocqueville pedig a tekintély elvére hivatkozik, de azt is hozzá teszi, hogy a felettes által elkövetett visszaélés veszélyesebb, mint az alárendelt által elkövetett bűn (lásd: Tocqueville, 1990.).

¹⁴ Huther-Coenen, J. 2007:8–9.

elsőbbsége fogalmával. Az érdem elve az esélyek egyenlőségének deklarálásával összeegyeztethető az egyenlőség elvével, annak ellenére, hogy tapasztalatilag nem bizonyítható. Ugyanakkor a teljesítménynek az érdemtől való elválasztásával komolyan diszkreditálódott maga az elit fogalma is. Nem beszélve arról, hogy az olyan fogalmak, mint kiválóság és az elsőbbség, a hírnév, közismertség, a tekintély, a presztízs, a hatalom értelmét gyakran összetévesztik, vagy pedig egymást kizárónak tartják. Az elit fogalmát hol egyszerű társadalmi rétegződési kategóriának, hol tudatos kisebbségnek, hol a domináns osztállyal azonosítják. Az elitelméleteket pedig vagy az osztályharc elméletének, vagy a marxista és neomarxista gondolkodást semlegesítő ideológiai eszközének szokták tekinteni (Huther-Coenen 2007:10.)

Az elit és/vagy az elitek tanulmányozása minden esetben abból az előfeltevésből indulhat ki, hogy bármely történelmileg ismert emberi társadalomban létezett/létezik egy vagy több szűkebb köre az egyéneknek, akikről úgy tartották, illetve tartják magukról, hogy az adott társadalom együttese egésze szintjén vagy pedig egy partikuláris tevékenységi területen az elithez tartoznak. Ez a megközelítés Huther-Coenen és G. Busino¹⁵ elitdefiníciójának az általunk átfogalmazott változata, amelyből különböző elméleti és metodológiai perspektívák bonthatók ki.¹⁶

Az elitszociológia egyik sarkalatos kérdése a vezető osztály homogenitásának és heterogenitásának megítélése, vagyis elitről vagy elitekről beszélhetünk-e egyes- illetve többes számban. Az elit fogalmát hétköznapiokban vagy egyes számban vagy többes számban használják, mint például nemzeti elit, kormányzó elitek. Gyakran – de nem mindig – az egyes szám a kiválósággal, többes szám az elsőbbséggel van fedésben. Az elit fogalma egyes számban többnyire a vezető, kormányzó elittel azonosított, amelynek kiterjeszthesége lehet szűkebb vagy tágabb. Szűkebb értelemben az elit fogalmába vonhatók a kormányzati, adminisztratív tekintély megszemélyesítői, a politikai osztály. Tágabb értelemben mindazokat ide sorolják, akikről jogosan feltételezik vagy sem, hogy nyíltan vagy háttérből vesznek részt egy helyi közösség, egy nép életét vagy a nemzetközi kapcsolatokat befolyásoló jelentős döntések kidolgozásában, illetve meghozatalában. Huther-Coenen úgy látja, hogy az elit fogalmának ez az azonosítása illetve „asszimilálása” a kormányzó elittel két különböző jelentéssel bírhat. Egyrészt ahhoz az elgondoláshoz kapcsolható, amely szerint, akik a parancsnoki, felelősségteljes posztokon vannak, azok a „legjobbak”; ők rendelkeznek, szemben másokkal,

¹⁵ Busino, G. 1992., valamint Busino, G. 1988a., 1988b., 1988c. In: *Revue européenne des sciences sociales*. vol. XXVI. Nr. 80., 63–70., 97–104.

¹⁶ Itt és a továbbiakban Huther-Coenen és Busino, G. munkáit használjuk.

e posztok betöltése igényelte megfelelő felkészültséggel. Ebben az esetben az elit terminus magától értetődően legitimálja a vezető köröket, vagyis akik kormányoznak, a legrátermettebbek, legkiválóbbak a feladat ellátására.

Az elitnek a kormányzó elitel való azonosítása egy másik ehhez közeli, de mégis ettől különböző elgondolásra is utal. Ebben az esetben a többes szám, az *elsőbbség* jelző kerül előtérbe, ugyanis itt már nem annyira a kiválóságon van a hangsúly, hanem azokon az ügyességi, manőverezési jellemzőkön, amelyek az egyének egy csoportjának elősegítik a magasabb hierarchiákba való bekerülését. A hangsúly itt a társadalom különböző területeinek hierarchiáin van, vagyis a többes szám a diverzifikált modern társadalom plurális rendszerében, a különböző tevékenységi területeken elfoglalt magas pozíciókat jelzi, szemben a viszonylag homogén társadalmakkal. Mindez arra utal, hogy egyrészt szó van az elitet alkotó személyek azon köréről, amelyek egyazon tárgyért (pl. politikai hatalomért) versenyeznek, másrészt ezzel ellentétes, a specializált eliteknek a körei, amelyek különböző területeken fejtik ki kompetitív tevékenységüket (Huther-Coenen 2007:14.)

V. Pareto az elit terminus használatában az egyes-illetve többes szám közötti választást lehetetlennek tartotta.¹⁷ Azonban az elit két különböző meghatározásából indul ki. Az egyik tágabb, amely a többes számú értelemadásra utal, a másik szűkebb, a vezető elitre alkalmazható, és az elitfogalom egyes számú jellemzőihez illeszthető.¹⁸ Az elit tág meghatározását is Pareto valamely tevékenységben való kiválóságra alapozza. A kiválóság skála 0–10 közötti pontozásban rögzített, amelyben az, aki egy szakmában kiváló 10-est kap, az aki ügyetlen 1-est, s aki „hülye” az nulla pontot. A skálán egy partikuláris tevékenységi területen belül az eredmények összehasonlítása alapján állapítja meg a kiválóságot. Eszerint az elitfogalomnak csak egy partikuláris területen belül van értelme. Pareto további ilyen területeket említ, mint például: az ügyes csaló (8, 9 vagy 10 pontot kap a skálán), a leleplezett ügyetlen kocsmai tolvaj (1-est kap), becsületesen vagy csalással 1 milliót kereső (10-est kap), Periklész Asapasiája, XIV. és XV. Lajos szeretői Maintenon és Pompadour (8 vagy 9-est), a prostituált (0-t), egy költő ízlés szerint (8 vagy 9-est) stb. Ugyanakkor felhívja a figyelmet arra is, hogy Assisi Szent Ferenc képességei nem hasonlíthatók Krupp, a gyáriparos képességeihez. (Pareto 1968: §2027.) Egy másik helyen Pareto megjegyzi, hogy az elitfogalmában nincs

¹⁷ A Pareto-idézeteket és -utalásokat Huther-Coenen idézett munkájának szemelvénygyűjteményéből vettem át.

¹⁸ A két definíció egyaránt jelen van. (lásd: Pareto, V. 1902, 1903.), 1–2., vö. Pareto, V. 1972., In.: Huszár T. – Somlai P. (szerk.), 278–283. Pareto, V. (1916), 1968. Tom XII., vö. Bourdon, R., Bourricaud, F. 1982. *Elit(s)*, 213–220.

semmi abszolút, létezhet az útonállóknak egy elitje, de elitje lehet a szenteknek is (Pareto 1968:56.) Láthatóan, az elitfogalomnak ebben a tágabb értelmében, annyi elittel számol, ahány tevékenységi terület van. Pontosabban, mindenegytes tevékenységi területhez egy elitet rendelt, s ezzel a kiválóságot a többes számba helyezte: „képezzünk... osztályt azokból, akiknek a legmagasabb indexszámuk van abban az ágazatban, amelyben tevékenységüket kifejtik, és nevezzük azt az osztály *elit*nek” (Pareto 1968: §2031). Továbbá, akik közvetlen vagy közvetett módon jelentős szerepet játszanak a kormányzásban, alkotják a *kormányzó elit*et, a többiek pedig a *nem-kormányzó elit*et (Pareto 1968: §2032.) „A kormányzó elitben azok találhatók, akik bizonyos rangú politikai funkciók címét viselik; például: miniszter, szenátor, képviselő, miniszteri osztályvezető, fellebbviteli bírósági elnök, tábornok, ezredes stb.” (Pareto 1968: §2035.) A címeket viselő személyek azonban nem feltétlenül rátermettek a kormányzásra, így szó lehet öröklés, rokonság stb. kapcsolatok útján szerzett címekről is. Erős a törekvése, hogy semlegesítse az elitfogalom negatív vagy pozitív vonatkozásait, egyszerűen kiüresíti a fogalmat, amikor azt írja, hogy bármely más főnév, sőt az abc egy betűje épp olyan megfelelő lenne annak a célnak, amelyet javasoltunk. (Pareto 1968: §2031.)

Az elitfogalom szűkebb meghatározásában Pareto az elitet egy társadalmi osztállyal asszimilálja, aminek háttérében a társadalmi hierarchia egyszerűsítése áll. A kiválasztás kritériuma az embereknek politikai és társadalmi hatalmuk és befolyásuk alapján történő rangsorolása. (Pareto 1902:8.) Ezzel a lakosságot két rétegre osztja: az alsó réteg, az elitől idegen, és a felső réteg, az elit. (Pareto 1968: §2032.) A társadalmi egyensúly feltételeinek tanulmányozása végett Pareto javaslata az elit kettéválasztása, azokra, akik közvetlen vagy közvetett szerepet játszanak a kormányzásban, ők alkotják a kormányzati elitet, a többiek alkotják a nem kormányzati elitet. (Pareto 1968: §2032.) Az elitnek ez a második meghatározása Huther-Coenen szerint is jól illeszkedik az egyes szám használatához, ugyanakkor többdimenziós is, mivel a kiválóság mellett más kritériumok szerepet kapnak, s ezek a kritériumok egymással is vegyülnek. (Huther-Coenen 2007:19.) Pareto azt írja, hogy az emberek rétegszerinti megoszlásának íve a vagyon alapján történik. Viszont, feltételezi, hogy az emberek rétegszerinti elhelyezkedése más kritériumok alapján is lehetséges, például intelligencia, matematikai képesség, zenei, költői, irodalmi tehetség, morális jellemzők stb., akkor ez valószínű az eredményezi, hogy az ív formája többé vagy kevésbé hasonló lesz ahhoz, amit a gazdagság eloszlásánál találtunk. A gazdagság eloszlásának íve az osztály gondolatát példázza, mert az úgynevezett felső osztályok, általában is, a leggazdagabbak (Pareto 1902:7.) Az elit szó elsődleges, eti-

mológiai értelmében a legjobbak osztálya alkotja Pareto számára az elitet vagyis az arisztokráciát. A társadalmi egyensúly szempontjai alapján a politikai és társadalmi felsőbbrendűség a kiválóság egy formáján alapszik, vagyis az elithez tartozó személyek többsége a legmagasabb fokon *el van látva* bizonyos jellemzőkkel, amely biztosítja hatalmát. Mindez lehet negatív vagy pozitív megítélés tárgya. Fontos itt megjegyeznünk, hogy az elit *nem rendelkezik* a bizonyos jellemzőkkel, hanem „*el van látva*” azzal, abban az értelemben, ahogy valakit ellátunk bizonyos eszközökkel egy feladat elvégzéséhez. Pareto példája, miszerint az ügyvéd elnevezés egy olyan embert feltételez, aki ismeri a jogot, gyakran így is van, máskor viszont mit sem tud a jogról. (Pareto 1968:§2035.) Ez pedig arra utal, hogy a társadalom reprodukciós elemeit Pareto elválasztja az egyének személyes jellemzőitől. A kiválóságtól eltérő más szelekciós kritériumokat vezet be. A kormányzó elitben találunk olyanokat, akik rangjuknak megfelelő címeket viselnek a közfeladatok ellátásban, de vannak óhatatlanul olyan kivételek is, akiknek sikerült befurakodniuk a kormányzásba, anélkül, hogy rendelkeznének azokkal a kvalitásokkal, amelyeket a szokásos címek igényelnek (Pareto 1968:§2035.) Szabályt erősítő példái arra utalnak, hogy az elit kritériumjegyeinek a kiválóságtól eltérő eloszlása, maga után vonhatja a társadalom egyensúlyvesztését. Erre példaként említi, hogy a címek egy része, akárcsak a vagyon, örökölt. Egyes országokban az egyének, akik nagy vagyont örököltek, könnyebben jutnak szenátori, képviselői székbe, mivel le tudják fizetni választóikat. Következésképpen – jegyzi meg Pareto – a vagyon, a rokonság, a kapcsolatok szintén hasznosak, ezek által valaki, aki noha nem érdemli meg, bekerülhet általánosabb értelemben az elitbe, vagy a partikulárisabb értelemben, a kormányzó elitbe (Pareto 1968:§2036.)

Az előbbieken ismertetett két meghatározás közül Pareto a másodiknak tulajdonít jelentőséget, ugyanakkor ez képezi az alapját az elitek körforgásáról alkotott elméletének is. A kérdés az, hogy van-e logikai kapcsolat az első és a második definíció között; az utóbbi, mint láttuk, az elit–nem elit dichotómia mentén elhatárolt. Huther-Coenen úgy véli, hogy a kivételek bevezetésével Pareto felforgatja a kizárólag teljesítményre alapozott rangsorolást. Így az első definíció, amelynek alapját a kiválóság képezi, egy eszményi társadalomhoz kapcsolható, ahol az elit szerepe azonos a gazdaságtudományok területén a tökéletes verseny által játszott szereppel (Huther-Coenen 2007:21.) Más szóval egy idealizációval van dolgunk, egy konceptuális eszközzel, amelynek Paretónál az a szerepe, hogy áthidalja az empirikusan létező és az általa konstruált modell közötti távolságot. Nem véletlen, hogy többen Pareto elitelméletét ideáltipikus jellegű elméleti konstrukciónak tartják, amely heurisztikus célokat követ, azzal, hogy feltételezi, a kor-

mányzati elit által elfoglalt pozíciókban valóságosan is azok töltik be funkciókat, akik erre leginkább alkalmasak. Ebben az esetben a vezető osztály képességei ténylegesen igazolják az elit megnevezést, amelyet rájuk alkalmaznak, ugyanakkor Pareto distinkciója a kormányzati és nem kormányzati elit között, arra utal, hogy a politikai elit iránt volt nagyobb az érdeklődése, mivel az rendelkezik a maximális hatalommal a társadalomban, weberi terminusokban a legitim erő (és nem erőszak) monopóliumával. (Ugyanis az erőszak sohasem legitim). Másfelől Pareto, amikor többes számban beszél az elitről, akkor arra is utal, hogy az eliteknek vannak olyan szegmensei, amelyeknek nem kell erőhöz folyamodniuk, mivel a *befolyásolás* eszközeivel rendelkeznek.¹⁹ Ebben az értelemben a politikai osztály hatalma homlokzat, mögötte a hatalom más formái rejtőznek.

2. Rezidiumok és derivátumok

Pareto tapasztalatilag igazolt történelmi konstanst látott abban, hogy minden többé-kevésbé stabil társadalmi szerveződés kitermeli a saját elitjét. Megfogalmazásában: mindenütt létezik egy kormányzó osztály, sőt még ott is, ahol despotával van dolgunk, azonban megjelenési formájuk tekintetében különböznek. Az abszolutista kormányokban a színen az uralkodó jelenik meg, a demokratikus kormányokban a parlament. Viszont azok, akik jelentős szerepet játszanak a tényleges kormányzásban, a kulisszák mögött vannak (Pareto 1968:§2253.)

Pareto a kormányzó osztály terminust kettős értelemben használta, egyaránt ebbe a fogalomba vonta be a kormányzó és nem kormányzó elitet, s köztük között szoros kapcsolatot látott. A kormányzó osztály – mint írja – nem homogén, amellet, hogy van kormánya és egy szűkebb osztálya vagy vezetője, egy bizottsága, amely ténylegesen a gyakorlatban is domináns (Pareto 1968:§2254.)

Megállapításai, az emberi cselekvési formák bizonyos számú konstansok, állandók és azok különböző formákban történő aktualizálódási lehetőségeinek előfeltételezésén alapszanak, amelyek minden egyes társadalomban megtalálhatók: ezek a rezidiumok, vagyis az, „ami marad”, miután eltávolítottak minden felületest és konjunkturálist. A rezidiumok hat kategóriáját rögzíti, amelyek az emberi természet sajátos érzelmi megnyilvánulásait – Pareto terminusában „érzelmi családokat” – alkotnak. A vezető elit tekinteté-

¹⁹ Lasswell szerint: ha a befolyás egyenlő módon van elosztva, a helyzet minden résztvevője az elithez tartozik. Ha az elosztás egyenlőtlen, a legbefolyásosabbak elitként jellemezhetők. (lásd: Lasswell, H. D. 1965. In: Lasswell, H. D., Lerner, D., 4–5.)

ben az első két rezidiumkategóriát, a „kombinációk ösztönét” és az „aggregátumok állandóságát” tartja történelmileg is, mindenkor és mindenhol kimutathatónak. Példája: szándékunkban van valamit cselekedni, érezzük annak szükségét, hogy bizonyos dolgokat és tevékenységeket összekapcsoljunk, kiterveljünk, mert az emberi inventivitás, feltalálás a kombinálási képességben nyilvánul meg. Az igazán hatékony kombinációk arra ösztönzik az embert, hogy higgyen a képzeletbeli kombinációk hatékonyságában. Ilyen módon születnek az anyagi tárgyak és a viselkedések „aggregátumai.”

Jogosan vagy sem, a kombinációk és aggregátumok közül egyesek úgy tűnik, hatékonyabbak, mint mások; sőt egyesek ezek közül dominánssá vagy kizárólagossá válhatnak, s időben állandóságot mutatnak. (Pareto 1968: §864.)

Pareto elgondolásában a társadalmi életet egy kettős mozgás szövi át, egyfelől a kombinációk és aggregátumok hatékonyságának állandó megújításának keresése, másfelől a hatékonyságukat biztosító kombinációk korlátozása, amiből az aggregátumok állandósága származik. A rezidiumokat az érzelmek uralják, ebben az értelemben nem logikus cselekvésre utalnak, ami nem jelenti azt, hogy illogikusak vagy irracionálisak, csupán annyit jelent, hogy olyan értékekből származtatottak, amely nem képezheti valamely ellenőrzési folyamat tárgyát. R. Aron a rezidiumok első kategóriáját (kombinációk) az újítással, az invencióval, a másodikat (aggregátumok) az állandóság, a konzerválás megalapozásával hozta összefüggésbe.²⁰ Az aggregátumok állandósága láthatóan a társadalmi egyensúllyal van összefüggésben, az egyensúly fenntartása az, amely favorizálja a hatékonynak ítélt aggregátumok viszonylagos maradandóságát. Ez viszont a kombinációs ösztön, az innováció elfojtásához vezethet. A tömegekkel való viszonyában az elit ideoda mozgathatja a hangsúlyokat az innováció és a konzerválás, a változatlanság között. Viszont ha a rezidiumok az emberi szellem állandói, akkor szükség van a változók egy olyan csoportjára, amelyek magyarázzák, igazolják, vagy pedig demonstrálják a domináns rezidiumok tevékenységét, ezek a derivátumok. (Pareto 1968: §845.)

R. Aron a derivátumokat az emberi viselkedés és az ennek megfelelő sajátos diskurzus alkotóelemeivel, az ideológiával, az igazolási elmélettel azonosította. Elsődlegesen diszkurzív eszközöknek tartotta, melyek segítségével az egyének és csoportok látszólagos logikát kölcsönöznek vélt vagy valós cselekvéseiknek, azért, hogy szándékaik kivitelezéséhez másokat is mozgósíthassanak. A szociológia feladatát éppen ezeknek az emberek által használt pszichológiai, logikai vagy pszeudopszichológiai folyamatoknak a feltá-

²⁰ Aron, R. 1968. *Préface.*, VII–XXVIII.

rásában jelölte meg.²¹ Pareto derivátumai tehát a szellem azon műveleti variációira vonatkoznak, amelyek célja egy nem logikus cselekvés logikuságáról való meggyőzés; mint ilyen racionálisan vezérelt, s nem az érzelmek logikája által. Szimbolikus elemről van szó, olyanról, amely minden beszéd-cselekvési rendszert (ideológiai, filozófiai, vallási stb.) áthat. Minden egyes alkalommal derivátumokkal találkozunk – mondja Pareto –, amikor figyelmünk arra irányul, hogyan próbálják az emberek eltitkolni, megváltoztatni, megmagyarázni valóságos arcukat tevénységük egyes módozatainak. (Pareto 1968:§1397.) Más szóval, hogy ha a vezető elit jellemezhető a rezidiumok egyik vagy a másik iránti elkötelezettséggel, mindezt a derivátumok bevonásával igazolja. Ugyanis az emberek leginkább az érzelmek (rezidiumok) által győzhetőek meg, következésképpen: előre láthatjuk – a tényt, különben a tapasztalat is igazolja –, hogy a derivátumok erejüket nem a logikai-kísérleti meggondolásokból nyerik (vagy legalábbis nem kizárólag ezekből), hanem az érzelmekből. Ennek következménye: ahhoz, hogy az emberek egy megadott módon cselekedjenek, óhatatlanul a derivációkat kell igénybe venni, mivel ezek alkotják azt a nyelvezetet, amelynek közvetítésével el lehet jutni az emberek érzelmeihez. (Pareto 1968: §1403.)

A rezidiumokhoz hasonlóan a derivátumok is osztályozhatók, ezirányú kísérlete azonban kevésbé kidolgozott. Említést tesz a tekintélyre utaló érvelésről, az elméleteknek tudományos elméletekként való álcázásáról, a gondolatmenetek verbális úton való indoklásáról. (Pareto 1968:§1419.) A vezető elit azokat a derivátumokat használja, amelyek tekintélyét biztosítják. Mindaddig, amíg a használt derivátumok meggyőzőek, addig a vezető elit hatalma legitim. A társadalom egyensúlya a történelem egy adott időszakában akkor mondható elfogadhatónak, ha a társadalom adott állapota s az elit jellemzői a relevánsnak tartott derivátumok mentén azonosak. (Pareto 1968:§ 1403.)

Pareto elitelmélete egy általánosabb társadalmi és gazdasági keretbe illeszkedik, s az elitek jellemzőinek összegzésében a rezidiumok elméletével érvel, ami arra utal, hogy főtörekvése a társadalmi egyensúly elméletének kidolgozására irányult, ami összhangban volt a gazdasági egyensúly iránti korábbi érdeklődésével.²²

²¹ Aron, R. 1967: 444.

²² Bobbio, N. 1972:27.

3. Szelekció, reprodukció, cirkuláció

Az elitbe tartozás feltételei különbözőek, lehetnek vérségi, rokoni kapcsolatok, etnikai csoporthoz tartozás, szakmai kvalifikáció, teljesítmény, vallásos hit, ideológiai elkötelezettség stb. Mindezen jellemzők mentén az elit különböző privilégiumokat, hatalmi stratégiákat alakíthat ki. Pareto ideáltipikus konstrukciója az embertípusok ellenpontosításán alapszik és metaforikus. Az „oroszlán”-típus jellemzője az erő alkalmazása, a „róka”-típusé pedig a cselszövés, fondorlat, manipuláció.²³ A két, különböző jellemzők mentén elhatárolt típus a szelekciós és a rekrutációs eljárások tekintetében is különbözik, ez magyarázza eltérő jellemüket. A paretói elitelmélet konstrukciója azt feltételezi, hogyha az elit e két típusának szelekciós és rekrutációs eljárásai rögzítettek, akkor az maga után vonja a társadalmi egyensúly állapotának stabilizálódását is. (Pareto 1968:§2034.) Viszont ez nem jelenti azt, hogy az egyensúly időben is állandósulna. Pareto a társadalmi egyensúly jelenségét ciklikusnak tartja s az elit viselkedésével hozza összefüggésbe, tehát ez idézi elő a változást. Szavaival, amilyen mértékben az elit megfelel a felsőbb rétegek elvárásainak, hatalma és presztízse is annyival nagyobb, mint a lakosság többi részének, s mindenfajta társadalmi nyomás, amely domináns állapotok folytonosságát irányában hat, elősegíti az elit reprodukcióját. Ennek ellenére nem létezik egyetlen elit sem, amely hasonló módon termelődne újra, vagyis az „arisztokráciák” nem időtlenek, a történelem az arisztokráciák temetője (Pareto 1968:§2053, §2042.)

Az elit cirkulációja, cserélődése olyan általános fogalom Paretónál, amely különböző folyamatokra hívja fel a figyelmet. Így lehetségesnek tartja az eliten belüli eltolódást az egyik szférából a másikba való átlépés révén, valamint váltás állhat elő az elit és a lakosság többi része viszonyában, vagyis elitcsere történik.

A társadalmi felemelkedést elősegítő mozgalmak megnyitják az utat az újonnan jöttek elitbekerülése előtt, amit Pareto a rezidiumoknak a lakosság különböző kategóriái közötti megoszlásától tesz függővé. Ugyanis a rezidiumok egyazon társadalmon belül, a különböző társadalmi rétegek között erősségük szerint egyenlőtlenül oszlanak meg. (Pareto 1968:§1723.) A történelem bizonyos időszakában a hanyatlás jelensége rajzolódik ki, amely belülről veszélyezteti a vezető elitet, mert a rezidiumok aránya (innováció, konzerválás), amely segítette a hatalom megszerzésében és megőrzésében,

²³ Cicero szerint az erőszak az oroszlánra, a csalás, fondorlatosság a rókára jellemző. Machiavelli átveszi az oroszlán és a róka hasonlatot és a politikai cselekvésre alkalmazza, mivel abban esetenként az állatokra jellemző eszközökhöz kell folyamodni (lásd: Machiavelli, N. 1964).

most módosul. Ettől kezdve az elit elsőbbsége kettős nyomás alá kerül. Egyfelől azoknak a csoportoknak a nyomása, amelyek az alsóbb osztályokból jönnek, s új energiákkal és rezidium részarányokkal rendelkeznek a hatalom megtartásához, másfelől pedig a leginkább lesüllyedt tagok elvesztése. A folyamatot Pareto a közlekedőedény jelenségével állítja párhuzamba, más szóval a társadalmi egyensúly ciklikus jelenség, illetve állandóan megújuló folyamat eredménye. A zavart, az egyensúlyvesztést az okozza, amikor az alsóbb osztályokba felsőbb osztályok, illetve a felsőbb osztályokéba az alsóbb osztályok elemeiből történik a feltöltődésük, amit csak úgy lehet kiigazítani, ha az egyensúlyt új alapokról építik fel (Pareto 1968:§2055.)

Az elit cirkulációjának ez modellje bizonyos értelemben a kínálat–kereslet törvénye szerint konstruált. Ugyanis a körülmények alakulása közrejátszhat abban, hogy növeljék vagy csökkentsek a személyek bizonyos kategóriáinak arányát. Pareto példája: hogy ha egy ország hosszú békekorszakát éli meg, kevés katonára van szükség a kormányzó osztályba, ellenkezőleg, ha háborús idők köszönnek be, akkor előtérbe kerül a katonai karrier értéke. (Pareto 1968:§2044.) Pareto egyik tanítványa, Marie Kolabinska az elitcirkuláció és háborúk összefüggésében kimutatta, hogy a háború értékét az alsóbb osztályoknak a magasabb osztályokba való beemelésével növelik.²⁴

A társadalmi mobilitás jelenségei, amelyek lehetővé teszik az alsó és középső társadalmi rétegek felemelkedését az elitbe, egyéni természetűek is lehet. Itt elsősorban a vezető osztály köreibe való fokozatos beszüremlés jelensége említendő. A régiek szimpátiával és csodálattal tekintenek az újonnan jöttre, a társadalmi rétegződés képlékenységeinek igazolását látják benne, vagy pedig arroganciával és megvetéssel fogadják, mint parvenüt, aki nem ismeri a felsőbb körök társasági kódexét. A különböző emancipatorikus, jogvédő mozgalmak is módosíthatják egy heterogén lakosság elitjének összetételét. Az elsőbbség új kritériuma lehet a vallás, az etnikum, a nyelv, a nem stb., amelyet legitimnek nyilvánítanak. Ebben az esetben az új elit veszélyeztetheti a hatalmi elit monopóliumait. Ugyanakkor az elitnek az itt említett jellemzők mentén való diverszifikálódása arra is utal, hogy az adott társadalom összetételének természetében végbement folyamatokat elfogadják. Ha ez nem történik meg, radikális törés is bekövetkezhet, mint például a forradalom, amelyet Pareto a társadalmi egyensúlyvesztés partikuláris esetének tartott. Az árvíz metaforáját alkalmazza, vagyis amikor a folyó kilép a medréből és mindent eláraszt, aztán egy új elit tereli vissza a medrébe, s ezzel újra beáll a nyugalom (Pareto 1968:§2056.) Ehhez a hasonló törések az elitcirkuláció lelassulása esetén is megtörténhetnek, ilyenkor az elit több-

²⁴ Kolabinska, M. 1912:30. vö. Mills C. W., 1972.

sége nem rendelkezik a hatalma megőrzéséhez szükséges rezidiumokkal, ezzel szemben az alsóbb társadalmi rétegekben számos ember bír a kormányzáshoz szükséges rezidiumokkal. A régi elit, noha látja, hogy kicsúszik alatta a talaj, mégis lemond az erőszak használatáról. Pareto megjegyzi, hogy a hatást itt nem követi nyomban az okozat. Egy kormányzó osztály, amely hosszú ideig hatalmát az erőszak révén tartotta meg, tovább élhet akkor is ha lemond az erőszak alkalmazásáról. Megvásárolhatja a békét ellenfeleitől, nemcsak lefizetéssel, hanem címek adományozásával is. Láthatóan e stratégia hatékonyságát illetően fenntartásai vannak, illuzórikusnak tartja, mivel vég nélkül nem lehet engedményekkel megőrizni a hatalmat. Tételét a Római Birodalom, XVI. Lajos, s az angol arisztokrácia eseteivel látja igazoltnak (Pareto 1968:§2057–2059.)

A társadalmi változást és az elitek cirkulációját előidéző másik tényező Pareto elméletében a személyek befolyása. Két személytípust említ, mindkettő a gazdagság felhalmozása mentén konkretizált. A különbség kettőjük között, tehát a jövedelmük származási helye szerint elhatárolt: az egyik jövedelmét a föld és a megtakarítások közvetlen, a másik pedig a vállalkozói tevékenység útján szerzi. Az egyéneknek ezt a két kategóriáját, noha érdekeik esetenként eltérőek, a köznyelv – mondja Pareto – a „kapitalista” fogalmában összegzi (Pareto 1968:§2231.) Szociológiailag is két ellentétes típusról van szó, a vállalkozókat általában a kalandor szellemiség, a mindenfajta újítás iránti nyitottság, a kombinációs ösztön (rezidium) fejlettsége jellemzi. A megtakarítások birtokosai, ezzel ellentétben gyakran olyan személyek, akik félénkek, hallgatagok, akiket a változás nem lelkesít, mert tudatában vannak, hogy majd nekik kell megtéríteni a törött edények árát (Pareto 1968:§2232.) Az ideáltípusok ellentéte lehetővé teszi Pareto számára, hogy egy általánosabb, tágabb dichotom osztályozást vezessen be. A spekulánsok osztályába sorolja mindazokat, akiknek a jövedelme lényeges aspektusaiban változó és ügyességüktől függ, hogy nyereségforrásokat találjanak. Ide sorolja a vállalkozókat, a részvények birtokosait, az ingatlan vagy tőzsdei szektor spekulánsait, a bankárokat akik profitjukat az államnak nyújtott kölcsönökből és a kamatokból nyerik, valamint az összes személyeket, akik tőlük függnek és előnyöket szereznek műveleteik által. A járadékosok osztályába a rögzített, állandó vagy majdnem rögzített, állandó jövedelműeket sorolja, akik kevésbé függnek a leleményes kombinációktól. Hasonlóan ide sorolja a megtakarítások birtokosait, az életjáradékok és nyugdíjak élvezőit, a rögzített kamattal bírókat, az ingatlan és a spekulációs célú területek tulajdonosait. És végül azokat földműveseket, munkásokat és hivatalnokokat, akik mindezeketől függnek (Pareto 1968:§2233–2235.) A spekulánsokhoz tartozó egyének osztályában túlsúlyban vannak a rezidiumok

első osztályára jellemző kombinációs ösztönök, amelyek a társadalmi és gazdasági változások alapját képezik. Ezzel szemben a járadékosok esetében a rezidiumok második osztályára jellemző aggregátumok állandósulása van túlsúlyban, amely erős stabilitás elemet képez. A kiegyensúlyozott társadalomban a rezidiumok egyike sem kerülhet túlsúlyba, egyik sem lehet kizárólagos a másik rovására (Pareto 1968:§2235.) Viszont az a mód, ahogyan a rezidiumok egyike vagy másika érvényre jut a vezető osztály soraiiban az megmutatkozik a kormányzás stílusában. Pareto szerint, a vezető osztályban vannak emberek, akik egy eszményi célért becsületesen dolgoznak (A), vannak, akik érdekeiket segítik elő és védik (B). Ez utóbbiak között vannak (B- α), akik a hatalommal, címekkel rendelkeznek és klienseiknek jelentős anyagai előnyöket biztosítanak, és vannak egyének (B- β), akiket egyéb nem érdekel, mint csak saját és klienseik anyagi előnyei. Az első csoportban túlsúlyban vannak a rezidiumok második osztálya (aggregátumok), ezeket a személyeket, becsületesnek, fanatikusnak, szektánsnak tartja, attól függően, hogy milyen nézőpontból ítélik meg őket. A második, B csoport egyéneiben a rezidiumok első osztálya (a kombinációs ösztön) a domináns, ezért ezek alkalmasabbak a kormányzásra (Pareto 1968:§2254, 2268.) Következésképpen a kettős, illetve dichotom séma logikája mentén, Pareto, a kormányzás két típusát különbözteti meg. Az egyik, amelyik elsődlegesen az erőt (anyagi, bizonyos vallási érzelmek vagy más természetű eszközöket) alkalmazza; ebben az esetben a rezidiumok második osztálya (az aggregátumok állandósága) domináns a kormányzásban. Nem ösztönzi a gazdasági életet, nem kedveli a kombinációs ösztönrel rendelkező egyéneket. Ebben az esetben az elitek körforgása lassúbb. A kormányzó elit eszménye egy az intézményeiben megmerevedett nemzet (Spárta, a császári Róma, s – tegyük hozzá – a volt Szovjetunió és testvéri országai.)

A második típusban, amely a cselt, a mutatóványokat alkalmazza, hogy hataással legyen az érzelmekre és az érdekekre, a rezidiumok első osztálya a domináns. A kormányzás két típusának modern formája Pareto számára a spekulánsok vezette kormányzás, mivel ebben a formában az elitek körforgása a maximális (Pareto 1968:§2274–2276.) Láthatóan a paretói elit cirkulációs modell a gazdaság körforgásával kombinált. Vannak gyors gazdasági prosperitással járó időszakok, melyek a spekulánsoknak kedveznek, akik meggazdagodnak és beépülnek a kormányzó osztályba. De a kormányzó elit is törekszik arra, hogy minél több spekulánst vonjon be a kormányzásba. Mindez nem kedvez a járadékosoknak, akiknek rögzített jövedelmük van, s akiknek a szerepe az ilyen és hasonló időszakokban meginog. A gazdasági stagnálás időszakában, fordított irányú folyamatok játszódnak le. Pareto a spekulánsok és járadékosok típusainak leírásával azt sejteti, hogy

az elitek körforgásának folyamata megkettőződik reprodukciójukkal. Ebben az elgondolásban a járadékosok szerepe jelentéktelen, mivel ők könnyen kormányozhatók és kirabolhatók. Viszont a spekulánsok, láthatóan Pareto leírásában bátor és leleményes emberek jellemzőivel bírnak. Látszólag – mondja Pareto – alávetik magukat azoknak, akik bírják a hatalmat, de rejtőzködve cselekednek, elfogadják a hatalom realitását, mert tudják, hogy az csak látszat. Ennek köszönhetően vészeli át a rendszerváltásokat. Alkalmazkodó képességük az új realitásokhoz lenyűgöző: véleményük mindig és minden pillanatban a legnagyobb profitot eredményezi, a tegnap konzervatívok, ma demagógok, holnap anarchisták, ha az anarchisták úton vannak a hatalom átvételéhez (Pareto 1968: § 2313.)

A járadékosokhoz hasonlóan, azonban a spekulánsok sem kedvelik az erő alkalmazását. Mindkettőjüknek számolniuk kell viszont azokkal az elemekkel, akik használni tudják és használni is fogják az erőt, ezekben az elemekben állandósulást mutatnak az aggregátumok. Nem véletlen, hogy a spekulánsok, a kombinációk szakértőinek hatalmát széttűzzák. Ettől kezdve egy újabb, nagyméretű ciklus kezdődik, amelynek során, ha lassan is, de a legyőzöttek visszaszivárognak a hatalomba, hogy aztán újra megfosszák őket hatalmuktól, és így tovább... (Pareto 1968: § 2319.) Látható, hogy a történelem – és a gazdaságtörténet – ciklikus mozgásán alapszik az elitek körforgásának az elmélete. A törések okozta átmenet időszakaiban a spekulánsok szerepe mindig megnő, hogy előkészítsék alkalmazkodásukat az új, születőben lévő rendszerhez. Tocqueville jegyzi meg, hogy az átmenet időszakában úgy tűnik, hogy semmi sem tilos, semmi sem megengedett, semmi sem becsületes, sem szégyenteljes, sem igaz, sem hamis.²⁵ Viszont tény, hogy az elitek reprodukciójának, szelekciójának és körforgásának jelensége legtisztább formában a rendszerváltások és azt követő átmeneti időszakokban mutatkozik meg.

Hadd jegyezzük itt meg, hogy Pareto a modern ipari társadalmakban a rókajellemű elitet vélte uralkodónak, amely a befolyásolás és manipuláció eszközeivel kormányoz, ravaszság és csel, korrupció, fondorlat alkalmazásával a társadalom anyagi érdekeit használja ki céljaira. Az elitnek ezt a típusát, amely általában parlamentáris rendszereket működtet, amit „demagóg plutokráciának” tekintett, első osztályú „kombinációreziduumoknak” nevezett. Jellemzőjük: hogy „a családdal, a közösséggel és a nemzettel szemben egyértelműen az egyén érvényesül. A közösség és a nemzet eszményén felülkerekednek az anyagi érdekek, a hosszú távú tervezéssel szemben a

²⁵ Tocqueville, A. 1990:13–14.

jelenben vagy a nagyon rövidtávon meghatározó érdekek válnak hangsúlyossá. A pillanatnyi élvezetek hajszolása nem enged teret a jövőben való gondolkodásnak.”²⁶

4. A politikai osztály és az oligarchiaképződés²⁷

A szabályozott társadalmakban – írja Mosca – létezik az, amit kormányzásnak nevezünk, tekintélyének nemcsak azt a módját látjuk, amellyel egy domináns arisztokrácia vagy egyetlen uralkodó gyakorolja ezt a nép nevében, (...) de konstans módon mást is találunk: a kormányzók, akik a közhatalommal rendelkeznek és azt gyakorolják, egy kisebbséget alkotnak, alattuk van a személyek sokasága, akik *reális* módon soha nem vesznek részt semmilyen kormányzásban, és nem csinálnak mást, minthogy azt eltűrik.²⁸

A társadalmak történeti konstansa, állandója a kormányzók/kormányzottak, illetve kisebbség/többség, elit/tömeg antinómia képezi, amely Mosca számára a társadalom tagoltságának alapsémáját nyújtja. A kormányzók alkotják Mosca terminusában a „politikai osztályt”, amelynek léte független a rendszertől, az országtól, a kormányzás gépezetétől, annak szervezési formájától, s bármely kormányzási „masinéria” egy számbeli kisebbség által alkotott szervezet tevékenysége. (Mosca 1884:22.)

Többen felhívták a figyelmet arra, hogy Mosca itt a politikatudományok és az ideológia határmezsgyéjén lavíroz, mivel a semleges axiológiai megálapítás – a kisebbség uralma a többség fölött a társadalomban együtt élő emberek életének lényegazonossága – és az antidemokratikus beállítódás

²⁶ Pareto, V. (1915) 1935:21–78. Az első világháború utáni írásaiban Pareto a „demagóg plutokráciát” a centrifugális és centripetális nyomások közt felváltva ingadozó rendszerként írta le. „A gyengék számára a védelem állandó és egyetemes szükséglet, biztosítását a mindenkor hatalmon lévő elittől várják. Ha a kérdéses időszakot centrifugális erők uralják, védelemért olyan személyekhez fordulnak, akiknek kezében rendkívüli hatalom összpontosul, ilyenek a főurak és a mágnások. Amennyiben a centripetális erők a dominánsak, a központi kormányzatra hárul a védelem ellátásának feladata. Amint a második, vagyis a centripetális fázisnak kedvező körülmények állnak elő, a hatalmat előbb-utóbb a már meglévő kormányzat, vagy egy formáját és lényegét tekintve is új központi hatalom ragadja magához. A 'kiskirályokat', oligarchákat váratlan támadással vagy elhúzódo harcokban győzi le, és hozzálat korlátlan uralma megszilárdításához. Ebben az átalakulásban az a figyelemreméltó, hogy gyakran valamilyen 'vallási' jelenség ösztönzi.” (lásd: Pareto, V. 1921:47.)

²⁷ Az elitelmélet klasszikusai Pareto, V. (1848–1923), Mosca, G. (1858–1941), Michels, R. (1876–1936).

²⁸ Mosca, G. 1884:19., idézi: Huther-Coenen 2007:24.

több mint világos. (Busino 1992:7.) Kétségtelen Mosca megfogalmazása különböző elméletek kiindulópontja lehet.²⁹

A kérdéssel kapcsolatos vitákat mellőzve, témánk keretei között Mosca politikai osztály fogalma és elmélete érdekel közelebbről. Igaz, hogy sok átfedés van Pareto és Mosca nézetei között,³⁰ mégis markánsak a különbségek is. Mosca számára, mint a fentebbi idézetben is láthattuk, az összes szervezettel szabályozott társadalmi rendszer lényegében oligarchia, mivel a szervezés megteremti az oligarchia létrejöttének feltételeit, ha egyszer létrejött, akkor biztosítja az oligarchia folytonosságát – így a szervezett és aktív kisebbség rákényszeríti akarátát a többségre. Ezt a kisebbséget nevezi *vezető osztálynak*, amely azokat az egyéneket foglalja magába, akik a főbb tevékenységi területeken a vezető funkcióval rendelkeznek. A *politikai osztály* a vezető osztály egy része, az amely közvetlenül gyakorolja közfunkciókat, ez pedig többé-kevésbe azonos Pareto kormányzó osztályával. Mindketten, vagyis Pareto és Mosca az oligarchia legitimitását illetően egy megkülönböztetést vezetnek be, mely szerint egy rendszer esetében különbséget kell tenni annak reális és látszólagos jellemzői között. Moscát ez a gondolat vezeti el a politikai rendszerek arisztotelészi osztályozásának bírálatához. Mosca úgy látta, hogy noha a hatalom egy kisebbség kezében van, mégis meg van osztva egy sor alany között, akik sokkal számosabbak, mint bármely rendszer szimbólumai, mivel bármely rendszerben, függetlenül az országtól, szükség van egy kormányzati masinériára, melynek közvetítésé-

²⁹ Aron, R. Pareto *Értekezéséhez* írt bevezetőjében többek között megjegyzi: elég, ha a társadalmi heterogenitást (vagy az elit és tömeg distinkciót) bármely társadalom strukturális alakzatának tartjuk, hogy eljussunk nem a fasizmushoz vagy a demokráciához, hanem függetlenül a körülményektől vagy a tanítványok tónusaitól, vagy az egyikhez vagy a másikhoz a kettő közül (R. Aron 1968:XXIV.) R. Putnam a kérdés eszmetörténeti kontextusára hívja fel a figyelmet: csak a 18. század filozófusainak körében merült fel az a gondolat, hogy az állampolgárok között a hatalmat egyenlően kell megosztani, azt megelőzően évszázadokon át normális dolognak számított a hatalom egyenlőtlen megosztása (lásd: Putnam, R. 1976: 2.). A 19. század végén azonban kétségbe vonták a felvilágosodás filozófiája által ihletett demokratikus optimizmust, kontrasztba állították a valósággal, amelyből az következett, hogy egyetemesen kimutatható a különbség az uralmon lévők és az alávetettek, a vezetők és vezetettek, a kormányzók és kormányzottak között, s ezt a felismerést történeti konstansként, állandóként rögzítették (Huther-Coenen 2007:25.)

J. Burnham az elit/eliték modern teoretikusait – Pareto, Mosca, Michels – machiavellistáknak nevezte, s egy új metodológiai álláspont előfutárainak, melynek lényegét abban látta, hogy különbséget tettek a politikai morál keretében a jó és rossz között, s ezzel mintegy differenciálták az arisztotelészi örökséget. (lásd: Burnham, J. 1949:27.)

³⁰ Pareto és Mosca vitája (1907) a kormányzó elitelmélet kidolgozásának elsőbbsége körül folyt. A kérdéssel kapcsolatosan (lásd. Ettore, A. 1987:35. vö. Aron, R. 1991:463.)

vel történik minden kormányzati cselekvés (Albertoni 1987:52–53, Huther-Coenen 2007:68–69.)

Láttuk, hogy Paretónál az ellentét a látszat és a valóság között reziduumok (amely a kormányzók körében domináns) és derivátumok (amely lehetővé teszi számukra, hogy elfogadják reziduumokat) sémába foglalt. Mosca viszont a politikai osztályképződés folyamatában meghatározónak tartotta a vezetői képességet, amit néhány eléggé általános személyes kvalitásban jelölt meg, mint az uralkodás akarása és a vezetői képességek tudatosulása. (Mosca 1955:328–329.)

„A politikatudományok új módszere – írja Mosca – éppen a vezető osztály kialakulásának és szerveződésének módjára hívja fel gondolkodók figyelmét, amelyet Itáliában rendszerint politikai vezető osztálynak (*classe politica*) nevezünk. Az új módszer első eredményeinek egyike volt az a fogalom, amelyet 1884-től kezdve *politikai formulának* neveztem. Ez alatt azt értettem, hogy minden ország, amely eljutott a kultúra közepes fejlettségének szintjére, a vezető osztály hatalmát egy hitre vagy egy érzelmre alapozza, amely abban korszakban valamely nép számára általában elfogadott. Ezek az érzelmek az esetektől függően lehetnek a feltételezett népakarat vagy az Isteni akarat, az a tudat, hogy egy disztigvált nemzet vagy választott nép, egy uralkodó dinasztia iránti hagyományos hűség, vagy egy rendkívüli képességekkel ténylegesen vagy látszólagosan felruházott egyénben való hit. Természetesen, bármely politikai formula összhangban kell legyen az adott korszakban a nép intellektuális és morális érettségének fokával. Következésképpen meg kell feleljen az adott pillanatban a nép által elfogadott és az őt alkotó minden egyén morális kapcsolatát kifejező világról alkotott felfogásnak. Ezért, ha egy politikai formula valamiért meghaladottá válik, ha az elvekben való hit, amelyre támaszkodott erőtlenné lesz, annak jele, hogy küszöbön állnak a változások a politikai vezető osztályon belül. (...) És fordítva, amikor egy politikai formula összhangban van az adott korszak mentalitásával és a népben legelterjedtebb érzelmekkel, hasznosságuk tagadhatatlan. Mert néha korlátozza a kormányzók cselekedeteit, ugyanakkor, valamiféleképpen megnemesíti az alávetettséget, mivel az nem kizárólagosan valamilyen anyagi megszorítás eredménye.”³¹

A politikai formula terminus, bizonyos értelemben Huther-Coenen szerint ideológiai álcázás, ugyanis, mint az idézetben is szó van róla, Mosca itt említi a hiteket, az érzelmeket, világról alkotott felfogásokat, amelyeket egy nép elfogad, mint a vezető osztály legitimitását igazoló, biztosító szimbólumokat. Ezek a szimbólumok ugyanakkor a politikai osztály hatékonyságát is

³¹ Mosca, G. 1955:321–322.

igazoló, illetve megkérdőjelező eszközök. A politikai formula legitimitását illetően két típust különböztet meg, az egyiknek metafizikai alapjai vannak, a másik pedig racionális elvekre épül. Az isteni jogon alapuló rendszerek a metafizikai, míg a népszuverenitáson alapuló a racionális legitimitás elvei szerint szerveződnek. A megkülönböztetést különböző politikai szervezet-típusokkal kombinálja: feudális, bürokratikus, a görög és középkori város-állam. Elgondolásában az egyetemes-bürokratikus elv a történelemben fokozatosan a személyes-feudális helyébe lépett. Mosca, láthatóan, közel kerül Weber tradicionális, karizmatikus, racionális-legális ideál típusaihoz, sőt a legális-racionálist akárcsak Weber a modern kori hatalom forrásának tekintette.³²

Mosca elitelmélete abban tér el a paretói társadalmi és gazdasági belátásoktól, hogy a hangsúlyt az állam működésének szervezeti, intézményi mechanizmusaira helyezi. Ebbe az elgondolásba illeszkedik a kormányzó kisebbség, a politikai osztály (Paretónál kormányzó elit) és kormányzottak, a többség viszonyának Mosca által előtérbe helyezése. Nem véletlen, hogy Field és Higley nyomán egyesek Mosca-Pareto-paradigmáról beszélnek.³³

Függetlenül attól, hogy egyes vagy többes számban használják az elit fogalmát, az mindig egy kisebbségi csoportra utal. Bármilyen is a csoport identifikációja (szakmai, kulturális, vallási, nyelvi, politikai) az elit nem hozható csak a többséggel, a nem ellittel összehasonlításba. Az elit mint csoport konstitúciója, interakciója, csoporton belüli interperszonális, dialogikus viszonyrendszere stb. tekintetében formailag egyéb más kisebbségi csoportokhoz hasonló működési szabályokat követ. G. Simmel néhány észrevétele is erre utal, amikor az arisztokrata testületek relatív alacsony méreteiről beszél, amit olyan evidenciaként említ, amely a tömeg fölötti hatalmi helyzettel jár együtt. E mellett megemlíti egy nem mennyiségi aspektust is, egy abszolút limitet, melyen túl az arisztokrata csoport nem tartható fenn. S ezt a szociabilitás formulával magyarázza, a csoport meghatározott kiterjedésével: szükséges – jegyzi meg Simmel –, hogy a rokonsági és szövetségi hálózatok egészében átszöjék ezt a korpuszt és követhetők legyenek.³⁴ A szerepjátékok megfigyelhetősége az elit ökológiai szerkezetének, térbeli meg-

³² Valade, B. 1996:424–425. idézi: Huther-Coenen 2007:71.

³³ Albertoni 1987:156., vö. Field, G. L. – Higley, J. 1980.

³⁴ Létezik bizonyos abszolút (számbeli) határ, amelyen túl már nem őrizhető meg a csoport arisztokratikus formája. Hogy hol van az a pont, ahol ez a forma szétesik, azt részben külső, részben pszichológiai körülmények szabják meg. Ha mint egész, hatékonyan akar működni, az arisztokratikus csoportnak minden tagja számára áttekinthetőnek vagy megfigyelhetőnek kell lennie. Minden elemnek személyes ismeretségben kell állnia minden más elemmel. (lásd: Simmel, G. 1999:84. vö. Simmel, G. 2009:51–73..)

oszlására hívja fel a figyelmet. A csoportok térbeli elhelyezkedésük tekintetében is különböznek egymástól, tagjaik – írja Merton – „térbelileg egymás tözsomszédságában és igen koncentráltan élhetnek, de lehetnek egymástól távol, nagy területen szétszórva is.” A térbeli és funkcionális közelség mértéke hatással van a társadalmi ellenőrzés módozatára, a társadalmi viszonyok formálódására, s a csoportot alkotó tagok részvételének intenzitására. (R. Merton 1980:647.) A térbeli elkülönülése az elitnek több mint evidens, szimbolikus funkciója van, amely identitásának, metamorfózisának megjelenítője függetlenül attól, hogy ezt legitimitása alátámasztja vagy sem:

Az elit identitását és átváltozását a fentebbi simmeli megközelítés alkalmazásával R. Michels a német és olasz szociáldemokrata pártok működésének vizsgálata során konkretizálta.

A demokrácia gyakorlati eszménye a tömegek önigazgatásában van, „a népgyűlések határozataival összhangban, azonban – írja Michels – az iszonyatos érv, a népszuverenitás ellen, ennek technikai és mechanikai megvalósításának lehetetlenségében áll. Ha nem is akarsz mást, csak szabályos időközökben valamiféle összejövetelt tartani ezer ember számára, az időhöz és térhez kapcsolódó legnagyobb nehézségekbe ütközl.”³⁵ Az erős és hatékony szervezet létrehozása szükségessé teszi a felelőségek átruházását egy aktív kisebbségre, amely iránt kötelező a bizalom, tekintettel arra, hogy lehetetlen a szervezet tagjainak összességét bevonni az ügyek intézésébe. Megjelenik, tehát egy vezető kisebbség, amely akarva vagy akaratlanul, fokozatosan eltávolodik attól a tömegtől, melyet hite szerint képvisel és vezet. Az oligarchia képződésének ezt folyamatát Michels három nézőpontból tekintette át: a) Az elitek vonatkozásban a kérdés szerinte úgy vetődik fel, hogy hogyan lehet eljutni egy reális demokrácia állapotába a nemzetállamokban. b) Az általános szociológia szempontjából a kérdése az volt, hogyan lehet magyarázni az oligarchikus struktúrák létét a politikai pártokban, melyeknek ideológiája és státútumai eredetileg demokratikus és egalitárius volt. c) A politikai gyakorlat szemszögéből a kérdése az volt, hogy a szociáldemokrata pártok szerepet játszhatnak-e egy szocialista társadalom felépítésében.

Az elitképződés folyamatának kezdetén egy vezető áll, aki a tömeg szolgálja, a szervezet a tagok abszolút egyenlőségen alapszik, abban a pillanatban, ahogy egy időtálló szervezetet akarnak létesíteni, amelyet a tagság növekedése is indokol, az oligarchia létrejöttét nem lehet megakadályozni. Ugyanis a szervezett összetettségének fokozódása a tagok közötti kapcsolatok diverszifikálását vonja maga után: a technikai szakosodás, mely minden

³⁵ Michels, R. 1971:27–28.

többé-kevésbé kiterjedt szervezet elkerülhetetlen velejárója, szükségessé teszi az ügyek vezetését. Így a végrehajtás hatalmát, a vezetés speciális attribútumát, fokozatosan elvonják a tömegtől, és áthelyezik a vezetők kezébe. Ezzel a kapcsolatok formalizálódnak, a strukturális feltételek kumulatív folyamatokat indítanak be, melyek óhatatlanul idézik elő a vezetők és vezetettek közötti távolság növekedését. Bármely szervezet, legyen az nemzetállam, politikai szervezet vagy a proletár ellenállás ligája, kiváló talajt biztosít a szervek és a funkciók megoszlásának, s ezzel a vezetők és vezetettek közötti társadalmi és pszichológiai távolság is növekszik (Michels 1971:32-33.)

Az oligarchia típusait illetően Michels különbséget tesz azon csoportok között, amelyek a kitűzött célok megvalósításában részt vesznek, s azok között, amelyek saját érdekeiket követik (Michels 1971:24.) Az oligarchizálódás ugyanis a szervezés nem várt eredménye, perverz hatása – jegyzi meg Huther-Coenen –, ugyanis megfordítja az eredetileg létező pozíciókat. S az arisztokratikus hajlam – írja Michels – egyre nyilvánvalóbb, amely bármely párt vagy szakszervezet esetében a vezető kisebbség és a vezetett többség sémát ölti. Nem véletlen, hogy megállapítását egy axiómába rögzíti: aki szervezetet mond, az az oligarchia irányába mutató tendenciáról beszél (Michels 1971:33.)

Kijelentése bizonyos, mint jeleztük, affinitásban van a simmeli formális szociológia kvantitatív elemeket kiemelő gondolatmenetével, pontosabban a számszerűség és forma viszonyával. Simmel saját hétköznapi tapasztalataira utalva írja: ahhoz, hogy a csoport egy bizonyos méretet megtartson és fejlődjön, szabályokat kell kidolgoznia, formákat és szerveket kell létrehoznia, melyekre korábban nem volt szüksége. Megfordítva, egyes szűkebb körök olyan kölcsönös cselekvési kvalitásokkal és potenciákkal rendelkeznek, amelyet óhatatlanul elveszítenek akkor, ha számbelileg növekednek (Simmel 1990:81.) A kvantitatív változók láthatóan két következményt vonhatnak maguk után: egyfelől bizonyos életformák nem realizálhatók csak az elemek számának egy bizonyos határán belül. Másfelől a csoport tisztán mennyiségi módosulásai szükségszerűen feltételezik a közösségi élet bizonyos formáját. Elméleti általánosításának gyakorlati aspektusát tekintve Simmel megjegyzi: megállapíthatjuk, hogy a szocialista rendszer – vagy a szocializmushoz közel álló rendszer – nem volt megvalósítható a jelenig, csak egy nagyon szűk kör keretében, viszont mindig megdőlt tágabb körökben. Ezzel Simmel arra utal, hogy a számbeli, illetve mennyiségi növekedés fokozatosan maga után vonja a differenciálódást, s hogy a munka és gyümölcsök méltányos megoszlása viszonylag könnyen csak kis csoportokban lehetséges. Mindez egy nagy létszámú csoportban kivitelezhetetlen, mert a személyek, a funkciók, az elvárások megosztódnak (Simmel 1990:81-82.)

Michels is hasonlóképpen fogalmaz: a funkciók differenciálódásának folyamata a párton belül a vezetőknek a tömegtől való elválásához vezetett. A vezetők, akik kezdetben spontánul jelenek meg, s funkciójuk csak járulékos, önkéntes, professzionális vezetőkkel válnak, ezzel stabil és vissza nem hívható vezetők lesznek. Az oligarchia képződését Michels pszichológiai indítékokkal magyarázza: a szervezet tagjainak lelki életében végbement változásokkal, amelyet a szervezés pszichológiájának nevez, amit vonatkozásba hoz a szervezet konszolidálásának taktikai és technikai igényeivel. Mindebből adódik számára az alapvető szociológiai törvény: a szervezet a hatalom születésének forrása. Bármely politikai párt oligarchiaként jelenik meg, és demokratikus alapokkal rendelkezik. Mindenhol vannak választottak és választók. Azonban találkozunk olyannal, ahol a választottak hatalma majdnem határtalan a választók fölött. Az építmény oligarchikus struktúrája megfojtja az alapvető demokratikus elveket. A tömeg számára a lényeges különbség a valóság és az eszmény között egyelőre rejtély marad (Michels 1971:300–301.)

Az idézett kivonatos rész képezi az úgynevezett Michels-féle „oligarchia bronztörvényének” főbb jellemzőit, amely a magyar szakirodalomban a „vas-törvény” elnevezést kapta. Függetlenül a használt terminustól, tény, hogy Michels a szervezethez képződés és az oligarchia kialakulása között szoros, mondhatni kikerülhetetlen kapcsolatot látott. Tény az is, hogy az empirikusan vizsgált szervezetek nagyobb része hasonló oligarchiaképződés tendenciákat mutat, bármilyen szándékkal is hozták létre azt eredetileg.³⁶

Mosca hatása Michels oligarchia elméletére ma már nem vitatott, azonban Mosca részéről politikai osztály fogalmának bevezetésével nem érinti a marxi osztályharc kérdését. Pareto viszont elfogadja az osztályharc realitását; mint írja, az osztályharc, amelyre Marx felhívta a figyelmet, reális tény, amelynek nyomaival a történelemben mindenütt találkozunk.³⁷ Darwinista megközelítésben úgy látja, hogy az evolúció annál sikeresebb lesz az általános jólét tekintetében, minél inkább erőteljesebben lépnek fel jogaik és érdekeik védelmében a különböző társadalmi osztályok. Következésképpen az osztályharc – értelmezésében – a létért folyó harc egy formája, a munka és a

³⁶ Michels a kisléptékű demokráciát, az önkéntes társulást tekintette modellnek, s ezt vetíti ki a nagyléptékű demokráciára. Általánosítása, miszerint a főnökök létezése a társadalmi élet minden formájának velejárója, hogy a főnöki rendszer összeférhetetlen a demokrácia leglényegesebb alapelveivel, s hogy a demokrácia oligarchiához vezet stb. arra utal, hogy a demokráciát a szervezeten belül kereste, s nem a szervezetek közötti interakciókban és viszonyokban. Michels cáfolatát Schumpeter a demokrácia versengésemélete kidolgozójának tulajdonítja (lásd: Sartori, G. 1999:87–90.)

³⁷ Pareto, V. 1902, (1903), 117–118.

tőke közötti konfliktus pedig az osztályharc egy formája. (Pareto 1903:450, 454–455.) Más szóval, az osztályharc az ipari kapitalizmuson belül az ellentétek egy partikuláris esete, tehát nem korlátozódik két antagonisztikus osztály ellentétére, mivel megtalálható a különböző érdekcsoportok harcában is, főleg a hatalomért versengő elitek körében. (Pareto 1902:118.) Az osztályharcot történelmi állandónak, konstansnak tekint; azt a feltételezést, mely szerint egy kollektivista társadalomban megszűnik az osztályharc, elveti, ha meg is szűnik, akkor is más formák lépnek helyébe. (Pareto 1903:455.) A történelemnek dichotom ellentétek mentén való tételezése, lényegében ugyanolyan alapvető Pareto számára is, mint a marxi opposíció az elnyomók és elnyomottak között. Viszont Pareto figyelmét nem kerüli el a történelmi tapasztalat, vagyis az, hogy az osztályharc újabb és újabb eliteket szülhet. S ezt a tényállást jelenidejének szocialista mozgalmainak példáján mutatja be, amely Michels oligarchia-elméletével van affinitásban. A szocialista mozgalom – állapítja meg Pareto – elősegíti az elitek szerveződését az alsóbb osztályokból, amely a legjobb nevelési eszköze ezen osztályoknak. (Pareto 1902:63.) Ugyanakkor az osztályokat nem homogén tömböknek tekint, s ezzel Mosca osztályelméletéhez közelít, s általános jelenséggént beszél arról, amikor a pártok között a rivalizálás során támaszt mindig az alsóbb osztályok körében keresnek, és szinte az összes forradalom vezetője a disszidens elitek köréből kerül ki. A szocialista vezetők főleg a polgárság köréből rekrutálódtak (Pareto 1902:71,73.) Láthatóan Pareto számára a termelő eszközök, a javak elosztásának ellenőrzéséért folyó harc csak partikuláris eset, nagyobb jelentősége van az állam fölötti hatalom megszerzésének egy kisebbség részéről, amely kormányzóit elit kvalitásokkal rendelkezik. R. Aron is azon a véleményen volt, hogy az „osztály-osztály ellen” séma csak akkor értelmes, ha asszimiláljuk a régi rendeket és az államokat a modern értelemben vett osztályokkal. Ebben a perspektívában az osztályharc megtevesztő, ugyanis a polgárság mint osztály nem gyakorolta a hatalmat, hanem helyette és az ő nevében a hatalom igazgatását a kormányzó elit végezte. Következésképpen a vezetők, irányítók kategóriáinak struktúrája által jobban tanulmányozhatók a társadalom politikai rendszerei.³⁸

Az elitek és az oligarchia teoretikusai a klasszikus politikai filozófia örökösei, láthatóan egyaránt fenntartásokkal voltak a parlamentáris demokrácia és a szocialista utópia iránt. Nem annyira a természetes és a társadalmi egyenlőtlenségek foglalkoztatták őket, figyelmüket inkább a vezetésre alkalmasak kiválasztása, a tekintély és alávetettség, a jóérzés és a bizalom kölcsönös viszonyának kérdése kötötte le. Ugyanakkor annak kimondása,

³⁸ Aron, R. 1960. (Vol. 1.), 260–281.

hogy az összes párt, még azok is, amelyek a demokratikus alkotmány szellemében szerveződnek, egy kisebbség, egy többé-kevésbé állandó főparancsnokság által voltak s vannak vezetve, az oligarchia bronz/vastörvényét igazolja. Ez a törvény azonban „csak azon demokraták számára elszomorító és felháborító, akik abban a hiedelemben élnek, hogy a néphatalom a nép által gyakorolt”. (R. Aron 1960/1:265–266.)

5. Elemzési keretek

A. Giddens az elitelmélet szociológiai elemzésének konceptuális megalapozása végett három elemi dimenzió bevezetését javasolja: a rekrutáció, a csoportstruktúra s a hatalommegoszlás.³⁹ A rekrutáció a *nyitás/zárás* funkció mentén változhat, az eljárás ezen módja azt feltételezi, hogy nyitás esetén különböző társadalmi-gazdasági környezetből származó személyek kerülhetnek az elitbe, a zárás esetén pedig a kiváltságos osztályokból származó személyekre korlátozódik az elitkörbe való bekerülés. A viszonylag zárt rekrutáció ellenére, a kiváltságos osztályok körében a mobilitásnak típusos útjai vannak. Az elitstruktúrák tekintetében Giddens a társadalmi és a morális integráció szintjeire hívja fel a figyelmet. Morális integráció alatt az elit tagjainak közös eszmei és morális felfogását érti, valamint az őket egyesítő szolidaritás érzését. A társadalmi integráció az elithez tartozó különböző csoportok között a társadalmi kapcsolatok és kontaktusok természetére, gyakoriságára utal. A kontaktusok különböző megnyilvánulási formákat ölthetnek – személyes, baráti, házassági kapcsolatok a különböző elitcsoportok tagjai között. Az esetek többségében az elitek társadalmi és a morális integrációja együtt jár, egyik erősíti a másikat, azonban nem mindig van ez így. Ugyanis elképzelhető egy morálisan homogén elit csoport, amely nem biztos, hogy társadalmilag is integrált szegmenst alkot. Ettől függetlenül – írja Giddens – általában beszélhetünk az elit gyenge, illetve erős integrációjáról. A hatalommegoszlás tekintetében, egyrészt a hatalom társadalomban való diffúziójára, és az elit tagjainak ténylegesen is a kezében összpontosuló hatalom mértékére hívja fel a figyelmet. Másrészt pedig az elit által gyakorolt hatalom sajátosságára, vagyis azon szférák összességére, amelyek felett az elit ténylegesen gyakorolni tudja hatalmát. A modern társadalmakban, mivel a tevékenységi területek szigorúan körülhatároltak, az elitek hatalma általában korlátozott.

³⁹ Giddens, A. 1990. In: Scott, J. (ed.), Vol. I., 345–361. idézi: Huther-Coenen 2007:148–151. vö. Lengyel, Gy. 2005., 2.:14–15.

Giddens a rekrutáció, a csoportstruktúra s a hatalommegoszlás dimenzióinak kombinálásával az elitelemzés tipológiai kereteit vázolta fel. Az első dimenzió esetében az *uniformizált elitről* beszél, amikor a viszonylag zárt rekrutációs eljárás kombinálódik az elit tagjai közötti kontaktusok sűrűségével. A második dimenzióban a viszonylag zárt rekrutációs rendszer magában hordja a koherens szocializációs folyamat valószínűsítését, amelynek eredménye lehet az elit nagyfokú integrációja. Mégis lehetségesek olyan estek – írja Giddens –, amelyben a viszonylag zárt rekrutációs rendszer nem jár együtt az elitszocializáció magasfokú integrációjával – ezt nevezi felállt (installált), hivatalban, uralmon lévő elitnek. Amikor a rekrutációs rendszer nyitott, egy erősen integrált elittel van dolgunk – egy szolidáris elittel, vagy pedig egy gyenge elittel, amit *absztrakt elitnek* nevez. Ez utóbbi megfelel annak az elképzelésnek, amelyet az elitek pluralizmusának hívei a nyugati társadalmakra vonatkoztatnak. A *szolidáris eliteket* Giddens az autoritárius, totalitárius társadalmakra tartja jellemzőnek, ahol a hatalmon lévő párt lehetővé teszi az alsóbb társadalmi rétegek elitbe való felemelkedését, ugyanakkor következetesen igyekszik megvalósítani az elit nagyfokú társadalmi és morális integrációját. Példaként a szovjet-országi típusú rendszert említi.

Hasznos tipológiai szempontok származhatnak a hatalom diffúziójának (központosított vagy diffúz) és alkalmazási területének (bizonyos területekre korlátozott) kombinációjából. Giddens a hatalom gyakorlását akkor nevezi autokratikusnak, amikor az összpontosított és alkalmazása nem ismer korlátokat. A hatalom oligarchikus, ha összpontosított, de alkalmazása korlátok közé szorított. A hatalom csak hegemónikus, ha alkalmazási területe tág, de alá van vetve bizonyos alulról jövő megszorításoknak. A demokratikus hatalomgyakorlás esetében az elitek hatalma kettős értelemben korlátozott: a hatalom széles körben elterjesztett a társadalmi testben és alá van vetve bizonyos szabályoknak, amelyek szigorúan körül határolják cselekvési területét.

A vázolt elemzési dimenziókat Giddens nem tekinti elméletnek, hanem mint említettük, csak az elemzés kereteinek. A rekrutáció, struktúra és hatalom aspektusai bevonásával vizsgálja a menedzserizmus tézisének is. A tézis megfogalmazója James Burnham arra kereste a választ, hogy vezető kapitalista osztály felbomlásával, az eredeti tulajdonos-kapitalista osztály helyébe lépő csoportok, a tulajdon és a termelés szétválásával milyen új hatalmi struktúrák alakulnak ki a gazdasági szegmensben.⁴⁰ Giddens Dahrendorf nyomán⁴¹ a modern menedzserek rekrutációját radikálisan különbözőnek

⁴⁰ Burnham, J. (1943), 1949.

⁴¹ Dahrendorf, R. (1957), 1972. vö. Lengyel, Gy. 2005., 2.: 14

tartja azzal szemben, ami a 19. században a kapitalista tulajdonosokat és ezek örököseit jellemezte. A menedzserek rekrutációjának módjai között elsőként a bürokratikus karriert említi, másodikként az egyetemi tanulmányokat; mindezek a tényezők kapcsolatba hozhatók Giddens szerint az intergenerációs mobilitás nyitottabb rendszerével. A menedzszerizmus rendszerének képződése a gazdasági elitben feszültséget váltott ki, ugyanis a speciális funkciók megjelenése a gazdasági életben az értékskálák differenciálódáshoz vezetett. Ilyen volt a termelékenység és a hatékonyság, amelyeket megkülönböztettek a tevékenységi profiloktól. S a vezetés/ellenőrzés és a tulajdon elválása esetenként a gazdasági hatalom központosításának fokozásával járt együtt. Viszont ez a fejlemény azt is felszínre hozta, hogy a gazdasági elitek abba a helyzetbe kerültek, amely által befolyásolással bírnak a politikai döntésekre, közvetlenül vagy közvetett módon ellenőrzik azt. Azonban a menedzsment hatalma a gazdasági szegmensben lehet ugyan valóságos, a politikát befolyásoló képessége korlátozott, mivel a politikai eliteket új jogosítványokkal ruházták fel, mely által ellenőrzésük van a gazdasági tevékenységek fölött. Ugyanakkor a gazdasági elit nem az egyetlen csoport, amely befolyással bír a politikai döntésekre. (Giddens 1990:356.)

Az elitek strukturális integráltságának és az értékek konszenzusának mértéke tekintetében G. Lowell Field és John Higley javaslatai lényegében elemzési keretét képezik az általuk rögzített elitkonfigurációknak illetve -típusoknak.⁴² A szerzők a strukturális integráltság terminussal egy nemzeti elitnek a kommunikációs hálózatokba való integráltságának szintjére, valamint a személyek, csoportok, frakciók között a formális és informális befolyás integráltságára utalnak. Az értékek konszenzusa pedig viszonylagos egyetértésre utal a politikai magatartás formális és informális szabályai, kódjai, illetve a fennálló politikai intézmények értékes volta tekintetében. A struktúra- és értékaspektusok meghatározását követően és G. Sartori munkái nyomán⁴³ a nemzeti elitek három konfigurációját különböztetik meg: a széthúzó, a konszenzusos, s az ideológiailag egyesített elitek.

A *széthúzó elitek* működésének módját előidéző körülményekre jellemző: a strukturális integráció és az értékek minimális konszenzusa, a kommunikációs és befolyásolási hálózataik a különböző frakciók közötti határvonal mentén megszakadnak, nincs egyetértés a játékszabályok és az intézmények értéke tekintetében, az elitek egymásra gyanakszanak, s nem ismernek

⁴² Field, G. L. – Higley, J. 1980. (*Elitism*), valamint Field, G. L. – Higley, J. – Burton, M. 1990. In: *Revue Européenne des Sciences Sociales*, vol. XXVIII. nr. 88., 149–182. idézi: Huth-Coenen 2007:152–154. vö. Higley, J. – Lengyel, Gy. 2000:2–14.

⁴³ Sartori, G. 1987. (Vol. 1.)

korlátokat a hatalomért való harcban, politikai felfogásukat a politika mint a háború jelszó fejezi ki (Sartori 1987:224.)

A *konszenzus által egyesített elitek* működésének feltételei az átfogó strukturális integráltság megléte, a kommunikáció és a befolyás hálózatai egymást átfedik és az elitek összes frakcióiban artikuláltak; egyetlen frakció sem uralja ezeket a hálózatokat, az értékek tekintetében a konszenzus maximális. Ha a különböző frakciók között rendszeres és nyilvános ellentét van egyes politikai és ideológiai kérdésekben valamint a játékszabályok s a fennálló politikai intézmények értéke tekintetében, akkor a különböző elitfrakciók moderált szellemben versenyeznek, hallgatólagosan együttműködnek a robbanásveszélyes problémák megoldásában és a konfliktusok csökkentésében. A politikai felfogásukat a politika mint tárgyalás vagy *politics as bargaining* kifejezések jellemzik (Sartori 1987:224.)

Az *ideológiailag egyesített elitek* különböző kontextusokban működhetnek: a befolyásolás és a kommunikáció hálózata erősen központosított és szervezett a domináns frakció, vagy párt vagy irányzat által, amely kormányoz, így a hálózat átfogja az elit összes frakcióit, az értékek körüli konszenzus maximális, ha vannak is különbségek ez utóbbi valamint egyéb politikai, ideológiai kérdések tekintetében, nem hozzák nyilvánosságra. Ellenkezőleg, nyilvánosságnak szánt közléseiket az egységes ideológia jegyében fogalmazzák meg, amelynek politikai implikációit hivatalosan is a domináns frakció legfelsőbb csoportja dolgozza ki. Ennek eredménye, hogy a különböző frakciók a nyilvánosság előtt monolit ideológiai egységként jelennek meg (Field et al. 1990:154–155.)

A felállított hármas konfigurációja az eliteknek tiszta típusok megalkotását célozza és irányadó lehet az elemzés számára; azonban a három különböző forma kontinuumként is felfogható, amely a szélsőséges széthúzástól a szélsőséges monolit forma irányába halad. Field és Higley hármas elit-konfigurációjának előnye, hogy történelmileg létező politikai rendszerekből absztrahált, más szóval tipológiájukat alkalmazni lehet a fennálló politikai rendszerek három típusára. Lényegében a szerzőket, akárcsak az elitelmélet klasszikusait, a politikai rendszerek egyensúlyának kérdése foglalkoztatja, nem véletlen, hogy a tipológiájuk arra is irányul, hogy rögzítse a stabil és instabil rendszerek típusait. Mindez arra is utal, hogy a politikai rendszereket és az elitek konfigurációját összeszövődésként fogják fel, pontosabban az elitek konfigurációja határozza meg a politikai rendszerek típusait. A politikai rendszerek osztályozása is alátámasztja feltételezésünket, ugyanis instabil, stabil (reprezentatív, és stabil nem reprezentatív) rendszereket különböztetnek meg. Az instabil rendszerek iskolapéldájaként – jelenidejükben – az államcsínyekkel állandóan veszélyeztetett dél-amerikai országokat

említik. A stabil rendszerek azok, amelyekben ilyen és hasonló hatalom-átvételi technikákat nem alkalmaznak. Viszont a stabil politikai rendszereket is árnyalják, egyrészt beszélnek a stabil reprezentatív rendszerekről, ahol a politikai elitek nyílt és törvényes versenyben állnak a hatalom gyakorlásáért folyó versenyben. Jellemzőjük kormányzásban a váltórendszer, a koalíciók létrehozása, miközben a rendszer stabil. A stabil nem reprezentatív rendszerekben létezhetnek reprezentatív politikai intézmények, de ezekben cselekvő módon nem lehet gyakorolni a politikát. Lehetnek ugyan időszakos választások, de ezek nem képezik a valóságos verseny terepét, s a választások eredményeinek nincsenek konkrét politikai hatásai. A végrehajtó hatalmat egy kis csoport gyakorolja, amely titkosan hozza meg a döntéseit. Látható tehát, hogy minden egyes elittípushoz hozzárendelt egy politikai rendszer: az instabil rendszer a széthúzó elittel, a stabil reprezentatív rendszer a konszenzus elittel, a stabil nem reprezentatív rendszer pedig az ideológiailag monolit elittel állítható párhuzamba.

Korábban már volt szó arról, ha nem is ebben a megfogalmazásban, hogy az elitfogalom kettős értelme a kiválóság és az elsőbbség a legitimitás alapját képezi. Ezra Suleiman egy általánosabb karakterét emeli ki a legitimitásnak, amikor azt írja, hogy az elitek túlélése a hatalom gyakorlásától, egy ideológia előállításának képességétől függ, amelyet elismertetésük szolgáltatába állítanak.⁴⁴ A megállapítás a társadalmi makrostruktúrára vonatkozik, azonban egy átjátszással, illetve alkalmazással a tapasztalati mező alsóbb szintjeire is érvényesnek tekinthető. A társadalom mint rendszer bármely konceptualizálási kísérlete maga után vonja a többé-kevésbé autonóm alrendszerek kijelölésének lehetőségét. Mindez nem jelenti azt, hogy az alrendszerek függetlenek a nagy egésztől, csupán annyit jelent, hogy működésük alapját sajátos, magukra vonatkoztatott érték és norma együttes képezi. Az alrendszerek mindegyike rendelkezik egy vagy több tevékenységi területtel, működésük fenntartása egy legitimitás elv körüli konszenzuson alapul, amely biztosítja az egyének egy bizonyos csoportjának, esetünkben az elitnek a elsőbbségét/kiválóságát a politikában, a közigazgatásban, az üzleti életben, a kultúra, a kommunikáció, a sport, a hadsereg területein.

Egy koherens módját a társadalmi rendszer megragadásának T. Parsons híres négy dimenziós modellje nyújtja: A-G-I-L.⁴⁵ A rövidítések az egyes alrendszerek első betűi. Az adaptáció (A) a gazdaság alrendszerével áll szorosabb kapcsolatban, a célmegvalósítás (G-*Goalattainment*) a politikához és a kormányzáshoz, az integráció (I) a csoportnormákhoz, az integráció me-

⁴⁴ Suleiman, E. 1979:133.

⁴⁵ Parsons, T. – Bales, R. F. – Shils, E. 1953. vö. Alexander, C. J. 1996:90–91/6.1. ábra.

chanizmusaihoz (joghoz), a látencia (L) a társadalomhoz, a rendszer koherenciájához (kultúrához). Ezek az „inkább” anyagi és „inkább” eszmei alrendszerek kölcsönhatásban vannak egymással. (J. Alexander 1996:92–93.) Az alrendszerek négyes modellje ugyanakkor megjelöli az elitek képződésének terepeit is: gazdaság, politika, jog, kultúra. Mindegyik részt vesz a társadalom irányításában, de ugyanakkor megtartják profiljukat egy bizonyos kiválósági kritérium és különböző sikeresség mentén. Ebben az értelemben az elitek egy viszonylag specializált csoportjaival van dolgunk, amelyek tevékenységükkel biztosítják permanens versenyük körülményei között a társadalom egészének egyensúlyát. Az egyensúlyt ilyen és hasonló esetekben a funkcionális és kompetitív szakmai különbségekből származó érdekek és ebből következően a másik szféra állandó ellenőrzésének kevéreke biztosítja. A parsonsi modell alkalmazása tehát azt jelenti, hogy a társadalom alrendszereiben a sajátos hierarchiák és tevékenységek, érdekek mentén formálódnak a habitusok, amelyek irányítják az anyagi és eszmei tevékenységeket. Viszont azt is látnunk kell, hogy a parsonsi négyes modell anyagi és eszmei hordozói kontextusba ágyazottak, más szóval az alrendszerek az adott társadalom történeti-kulturális örökségének sajátosságaitól is meghatározottak. A szerzők egy csoportja az eliteknek alrendszerekbe ágyazott differenciálódását – amelyek különböző irányokban és területeken fejtik ki hatásukat – összegző terminussal stratégiainak nevezi.⁴⁶ A stratégiai elitek közé sorolják a szigorú értelemben vett politikai osztályt, a legfelső hivatalnoki kart, az állami és magán vállalatok csúcsvezetőit, a társadalmi szervezetek (szakszervezetek, mezőgazdaság szövetkezetek) vezetőit, a magas rangú katonákat, a nagy befolyással rendelkező szabad foglalkozások képviselőit, a bevált szakértőket, az elsőrangú értelmiségieket és újságírókat, az egyházak vezetőit, az élsportolókat. Más szóval mindazt, amelyet az angolszász *Establishment* fogalma lefed.

Megjegyzendő: a stratégiai elitek fogalmába bevonhatók az ellen-elitek is, mivel az utóbbiak is rendelkeznek a befolyásolás képességével, illetve eszközeivel a döntések meghozatalában, függetlenül attól, hogy befolyásuk negatív vagy pozitív. A stratégiai elitek fontossága országonként változhat, így például az Egyesült Államokban az üzleti elitnek van kiemeltebb, meghatározóbb szerepe, ezzel szemben Európában az értelmiségnek és azoknak a személyiségeknek, akiknek felsőfokú képzettségük van (Huther-Coenen 2007:160.) A stratégiai elitek befolyásoló képessége saját alrendszerük keretében a különböző tevékenységi területeken felkészültségüktől, habitusuktól is függ, ugyanakkor mindez történelmileg-kulturálisan is behatárolt.

⁴⁶ Putnam, R. 1976:14.

A stratégiai elitek elemzési eljárásaiban általában három előfeltevésből indulnak ki, mindhárom megközelítés – a pozicionális, reputacionális és decizionális – nem egyszerűen nézőpont kérdése, hanem ismertelméleti implikációi is vannak (Putnam 1976:15.)

A pozicionális megközelítés kétségtelen a legkönnyebben kivitelezhető, azonban a legtöbb kétség itt merül fel. Egyrészt abból adódóan, hogy csak objektív adatokat használnak fel. Az viszont kétségtelen, hogy a szervezetek és intézmények különböző formális struktúráiban betöltött pozíciók jó alapot teremtenek azoknak a személyeknek az identifikálására, akik ezeket a pozíciókat betöltik. Az eljárás két különböző elgondolásra épül fel: az egyik abból indul ki, hogy a szervezeti és intézményi háttér az egyének hatalmának forrása vagy ennek a hatalomnak az eredménye, tehát a hatalom forrását egy külső dologtól teszik függővé. A másik, inkább ismeretelmélet, ugyanis az ilyen típusú elemzés a dolgok formális aspektusait emeli ki, s következetesen elhanyagolja azokat a személyeket, akiket az úgynevezett „szürke eminenciák” körébe sorolhatók.

A reputációs megközelítés ennek a hiányosságnak a kiküszöbölését tűzte ki célul, vagyis arra törekszik, hogy az informális hatalommal rendelkező személyeket identifikálja. Pontosabban a környezetet jól ismerő informátorokat kikérdezik, illetve a feltételezett különböző hatalmi pozíciókat betöltők megjelölésére kérik ki véleményüket. Néha azt kérik, hogy nevezzék meg a helyi, lokális személyiségeket, akik véleményük szerint a legnagyobb hatalommal rendelkeznek az adott településen: politikusokat, üzletembereket, kereskedőket, egyesületi vezetőket stb.⁴⁷ Anélkül, hogy részleteznénk, ugyanis a lokális elitek kapcsán még szó lesz az ilyen típusú vizsgálatokról, annyit megjegyezhetünk, hogy az elemzésnek ez az eljárása éppen fordítottja, mint a pozicionális megközelítésé. Ugyanakkor a pozicionális eljárással szemben lazább, önkényesebb is, a kutatónak kell eldöntenie, hogy milyen kérdéseket tesz fel és kinek. Ezek a kockázatok részben semlegesítődnek a pozicionális eljárásban, mivel az dokumentumokat – statisztikákat, szabályokat, jegyzőkönyvek stb. – vesz igénybe.

A stratégiai elitek decizionális eljárása az előbbi kettőnél jelentkező réseket próbálja kitölteni, az informális és a formális hatások összefüggéseinek hangsúlyozásával. Az eljárás – más néven az események elemzése (*event analysis*) – tárgya a hatalomnak a megnyilvánulási formái alapján való értékelése, vagyis a befolyásolási képesség feltárása az egyes döntéshozói (decizionális) események során. Ami az írásos és szóbeli döntéshozatali folyamatok rekonstruálásán alapszik, célja a folyamatok formális és informális as-

⁴⁷ Hunter, F. 1953.

pektusainak a láthatóvá tétele. Az ilyen és hasonló eljárások csak kis közösségek vizsgálatára alkalmasak, jellemzőjük a részletekbe menő elemzés, és ennek eredményei alapján történik az általánosítás.⁴⁸ Az ellenvetés az eljárást illetően éppen az általánosításból adódik, lehetséges, szól a kétkedők kérdés, hogy egy sajátos, szűk körű esetből a hatalom általános struktúrájára is érvényes megállapításokat tegyenek. Láthatóan a döntések közötti válogatás lehetőségének megkerülését egyesek éppen olyan súlyos hibának tartják, mint az alanyok kiválogatását a reputációs eljárásban (Putnam 1976:17.) A másik ellenvetés az eljárást illetően, hogy csak azokra a problématis esetekre összpontosít, amelyek döntésre várnak (Huther-Coenen 2007:164.)

Mindhárom megközelítés gyengeségeit azzal próbálták kiküszöbölni, hogy kombinálták a pozicionális és reputációs eljárásokat, s ennek eredményeképpen dolgozták ki a hólabda technikát (Putnam 1976:17.) Ebben az esetben a kiindulópont pozicionális, vagyis a stratégiai eliteket egy hierarchizált struktúrában elfoglalt helyük szerint identifikálják. Majd az elemzés a reputációs eljárást követve halad tovább. Az így betájolt személyeket felkérlik, hogy nevezzenek meg más személyeket stb.

Újabban a hálózati elemzés és technikái a hatalom és a hírnév mérése tekintetében biztatóak, melynek során kimutathatók a befolyás, a reputáció, a központi pozíció közötti konvergenciák. Ebben a megközelítésben, amely elsősorban empirikus kutatásokon alapszik, a kérdést úgy fogalmazzák meg, hogy a szereplő, aki egy központi helyet (pozíciót) foglal egy hálózatban, milyen mértékben képes konvertálnia a hatalmi pozíciójából adódó lehetőségeket.⁴⁹

A stratégiai elitek kapcsán is felmerülő másik kérdés, az imitáció, az utánzás kérdése. Egy kisebbségi csoport, mely magas státussal rendelkezik ahhoz, hogy elitnek minősüljön és adekvát befolyással bírjon, fontos, hogy bizony mértékben utánozható legyen mások számára. Elméletileg – írja Nadel – a lakosság egy bizonyos kategóriájának felsőbbrendűsége felismerhető a lakosság többi részével szemben anélkül, hogy az különösebb jelentőséggel bírna egyesek befolyásolására és mások fogékonyságára. Ezzel szemben egy befolyásos elit felsőbbrendűsége, ha csak részben is, de kézzelfogható, tapintható kell legyen. Ez pedig abban nyilvánul meg, hogy az elitek kiválóságjellemzőjét a többiek úgy értékeljék, ítélik meg, hogy az utánzás-

⁴⁸ Dahl, R. 1961.

⁴⁹ Marsden, P. V. – Laumann, E. O. 1977. In: Liebert, R. J. – Imersheim, A. (ed.), 199–250.

ra, másolásra méltó.⁵⁰ Ez pedig azt jelenti, hogy az elit befolyása két módjáról beszélhetünk, arról, amelyet közvetlen, illetve közvetett módon gyakorolnak. Azok akik bírják mások tiszteletét, megbecsülését környezetükben, befolyással bírnak, abban az értelemben, hogy hallgatnak tanácsaikra és útmutatásaikat követik. Ez a befolyás a döntések során nyilvánul meg, ezt lehet közvetlen befolyásnak nevezni. Viszont bármely elit diffúz, közvetett befolyással is bír, tagjainak viselkedése és magatartása révén, amely megfigyelhető és utánozható, mivel kiválóságot tulajdonítanak neki. Az elit egyszerűen gondolkodás- és a tevékenységmódja alapján állít fel követendő mintát a társadalom egésze számára, tehát befolyásuk vagy hatalmuk a minaadáson alapszik, amelyet a társadalom más csoportjai a maguk számára követésre méltónak tartanak (Nadel 1990:35.)

Ugyanakkor, ha a kisebbségi csoport nem képes elősegíteni az újítások bevezetését, sőt akadályozza azt, illetve nem képes a kihívások teremtetése alternatívák felismerésére és annak szelektív alkalmazására, nem méltó az elit státusra. Más szóval, bármely elit csoport egyaránt képes elősegíteni, illetve fékezni a társadalom haladását.

⁵⁰ Nadel, S. F. 1956. In: International Social Science Bulletin. Vol. 8., 413–424. idézi: Scott, J. (ed.), NöVol. 1., 31–42. Az utánzás és a vonatkozási csoport társadalmi, pszichológiai, kulturális tényezőire Merton hívja fel a figyelmet, abban az értelemben, hogy mit választ követésre méltónak az egyén (lásd: R. K. Merton, R. K. 1980:616.). Eisentadt a normatív vonatkozási kereteket emeli ki, amikor más csoportok értékeit fogadják el (lásd: Eisentadt, S. M. 1954. In: American Sociological Review, 19., 175–185. idézi: Merton 1980: 617.). Blau ezt a hipotézist tovább fejlesztve írja, hogy a társadalom feltörekvő, a nagyobb presztízzsel bíró osztály életstílusát veszi át, továbbá ennek ellentéte, amikor az elit kiábrándult tagja sajátjánál kevesebb hatalommal bíró osztály politikai orientációját veszi át (lásd: Blau, M. P. 1956. In: American Sociological Review, 21., 290–295. idézi: Merton 1980:617.) Az utánzás-elmélet szociálpszichológiai megalapozottságú, atyja Tarde, G. (1890. Les lois de l'imitation. Paris.)

Az alkalmazás lehetséges párhuzamai

1. A lokális és kozmopolita dichotómia

A lokális/kozmosopolita dichotómia eredetét Merton egy kisvárosi (Rovere) kutatásaitól számíttják, amelynek tárgyát a tömegkommunikációs eszközök szerepének tisztázása képezte az interperszonális kapcsolatok befolyásolásában. Konkrétan a különböző társadalmi kategóriájú olvasók körében egy országos hetilap funkciójának feltárása volt a cél. A vizsgálatok során kiderült, hogy a lapot a különböző kategóriájú olvasók aszerint, hogy milyen befolyással bírnak a közösségen belül, nagyon különböző módon használják.⁵¹ E különbségek megállapítása az elitorientációk saját közösségük iránti ellentétes beállítódására hívta fel a figyelmet, amelyet Merton a lokális és kozmosopolita terminusokban összegzett. S a két terminust a befolyásolás függvényében, az orientációk saját közösségen belüli módozatai mentén rögzítette. S ennek alapján vázolta fel főbb magatartásbeli jellemzőiket. A „lokális” előjárók, vezetők vagy „lokalisták” közös vonása a lokálpatriotizmus, érdekeik saját lakhelyükre korlátozódnak, elsődlegesen helyi ügyekkel, problémákkal foglalkoznak, nem tulajdonítanak semmilyen jelentőséget az országos és nemzetközi ügyeknek. Velük szemben állnak a „kozmosopolita” típus képviselői, akik nem mutatnak érdektelenséget a saját közösségük ügyei iránt, amelyre bizonyos befolyásuk is van, azonban a felvetődő helyi problémákat egy tágabb országos és nemzetközi kontextusba ágyazzák (Merton 1968:447.)

A két típus különbségét erősítő további jellemzők az autochtonia, a szociabilitás, a szelektivitás, az értékek, amelyekhez Merton az interperszonális viszonyok sűrűsége alapján hozzárendeli a kvantitatív és a kvalitatív minősítést. Eszerint a mindennapi személyközi kapcsolataikat illetően a lokálisak kvantitatívak, a kozmosopoliták pedig kvalitatívak. A lokális/kozmosopolita, a kvantitatív/kvalitatív dichotómiák láthatóan párhuzamba állíthatók Pareto spekulánsok/járadékosok, Mills járadékosok/vállalkozók sémával, sőt bizonyos vonatkozásokban a séma két pólusát alkotó ellentétpárok jellemzői is analógiát mutatnak. Merton a lokálisak jellemzői közt említi a vizsgált mikrotársadalomban, hogy ők autochtonok, vagyis ott születtek, erős kapcsolatok fűzik őket szülővárosukhoz, nem tudják elképzelni, hogy máshol is élhetnének. Keresik a kapcsolatot, különösebb válogatási szem-

⁵¹ Merton, R. 1968:441.

pontok nélkül, a közösség lehető legtöbb tagjával, számukra – mint Merton megjegyzi – a számbeliség, a mennyiség a fontos, ezért nevezi őket kvantitatívnak. Nagyon érzékenyek a kapcsolataik instrumentális funkciójára, számukra ez potenciális erőforrás jelent, minél több és változatosabb ilyen kapcsolattal rendelkeznek, annál jobb. A kozmopoliták, mozgékonyabbak, a várost tartózkodási helynek, lakhelynek tekintik, egyfajta érdekházasságnak. A szociabilitás tekintetében szelektívek, tudatában vannak a kapcsolatok értékének, viszont a személyiségtípust fontosabbnak tartják interperszonális kapcsolataikban, mint a mennyiséget, ezért illeti őket Merton kvalitatív megnevezéssel (Merton 1968:451.) A lokálisaktól eltérően a kozmopoliták a közösségi ügyek befolyásolásában a szervezeti csatornákat részesítik előnyben a személyi kapcsolatok helyett. Az egyesületi életükre jellemző az elkülönülés, a lokálisak azokban az egyesületekben vesznek részt, amelyek az alapítók szándéka szerint is személyes kontaktusok létrehozása és fenntartása végett hoztak létre (Rotary Klub, Lions Klub, Kiwanis). Ezzel szemben a kozmopoliták azokhoz az egyesületekhez csatlakoznak, amelyek tevékenységének centrumában olyan feladatok megoldása áll, amely különleges képzettséget igényel: szakmai egyesültek, tudós társaságok stb. Hasonló különbség van köztük a közügyek gyakorlásában. A lokálisak főleg a politikai pozíciók megszerzésére törekszenek, amelyeket kapcsolataiknak köszönhetően nyerhetnek el. A kozmopoliták általában a szakmai bizottságokat veszik célba, ahol bizonyíthatják kvalitásaikat és szakértelmüket, mint például az egészségügy, a lakásügy, nevelésügy területén. A helyi közösség vezetőinek az egyesületi és közügyekben való elkülönülő orientációja arra utal, hogy ezeknek a szervezeteknek különböző funkciókat tulajdonítanak. A lokálisak számára a különböző egyesületekben és szervezetekben való részvétel képezi a társadalmi kapcsolataik pillérét, a kozmopolitáknak pedig az alkalmat, hogy bizonyítsák szakmai ismereteiket és hozzáértésüket (Merton 1968:453.)

A helyi, kisvárosi elitek az ügyek menetének befolyásolása tekintetében is különböznek. A lokálisak befolyása a széles személyes kapcsolatokon alapszik, vagyis nem azon alapszik, hogy mit ismernek, hanem azon, hogy kit ismernek („*not so much on what they know but on whom they know*”). A kozmopoliták befolyásukat a presztízsre alapozzák, amelyet teljesítményük és hozzáértésük biztosít, a kapcsolataikat nem annyira befolyásolás eredményezi, hanem az ennek eszköze. (Merton 1968:454.) Azonban a befolyásolás különböző módjai, amelyet a helyi elitek igénybe vesznek, nem annyira a tanulmányi szint vagy a szakmai státus következménye, csak jelzik befolyásmódozataik sajátosságait, de nem ezek képezik annak forrását. Meghatározó az a mód ahogyan a státust használják, és nem annak formális aspek-

tusa. (Merton 1968:456.) A mertoni képletben, a kozmopoliták a befolyást azért használják, mert tudják (*because he knows*), míg a lokálisakat azért, mert megértik (*because he understands*). Magyarán, azért fordulunk a kozmopolitákhoz, mert értékeljük tapasztalatukat és szakmai hozzáértésüket, de jobban bízunk a lokálisakban a környezet intim ismerete miatt, és abban a képességükben, hogy mérlegeljék egyik vagy másik egyén reagálását a tevékenység azon területén, amelyet szándékunkban áll megvalósítani (Merton 1968:457.)⁵² Ami pedig a két helyi vezető csoport (lokálisak–kozmozopoliták) és a közösség többsége közötti különbséget illeti, Merton a vezető csoport intenzív aktivitását emeli ki a többség passzivitásával szemben (Merton 1968:451.)

Merton a vizsgált kisvárosi társadalomban láthatóan különbséget tesz a személyek között, aszerint, hogy milyen befolyással rendelkeznek. Újabb terminusokat vezet be, illetve rendel hozzá a két típushoz. A kozmopoliták befolyását a közügyekre monomorf-nak nevezi, míg a lokálisakét polimorf-nak. A monomorf befolyásolás csak egy partikuláris területre irányul, ott fejt ki hatását, vagyis a kozmopoliták esetében a szakértői területen, amelyet más döntéshozói területekre nem terjednek ki, vagyis azokon a területekre van befolyásuk, ahol kompetenciájuk elismert.

A polimorf befolyásolás esetében a „presztízstranszfer” egyik területről a másikra világosabban megmutatkozik (Merton 1968:468.) A kisvárosban végzett kutatások kimutatták, hogy a lokális vezetők leginkább a polimorf befolyásolás tényezői, befolyásuk a személyközi kapcsolatok hálózatán alapszik, s a legkülönbözőbb területeken és szférákban fejtik ki befolyásukat. Merton eredményeinek általánosítását többen kétségbe vonták⁵³, azonban itt nem egyszerűen egy kisvárosi eljáróság dichotom képletéről van szó, hanem egy, a tendenciájában növekvő elkülönülést megélő mikro-társadalomról, ahol a kutatás által kimutatott helyi elit polarizációk nem biztos, hogy megkülönböztethetők a befolyásolás monomorf és polimorf típusok

⁵² Merton és munkatársai Rovere városkában megpróbálta lokalizálni a helyi elit körében a közösség szempontjából is a legbefolyásosabb személyeket. A kutatás során kereszt-kérdések eljárását alkalmazták, vagyis kölcsönös értékelésekre kérték fel a megszólítottakat. Az alanyok számára befolyásolási struktúrahelyzetet teremtettek és három kategóriába sorolták őket: az elsőrangú befolyásolási tényezők (akiket az alanyok legalább 15%-a említett), a középső (akiket 4–15%-a említett), s az alsó szint (kevesebb, mint 5% említett). Ennek a befolyásolás struktúrájának a különböző szintjein egyetértés volt azon személyek tekintetében, akik a csúcson helyezkedtek el, vagyis az elsőrangú befolyásolási tényezőt alkották (*top influentials*). A vizsgálatból az derült ki, hogy befolyással ugyanazok a személyek rendelkeztek, függetlenül a befolyásolás struktúrában elfoglalt pozíciótól, akik értékelték. (Merton 1968:464.)

⁵³ Mendras, H. – Forsé, M. 1983:85.

mentén. Viszont a befolyásolás, H. Lasswell elitdefinícióját idéző tényezőjének a megkülönböztetések tengelyébe állítása megfontolandó. Használhatóbbnak tűnik számunkra az elit lokális társadalmi térben való elhelyezése, jellemzőinek leírása, illetve kontrasztba állítása egy másik, Merton által nem kozmopolitának nevezett típussal. A lokális/kozmosopolita ellentétpárok alkalmazási területe tágabb is lehet annál a mikrotársadalmi környezetnél, amelyből Merton a fogalmakat absztrahálta. A lokális annak függvényében, hogy a hely és környezetének földrajzi, társadalmi terének határait hol vonjuk meg, egyaránt szűkíthető és tágítható. Merton a szűkített változatában használta a két terminust, azonban lokális lehet egy régió, egy ország társadalmi-kulturális tere, s benne az egyének, csoportok sajátos jellemzői, amelyek kontrasztba állíthatók a nemzetközi, globális terekkel és abban mozgó egyének és csoportok jellemzőivel. A lokális/kozmosopolita ellentétpárok esetében, akárcsak a Pareto által bevezetett dichotómiák esetében is, úgy tűnik, magyarázó erővel a habitus fogalom alkalmazása bír. A habitus fogalom bizonyos ellentmondásokra is felhívja a figyelmet, mint például arra, hogy vannak egyének, akik az egyéni és intézményes tényezők játékaának köszönhetően globális terekben mozognak, mégis szocializációjuk, habitusuk s egyéb más jellemzőjük alapján identitásukban lokálisak. Sajátos egyéni, vagy csoportbeágyazottságból adódó mintázatok interiorizálása eredményeképpen a lokális identitású egyén egyfajta konverzió eshet át, azonban ezzel csak annyit ér el, hogy korábbi csoportidentitását egy másikkal váltja fel – Merton szerencsétlen terminusában –, a kozmosopolita beállítódással. A Merton által a mikrotársadalmi környezetből absztrahált ellentétpárokat jelölő terminusok és az azokhoz rendelt személyek köre társadalomtörténetileg nem bír különösebb relevanciával, egyszerűen a rendszerezés eszköze. Nagyvonalakban az eredményei a történetiszociológiai, illetve antropológiai konstansokat erősítik, ugyanis többé-kevésbé tagolt mikro- és makrotársadalmakban megfigyelhető a vezetők körében plurális orientáció, amely nem szabadon lebeg, habár ilyen is előfordul, hanem megjelenítése a közösség, a társadalom egyénei beállítódásában is meglévő érzelmi, érdek motivációk mentén formálódó elkülönülő, illetve különböző világlátásoknak, világakarásoknak.

Marsden és Laumann szintén az Egyesült Államok egyik kisvárosában végzett stratégiai elitkutatótást, ennek során tíz forrástípust rögzítettek, amelyeket a szereplők felhasználhatnak céljaik elérésében. Azt tapasztalták, hogy egy személy kapcsolathálózatán belül konvergencia van a befolyásolás képessége, a reputáció és a személy pozíciójának centralitása között. Az empirikus vizsgálatok során, tehát a kérdésük az volt, hogy a kapcsolathálók centralis pozíciójában lévő szereplők milyen mértékben tudják ezt a központi

elhelyezkedésüket hatalommá konvertálni (Marsden–Laumann 1976:246–248.)

A helyi elitek vizsgálatában a kapcsolathálózatok és a kvantifikációs eljárások együttes alkalmazásával próbálkozott Laumann és Pappi.⁵⁴ A parsonsi négyes séma A-G-I-L alapján kidolgozták a helyi szervezetek és intézmények tipológiáját. Az adaptációs funkció (A), a gazdasági alrendszer itt a helyi vállalatokkal és bankokkal azonosított, a politika alrendszer (G) az önkormányzati intézményekkel és helyi igazságszolgáltatással, az integrációs funkció, a társadalmi alrendszer (I) a helyi pártokkal, a szakszervezettel és az egyesületekkel, a kultúra alrendszere (L) pedig a helyi egyházzal, az iskolaalrendszerrel s az egészségügyi intézményekkel. Az alrendszerek helyi identifikációja lehetővé tette a kulcsintézmények és szervezetek listájának összeállítását, s ezt követően a vezetőiknek a kikérdezését. A parsonsi modell keretei lehetővé tették a különböző szektorok elitjét képviselő személyek összehasonlítását és egy szociometrikus mátrix kidolgozását, amely leírja a helyi elitek közötti kapcsolatokat. Az eredmény: a kapcsolathálózatokban a legközpontibb helyet elfoglaló személyek helyi ügyekben legbefolyásosabbak. Az elemzésnek ez a típusa három funkcionális alrendszert tárt fel, amelyet három specializált elit kategóriával azonosítottak: a tradicionális elit, (vallási-nevelési területen aktív), a tudományos és a gazdasági elit. A három tevékenységi területnek egy közös központja volt, amelyet a helyi önkormányzat és a legjelentősebb helyi vállalatok képviselői alkottak. Ugyanakkor azt tapasztalták, hogy a helyi elitek körében koalíciók jöttek létre és bomlottak fel, a nyertes koalíció, amelynek reputációhányadosa meghaladta többiét együttesen, a legfontosabbnak volt elismerve. A vizsgálat eredményei úgy tűnik, hogy igazolják azt az előfeltevést, miszerint kapcsolat van a hírnév és a befolyásolás képessége között (Degenne–Forsé 1994:172–173.) A vizsgálat, ha nem is explicit formában, arra is felhívja a figyelmet, hogy a helyi elitekhez tartozás kritériumai a legváltozatosabbak lehetnek: vérségi kapcsolat, etnikai hovatartozás, szakmai és teljesítmény színvonal, vallásos hit, ideológiai lojalitás, nem stb. Mindennek figyelembe vétele nem csak identifikációt szolgálja, hanem láthatóvá teheti a személyek és csoportok által privilegizált, favorizált különböző hatalmi stratégiák mozgatórugóit, melynek célja identitásuk és legitimitásuk iránt támasztott hit(ek) karbantartása.

A reputáció és döntés elemzésére épülő elmélet másik változata közül az egyik Hunter nevéhez kapcsolódik, aki egy közösségben vizsgálta a hatalom struktúráját a reputációelemzés alapján.⁵⁵ Hunter meghatározásában a ha-

⁵⁴ Lauman, E. O. – Pappi, F. U. 1976. idézi: Degenne, A. – Forsé, M. 1994:170–173.

⁵⁵ Hunter, F., 1953. idézi: Cherkaoui, M. 1998. (*Stratificarea*). In: R. Boudon (ed.), 135–137.

talom mások irányítására való képessége bizonyos egyénnek. A hatalmi viszonyok elemzése belátásában két klasszikus metodológiai problémát érint. Első lépésben azonosítani kell a közösség vezetőit, akikkel majd interjúkat készítünk. Másodszor szerkeszteni kell egy kérdőívet, amellyel adatokat lehet gyűjteni a hatalomról az illető közösségben. Hunter összeállított egy listát, amelyben azokat a vezetőket jegyezte be, akik a legmagasabb pozíciókat töltötték be (a civil szervezetekben, az iparban, a kereskedelemben, az egyetemen, a politikában), valamint azokat az egyéneket is, akiknek a legmagasabb volt a gazdasági-társadalmi státusuk az adott településen. A lista kettős kiindulópontja, láthatóan azt célozta meg, hogy ne csak azok kerüljenek be, akik a legmagasabb pozíciókat töltötték be a helyi intézményekben és a szervezetekben, hanem azok is, akik nem tartoztak egyetlen csoporthoz sem, de manipuláló képességgel rendelkeztek. Hunter a vezetők kiválasztásához listákat kért négy intézménytől: *a)* a helyi önkormányzattól a helyi közigazgatás vezetőiről, *b)* a kereskedelmi kamarától, azokról a pénzügyi és üzleti vezetőkről, akik nem több mint 500 beosztottal dolgoznak, *c)* a nőegyletektől a politikusok listáját, *d)* s az újságok igazgatóitól pedig a társadalmi szervezetek vezetőinek listáját kérte. (Hunter 1953:262–271.) A bekért listákon 175 egyén szerepelt, számukat 14 bíráló javaslatára – akik jártasak voltak a közösség napi ügyeiben, s az egyes listákon szereplők közül 10 személy jelölték meg, mint legbefolyásosabbat – 50 főre csökkentette. Ugyanakkor észrevehető, hogy a bírálók választása erősen korrelált, viszonylagos volt. Az így kiválasztott egyének több mint felét beszélgetésre hívta, hogy megállapíthassa a köztük lévő kapcsolatok hálózatát és a klikkek alakulásának módozatait. Az eljárás arra utal, hogy a Hunter által meghatározott hatalom potenciális vagy látens, és különbözik a nyilvános vagy aktuális hatalomtól. Elgondolásában ugyanis a hatalmat nem kell gyakorolni ahhoz, hogy létezzen, ez a kijelentése megfelel az „anticipációs reakció szabályainak”, amely kimondja, hogy egy „B” szereplő az „A” szereplő elvárásainak megfelelően cselekszik, anélkül, hogy „B” közvetlen vagy közvetett üzenetet kapott volna „A” intencióiról és elvárásairól. Viszont ez a szabály akkor érvényes, ha az egyének hiszik vagy tudják, hogy képesek egy erőforrást (hatalmat) használni is.

Az eljárás ellenzői, ahhoz, hogy elkerüljék a potenciális és a tényleges hatalom összeecsúsztatását, történeti nézőpontból, a látható döntéshozatalra helyezték a hangsúlyt, ezáltal véleményük szerint ellenőrizni lehet a résztvevőknek a döntéshozatali folyamatokban játszott szerepének a milyenségét. Robert Dahl azt feltételezte, hogy intuitíve a hatalom lényege a következő: „A”-nak hatalma van „B” felett olyan a mértékben amilyen mértékben kiváltja „B”-ből, hogy olyasvalamit cselekedjen, amit különben „B” nem ten-

ne meg.⁵⁶ Más szóval, a hatalom ebben az értelemben az a képesség, amely az ellenállás ellenére a várható hatást éri el. Egy másik munkájában Dahl hat módszert mutat be a különböző státusok viszonylagos hatalmának mérése tekintetében:⁵⁷ *a)* a helyi közösségben a politikai vezetők társadalmi-gazdasági státusváltozásának vizsgálata, ahhoz, hogy megállapíthassa, hogy a hatalom forrásai szenvedtek-e történelmi változást; *b)* a különböző gazdasági-társadalmi csoportokba tartozó néhány egyén helyi közigazgatásban való részvételének természete és kiterjedtsége; *c)* a különböző területek döntési együttésének elemzése, hogy megállapíthassa, kik azok az egyének, akik a legnagyobb befolyással rendelkeznek; *d)* és *f)* a választásokon résztvevő aktivisták és a választók mintájának véletlenszerű kiválasztása, elemzése, jellegzetességeik megállapítása végett; *g)* a közösséget alkotó különböző társadalmi csoportok választói viselkedésének változásai (R. Dahl 1961:330–333.)

Mivel Dahl számára a döntés és a befolyás képezte vizsgálódásának súlypontját, így három centrális probléma (a helyi politikai, a közoktatás és a városi ügyek) mentén kellett rekonstruálnia az eseményeket, hogy láthatóvá váljon: ténylegesen és valóságosan ki is befolyásolja a döntéseket. Ennek érdekében felmérte (megszámolta) minden egyes döntéshozásban résztvevő egyén kezdeményezéseinek illetve sikeres/sikertelen vétójának a számát. A résztvevőket ezt követően a sikerek összességéhez mérten az eredmények, a kezdeményezések viszonylagos gyakorisága szerint rendezte el. Mindebből Dahl számára adódott a következtetés: egyetlen egyén vagy az egyének homogén csoportja sem vesz részt önállóan a döntéshozatalban, s hogy a döntési centrumok pluralitása az egyik jellemzője az általa vizsgált közösségnek (New Haven). Dahl ugyanakkor hangsúlyozza, hogy nehézséget okoz annak megállapítása, hogy helyileg kik manipulálják a döntéseket, a legitim megoldások kiválasztását, illetve kik azok akik manipulálják a manipulátorokat. Elméletileg lehetséges a hatalom olyan meghatározása, amely látszólagosan konfliktus nélküli, hogy Dahl mégis jelentőséget tulajdonított, ha kísérletileg is ennek a tézisnek, azzal a törekvéssel indokolható, hogy láttatni akarta az egyének befolyásolási képességét a valóságos helyzetekben. Ezzel indokolható másfelől a történelmi vázlat is, amelyet a kutatásban alkalmazott. (M. Cherkaoui 1998:137.) Ami pedig a reputáció elemzésére tett kísérletét illeti, nem sikerült azt a hatalom általa történő – fentebb idézett – meghatározásának megfeleltetnie.

⁵⁶ Dahl, R. 1957. In: Behavioral Science, vol. 2.2., 201–215.

⁵⁷ Dahl, R. 1961:330 skk. idézi: Cherkaoui, M. 1998:136.

2. Járadékosok és vállalkozók

Wright Mills immár klasszikusnak számító munkájának a helyi társadalomra, a helyi elitezre vonatkozó leírása⁵⁸ nemcsak a lehetséges összehasonlítási keretek megalapozása végett fontos, hanem főleg azért, mert számos olyan tényezőt vonultat fel, amely a térségünkben újraformálódó helyi társadalmakban zajló tendenciákra hívhatja fel a figyelmet.

Mills abból indul ki, hogy a helyi társadalmak nem szuverén formák, a nemzetgazdaság szerves részei, társadalmak, hatalmi hierarchiájuk alárendelt, a helyi kiváltságok lokális jelentőségűek. Annak ellenére, hogy minden régebbi dolog vidéki eredetű, s a vidékiséget egyfajta mítosz lengi körül, mégis, aki hírnévre törekszik, annak ki kell lépnie a helyi társadalom keretei közül. (Mills 1972:43.) A kisváros és vidéke Mills jelenidejében már elvesztette lokális jellegét, miközben egybeolvadt a kisváros a környezetében lévő vidékkel, beépült a hatalom és pozíció országos rendjébe, részévé vált az országos státusnak. Felsőbb rétegeinek társadalmi látóköre kitágult és a nagyvárosok felső rétegének presztízsére vágytak. Mindezt Mills a nagyvállalat leányvállalatai vezetőinek megjelenésével hozza összefüggésbe, amely felbolygatta a helyi társadalom gazdasági pozícióinak egyensúlyát (Mills 1972: 47.)

A helyi társadalom, illetve a kisvárosi társadalom vezéregyeniségeinek helyét fokozatosan a beköltözött vállalatvezetők foglalják el, aminek újabb következménye, hogy a régiók Mills szavaival „mohón keresik” az újak társaságát, illetve a beházasodási lehetőségeket. Mindezekben és a karrierépítésében a nők szerepét hangsúlyozza. Jelenidejére is tényként rögzíti Mills, hogy a helyi társadalmak alkották az egyetlen amerikai társadalmat, és minden kisvárosban megtalálható volt a társadalom helyi hierarchiája, melynek csúcán ott áll a vagyon és köztisztviselő helyi elitje. „Az összes amerikai kisváros felsőbb köreit összeadva – írja Mills – nem kapjuk meg eredményként a legfelsőbb köröket: az ország uralkodó elitje nem az egyes hatalmi klikkek számtani összegzéséből adódik. Minden kisebb helyen megtalálható a magasabb köröket alkotó családok csoportja, és ezek a csoportok – némi változtatással – nagyon hasonlítanak is egymáshoz (Mills 1972:49.) A helyi társadalom és annak hatalmi hierarchiáját alkotó egyének csoportja az országosnak alárendelt, nem autonóm, a presztízsük sem a decentralizált kis hierarchiákból fakad, hanem egy országos rendszerbe ágyazott, amelyben a helyi szűk horizonton túli pozíciójuk a „csatlós” szerepében kijelölt. Azonban az országos hírnév mint a presztízs alapja, és a helyi érdek egyfajta dialekti-

⁵⁸ Mills, W. G. 1972. (2. kiadás).

kus viszonyban van egymással. Az helyi népszerűség oldaláról nézve az országos hírnév másodrangú, az országos elit tagjai nem tekinthetnek el helyi választóik érdekeitől, így a lokálpatriotizmus és a presztízs kölcsönösen kiegészítik egymást, bizonyos értelemben a helyi érdekek képviselete alapozza meg az országis hírnevet (Mills 1972:255.)

Mills a múlt század '50-es éveinek amerikai alapkontextusában úgy tapasztalta, hogy a helyi társadalmakban (kis és nagyobb városok) négy csoport különböztethető meg, egy felsőbb csoport, a középosztály, a tisztviselők és a bér munkások csoportja. A felsőbb csoport az előkelő családok csoportja, kezükben összpontosulnak a helyi döntések, övük a helyi sajtó, rádió, a helyi üzemek, a városok központi tereinek ingatlanjai, a bankok. Önreprodukciójuk identitásuk alapja, annak tudata, hogy egymással keveredő zárt vezető családokhoz tartoznak, illetve a helyi társadalom vezető „osztályát” képezik (Mills 1972:34.) Most mellőzzük azt, hogy Mills osztályként határozta meg ezt a csoportot, ennél talán fontosabb az, hogy a helyi felsőbb csoportot mint a családok csoportját, tehát mint hálózat-együttest érzékelteti, amelynek szolidaritás tudata a hagyomány, az ősiség, az autochtonitás tudata illetve számontartása mentén felépített. Láthatóan nemcsak az önképzetük, hanem a helyi társadalom többi csoportja is így tartja számon őket. A csoporttudat és szolidaritás előfeltételei között Mills az elit néhány általános jellemzőjét sorolja fel a helyi felsőbb csoportban, mint például: kevesen vannak, kisebbséget alkotnak, nagy vagyonnal, sok szabadidővel rendelkeznek, a földrajzi-ökológiai és társadalmi térben egyaránt elkülönülten, zárt körben élnek (Mills 1972:35.)

A helyi társadalom vezetőrétegének két típusát különbözteti meg, az egyik a járadékból élő régi családok csoportja, a másik az „újabb családok” gazdaságilag és társadalmilag is dinamikusabb csoportja, más szóval a vállalkozók csoportja. Mills megkülönböztetésüket nem kutatói műveletnek tulajdonítja, hanem annak, hogy a két csoport tagjai is az említett jellemzők mentén nyilvánítják ki különállásukat. A két felsőbb csoport között presztízskonfliktus van, amelyet az életstílusok jelenítenek meg, s az életstílusok közötti átjárást, a közvetítést az új gazdagok csoportjának nőtagjainak tulajdonítja.

A két csoport identitás és legitimitás konstrukcióinak az önjellemzői a beágyazottságra, mint a presztízs forrására, illetve presztízs megalapozását, elismertetését igazoló tényezőre utalnak.

A régi felső osztály tagjai számára jelenidejük tekintélye a múlt időben megalapozott, amelyet élettörténeti narratívákban foglalnak össze. Ezekből a narratívákból a későbbi hálózatszerű terjeszkedő családok kezdetei, s azóta

megtett út, a felemelkedésük mintázata rajzolódik ki. A helyi társadalom története lényegében a kezdetektől családjaik (rokonságuk) történetével azonosított. A régi családok formulája: „vagyon+ambíció+idő”. (Mills 1972:53.) A gazdagság, a vagyon (földbirtok, bank) megalapozása számukra nem jelen idejű ügylet, a messzi múltba vész. A vagyon, a gazdagság immár természetes adottságnak tűnik, ezért nem erre hivatkoznak társadalmi tekintélyük, állásuk, a közösségi és társasági kiválóságuk, önképük fenntartásában, hanem a tisztességre, a megbízhatóságra, méltóságra, a családi névre, karitatív és támogatói tevékenységre, a „belterjes atyafisági” hálózatuk kapcsolatrendszerére. Önreprodukciójuk alapja a bőséges gyermekáldás, azonban egy olyan társadalomban, amely nem borul le a származás, a családfa előtt, a presztízs s a belőle eredő gőg, előítélet csak úgy tartható fenn, ha a társadalmi rendszer nemzedékeken át nem változik lényeges vonásaiban, s ha a foglalkozások, a vagyon s a társadalmi pozíció átörökíthető. A leszármazáson alapuló társadalom megteremtésének kísérletéről a felsőbb családok nem mondtak le, a különféle etikett konvenciók megnyilvánulási formáinak fenntartása többkevesebb sikerrel erre irányult. S a régi konvenciók fenntartásában az új gazdagok is érdekeltek voltak, hiszen a társadalmi rangsorban ők is a csúcsra törekedtek (Mills 1972:54–55.)

A tekintélyes családok a helyi társadalmakban az alapítók leszármazottai, a helyi társadalom, a gazdaság, az egyház, az iskola, az egyesületek stb. mind az alapítók műve, így nem véletlen, hogy az utódok önmaguk csoportjában látták megszemélyesülni az üdvösséget, a társadalmi pozíciót, a gazdasági ügyletek megbízhatósági kódexét (Mills 1972:37.) Ezzel a tradicionálisnak mondható elittel állítja szembe Mills a helyi társadalom másik vezető csoportját, az új gazdagokat.

A vagyon, a habitus, egyáltalában életstílus mentén kibontakozó ellentét a régiek és az újak között a második világháborút követő, Mills által radikálisnak ítélt, változásokra utal, amelyek begyűrűztek a helyi társadalmakba, elindítva ezzel az elitváltás folyamatát.

A helyi társadalmak új gazdag csoportjai, már nem annyira családi (rokonsági) hálózatokban felépítettek, nem a múltra, hanem a jelenre-jövőre orientáltak, identitásuk alapját képező értékek és törekvések, életstílusuk szemben áll a régikével, le is nézik azt, miközben kölcsönöznek a régi vezető réteg életstílusából, hiszen a helyiek szemében ez a presztízsképzet alapja. Ugyanis a helyi társadalom új gazdagjainak vagyonosodási technikái (játékbartlangok, koncessziók, mulatók, fuvarozás, fekete piac stb.), a közmegítélés szerint sem a kiválóság forrása, inkább mások kárára történő ügyeskedés, amit nemcsak a régiek, hanem a többség is elmarasztal. Az új gazdagok a har-

sány, magamutogató életstílusát Mills a háborúsgazdaságból hasznot húzó személyek társadalmi öntudatának megnövekedésével azonosítja, amelyet az új gazdaság és a régi társadalmi pozíció összeolvadásával magyaráz. Ennek a folyamatnak/fordultnak várható következményeit a régi vezető csoport hanyatlásában látja, mivel ha egy társadalmi csoport nem tudja fenntartani, illetve gyarapítani gazdagságát előbb utóbb hátrébe szorul, „különcök csoportjává zsugorodik.” Az új vezetőcsoport tagjainak a régikkel való keveredése házasság útján szintén korlátozott, mivel a régiek zártsága, nőtagjainak erkölcsbíró szerepe akadályt jelent a vagyon és a presztízs megújuló szinkretizmusa körforgásában. A régiek átalakulását, illetve adaptálódását az új kihívásokhoz a helyi társadalmakban a tőkeszükséglet nyomása, a tulajdonosi részvények körforgása válthatja ki, ennek a kényszernek tulajdonítja Mills a régiek megújuló metamorfózisát, illetve a régiek és újak keveredését. A csúcson az objektív és szubjektív körülmények összejátszásának nyomán kicserélődhetnek a személyek, a családok, de a „*típus marad*” (Mills 1972:57.) Főbb jellemzőit megőrzi, átörökíti, mintegy reprodukálja, ami nem annyira a származásnak tulajdonítható, mint inkább többé-kevésbé formát öltő mintának, amelyben a nevek, a származások mellett a élmények, tapasztalatok narratívái közös nevezőkben építhetők fel, illetve szerkeszthetők újra valahányszor új tagokkal bővül a csoport. Mindkét csoport közös jellemzője a kölcsönös csodálat, a régiek csodálják az újak dinamizmusát, gyarapodását, az újak pedig a régiek presztízsének tartósságát. A konfliktus forrása a két csoport között az intézményes pozíciók körül bontakozott ki. A régiek miközben széles körű informális és formális kapcsolathálózataik útján elfoglalják a helyi politikai, üzleti, egyáltalában a helyi jellegű pozíciókat, az újak erre nem képesek, mivel nem rendelkeznek a helyi pozíciók igényelte társadalmi háttérrel, kulturális életstílussal, nem érdekli őket a helyi közélet, amennyiben igen, azt is csak céljaikra próbálják felhasználni. Más szóval az új gazdagok csoportjának tagjai (biztosítási ügynökök, üzletemberek) nem beágyazottak a helyi közpolitikába, a kulturális hagyományokba, a presztízs képzetet fenntartó életstílusba. A presztízs mint önmagában is élvezetes dolog, láthatóan itt a mérsékelt, társadalmilag-kulturálisan a nevelés által megalapozott habitussal függ össze és nem a feltörekvő csoport politikai és gazdasági eszköz-cél beállítódásával.⁵⁹

⁵⁹ Mills a nevelés jelentőségét a „*station wagon*” csoportnak az ifjabb nőtagjaira vonatkoztatja, akik egyetemeket végeztek, megfelelő nevelést kaptak, rendelkeznek pénzzel és szabadidővel ahhoz, hogy részt vegyenek a helyi társadalmi és kulturális szerveződésekben. Az új feltörekvő csoportnak a nőtagjai tiszteletben tartják a régiek életstílusát, ők a

A helyi társadalom felsőbb köreinek az elkülönülését Mills a politikai preferenciák területén is érzékelni vélte, noha határozottan nem állítja, hiszen a múlt század '50-es éveinek amerikai társadalmában továbbra is a klasszikus angolszász beállítódás volt az általános, vagyis minden konzervatív liberális is, és minden liberális konzervatív is. Ebben a tekintetben – írja Mills – a helyi felsőbb osztályok, a régiek és az újak egyaránt láthatatlanok és láthatók, aktívak és passzívok alkotják a Köztársasági Párt társadalmi gerincét (Mills 1972:38.) A régiek, noha már nem tartják magukat alkalmasnak a társadalmi távolságok csökkentését célzó politikai küzdelmek megvívására, továbbra is számos előnyt élveznek. Társadalmi pozíciójuk elismerését jelzik a kisebb törvényi korlátozások alóli mentességek, kisebb szabálysértések (ittasság, kisebb közlekedési szabálysértés) alóli felmentés, ritkán rendelik be őket esküdtnak, kért kedvezmények megadása stb. Az adókulcsok, az adókimutatás dolgában osztoznak az újakkal. Az új felső csoport politikailag zajosabb, ezzel próbálják elfojtani társadalmi frusztráltságukat. Társadalompszichológiai jellemzőjük továbbá a félszegség, az ízlés hiány, amelyet a mérettel (személygépkocsi/lóerő, ékszer) kompenzálnak. Mivel nincs országos presztízsük, ismertségük, mint a régi családoknak, ezt alkalomadtán rendreutasítással, letorkolással, bizalmaszkodással pótolják. A helyi társadalmak új felsőrétegében Mills a nyárspolgári politikai jobbszárnyat látta, melynek célja az „új méltányos politikai irányzat” (*New and Fair Deals*) törvényhozási eredményeinek lerombolása. Számukra konkurenciát jelentettek a helyi önkormányzatokban üllő szakszervezeti vezetők, a bérből és fizetésből élők életszínvonalának emelkedése, szabadidőtöltése, és más feltörekvők színrelépése, amely relativizálta a tulajdon fontosságát, s így a presztízs megszokott rendjét.

Mills láthatóan a helyi társadalom felső köreinek hatalmi architektúráját, amelynek alapjai a társadalmi hierarchiába gyökereznek, nem elitnek nevezi, hanem „klikkekről” beszél. A klikkeket vertikálisan a csúcstól lefele alárendeltségük és kisegítő funkciójuk csökkenő fontossága sorrendjében mutatja be. Ezzel érzékeltetve, hogy egyazon hierarchikusan tagolt csoportról van szó. A klikkek, rendszerint a régi felsőbb csoport tagjaiból kerülnek ki, ők állnak a helyi hatalom csúcsán, ezek tagjai hozzák a helyi önkormányzati, illetve közösséget érintő döntéseket. Közülük kerülnek ki a helyi vezető üzletemberek (bankok vezetői, akik kapcsolatban állnak ingatlanok tulajdonosaival). Formátlanoknak, alakatlanoknak írja le Mills a helyi hatalom csúcsán álló klikkeket, noha tevékenységük gazdaságcentrikus, mégis ágazatilag

helyi régi felsőbb családok társadalmi igényeinek és életstílusának tolmácsolói (lásd: Mills 1972:59/lbj.)

differenciáltak, vannak ipari, kereskedelmi, bankár klikkek (Mills 1972:41.) Ezek átnyúlnak egymásba, tagjaik elhelyezkedése a helyi hatalmi térben multipozicionális, egyszerre több klikknek is szereplői, így koordinálhatják döntéseiket. Kiszolgáló, segédszemélyzetüket a jogászok, az igazgatók (adminisztrátorok) alkotják, aki szerepe/feladata a pénz, a hitel, a tranzakciók lebonyolítása a régiek és az új gazdagok között, illetve a hatalom formába öntése.

A klikkek csúcsa alatt közvetlenül az új gazdagok felsőbb köreiből származó aktív egyének állnak, akik a csúcs határozatainak, programjainak, döntéseinek a végrehajtói. Ebbe a csoportba sorolja a helyi bankok elnökeit, a befutott kisebb üzletembereket, a magasabb rangú köztisztviselőket, a helyi ipari vállalkozókat, s ezek ügyvezetőit. A végrehajtóknak, kivitelezőknek ez a szintje – Mills szerint – a következő, harmadik szintbe olvad, amelybe a helyi irodák vezetőit, a különböző szervezetek tisztviselőit, kisebb helyi vezetőket és az újságírókat sorolja. A harmadik szintet sem határolja el a negyediktől, úgy látta, hogy az „beletorkollik” az utóbbiba, amelybe az egyszerű szabad foglalkozásukat, üzletembereket, a lelkészeket, a vezető tanárokat és tanítókat, a szociális munkásokat s a személyzeti vezetőket sorolta (Mills 1972:41.)

A csúcs-klikkben lévő személyek a helyi stratégiai fontosságú ügyekben megkerülhetetlenek, vagyis kulcshelyzetben vannak – mondja Mills –, azonban a csúcson az ágazati klikkek együttműködése hozza meg a döntéseket. A csúcson a vezetés a feladatok-célok függvényében személyre szabottan mozgatható, van, aki a klikk és az állam kormányzója között biztosítja a kapcsolatot, van, aki a bankárok klikkjével, van, aki „közkedvelt mind a Rotary Club és a Kereskedelmi Kamara, mind a Segélyalap s az Ügyvédi Kamara egyszerű tagjai előtt.” Mills a helyi csúcs-klikk csoportját toborzó szintnek, gyakorlóterepeknek is nevezi, mivel a felsőbb állami és országos szintek számára itt rekrutálódnak az új tagok, a felsőbb régiókba törekvők itt bizonyíthatják képességeiket, alkalmasságukat. Másszóval a helyi hatalmi csúcs-klikk középszintű szervezet, testület, ritkán vesznek részt benne a legfelsőbb (országos) körökből származó személyek. A helyi társadalom hatalmi csúcsán és az alatta lévő szinteket kifele és befelé, lefele és fölfelé egyaránt a kapcsolathálózatok szövik át. A kapcsolathálózatuk központi magjától távolabb eső, alsóbb szintek tagjai közül választják ki a végrehajtókat, mielőtt személyükről informális találkozások (fehérasztal, klub stb.) alkalmával döntöttek, amelyet aztán jóváhagyatnak a testületekkel. (Mills 1972:42–43.) Az utóbbiak magatartásbeli jellemzőjük az önteltség, a hízelgés, míg a csúcsé a büszkeség. Megjegyzendő az „öntelte” különböző helyi klikkjei szoros ba-

rátságot, összetartozást alakítanak ki egymás között, közös íratlan szabályoknak hódolnak (partik, esküvők, temetések, egyházi élet stb.), közügyek iránti érdeklődésük nem annyira politikai, befektetői, vállalkozói, inkább a helyi szociális, oktatási és kulturális intézmények vezető pozícióinak megszerzése a céljuk. Közülük kerül ki rendszerint a bankárok (nem tulajdonosi értelemben) vagy ügyvédek arisztokráciája a helyi társadalomnak, ugyanis a csúcsnak szüksége van bölcs, józan személyekre a vagyonuk karbantartásában (Mills 1972:63.)

Láthatóan a társadalom struktúrája, formája és a munkamegosztás differenciálódásának milyensége, a feladatok és szerepek hierarchiája szorosan kapcsolódik egymáshoz, illetve a differenciálódásuk nem annyira a munkamegosztás mentén történik, hanem a kapcsolathálózatok kötéseinek milyensége mentén, amely egyben a hierarchiákat, s a presztízst is kijelöli.

Alapkérdések

Az előző két fejezetben az elitfogalom, az elitelméletek és a hozzákapcsolódó szelekció, rekrutáció, körforgás stb., valamint a helyi társadalmakról szóló immár klasszikusnak számító ismereteket mutattuk be. Első látásra úgy tűnik, hogy mindezeknek az ismereteknek, ha van is valami köze a kistérségi társadalom elitkutatásunkhoz, hozadékuk vajmi kevés, inkább a rendszerváltás nyomán kialakult tranzitológiai kutatásokba integrálható elitelméletek magyarázzák az olyan hipotetikus kérdésfelvetéseket, mint például, volt-e elitcsere, ha igen, hogyan ment végbe, mi lett a régi elittel, tényleg képes volt a régi elit a váltásra, vagy pedig egy olyan folyamattal van dolgunk, amely többé kevésbé mindenütt megtapasztalható volt, ahol békés struktúraváltás történt. Mindezen kérdésekre többé-kevésbé megnyugtató válaszokat tudnak adni a tranzitológiával foglalkozó hazai szociológiai kutatások. Mégis úgy látjuk, hogy a kelet-közép-európai fejleményekben elmélyült – hazai és külföldi – kutatások és azok eredményeinek elméleti előfeltevései jórészt mellőzik a klasszikus elitelméletekből adódó lehetőségeket, és mindinkább technokratikus posztulátumok mentén fejtik ki értelmezőmagyarázó megfontolásaikat, mint például Bourdieu tőkefajták konverziójának elmélete és annak adaptált helyi változatai, a weberi protestáns etikai magatartás/viselkedésforma alkalmazása. Miközben a rendszerváltás/piaci átalakulás/elitváltás-vizsgálatok megragadják a '89 előtt és utáni fejlemények kifutását, s mindezt az „új kapitalizmus” jelenségeként mutatják be, azonban nem tisztázott mennyiben „új” jelenségről van szó. És ezzel párhuzamosan olyan alapvető kérdések sem merülnek fel, hogy mi a piaci rendszer, ezen belül hol a helye a piacnak és a kapitalizmusnak, ebből következően a struktúraváltással a piaci rendszer milyen formáját vezették be '89 után. Mindennek tisztázása mintegy előfeltétele lenne az elitképződés, a rekrutáció/szelekció kérdése megvitatásának, amely vélhetően más perspektívákat is megnyitna a kutatás számára. További problémát jelent, mint már többször utaltunk rá, hogy a makrostrukturális szegmentáció mennyiben képződött le a helyi társadalmakba; ténylegesen tükörképei-e a helyi társadalmak a makrotársadalomnak; egyáltalában a helyi elitszegmensek képződésében, rekrutációjukban/szelekciójukban is érvényes-e a konverzió, a protestáns etika s azzal affinitásba hozott kapitalista szellem idealizációs minta, vagy pedig mást mutatnak a tapasztalatok. Az itt megfogalmazott kérdések közül, talán az utóbbi részleges megválaszolására nyílik lehetőségünk,

ugyanis erre vonatkozóan rendelkezünk egy szerényebb adatbázissal. Ha nem is tudjuk teljesen integrálni a vázolt problémákat adatbázisunk elemzésében, annyit viszont meg tudunk tenni, hogy beiktatunk két fejezetet, amelyek valamelyest jobban érzékeltetik, fentebb jelzett kérdések körül támadt gondokat. Először a hazai tranzitológia elitelméleteit ismertetjük, az követően pedig a piacrendszer szerkezeti felépítésének longitudinális vizsgálatából származó eredményeket.

1. A tranzitológia elitelméletei: folytonosság vagy megszakítottság

Közép-Kelet-Európában, így nálunk is, az elitkutatások a rendszerváltások, illetve a rendszerváltoztatások nyomán kibontakozó társadalmi változásokkal, az új társadalmi törésvonalak megjelenésével, s az ehhez kapcsolódó társadalomelméleti megközelítések irányváltásával hozhatók összefüggésbe. A társadalomelméleti és empirikus kutatások irányváltását legmarkánsabban – Bozóki András szerint – a korábbi osztályelemzések, és az elméleti síkon divatos „új osztály” (*New Class*) iránti érdeklődést az elitkutatásra való átváltás jelezte. A struktúraváltás a térségben a tranzitológiai néven ismerté vált kutatásoknak nyitott teret, s ezzel párhuzamosan, vagy éppen ennek eredőjeként, fogalmazódtak meg olyan karakteres kijelentések, melyek szerint a demokratikus átmenet, s egyáltalában a társadalmi, gazdasági és politikai váltás az élitek által levezényelt folyamat, illetve aktus volt. Ez az elgondolás azt feltételezte, hogy a rendszerváltások az elitváltásokkal párhuzamosan zajló folyamat, ami további elméleti és metodológiai hangsúlyeltolódást vont maga után. A struktúra(ák) iránti érdeklődés áttevődött a cselekvőre, „az útfüggőségről az intézményi választásra, intézményépítésre.”⁶⁰

Az új intézmények létrehozásában kétségtelen, az elit szerepét nem lehetett mellőzni, így nem véletlen, hogy az átmenet, a konszolidáció vizsgálatának fókuszába a szociológiában az elitelméletek és kutatások kerültek. Ugyanakkor a struktúraváltás folyamatában nem egyszerűen az elit szerepe volt jobban látható, hanem színváltozásainak, metamorfózisának útjai, módzatai, amelyet nem elhanyagolható ideológiai alapokból megfogalmazott előfeltevések, sőt elvárások is kísértek. A demokratikus átmenet ideológiailag és a belső-külső elvárások szerint is demokratikus magatartásformákat, gondolkodásmódot támasztott az elit iránt. A kérdés az volt, hogy a színre lépő, pártformációkba szerveződő elitszegmensek, amelyek az átmenet és konszolidáció folyamatát felvállalták, honnan jöttek, milyen szociális háttérrel rendelkeznek, céljaikat, törekvéseiket mindez hogyan befolyásolja.

⁶⁰ Bozóki A. 2003, In: Politikatudományi Szemle. (3), 6.

Egyáltalában beszélhetünk-e elitváltásról, elitcirkulációról, vagy pedig csak az elit metamorfózisáról. Ezek és hasonló kérdések a rendszerváltás megvalósulásának módjaihoz kapcsolódtak, azokhoz a feltevésekhez, melyek a folyamatot felülről irányítottak, vagy spontánnak, illetve alulról generált megvalósulásnak tekintették.

Az elméleti megközelítések, mellőzve a korábbi kremlinológiai, szovjetológiai tapasztalatokat, a nyugati társadalomtudományokból ismert elméleteket alkalmazták a posztkommunista elitek genézisének feltárásában. Első látásra úgy tűnt, hogy Szelényi és Konrád (1979) az értelmiség útjáról írt tanulmánya közös nevezőre hozható *New Class* elmélettel, pontosabban Burnham menedzserizmus elméletével, mely szerint a kapitalizmus újabb szakaszában már nem a tulajdonosi jog, hanem a döntéshozatali pozíció a hatalom forrása. Szelényi és Konrád is úgy látták, hogy az ideológiailag megmerevedett pártbürokrácia helyét egy műveltebb technokrata csoport veszi át, s ezzel alapvetően megváltozik a szocialista rendszer hatalmi jellege, s a szakértő értelmiség az osztályhatalom csúcsára kerül. Később (1991) ezen hipotézisük mentén a szerzőpáros feltételezte, hogy a rendszerváltás az értelmiség (a „politokrácia”) győzelmével jár együtt. Az „új osztály”, a menedzserizmus elméleteinek megítélése a marxi elméleti nézőpontból Nyugaton pozitív volt, benne egy új kritikai diskurzust láttak, amely delegitimálja a kapitalizmus (A. Gouldner 1979).

Neokonzervatív megközelítésben (D. Bell, K. Phillips, I. Kristol) a kapitalizmus ellentmondó kulturális jellemzőire hívták fel a figyelmet. Az „új osztályban”, a „tudásosztályban”, a „tudásipar” hordozóiban az eljövendő kulturális hanyatlás előidézőit látták. D. Bell nem osztálynak tekintette az „új osztályt”, hanem „metalitásegyüttesnek”, s az erre hivatkozó osztályelméletet „komolytalannak” tartotta (Bozóki 2003:8–9.) Tény, hogy általánosabb és konkrét történetiszociológia kitekintésben nem ismerünk olyan komplex társadalmat, amely ne termelné ki saját ellenelitjét, hogy ennek milyen a szociokulturális profilja az az adott társadalom szerveződésének körülményeitől is függ. A Szelényi és Konrád által megfogalmazott tézis – a nomenklátúra helyét fokozatosan átveszik a technokraták és a rendszerváltás az értelmiség műve – lényeges vonásaiban ragadta meg és szintetizálta azokat a társadalomtörténeti folyamatokat, amelyek kifutása tapasztalatilag is igazolható volt. Ebben az esetben, tehát az „ellenkultúra” struktúraváltó funkciókat látott el, céljai, törekvései is ebben az irányban fogalmazódtak meg. Itt tehát, nem egy szokásos, a kommunista mozgalmat végigkísérő ilyen-olyan elhajlásról, frakcióharcokról volt szó, amely mindig is a rendszer kerekei között kívánt maradni. Ellenkezőleg, a kommunista rezsimekben, s főleg annak közép-európai alakzataiban kialakult ellenkultúrák kezdettől fogva

magával a rendszerrel voltak inkongruensek, noha a rendszer termelte ki nemcsak az ellenkultúrát, hanem saját technokratáit is. Ez pedig arra is utalhat, hogy a rendszerváltás és az ettől elválaszthatatlan elit(ek) kérdése nem vonatkoztathat el azoktól a társadalomtörténeti folyamatoktól, amelyek kitermelték azt az ellenkultúrát, amelynek szereplői egyénileg és csoportosan részt vettek az átmenet és a konszolidáció folyamatában. A szereplők működési terét és idejét is szem előtt kell tartanunk, ha az első átmeneti időszakban valóban az értelmiség szerepe domináns, akkor Szelényi és Konrád tézise látszik igazolódni. Egy következő szakaszban, a konszolidáció időszakában szerepük fokozatosan háttérbe szorul, és más szereplők lépnek helyükbe. A szerepeknek ez a cseréje, illetve egyes szerepek marginalizálódása mentén merülhet fel, hogy akkor a posztkommunista társadalmakban az elitváltás miképpen történt, egyáltalában beszélhetünk-e az elitek folytonosságának-megszakítottságának konfigurációjáról.

A kérdés az, hogy az új elit a pártbürokrácia illetve a politikai hatalommal nem rendelkezők köréből rekrutálódott-e vagy sem. A kérdésre adott válaszokat némileg bonyolíthatja, hogy a régi pártelit („pártokrácia”) rendszerváltás utáni sorsa s az új elit rekrutációja, noha két különböző aspektusa az elitcsere kérdésének, a kettő vizsgálata rendszerint összefonódik. Ez pedig eleve azt feltételezi, hogy a rendszerváltás a régi elit hathatós közreműködésével ment végbe. Más szóval a régi elit készült a rendszerváltásra, s így korábbi hatalmi-politikai pozícióját a gazdaság szférájába mentette át. Ez az elméleti előfeltevés azonos kérdésként kezelte a régi elit sorsát a megváltozott szituációban az új elit rekrutációjával. Függetlenül attól, hogy ez így történt vagy sem az új rendszer legitimitációjának kérdése nem kerülhető meg.⁶¹ A rendszerváltás kérdését ugyanis ez a belátás a társadalmi hierarchia legfelső szintjére helyezi, s a társadalom alsó szintjeit majdhogynem mozdulatlan, passzív befogadónak tekinti. Azt is mondhatnánk, hogy az elitcsere ilyen és ehhez hasonló elméletei, lényegében az elitkonstrukcióba bocsátkoznak, mintegy legitimálják is a dolgok ilyenén alakulását, aminek egyik támpillére, hogy maga a rendszerváltás békés úton történt, ha ez így volt, akkor inkonzisztens elitcseréről beszélni, inkább átalakulásról lehet szó.⁶²

A rendszerváltást megelőző időszakban hazai és a szélesebb közép-európai vonatkozásában is Szelényi Iván teszi kutatás tárgyává a társadalomrétegződési vizsgálatok kontextusában az elit problematika empirikus vizsgálatát. Szelényi elitelméletei közül a megosztott polgárosodás elméletében

⁶¹ Kolosi T. – Sági M. 1996. In: TÁRKI., 150.

⁶² Lásd: Hankiss, E. 1990., Szalai E. 1996a., Staniszkis, J. 1991.

azt feltételezte, hogy az államosítás következtében tulajdonuktól megfosztottak, illetve ezek utódai kényszer-parkolópályákra húzódtak, majd amikor a politikai korlátok fellazultak, szimbolikus tőkéjüket (kulturális, pozicionális, anyagi) aktivizálva folytatták az államosítással megszakított polgárosodás folyamatát. Hipotézisét később Szelényi a mezőgazdaságra (a második gazdasági tevékenységre) korlátozta, ahol szerinte parasztpolgárosodás folyamata bontakozott ki. Elmélete láthatóan abból az előfeltevésből indult ki, hogy a vállalkozói normák, attitűdök, gyakorlati tudás hosszútávon átöröklődnek, amelyeket aktivizálni lehet, ha a körülmények kedvező fordulatot vesznek.⁶³ Populáris szóhasználatnál „a vér nem válik vízzé.”

Szelényi másik kérdésfelvetése a megváltozott történet-szociológiai körülmények között az elit újratermelődése és cirkulációja elméleti-empirikus vizsgálatára irányult, amely nemcsak úttörő kezdeményezés volt, hanem időszerűsége mind a mai napig alig halványult el. Szelényi Iván látszólag egy nagyon egyszerű, de részleteiben bonyolult társadalomtörténeti előfeltevésből indult ki, amely szerint „az államszocialista rend bomlása milyen következményekkel jár a társadalmi rétegződésre, ezen belül is különösen érdekel bennünket, hogy *változik-e a társadalom csúcsán elhelyezkedőknek, az 'elitnek' az összetétele, újratermelődik-e a régi elit új típusú elitként, avagy valószínűbb, hogy új 'káderekből' toborzódik az új elit?*”⁶⁴ (Kiemelés – P. I.)

Szelényi-Szelényi páros problémamegközelítése az általánosabb érvényességre számottartó társadalmi-rétegződés és mobilitás kutatások – Featherman, Jones, Hauser – feltevéséből indul ki, amelyet hazai viszonylatban Andorka Rudolf mobilitás kutatásai is megerősítettek.⁶⁵ Szelényiék „plauzibilisnek” tartják F-J-H hipotézist, mely annak ellenére, hogy különböző társadalmi berendezkedéssel (kapitalista, szocialista) van dolgunk, mégis a társadalmi struktúra egészében a mobilitást mérve hasonló lesz, ha a két rend-

⁶³ Szelényi I. 1990:375–397.

⁶⁴ A cikkben kifejtett elitelmélet egy tervbe vett (magyar–cseh–lengyel) társadalomrétegződési (1992 ősz – 1993 tavasz) vizsgálatról szóló beszámoló keretében fogalmazódott meg. (lásd: Szelényi I. – Szelényi Sz. 1991. In: Kritika, [október], 8.).

⁶⁵ F-J-H hipotézisként ismert elgondolás szerint, ha a strukturális mobilitás változását zárójelbe tesszük, akkor a társadalmi rendszerek (kapitalista és szocialista) között, országok és időbeni összehasonlításban a társadalom nyitottságát mérő társadalmi fluiditásban (a tiszta mobilitásban, az osztályok közötti cseremobilitásban) „érdemleges különbségek nincsenek.” Ugyanis a „gazdasági növekedés 'vastörvénye' megszabja a tiszta mobilitás mértékét, a társadalmi berendezkedés, a politikai vagy gazdasági intézmények sajátosságai édeskeveset nyomnak latba.” Adorka Rudolf hasonló eredményre jutott: az államszocializmus kísérlete az alsó társadalmi rétegek mobilitásának felgyorsítására sikertelen volt, a „magyar társadalom nem volt nyitottabb, mint a hasonló gazdasági fejlettségű tőkés társadalmak.” („(lásd: Szelényi-Szelényi 1991:8.)

szer gazdasági fejlettsége hasonló az adott időben is. Itt most eltekintünk e hipotézis univerzális érvényességének firtatásától, tény viszont, hogy ebből perspektívából fogalmazták meg Szelényiek vizsgálódásuk célját: „tartható-e ez az előfeltevés az 1989–1990-es közép-európai változások feltételei között, amikor a társadalmi rétegződés alapelvei változtak meg, rendszerváltás következett be” (Szelényi–Szelényi 1991:8.)

Előfeltevésük láthatóan két, általuk hivatkozott elgondolást is megkérdőjelezhet, egyrészt F-J-H hipotézist, azzal, ahogy azt adaptálják a régió strukturális változásainak folyamataihoz, amikor kijelentik, hogy a rendszerváltozással a „társadalmi rétegződés alapelvei változtak meg”, ez pedig időben nem azonos a fejlett kapitalista országokban tapasztaltakkal, sem a strukturális mobilitást sem a társadalmi fluiditást (tisztá mobilitás) illetően. Másrészt F-J-H hipotézis adaptálásból következik a Szalai és Hankiss elméletének megkérdőjelezése.⁶⁶ „Előfeltevésünk – írják a szerzők –, hogy a rendszerváltozások idején minél közelebb kerülünk a társadalom csúcsán elhelyezkedőkhöz, annál nagyobb lesz a tiszta mobilitás, az elit és nem elit közötti személycsere.” (Szelényi–Szelényi 1991:8.) Bár számolnak a szerzők Szalai, Hankiss, Staniszki téziseivel, mely a volt kommunista nomenklátúra politikai hatalmának gazdasági uralomra való konvertálásáról szól, mégis Szelényiek, hogy úgy mondjam, reménykedtek az elitcsere, illetve az elit-cirkuláció lezajlásában, ha nem is egészében, de a részleges cseréjében mindenképpen. S ez nem volt alaptalan, kapcsolódott azokhoz a társadalomtörténeti eredményekhez, amelyet Szelényi a parasztpolgárosodás kapcsán mutatott ki. Itt tehát nem Szelényi előfeltevéseivel volt probléma, hanem azzal ahogyan bevezették, illetve ahogyan végbement nálunk a struktúraváltás folyamata, amit nem folyamatként, hanem aktusok sorozataként fogtak fel, hajtottak végre.

Némileg mellőzve Szelényi korábbi eredményeit, a Szelényi–Szelényi szerzőpáros újabb előfeltevéseik megerősítésében P. Bourdieu társadalmi-struktúra „térleméletét” tartották irányadónak, amelyet „valamelyes változtatásokkal” a magyar társadalom három időpontjának (1960, 1980, 1990) „hipotetikus” szerkezetváltozásaira is alkalmasnak tartottak.⁶⁷ Szelényiek transz-

⁶⁶ Szalai és Hankiss elmélete szerint a szocialista nomenklátúra a megváltozott körülmények között korábbi politikai hatalmát gazdasági uralomra konvertálja, a spontán privatizáció révén új tulajdonos „nagyburzsoázia” körükből verbuválódik. Következésképpen a rendszerváltás nem jár személyi összetétel tekintetében elitcserevel, csak annyi történt, hogy a régi elit az új elvek alapján igazolja privilégiumait (lásd: Szelényi–Szelényi 1991:8.)

⁶⁷ Szelényiek itt P. Bourdieu, *Megkülönböztetések* című munkájára hivatkoznak, amelyben Bourdieu kifejti a társadalmi struktúra térleméletét, eszerint a társadalmi szerkezet többdimenziós tér, amelyben különböző típusú tőkékkel rendelkező egyének különböző pá-

formációs eljárása nyomán a Bourdieu-féle „tőke” fogalmát a „javak”, a szociális tőkét pedig a „politikai javak” fogalmai helyettesítik be. A fogalomadaptálást azzal indokolják, hogy az a „kapitalista társadalmak gazdasági kategóriájához” kapcsolódik, és többek között a „kizsákmányolás” jelenségeire utal, amit nem tartanak „pontosnak” a gazdasági javak természete, s társadalmi funkciói leírásában, azonban az „anyagi javak tőkeként való leírását különösen a kapitalista társadalmakban” elfogadják és használják. A „politikai javak” fogalmát a szociális tőke helyett technikai okokkal indokolják, ugyanis azt a kommunista párttagsággal lehet mérni. Miközben „tisztában” vannak, hogy a szocialista viszonyok között „esetenként” párttagságnál nagyobb súllyal esett latba a főnök iránti lojalitás, a patronátus, a klientúra hálóját, amit párttagsággal nem lehet láthatóvá tenni (Szelényi-Szelényi 1991:9.)

Bourdieu strukturalista térelméletét a szerzők longitudinálisan négy szekvenciális térszerkezeti környezetre vonatkoztatják: a Horthy-rendszer, sztálinizmus, Kádár-rendszer s a posztkommunizmus.

A Horthy korszak társadalmának térszerkezetét „többé-kevésbé” leírhatónak tarják Bourdieu francia esetből absztrahált sémájával, vagyis a korszak elitjét az anyagi és kulturális tőke birtoklása jellemezte. Noha, megjegyzi, mégsem azonos egészében azzal, amit magyar viszonylatban a feudális, rendi maradványoknak tulajdonítanak.

A második időszak, a 1948–1949 utáni, amely 1960-as évekre „kristályosodott ki” és legfőbb jellemzője a „politikai javak” túlsúlya (politikai-ideológiai lojalitás, elkötelezettség stb.). Azonban, mint megjegyzi mégis azok jártak jobban, akik a politikai javak mellett kulturális javakkal is bírtak, mint például egyetem, főiskola, pártiskola. A személyes lojalitás, a rendi jelleg, a pro-

lyákat járnak be, s kollektív alkuk során alakítják (a kollektív aktorok = osztályok) egymáshoz való viszonyukat. Az osztályok „képzeletbeli körök”, melyet a szociológusok konstruálnak, az osztályok egyénei csoportjának a társadalmi terekben folytatott harcának és alkuinak megragadására („klasszifikációs küzdelmek”), amelynek során ezek a csoportok kialakítják kollektív identitásukat. Ugyanakkor a strukturális térelméletben, a terek szerkezetét formáló erők a tőketípusok, mint például a gazdasági-anyagi (tulajdon), kulturális (iskolai végzettség), szociális (társadalmi kapcsolatháló) tőke és mindezek konvertálhatóságát kifejező szimbolikus tőke. Az elméletnek a francia esetre vonatkoztatása, illetve az elméletnek a francia esetből való absztrahálása szerint a francia társadalom szerkezetében az anyagi és kulturális tőketípusok birtoklása domináns. A *csúcs*on a tulajdonosok (gazdag polgárság, menedzserek), ennek *alárendelt* a kulturális tőkével rendelkezők csoportja (orvosok, egyetemi tanárok, akadémikusok). Ezek alatt helyezkedik el a „*középosztály*”, van anyagi de nincs kulturális tőkéjük, pl. kisvállalkozók, illetve akiknek van kulturális tőkéjük de nincs anyagi tőkéjük, pl. beosztott értelmiség, tisztviselők. A társadalom *talapzatán* a népi osztályok állnak, „akik nem rendelkeznek semmiféle tőkével.” (Szelényi-Szelényi 1991:8–9.) A társadalomnak tőketípusok mentén történő differenciálódás sémája nyújtja a társadalmi térszerkezet vertikális tagoltságát.

tektorhoz való hűség alapján „feudálszocializmusnak” is nevezték a rendszert, s „a csúcson lévő káderek inkább nevezhetők uralkodó rendnek, mintsem társadalmi osztálynak.” (Szelényi-Szelényi 1991:9.)

A harmadik szakaszt a 1960-as évek közepétől számítják, amikor az anyagi tőke társadalmi térszerkezet-alakító szerepet kezdet játszani, miközben visszaesett a politikai és „némileg” emelkedett a kulturális javak szerepe.

A negyedik időszak 1989 kora tavasza, a „bomlás” felgyorsulása, ami a politikai javak értékvesztésével járt, ennek ellenére, a szerzők írásuk jelenidejében úgy látták, hogy a társadalom szerkezete a Bourdeiu-féle francia modell „tükörképe.” Vagyis az anyagi tőke kiegészítő, másodlagos tényező, szemben a kulturális javakkal, amelyeknek *„birtoklása vált a társadalmi tér meghatározó tényezőjévé”,* a „hatalom és kiváltság megszerzéséért vívott társadalmi harcban” (Szelényi-Szelényi 1991:10. Kiemelés – P. I.)

A szerzők számára a kulturális javaknak a *„történelemben szinte példanélküli felértékelődését jól jellemzi az elmúlt hónapokban hatalomra került új politikai osztály összetétele. Ma hazánkban s a közép-európai régió egészében a politikai hatalom birtokosa az értelmiség”* (Szelényi-Szelényi 1991:10. Kiemelés – P. I.) S ennek az értelmiségi csoportnak profilját illetően egyik sajátossága, ami Nyugaton is ritka, hogy *„gyakran humán értelmiségiek”* – írják a szerzők.⁶⁸ Az értelmiség mellett a tulajdonos polgárságot a második gazdaságból, a korábbi káderekből származtatják, az utóbbiak „ügyes fordulattal” tulajdonosokká váltak, ők alkotják a szerzők terminusában a „nomenklatura-burzsoáziát.” A térszerkezetet tovább színezi a hazatelepülő tőkések, a külföldiekkel társtulajdonosi kapcsolatban lévő szakértelmiségiek, valamint a „komprádor értelmiség” fogalmába vont egykori pártkáderek, akik a külföldiek társtulajdonosává „varázsolták át magukat.” Mindezek mellett Szelényiek magyar modelljében ott van az értelmiség által lenézett „garázs-kapitalizmust” üzemeltető „kispolgárság”, ez a csoport ugyanakkor konkurenciát jelent a komprádor értelmiség és a nomenklatura-burzsoázia számára is, amely a másik oldalon harcot vív a proletarizált – egykor tulajdonos – polgársággal és a parasztpolgársággal, illetve ezek utódaival a reprivatizáció útvesztőiben.

⁶⁸ Az értelmiség rendszerváltó szerepe, valamint az új elit humánértelmiség túlsúlya (politikarácia) stb. összhangban van az 1978-ban Bernben megjelent, Szelényinek Konrád Györggyel közösen írt könyve alapgondolatával, miszerint az értelmiség osztállyá szerveződése a „kelet-európai rendszerek inherens, belső lehetősége volt”, s hogy a forradalom győzelmét (Lenin felismerése) nem a proletariátus, hanem „az értelmiség felkészültsége tette lehetővé.” (lásd: Konrád Gy. – Szelényi I. 1989:111., 109–112.) Ha ezt az előfeltevést a rendszerváltó elit rekrutációjára is kiterjesztjük, akkor láthatóan a két elmélet előfeltevései között folytonosság tapasztalható.

Szelényiek magyar eset alapján felvázolt közép-európai modelljében a fe-
lülről végrehajtott rendszerváltoztatás kontextusában, tehát a csúcson az új
politikai osztály, az értelmiség áll, hozzájuk képest presztízs, kulturális-poli-
tikai stb. javak tekintetében csak másodhegedűs szerepet játszanak az új
tulajdonosok csoportjai (második gazdaságból jöttek, a nomenklatura-bur-
zsoázia, a komprádor értelmiség), alattuk van és velük konkurensként mu-
tatják be a kispolgárságot, s az egykor tulajdonos polgárságot, illetve azok
leszármazottait. A modell társadalmi térszerkezetében az elhelyezkedések
szintjeit úgy tűnik, hogy a szerzők csak a tér közepéig követik, a tér szélei
felé és/vagy a talapzaton végbement változásokról nem tesznek említést.
Holott a társadalom széleinek tagolódása bizonyára magyarázhatja, hogy
miért és hogyan alakulhatott így a tőketípusoknak az említett csoportok
mentén történő kiválasztódása.

Az utolsó kérdés, amire a szerzők hipotetikus választ keresnek, hogy kon-
vertálható-e a politikai tőke anyagi tőkévé. Itt ismételten Szalai, Hankis,
J. Staniszkis meglátására hivatkoznak, azonban – mint megjegyzik – „hama-
rosan megkezdődő kutatásunk központi hipotézise, hogy a volt elit újratер-
melődésének, *a politikai javaknak gazdasági tőkére való átváltásának fontos
politikai és társadalmi korlátai vannak*” (Szelényi–Szelényi 1991:10. Kiemé-
lés – P. I.) A „fontos korlátok” között említik a privatizáció körüli csatákat,
ezért az elit újratерmelődését csak részlegesnek ítélik meg, „egyesek le fog-
nak süllyedni”, mások pedig felkapaszkodnak. Mindezek alapján „különböző
mérvű elitcirkulációra” számítanak a három országban, viszont a legerőtel-
jesebb elítváltást kimutató eredményeket magyar vonatkozásban várnak,
mivel a teljesítményalapú kiválasztódás korábbi, mint a lengyel és cseh eset-
ben (Szelényi–Szelényi 1991:10.)

Szelényiek elitelmélete és modellje kétségtelen az egyik legárnyaltabb,
számba veszik a társadalomtörténeti előzményeket, s a longitudinális meg-
közelítésből bontják ki a társadalmi térszerkezeti átrendeződésének folya-
matát, az „új” elit lehetséges rekrutációs köreit, e körön belül és e körök
közötti kapcsolatokat, s felvillantják a lehetséges összeszővődések alterna-
tíváit. Azonban az elméletük alapvetően a társadalmi térszerkezet egy szű-
kebb szegmensét, a *felsőbb régiókat* járták be és feltehetően ennek a mintá-
nak a leképződésére számítottak az alsóbb régiókban is.

Szelényiek többdimenziós elméletével szemben kategorikusabb állás-
pontot képvisel Szalai Erzsébet, akinek munkássága alapozza meg a hazai
elit „metamorfózisának és arculatának” empirikus vizsgálatát, amely három
fogalmi-elméleti kiindulóponton támaszkodik. Mindhárom elmélet – Mills,
Pareto, Bourdieu – esetében, Szalai egy általánosabb érvényű történelmi
tapasztalatot aktualizál, amikor kijelenti, hogy a társadalom makrostruktú-

rái határozzák meg „jórészt” a benne élők „gondolkodását, magatartását, érdekérvényesítésének módját”, viszont a kollektivitásból az individualitásba (A. Jeffrey) való átmenet időszakában, amikor a makrostruktúra felbomlik vagy „meginog”, „nagyreszt a társadalmi szereplők – elsősorban az elitek – formálják meg az új társadalmi makroszerkezetet”, illetve a régi és új szervezeteket, s ezek formálódásának módját.⁶⁹

Az elitek átváltozásának lehetőségét történelmi időtől és helytől függetlenül egy strukturális váltás kontextusa képezheti, s az elitelméletek, amelyekre Szalai is hivatkozik mint értelmezési keretre, inkább egy statikus állapotra utalnak, mint a változás állapotára. Mills uralkodó elit (szövetségi jelentőségű döntéshozók), Bourdieu domináns osztály (legtöbb társadalmi erőforrással, tőkékkel rendelkezők csoportja), Pareto követendő viselkedésminták felmutatása, mind olyan jellemzők, funkciók, amelyek az elitszerepek stabil, megállapodott működésmódjára utalnak.⁷⁰ Ennek ellenére az elit pszichológiai, szocializációs, intézményi kohéziója (Mills), a mintaadás (Pareto), a tőketípusok (gazdasági, politikai, kulturális) átváltási arányának s intézményesítésének a legitimáció érdekében történő szabályozása, szintén olyan jellemzők, amelyek külön-külön és összevontan is értelmezési keretül szolgálnak, függetlenül attól, hogy a régi vagy az új elitre alkalmazzák azt. S minthogy saját árnyékát senki sem képes átugrani, így a hazai elitek metamorfózisa, mint azt Szalai Erzsébet is kimondja, nem járt olyasfajta „átváltozással”, amelyből arra lehetne következtetni, hogy a makroszerkezeti váltással arányosan elítváltás is történt volna. Szalai Erzsébet empirikus megalapozottságú longitudinális vizsgálatai szerint a hazai elitek metamorfózisának kezdetei az 1980-as évek elejétől számíthatók, amikor három „ellenelit csoport” teszi magát láthatóvá az államszocializmus strukturális válságának folyamatában: a késő-kádári technokrácia, az új reformer értelmiség, s a demokratikus ellenzék. *„A politikai rendszerváltás főszereplői*

⁶⁹ Szalai E, 1997/2. In: Szociológiai Szemle., 77–78., (77–99.)

⁷⁰ C. W. Mills, a szövetségi szintű döntéseket hozó uralkodó elit s annak különböző csoportjai – gazdasági, politikai, katonai – belső kohéziójára utaló tényezők között említi a szocializáció hasonlóságát, bizonyos pszichológiai sajátosságokat, az intézményi hierarchiák összefonódását. P. Bourdieu domináns osztályai a szociális, kulturális, gazdasági s ezek átválthatóságát kifejező szimbolikus tőke birtokosai, ők határozzák meg ezen tőketípusok „átválthatóságának arányát, s intézményesítik azt a tőkét, amelyen legitimációjuk” alapul. A paretói magatartásminták, mint megfigyelhető társadalmi jelenség, az elit esetében azokra a morálisan jó vagy rossz értékekre, és/vagy ezek keverékére, egyenlőtlen elosztásra utal, amelyek mintaadók a társadalom többsége számára (lásd: Szalai 1997/2:77–78.) A Mills által bemutatott történeti tablót egészíti ki, illetve a Mills munkájának megjelenése óta végbement változásokat írja le Weatherford politikai antropológiai megközelítésben (lásd: Weatherford, M. J. 2005.)

az államszocializmus méhéből megszülető három ellenelit-csoport. Ők a rendszerváltó elitek” (Szalai 1997/2:78. Kiemelés – P. I.) E tézisé a továbbiakban a három elitcsoport formálódásának körülményeivel, főbb jellemzőinek felsorolásával mélyíti el. A három elitcsoport létrejötte azonban nem magyar sajátosság, az államszocializmus körülményei között mindenütt kitermelődött valamiféle ellenzék, a kezdetek a rendszer ideologikus természetéből fakadóan frakció- és pozícióharcok formáját öltötték, s nem kérdőjelezték meg magát a rendszert. Az országonkénti különbségek megnyilvánulásai, önreprezentációjuk lehetőségeiben mutatkoznak aszerint, hogy a diktatúrát gyakorló személy vagy csoport természete az adott helyzetben mennyire volt kemény, illetve lágy. Emellett viszont az tény, és történelmileg sem új fejlemény, hogy a rendszer mindenütt kitermelte saját „méhéből” ellenzékét, azzal párhuzamosan, ahogy egyre inkább igényelte a szakértelmiségi tudását az élet minden területén, s ahogy ezzel párhuzamosan egyre inkább háttérbe szorult a káderbürokrácia, ahogy a káderbürokrácia gyermekei egyre inkább gondtalanabb, nagyobb szabadidővel rendelkeztek, többféle információs csatornához is hozzáférhettek, esetenként hosszabb-rövidebb ideig Nyugaton is tartózkodhattak stb. Mindezen belső, a rendszer modernizációs, evolúciós célkitűzéseinek logikájából adódó, valamint a külső, főleg geopolitikai körülményeknek fontos szerepük volt abban, hogy az államszocializmusok szinte ellenállás nélkül omlottak össze. A marxi termelés mód elméletének dialektikus materializmusa paradox módon éppen a szocializmus körülményei között érvényesült, vagyis a rendszer önmagából termelte ki azokat a csoportokat, amelyek megbuktatásán dolgoztak. E csoportok elgondolásai a változásról immár nem a rendszer jobbítására irányultak, mint korábban, nem egy „magasabb rendű társadalom” megreformálásának víziójában fogalmazódott meg, hanem a visszatérésben, egy korábbi – Marx által meghaladásra ítélt – társadalmi formációba, a többpárti parlamentáris demokráciába és a piacrendszerbe. Ebben volt az újdonsága a korábbiakhoz képest. A váltás/változtatás előzményének magyar sajátossága a rendszert megkérdőjelező csoportok folyamatos nyilvános fellépésnek lehetőségében volt, ami a későkádári rendszer lágy diktatúrájának nemcsak gazdasági, hanem eszmei identitászavarának természetében is keresendő. Nem véletlen, hogy az „ellenelit csoportok” közül azok, akik nyilvánosan megfogalmazták céljaikat, vállalva ennek kockázatát, nem a technokraták közül kerültek ki, hanem az eszmék idealitását (nemzeti múlt, liberalizmus stb.) megfogalmazó, s amellettkötelezett humánértelmisség köréből. Így érthető, hogy Szelényiek első nekifutásra ez utóbbiakban látták az új elit magját, rekrutációjának tartályát. Ezzel szemben a Szalai által felvázolt előzmények lényeges vonásaiban ragadják meg a globalizáció bugyraiba csöp-

pent mintakövető és mindmáig instabil új kapitalizmust hordozó magyar csúcscélit konstitúciójának háttérében álló tényezők összeszővődését.

Az „ellenelit” közös jellemzőjének tartja Szalai, hogy az „1980-as évek elejétől létrejött látens szövetségének és informális kapcsolatrendszerének alapja az, hogy a késő-kádári technokrácia a demokratikus ellenzékben és az új reformer értelmiség liberálisaiiban saját ideológusait véli felfedezni”, s főtörekvésük a pártállam hatókörének szűkítése és a piaci viszonyok minél átfogóbb szétterítése volt. Mindhárom csoport már a késő-kádári rendszerben egyre meghatározóbb informális hatalomra tett szert, egyre intenzívebb „teleologikus igényekkel” lépett fel, a hatalmi csúcs megragadásra törekedtek. Azonban itt is érvényesült a munkamegosztás köztük, míg a technokrácia a „formális hatalmi jogosítványok” megszerzését akarta, addig a másik kettő az „informális befolyásának bővítésére” törekedett. A rendszerváltás követően is fennmaradt a „határozott küldetéstudat”, a vonzódás az informális hatalomgyakorlás technikái iránt, s az informális kapcsolathálók ápolása (Szalai 1997/2:79.)

Szalai Erzsébet – miközben a rendszerváltás politikai aktusát követő időszakban is tovább kíséri az elitek szerepének alakulását, jellemzőinek változását – az általa „keresztény-konzervatív klientúra” terminussal illetett elit csoportról semmit nem mond, csak következtetni tudunk arra, hogy ebben az esetben az általa késő-kádári „új reform értelmiség” csoportból a népi írókhoz vonzódók köréről van szó. Láthatóan a tulajdonképpen rendszer-váltó elit számára a késő kádári technokrácia és a demokratikus ellenzék terminusaiban foglalt csoportok. E két elitcsoport értékrendszere, attitűdje, egyezőval metamorfózisuk a rendszerváltás utáni sorsuk alakulása áll vizsgálódásainak előterében. Szalai ezzel valami olyasmit sejtet, hogy a konzervatív elitcsoport hatalomra kerülése csupán egy továtúnó akcidencia volt a rendszerváltás történetében, a tulajdonképpen rendszerváltók az imént említett két értékrendszerükben is azonos, balliberális elitcsoport.

Szelényiekhez hasonlóan bourdieu-i strukturalista többdimenziós tér-szerkezet dinamikus tényezőjét megjelenítő hatalom-tőkéek birtoklás korreláció sémája mentén Szalai is számba veszi a tőke-hatalom konvertálódásának módozatait a rendszerváltó elitcsoportokban. A késő-kádári technokrácia az átmeneti gyengélkedés és zavart követően 1994-ben újra hatalomra kerül, ennek a csoportnak a második-harmadik vonala a politikai főhatalmat, „krémje” pedig a gazdasági főhatalmat szerzi meg, a demokratikus ellenzék és az új reformer értelmiség bal liberális csoportjainak szövetségesei a kulturális (média) főhatalom birtokosa lesz (Szalai 1997/2:80.) A szóban forgó csoportok metamorfózisát – mint láttuk – korábbra teszi, mint az 1994-es dátum, azonban ettől az időponttól számítja Szalai a politikai,

a gazdasági, a kulturális pozíciójuk külön-külön és együttesen végbement konszolidációját és az általuk birtokolt tőkefajták konvertálásának letisztult formában való megjelenését. „Az 1994-es választások után is az erősebb gazdasági hatalmat politikáivá, a politikai hatalmat gazdasági és kulturális hatalommá képes konvertálni” (Szalai 1997/2:80.)

„Az államszocializmus utáni korszakban ahhoz, hogy valaki a három elit-csoport – vagyis politikai, gazdasági és kulturális elit – valamelyikébe bekerüljön” a Bourdieu sémát alkalmazva, s Mills katonai elitjét, a kulturálissal helyettesítve, Szalai úgy látta, hogy a „szociális, gazdasági és kulturális tőke közül legalább kettőt kell birtokolnia. Vagyis a politikai elitbe jutáshoz legalább szociális és gazdasági vagy szociális és kulturális, a gazdasági elitbe kerüléshez legalább gazdasági és szociális vagy gazdasági és kulturális, a kulturális elitbe jutáshoz pedig legalább kulturális és szociális vagy kulturális és gazdasági tőke birtoklása szükségeltetik. Aki mindhárom tőkével rendelkezik, az jelentős lépéselőnyben van a többiekhez képest. (Szalai 1997/2:87.)

Láthatóan az elitpozíció fenntartásában és újabb csúcsok meghódításában fontos szerepet kap a szerzőnél a tőketípusok konvertálásának nem is annyira alternatív módjai, mint inkább összeszövődése, ez pedig egy olyan körkörös mozgást vizualizál, amely a körön belül folyamatosan hierarchiába rendezi a tőkefajták birtokosait, aszerint, hogy ki mennyi és milyen tőkefajtát tud mozgósítani kapcsolathálózatán belüli körben, illetve a közös ideológiai alapon álló érdekkörök között szőtt szálakon keresztül. A csúcson azok helyezkednek el, illetve oda azok juthatnak fel, akik a felsorolt tőkék – szociális, politikai, gazdasági, kulturális – mindegyikével rendelkeznek, s amit összefoglalóan szimbolikus tőke terminussal illet Bourdieu többdimenziós strukturalista térszerkezeti modellje nyomán.

Szalai a szimbolikus tőke fogalmát elméletileg a rendszerváltás követő hatalmi viszonyok megragadására is alkalmasnak tartotta, azzal a kiigazítással, hogy az „egyes tőkék birtoklása és maga a szimbolikus tőke inkább csoportokhoz kötött jelenség.” Hipotézisét azzal indokolta, hogy már „az államszocialista rendszerben a politika, a gazdaság, a kultúra szférája erősen összefonódik, majd a felbomlás után ez az összefonódás csak lassan gyengül.” S a korábbi három szféra közötti szoros intézményes kapcsolat tette lehetővé továbbra is átjárhatóságot közöttük, s ezzel a három tőkefajta „egymásra való konvertálását.” A tőkék konvertálásának ez a körkörös mozgása, amit szimbolikus tőkeként összegez, vagyis a három szféra közötti könnyű átjárhatóság újratermeli az intézményes összefonódásokat.” Röviden: a rendszerváltás után továbbra is fennmaradt a három szféra összefonódása. Ha van súlyponteltolódás, az abban állhat, jegyzi meg Szalai, hogy a három tőkefajta közül melyik bír nagyobb – egyéni és csoportos adottságok,

lehetőségek függvényében – átválthatósági erővel (Szalai 1997/2:87.) Szalai a továbbiakban az így értelmezett szimbolikus tőke fogalmát Bourdieu habitusfogalmának alkalmazásával erősíti.⁷¹ Adaptált értelmezésében a habitusban „összpontosulnak azok a készségek, amelyek a többszörös tőkekonverzió képességét, vagyis a szimbolikus tőkét kitermelik”. Ez a képesség tehát most már nem tőke, olyan „alkalmazkodó-képességgel együtt járó kreativitást jelent, amelyet a családi és ifjúkori szocializáció” folyamatában tanulnak meg; így, mivel a szimbolikus tőkefajták igényelte tudás szintén tanulás eredményei, így érthető Bourdieu nyomán Szalai azon következtetése, hogy alapvetően a habitus – tegyük hozzá *in situ nascendi* – reprodukzív forráshelye az egyenlőtlenségeknek. (Szalai 1997/2:89.)

A tőkefajtáknek a multipozicionális térben való illetén mozgásának előfeltétele volt általánosabb értelemben a hatalom-tőke viszony együttes konszolidálása, amelynek pusztán politikai, gazdasági oldala, és a kettő átválthatósága nem lett volna sikeres, ha ebbe a folyamatba nem integrálnak valamiféle ideológiai kötőanyagot, olyant, amely a tőkefajták birtokosainak kikerülhetetlen érdekkonfliktusai ellenére közösen osztott eszmei-kulturális idealizációt szolgáltat, miközben a többség kulturális tőkéjét leértékeli. A felértékelt idealizációs funkciót az elitek számára a neoklasszikus közgazdaságtan monetarista, egyszóval a neoliberalizmus doktrínája látta el, amely bizonyos értelemben affinitásban van a marxista ideológiával és azon szocializált rendszerváltó elitcsoportok világlátásával.⁷²

⁷¹ Bourdieu megfogalmazásában „egy adott típusú környezetet... alkotó struktúrák kitermelik a habitust, azaz tartós és áttételezhető beállítottságok, vagy inkább hajlandóságok, diszpozíciók rendszerét.” (Bourdieu, Pierre. 1983. In: Richardson, G. J. [ed.], 1983.)

⁷² Szelényi hasonlóságot mutatott ki a monetarizmus és a marxizmus eszmeisége között. Szerinte a marxizmushoz hasonlóan a monetarizmus is egyszerű és gyors megoldásokat kínál. A monetarizmus, miként a marxizmus, univerzalisztikus eszme. A szebb jövő nemcsak, hogy hamarosan elérkezik, de mindenki egyformán részesül majd áldásaiból, még akkor is, ha az átalakulásnak kezdetben lesznek vesztesei. A monetarizmus hívei szerint morálisan magasabbrendű más ideológiáknál. Aki nem ért egyet ezzel az ideológiával, az nemcsak téved, hanem bűnt követ el. A monetarizmus bírálói etikai vétséget követnek el: populisták, demagógok, felelőtlenek, sőt titokban feltehetőleg kommunisták. (lásd: Szelényi I. – Eval, G. – Townsley, E., 1996. In: Politikatudományi Szemle. 2.) Szalai Erzsébet véleménye annyiban tér el Szelényiétől, hogy az analógiát a marxizmus egy vulgarizált változta és a neoliberalizmus között, inkább politikai ideológiai vonatkozásban látja. Szerinte a neoliberalizmus magyarországi változata határozott társadalomátalakító igénnyel fogalmazódott meg. Célja a társadalom átnevelése, éretté tétele, a könyvekben olvasott neoliberális normák betartása. De érvényre jut benne a késő-kádári technokrácia autoriter, etatista szociokulturális öröksége is – a társadalmi normák radikális átstrukturálásának igénye, amelyet részben az erős beavatkozó állam éthosza motívál. Ezen ideológia képviselői számára a gazdaság szinte „vegytiszta” fogalmakkal – költségvetési hiány, fize-

Szalai úgy látta, hogy a késő-kádári technokrácia, noha megszerezte a csúcshatalmat, mégsem tud élni a szabadsággal illetve a szabadvállalkozás lehetőségével, mivel az államszocialista kötöttségeit most a nemzetközi tőkétől való függéssel váltotta fel. Amely azzal a következménnyel járt, hogy nemcsak önmaga identitását veszítette el, hanem amilyen mértékben nőtt a kötöttsége a globális tőkével szemben, ugyanolyan mértékben fordult szembe a hazai társadalmi csoportok sokféle érdekével. Ugyanakkor szocio-kulturális öröksége folytán továbbra is az informális alku bejáratott kapcsolathálózatát működteti, amely egészében ellentétes az önszabályzó piac mindenhatóságában bízó neoliberális elvekkel, így a neoliberalizmus számára nem tartalomtelített, hanem szimpla ideológiai paraván, ahogyan annak idején a marxizmus is az volt. Nem véletlen, hogy kartellezéssel, a gazdasági hatalom koncentrációjával, a fennren hirdetett piac működését korlátozza. Mégis ez a magatartásforma vált mintaadóvá a gazdasági elit egésze számára, amelynek értékrendszerében „a piac, a pénz, a hatalom iránt azonos a vonzódás”, amit informális érdekegyeztetésekben érvényesít, egyfajta áttekinthetetlen összeszövődését termelte ki a piaci és a bürokratikus viselkedésformáknak. Ezzel a „tudathasadásos állapottal” magyarázza Szalai azt a helyzetet, amikor a „gazdasági életben a siker és kudarc kritériumai minden korábbinál bizonytalanabbá, homályosabbá válnak. Ily módon a formálódó kapitalizmusban egyelőre sem az előrejutás, sem a visszavonulás etikája nem fogalmazódhat meg, sőt inkább a káosz állapota látszik erősödni.” (Szalai 1997/2:81.) A rendszerváltást követő másik fontos jelenség, hogy a gazdasági elit domináns csoportjainak megerősödésével és a politikában játszott egyre inkább „diktáló” szerepével párhuzamosan folyamatosan háttérbe szorítják az értelmiséget, és kulturális tőkéjét saját szolgálatukba igyekeznek állítani. Az értelmiség legyengítését, saját céljaira való felhasználását mi sem bizonyítja jobban, mint a sorozatos reformtörekvések az oktatás minden szintjén.

Szalai a weberi osztály és rend fogalmaknak a rendszerváltó elitekre való alkalmazásával kísérletet tett hazai elitcsoportoknak ezen kategóriákba illesztésével. A weberi osztályfogalom, mint láttuk, gazdasági kategória, a piac közvetítésével, kizárólag gazdasági okokkal magyarázható. A rend fogalmát

tési mérleg, infláció, kamat stb. – és szinte műszaki pontossággal leírható szerkezet, amelybe azért lehet (és kell) államilag beavatkozni, mert – mivel minden önérdekét követő szereplője racionálisan cselekszik – a beavatkozások hatásai egyrészt a tervsztal mellől, logikai úton előrejelezhetőek, másrészt már rövid távon képesek megváltoztatni a racionális viselkedés kritériumait. (Szalai 1997/2:80.) A neoliberális doktrína szélsőséges, kelet-európai alkalmazása tekintetében (lásd. Zeletin, S., (1927), In: Pászka, I. [szerk.] 1994:215–276.)

Weber az eszmei és anyagi javak monopolizálásával hozta összefüggésbe. A weberi fogalmak értelmezése nyomán Szalai úgy látta, a „rendszerelváltás befejezéséhez közeledve, az újonnan kialakult hatalmi szerkezet szintén osztályvonásokkal rendként jellemezhető, azzal a különbséggel, hogy osztályvonásai erősebbek (...) Vagyis az eliteknek az eredendően rendi típusú hatalmukat sikerült részben osztályhatalommá konvertálniuk, gyarapítva ezzel a rendelkezésükre álló szimbolikus tőke tartományát” (Szalai 1997/2:91.)

Az elmondottak arra utalnak, hogy a fentebb ismertetett, az új elit rekrutációjával foglalkozó elméletek nagyban támaszkodnak Bourdieu szimbolikus tőkefajta konverziójának hipotézisére, amely a tőkefajta alternatív hasznosítása mentén adott választ az elitrekrutáció működésmódjára, illetve ennek mentén hierarchizálta az elitrétegek közötti különbségeket. Az elmélet egyik erősege, hogy felhívja az adaptációs készsége, illetve képességeire a figyelmet, vagyis arra, hogy az átmenet időszakában azok, akik többféle tőkével rendelkeztek, jobban tudtak alkalmazkodni az új kihívásokhoz. S a békés átmenet, változások időszakában, történelmileg igazolhatóan, nemcsak elősegíti a korábbi elitpozíciók megőrzését, átmentését, hanem ebben közrejátszanak a korábbi elit bizonyos köreinek (szakmai) képességei iránti igények is.

A nagy koalíció elmélete (Hankiss) ettől abban különbözik, hogy a szimbolikus tőkefajta közül a hangsúlyt a pozicionális tőkére helyezi, amely az átmenet időszakában a „legkedvezőbb konverziós feltételeket nyújtja.”⁷³ Hallgatólágosan azt feltételezik, hogy a kommunista rendszerekben egyetlen, döntő tőkefajta létezett, a politikai-pozicionális tőke, ennek birtokosai kulturális és anyagi tőkét is felhalmoztak a rendszerelváltásokat megelőző időszakban. Következésképpen a békés rendszerelváltás lehetővé tette a régi elit kedvező pozíciójának megőrzését. Ezzel szemben a hazai kutatások a kulturális tőke „dominanciáját” (Kolosi 1987) mutatták ki (Kolosi-Sági 1996:152.)

Kolosi Tamás az „osztályvezető-helyettesek forradalma” terminussal jelölt elitrekrutáció elmélete mintegy hidat alkot a nagykoalíció és a tőkefajta konverziós elmélete között. Kolosi nem zárja ki, sem a kedvező konzisztens pozicionális tőke, sem a korábbi anyagi és kulturális tőke szerepét az új elit létrejöttében. Hipotézisének kontextusát nála is a pragmatikus békés átmenet képezi, amely során az adaptációs képesség, a pozícióátmentés,

⁷³ Hankiss, E. 1990., valamint Kolosi T. 1994. In: Valóság, (9. sz.). Böröcz J. – Róna-Tas, Á. 1994. In: Szelényi, I. – Wnuk-Lipinski, E. – Treiman, D. (eds.). Szelényi, I. 1990. In: East European Politics and societies. No. 2., 231–254.

mint láttuk, történet-szociológiailag megalapozott.⁷⁴ Kolosi hipotézise viszont azzal is számol, hogy a korábbi kedvező pozicionális tőke, az átmenet kezdeti időszakában, hátránnyá is válhat, mivel az átmenet időszakában a politika „szükségszerűen hangsúlyosabbá válik.” A korábban betöltött „legexponáltabb” elitpozíciókat viselőkkel szemben indulatok támadhatnak az új politikai elit és tömegmédia diskurzusában. Emiatt korábbi kapcsolati, anyagi és kulturális tőkéjüket a konvertálható, kevésbé exponált szférák irányában mozgósítják. Visszahúzódásuk a régi rendszerben a második vonalbeli bürokrátáknak kedvez, akik a hirtelen keletkezett hatalmi űrbe nyomulnak be, különösebb feltűnés nélkül, hiszen nem voltak politikailag exponáltak. Kolosi ugyanakkor számol a „gyorsított ütemű generációváltás” tényével is, amely az átmenet rövid időszakában az elit körében lezajlott. (Kolosi 1996:153.) Kolosi elitelmélete árnyaltabb, és bevallottan cáfolja a Hankiss és Szalai elit-átmentés/nagykoalíció-elméleteit, ugyanakkor szerinte alátámasztják az „osztályvezető-helyettesek forradalmának” hipotézisét.⁷⁵ Mindazonáltal az említett fejleményeket alátámasztó empirikus vizsgálatok Kolosi szerint nem adnak választ arra kérdésre, hogy mi történt a régi, politikailag exponált elitel a rendszerváltást követően. Minthogy a kommunista rendszerekben a párt- és az állami bürokrácia csúcsára való feljutás hosszú folyamat volt, általában idősebb korban következett be, így Kolosi azt feltételezi, hogy esetükben az elitcserében a biológiai tényezőt is figyelembe kell venni, vagyis azt, hogy nyugdíjba vonultak és kihaltak. Akik pedig fiatalabbak voltak, azok az „átpolitizált időszakot” átvészelve „újra megjelenhettek az elit körében”. (Kolosi-Sági 1996:153.)

E feltételezésekhez társítja a továbbiakban Kolosi korábbi kutatásainak előfeltevéseit, miszerint *„a második gazdaságban megszerzett pozíciók, kapcsolatok, készségek, gyakorlatok, tőkék (különösen az egyes csoportok számára) jó kiinduló alapot jelentenek majd a tőkés pozíciók megteremtéséhez, amikor a vállalkozások, tőkeallokáció politikai gátjai megszűnnek.”* (Kolosi-Sági 1996:154.) Ugyanitt egy ezzel ellentétes hipotézist is feltételez, amelynek alap gondolata, hogy a „második gazdaság viszonyrendszerét nem” tekintint „tisztán piacinak,” mivel az a redisztributív gazdaság újratermelési feladatait látta el, a hasznot nem tudta tőkésíteni, tehát weberi értelemben nem volt „racionálisan tervező kapitalista vállalkozó.” Ezen a ponton, mint

⁷⁴ A régi elit békés történelmi változások idején megtudja őrizni, át tudja menteni korábbi privilégiumait, mint pl. az angol, skót nemesség. (lásd: Lenski, G. 1966. idézi: Kolosi-Sági 1996:151.)

⁷⁵ Lásd: Kolosi és Róna-Tas 1992, Mateju 1993, Róna-Tas 1994, Sági 1994, Böröcz és Róna-Tas 1994., vö. Kolosi-Sági 1996:153, 192–197.

Kolosi is megjegyzi, hipotézise egybeesik Szelényi megszakított polgárosodás valamint a Bourdieu-féle szimbolikus tőkefajták elméleteivel. Mivel az empirikus kutatások is azt igazolják, hogy a „polgári vállalkozói származás valószínűbbé teszi a polgári mentalitás meglétét”, vagyis ennek áthagyományozását az utódokra. Különösen jól mutatja a második gazdaságnak ezt a köztes beállítódását az elit-rekrutációban játszott alternatív szerepének hangsúlyozásával, ahol a második gazdaság szereplői bizonyos feltételek (jogtisztelő, jogkövető, hosszú távra tervező) elsajátítása útján kapaszkodhatnak fel az elitbe. Ellenkező esetben, ha régi reflexeket, értékeket, szemléletmódot próbálják alkalmazni, akkor „komoly problémákba” ütközhetnek. (Kolosi-Sági 1996:155.)

Kolosi elitrekrutációs hipotézise, az „osztályvezető-helyettesek forradalma” lényegében érintkezik mind a konverzió, mind a nagykoalíció, mind a megszakított polgárosodás, mind a politokrácia elméleteivel, az eltérése az identifikációs elemek hangsúlyainak áthelyezésében, illetve a köztes pozícióinak kijelölésében tapasztalható, s ezáltal egy árnyaltabb, kompromisszumos belátás felé nyit. Viszont nemcsak Kolosi, hanem az itt ismertetett elméletek, hipotézisek elvárásokat támasztanak, amelyekben a tapasztalati tények idealizációkkal keverednek, esetenként ez utóbbiak kissé túldimenzionálásával.

A jelzett érintkezési pontok letisztultabb formában Kolosi-Sági elittipológiájában mutathatók ki. A rendszerváltás kontextusába ágyazva kiinduló kérdésfeltevésük, hogy mi történt a régi elittel, illetve az új elit honnan rekrutálódott.⁷⁶ A szerzők vizsgálata az átmeneti időszakra vonatkoztatva, amely mintegy 15 évvel (1980–1995) számol, a piaci és a nem piaci (redisztributív) szférában betöltött elitpozíciók mentén alkot tipológiát. A piaci elitpozíció kijelölésének szempontjai: 1.) a „tisztán piaci”, vállalkozói tevékenység (az önfoglalkoztatók nélkül), ide sorolták azokat is, akik a rendszerváltás előtt (felső) vezető beosztásban voltak, 2.) az alkalmazottal ren-

⁷⁶ Kolosi-Sági empirikus elemzése a Magyar Háztartás Panel vizsgálatainak adataira támaszkodik, kutatásukat a szerzők inkább „illusztratív” jellegű, mint „bizonyító erejű”-nek tartják. Megállapításaik a „statisztikai eszközökkel is megközelíthető legfelső elitcsoportok alatt elhelyezkedő csoportokra vonatkoznak.” Az adatbázisuk az 1980–1995 közötti időszakot öleli fel, és 416 személy szerepel benne. Ezek közül 53% a rendszerváltás előtti elithez tartozott, s a másik fele az új elithez, akik 1990 előtt nem töltöttek be magas pozíciót a „redisztributív hierarchiában”, illetve a piaci szegmensben. Közülük 122 személy próbált 1990 után az elitbe felkapaszkodni, majd „kihullott onnan.” A régi elit sorsa tekintetében 220 személy vizsgáltak, akik 1990 előtt a redisztributív vagy a piaci hierarchiában csúcspozíciót töltöttek be, itt az előbbieket szerepe domináns, a piaci dominanciát csak a régi elit 10%-nál mutatták ki (Kolosi-Sági 1996:166–167.)

delkezőket és a magáncégek menedzsereit, 3.) a második gazdaságból azokat, akiknek legalább kétszázezer forint „tőkejöveldmük” volt.

A szerzők által redisztributív terminussal illetett elitípusba az állami tulajdonú vállalatok s az állami (politikai, kulturális) intézmények felső vezetői kerültek (Kolosi-Sági 1996:166.) Elsődlegesen gazdasági kategóriák szempontjai – piac, állami újraelosztás – alapján kidolgozott elitípológia, abból a hallgatólagos előfeltevésből indul ki, miszerint a rendszerváltással egy csapásra beköszöntött a piacgazdaság, amely nyomban szelekciós nyomásnak vetette alá a korábbi elitszegmenseket. Ennek a nyomásnak a szerzők szerint legkevésbé a korábbi második gazdaságban tevékenykedők tudtak ellenállni, mivel továbbra is a redisztributív gazdaság, és nem a piac logikáját követték. A kérdés, amire egy másik helyen – mint jeleztük – kitérünk, hogy milyen piacgazdaságról van itt szó, egyáltalában beszélhetünk-e piacgazdaságról vagy csak kapitalizmusról.

A redisztributív elitpozíció időtállóságát a szerzők a kulturális tőke stabilizáló szerepével indokolják, amit két tényezővel magyaráznak. Az egyik az, hogy 1968-as reformoktól kezdve egyre inkább a szakemberek (Szalai elméletében a technokraták) kerülnek előtérbe, akik pozicionális és gazdasági tőkéjükön kívül kulturális tőkével is rendelkeztek, amely megkönnyítette az alkalmazkodásukat az új körülményekhez is.⁷⁷ Ami pedig a régi kulturális elitet illeti, helyzetük mit sem változott, ugyanis a szerzők megfigyelése arra utal, hogy az elitnek ez a szegmense mindig is jól elkülönült a gazdasági és politikai elitől, így viszonylag nagy mozgástérrel rendelkezett, ugyanakkor a hagyományok okán is, a kulturális tőkének, az „értelmiségbe tartozásnak” presztízsértéke van hazánkban. A kulturális tőke átöröklítése ezért is független a politikai-gazdasági változásoktól, nem beszélve, hogy ez volt az „egyetlen befektethető átöröklhető szimbolikus tőke” is, amelynek „szerepe messze felülmúlta a tőkés társadalmakban megszokott szintet”. A kulturális tőke stabilizáló hatásához hozzájárult az „önmagában vett kitüntetett” szerepe mellett az értelmiségi szegmens rendi összetartozása, a kapcsolathálózatauk sűrűsége, az érdekérvényesítés erőteljes volta. (Kolosi-Sági 1996: 168–169.) Mindez, valamint a kulturális elitszegmens rendszerváltás időszaka körüli intenzív tevékenysége, azt a látszatot keltették, hogy maga

⁷⁷ A „nagykoalíció” hipotézisét (lásd: Hankiss, Szalai), miszerint a régi redisztributív elit a korábbi pozicionális tőkéjét gazdasági tőkévé tudta konvertálni, Kolosi-Sági adatai cáfolják. Szerintük a vizsgált adatbázisban a régi redisztributív elit 24,1%-a próbálkozott piaci tevékenységgel, de csak felének volt sikere. A régi redisztributív elit 13,6%-a volt található 1995-ben gazdasági pozícióban, a többi piaccal próbálkozó nyugdíjba ment (30,9%), kiesett az elit pozícióból (27,2%), vagy visszatért a redisztribúcióba, vagy pedig kihullott. (Kolosi-Sági 1996:170.)

a rendszerváltás az ő művük, nem véletlen, hogy Szelényi „politokrácia” terminusa ennek a fejleménynek a konceptualizációjára tett kísérlet volt. Amely mind a mai napig erre az időszakra vonatkoztatva magyarázó erővel bír, de a későbbi, napjaink fejleményeinek alakulása tekintetében sem vonatkozathatunk el a kulturális elit, ha nem is egésze, de bizonyos szegmense által kifejtett „ideológiai munka” pozitív, illetve negatív következményeitől.

Az ismertetett makrorégiókban mozgó elméletek, a hangsúlyokat az elit-rekrutáció, illetve az új elitképződés különböző aspektusaira helyezik, kísérlet történik, mint láttuk, az elitkonstituáló elemek összegzésére, egy a hazai társadalomtörténeti eredmények integrálása nyomán. S ezzel a szerzők (Szelényi, Kolosi) ellensúlyozni próbálták azt a beállítódást, amely az elit-rekrutáció kérdését egy belterjes, pozicionálisan a csúcson lévők körének körforgására korlátozták. Ezzel azt a látszat keletkezhet (Hankiss, Szalai), hogy a elitrekrutációból a társadalom alsó és középső szintjei ki vannak zárva. Erősíti is, meg viszonylag árnyalja is ezt a képet Kolosi-Sági szerzőpáros megállapítása: *„1. a piaci átalakulás hatására a redisztributív elit abszolút száma és aránya az elitpozíción belül csökken, 2. ez a csökkenés úgy következett be, hogy a kilépők helyett kisebb arányban jelenek meg az új belépők a redisztributív elitbe, 3. és így a redisztributív elit azon tagjai, akik a pozíciójukat meg tudták tartani a rendszerváltás után is, arányaiban a döntően nagyobb hányadot képviselnek az »új« redisztributív elit körében. [...] Az új piaci elit fele (45%-a) a volt redisztributív elit köréből rekrutálódott”. (Kolosi-Sági 1996:171–172.)* Az elitrekrutáció állami vállalati háttérét és ennek a privatizációval való kapcsolatát az „önkiárusítás” jelensége magyarázza, azonban – állapítják meg a szerzők – a szimbolikus tőke átváltásának lehetőségei korlátozottak voltak. Ezt akadályozta szerintük a korábbi redisztributív vállalati elit elöregedése, így az átváltás a fiataloknak kedvezhetett, akiknek jelentős része az új viszonyok között is a redisztributív elitben maradt. Más szóval, az új redisztributív elit a korábbi elit „partiképes” tagjaiból, kisebbrészt a korábbi ellenzékéből és annak holdudvarából toborzódott. Ezek az eredmények mintegy igazolják – Kolosi szerint is – az „osztályvezető-helyettesek forradalma” terminussal illetett hipotézisét. Összegzésként megállapítják, hogy *„a jelenlegi piaci elitben pedig egyaránt jelen vannak a korábbi redisztributív elitben, a korábbi második gazdaságban és a korábban a nyugati emigrációban készségeket és tőkét gyűjtött személyek”. (Kolosi-Sági 1996:173.)*

A szerzőpáros, ha röviden is, de érinti az átalakulás folyamatát az agrárvilágban, amely témánk tekintetében érdemel figyelmet. Abból indulnak ki, hogy az adatbázisuk nem támasztja alá a megszakitott polgárosodáselmélet által feltételezett elgondolást, miszerint a mezőgazdasági önállók gyere-

kei/leszármazottai ott folytatták volna a rendszerváltást követően, ahol a kollektivizálás előtti időszakban apáik abbahagyták. Sőt, nemhogy nem növelték az egyéni, önálló gazdák táborát, hanem még a kárpótlást követően sem növekedett a mezőgazdaságba visszatérők számaránya. A rendszerváltás előtt kialakult másodikgazdaság jellegzetességei éltek tovább. A falusiak többsége továbbra is a földművelést kiegészítő önellátó tevékenységnek tekintette, a piacra termelők aránya pedig csökkent (1992-ben 11,4%-ról 1995-ben 5,1%-ra esett vissza.) A piaci termelés egyre inkább egy szűk csoport kezében összpontosult. (Kolosi-Sági 1996:182.)

A gazdálkodási formák osztályozását illetően a öt típust sorolnak fel, melyek közül az első hármat főhivatású termelési formának tekintik: 1.) állami gazdaságok és hagyományos szövetkezetek, 2.) új típusú szövetkezetek és gazdasági társaságok, 3.) nagyüzemi, főállású, önálló gazdák vállalkozásai. Ezek mellett ott van 4.) a fennmaradt „második gazdaság”, és 5.) önellátó kistermelés széles tábor. Az agrárvilág átalakulási folyamatával párhuzamosan, főleg az első három típus igényei szerint kialakult a mezőgazdasági bér munkások csoportja. (Kolosi-Sági 1996:183.) Az agrárvilág átalakulási folyamatának ezen fejleményei kétségtelen összefüggésben vannak a kárpótlás rendszerével, a privatizáció módjával. Ugyanakkor a szerzők rámutatnak arra, hogy szemben a polgárosodáselmélettel és a nagykoalíció-elmélettel, az adataik nem támasztják alá azt az előfeltevést, mely úgy vélte, hogy a korábbi közép- és nagybirtokosok gyerekei a szocialista érában a mezőgazdaságban mint tsz-vezetők érvényesültek volna, sem azt, hogy a volt agrárértelmiség, a gazdálkodó családok utódai megőrizték volna kedvező pozicionális tőkéiket a „piacgazdaságra” való áttérést követően. (Kolosi-Sági 1996:185.)

Az ismertetett megközelítések részben és egészében a (gazdasági) hatalmi orientációjú elitelméletek csoportjába vonhatók, a klasszikus és az újabb elitkutatások különböző szempontjait alkalmazzák a rendszerváltás/elitváltás összefüggéseinek vizsgálatában. Kérdés ismételten az, hogy a fentebbi hipotézisek, előfeltevések érvényesnek tekinthetők-e vagy sem a társadalom alsó- és középső, pontosabban lokális szintjein is a rendszerváltás követően a helyi hatalom szerkezetében. Hasonló folyamatok játszottak-e közre az elitváltásban illetve az elitrekrutációban, mint a felsőbb régiókban, vagy pedig a helyi társadalmi térszerkezetben más, az államszocializmus örökségét nem átmentő átrendeződéseknek is tanúi lehetünk.

Szalai – mint láttuk – a tőkefajták konvertálásának bourdieui elméletével részben megkerüli azt a fontos kérdést, hogy akkor a rendszerváltás egész vertikumában teljes, részleges elitcserét történt-e, vagy pedig nem is történt elitcsere. A kérdést ebben a formában Szelényi, Kolosi és Sági – mint

láttuk – előfeltevésként fogalmazták empirikus kutatásaik kiinduló hipotéziseként, azonban a megszakított polgárosodás elmélete is, noha alsó szintekről indít, mégsem egyértelmű, inkább a vertikum csúcsára alkalmazható.

Az elitek konverziójának, cirkulációjának elméletei tehát nem szemben állnak, hanem inkább kiegészítik egymást. Ha lenne is radikális eltérés közöttük, akkor abból kellene kiindulniuk, hogy magát a rendszerváltás folyamatát jól értelmezik-e, mivel az elitrekrutáció valószínű és/vagy hipotetikus kulcsát, úgy tűnik, itt kell keresni. Láthattuk az előfeltevések kérdései magukban hordják a rájuk adható válaszokat is. Ha a rendszerváltást az államszocializmus „méhében” az akkori technokrata csoport, s velük kapcsolatban álló demokratikus és új reformer értelmiség közös művének tulajdonítjuk, akkor a hatalmi térszerkezetben az elitek konstitúciójának kérdését az elitátmentés elméletével is lehet magyarázni. Ha viszont a rendszerváltást az alsó és középső társadalmi erők művének tulajdonítjuk, amelyet egyértelműen egyetlen itt ismertetett hipotézis, s az új elit paradigma sem feltételez, akkor hatalmi térszerkezetnek is meg kellene jelenítenie azt a többdimenziós társadalmi erőteret, amely megteremtette az eliticirkulációt, illetve az elitváltás és -rekrutáció egy másik keretfeltételét. A kérdés helyi társadalmi implikációi az előbbiekkal összhangban álló állításokat feltételeznek. Például, ha azt állítjuk, hogy lokális szinten is a hatalmi térszerkezetben hasonló folyamatok játszódtak le, mint a makrostrukturális térben, akkor a kijelentésünk illeszkedik abba a tapasztalatba, amely szerint a rendszerváltás nem spontán, hanem felülről levezényelt volt. Másrészt, ha azt állítjuk, hogy lokális szinten, a mikrostrukturális térben a hatalmi viszonyok átrendeződése nem követte a makrostrukturális mozgást, hanem másként zajlott le, mint a csúcson, tehát az alsóbb szintekről beindított elitváltást, illetve elitcserét feltételezünk, akkor nehéz helyzetbe sodorhatjuk magunkat. S egy egészen más előfeltevésből kell kiindulnunk, vélhetően abból, amely a behozott nyugati modell strukturális alapjai képződési folyamatának néz utána. Ez mutathat rá a posztkommunista és nyugati rendszerek konfigurációjának egyidejűsége mellett társadalmak tér-időbeli különbségeire, illetve nem egyidejűségére, amely megfontolandó akkor, ha a rétegződés- és mobilitásvizsgálatokba újabb, a fentiek mellett kiegészítő belátásokat is figyelembe veszünk.

Függetlenül attól, hogy az elitrekrutáció kérdését melyik fentebb ismertetett hipotézis oldaláról közelítjük meg, a szociológiában a „nyertesek” körére irányult a figyelem, hiszen az látványosabb volt, nem beszélve arról, hogy a régi-új elit identitás- és legitimitásküzdelseit a médiaérdeklődés is

napirenden tartotta.⁷⁸ Nem véletlen, hogy az elit-rekrutáció/szelekció hipotézisei az alsóbb szintekre ritkábban terjesztik ki érvényességüket. Hazai viszonylatban Szelényi kezdeményező belátásait követően Kolosi-Sági szerzőpáros tesz kísérletet arra, hogy különböző szinteken azonosítsák a nyertesek körét, s azt ellenpontoszva vizsgálódásaikat kiterjesszék az alsóbb szintekre is.

A hipotézisek logikájából adódóan a nyertesek kérdése a mihez képest megkülönböztetés mentén rajzolódhat ki. A mihez képest kérdése pontosítást igényel, ugyanis a nyertesek köre számára viszonyítási alap lehet a régi elit, az új körülmények között az elitszegmensek közötti különbségek, és az alsóbb szintek szegmensei. Élesebb formában a nyertesek-vesztesek ellentétpár hangsúlyozása a minőségi és mennyiségi összetevőkre is felhívja a figyelmet, és kevésbé differenciál, így az a látszat, hogy kisebb-nagyobb tömbökkel van dolgunk. A tőkefajta konverziójának elmélete például a minőségi aspektust emeli ki, a tőkefajta birtoklása a minőségi differenciálódás, a kiválasztódás hajtómotorja, aminek eredője a habitus és az iskola. A megszakított polgárosodás hipotézise a tudás átadására, átöröklésére összpontosít, az elitátmentés is valami hasonlóra, de itt erős a törekvés annak kimutatására, hogy akik birtokon belül voltak, kíváncsiak, hogy ott is maradjanak, amit jól érzékeltet a habitus fogalmának bevonása az elméletbe, mint oksági magyarázó tényező. Az „osztályvezető-helyettesek forradalma” szintén e körön belül értelmezhető, jól fejezi ki ezt az a politikai exponáltság mértékének hangsúlyozása. Az alsóbb szintek mindezekben az elméletekben mennyiségi mutatók mentén kijelöltek, sokan vannak, nagy tömböt alkotnak, jellemzőjüket az olyan fogalmak jelentéstartalma mutatják, mint például a foglalkozási, biológiai, nemi meghatározottságok.⁷⁹

⁷⁸ A szociológia mint média adatszolgáltatója tekintetében (lásd: Luhmann, N. 2008.)

⁷⁹ Kolosi-Sági idézett tanulmányában a nyertesek-vesztesek ellentétpár sémában, a vesztesek mentén kibontott. A foglalkozási csoportok közül a szocializmusban a munkásságot helyezik a szerzők a nyertes rubrikába, a rendszerváltás követően viszont a vesztesek közé kerülnek, mivel a „*munkások relatív helyzete – sőt, abszolút pozíciója is – törvényszerűen kell, hogy romoljon.*” (Kolosi-Sági 1996., 156.) Ez a klasszikus marxista alapokon álló hipotézis láthatóan magyarázó erővel bír a tekintetben, hogy miért éppen a munkásság a vesztes. A válasz egyszerű, a dichotóm ellentétpárok logikájából következik. Ha a kapitalizmus feltételei között a kizsákmányolt csoport, a vesztes a munkásság, akkor a kapitalizmus újra behozatalával visszaáll a korábbi szocializmus előtti állapot, vagyis a törvényszerű kikerülhetetlen állapot, amelyben a vesztes csak is a munkásság lehet. A másik hipotézis már inkább biológiai: „*a rendszerváltásnak az idősebb korosztály kell, hogy a vesztese legyen*”, a nyugdíjasok; velük szemben a „potenciális” nyertesek, nem az egész fiatalság, csak annak egyes rétegei. Ezt az állítást ki lehet terjesztetni a nyugdíjasokra is, vagyis ott sem mindenki vesztes, hanem csak bizonyos, kétségtelen a többséget alkotók csoportjai. A nemek perspektívájából, s főleg a gender kutatások alapján, fogalmazódott meg, hogy a rendszerváltás vesztesei között a nők, a gyermekes anyák, mint „bizonytalan

A vesztesek–nyertesek korrelációban a rendszerlogika sémája szerint is a marxi előfeltevések mentén megfogalmazott hipotézisek evidenciái nem kérdőjelezhetők meg. A megkülönböztetések, a vesztesek–nyertesek dichotómiája viszont árnyalható, ha a kérdést úgy fogalmazzuk meg, hogy a rendszerváltás hogyan ment végbe, a rendszerváltás körülményei milyen belső és külső feltételek mentén történtek. Következésképpen azzal az antropológiai állandóval, illetve történetiszociológiai tapasztalati sémával van-e dolgunk itt is, mely szerint mindenkor változásnak a vesztesei az alsó és középső szinten állók, az új nyertesei pedig azok, akik korábban is felsőbb szinten álltak. Vagy pedig egy olyan partikuláris esettel van dolgunk, amely nem bírja ki az összehasonlítást azokkal a referenciamintákkal, illetve modellekkel, amelyekből az elméletek, hipotézisek feltevései kiindulnak, illetve amelyekre az empirikus vizsgálódások szempontrendszere támaszkodott. Kivételt képez bizonyos értelemben Szelényi Iván megszakított polgárosodás elmélete: a társadalomtörténeti fejlemények longitudinális vizsgálatával párhuzamosan azokra a sajtoságokra is felhívja a figyelmet, amelyek az alsóbb szintek lokális társadalmának lehetőségeiben rejlenek (második gazdaság, vállalkozói gyakorlat, attitűd, mentalitás stb.). Mindez változó körülményekhez igazítható, konvertálható tudás. Kolosi – miközben „egybecsengőnek” tartja hipotézisét a Szelényiével – az alkalmazkodást illetően láthatóan az igen–nem ellentétpárra helyezi hangsúlyt. A weberi és marxi rendszerlogika alapállásból úgy látja, ha a második gazdaságban tevékenykedők nem sajátítják el a tisztán piaci racionalitás normáit, és továbbra a régi szocialista szemlélet rabjai maradnak, nagy bajban lesznek. (Kolosi-Sági 1996:155.) Az eredeti megszakított polgárosodás elmélete ezzel az intervencióval, úgy tűnik, léttranszcendes állapotba jutott, hiszen nem számol azzal az alapvető, az ember természetéből adódó ténnyel, hogy senki sem ugorhatja át saját árnyékát. A történelmi változás, már pedig Közép-Kelet-Európában ilyen történelmi léptékű változás ment végbe, nem a weberi racionalitás idealizáció receptjei alapján alakul, hanem az adott körülmények nyújtotta lehetőségekhez alkalmazkodva. Fontos ezzel számolni, hiszen a szimbolikus tőkefajták abszolút birtokosai, az új elit rekrutációja, illetve elitpozícióba jutásának makroszintű története ma már viszonylag jól ismert, s mint láthattuk, elméleti megközelítéseik kisebb-nagyobb hang-

munkaerő” is jelentős kategóriát képez. Az iskolai végzettség oldaláról, korán kimutatták, hogy magasabb képzettségű nők részaránya mind az állami mind a vállalkozói szférában emelkedett. Külön kérdést képez a vesztesek kategóriájában a szegénység kérdése, pontosabban az elszegényesedés folyamata, vagyis az, hogy kiknek gyengítette leginkább relatív pozícióját a rendszerváltás, kik az igazi vesztesek, „kik viselték a rendszerváltás igazi terheit: a legszegényebbek vagy pedig a középrétegek” (Kolosi-Sági 1996:157.)

súlyeltolódással szinte azonos sémát követnek, ami azt a látszatot kelti, hogy felkapaszkodásuk nemcsak nálunk, hanem a posztkommunista térség szinte egészében a klasszikus rendszerlogika elméleti sémái adaptálásával minden további nélkül megérthető, értelmezhető. A kérdés a továbbiakban az, hogy az elméleti előfeltevések állításai tényleg alkalmazhatók-e a posztkommunista elitrekrutáció folyamataira, vagy pedig figyelniük kell az endogén társadalomtörténeti sajátosságok mellett az utánzásból, az imitációból származó torzulásokra is. Ez pedig kettős, egymást metsző feladatot jelent: egyrészt számolni kell azzal a ténnyel, hogy a nomenklatúraelit képződése nem endogén szerves „fejlődés” eredménye, hanem külső (szovjet) minták alapján mesterségesen létrehozott. Következésképpen ’45–’89 közötti időszakban rekruitációja, szelekciója a helyi viszonyokhoz való adaptálódása ellenére, mégsem a demokrácia játékszabályai szerint történt. Másrészt, ’89 után az elit cirkulációja formálisan a demokrácia szabályait követte, azonban személyi, társadalmi, szelekció, kognitív jellemzői tekintetében az elitváltás részleges. A szocializációs örökségnek is betudhatóan ’89 után az elit kiválasztódása, utánpótlása a csúcson pártokhoz kötött, amelyeknek merítési bázisa viszonylag sekély, kontraszelektív, tehát nem a piaci mechanizmusok logikája érvényesül az ’új’ elit szelekciójában. Ehelyett a régi és új szociális (kapcsolati) hálózatok mentén történik az elit(ek) kiválasztódása, rekruitációja. Ennek eredménye egy sajátos hibrid jellegű rekruitációs, szelekciós modell létrejötte, amelyben kettős, egymást metsző konfiguráció tapasztalható, amit személyi, társadalmi, kognitív jellemzők mentén az imitáció (keleti és nyugati) mintái szőnek át. Mindez nem tekinthető sajátos magyar fejleménynek; annyiban viszont igen, hogy a leképződés jelenségét más perspektívába helyezheti: a részleges elitváltás s a szelekció, az elit bizonyos szegmenseitől (főleg gazdasági) eltekintve, sem a felső és főleg nem az alsóbb szinteken – mint látni fogjuk – nem követi a piaci logikát. Az elit kiválasztódását, rekruitációját általánosabb értelemben sem a kereslet-kínálat piaci logika irányítja, hanem a demokrácia játékszabályai, amelynek nem elégséges feltétele a piacrendszer, különösen akkor, ha a szocialista örökséggel keverednek a túlsúlyba került kapitalista vonások.

2. Piacrendszer: önellátás, piac, kapitalizmus

Az előbbieken is többször hangsúlyoztuk, hogy az elit(ek) kérdése rendszerlogikai kérdés is, ezért ismernünk kell annak a rendszernek a társadalomtörténeti/történeszociológiai alapjait, amelynek konextusában az elitképződés folyamata és annak implikációi az adott struktúra körülményei között végbemennek. A hétköznapi közbeszédben, a tömegmédia kommu-

nikációjában s a társadalomtudományos diskurzusokban általában, amikor piacgazdaságról beszélnek akkor azon kapitalizmust is értenek, mintha a kettő jelentéstartalma azonos lenne, vagy pedig a két terminus lényegében egyazon jelenségre utalna.⁸⁰ A két, egymásra vonatkoztatott fogalompár történetpszichológiai megközelítése, úgy tűnik, feltárhatja kettőjük ellentmondásos viszonyának alakulását egy hosszú és ciklikus töréseket sem nélkülöző folyamatban. A kérdést több lehetséges nézőpontból is megközelíthetjük, mi kettőt választottunk ki: az egyik tisztán gazdaságtörténeti, a másik a tulajdon és gazdaság viszonyát mutatja a szabadság gyakorlásának perspektívájából. Mindkét megközelítés előfeltevése lehet az a belátás, miszerint nem a társadalmi rendszer a gazdasági rendszer pusztá függvénye, hanem fordítva a gazdasági rendszer a társadalmi rendszer függvénye.⁸¹

Először tehát tekintsük át azokat az eredményeket, amelyek a mindennapi élet struktúrái hosszú időfolyamatainak vizsgálatából származnak. F. Braudel, aki mintegy húsz esztendőtt szánt a kapitalizmus dinamikáját feltáró kutatásainak, egy igen érdekes észrevételt tesz. „A tehetetlenség megnyilvánulásaival akartam kezdeni: ennek az első látásra homályos történelemnek nincsenek világosan tudatában az emberek, *akikkel inkább megtörténnek az események, s nem cselekvőként irányítják azokat.*”⁸² (Kiemelés – P. I.)

Az események, amelyekre itt Braudel utal a mindennapi élet tartományában, teljes összevisszaságban történnek meg, konkrétan a cselekvési módokat, mintákat kínáló rutinokhoz kapcsolhatók, amelyek a „korok legmélyéből” erednek, és sok évszázados múltként a jelenbe torkolnak. A folyamat egészét az „anyagi élet” kifejezéssel ragadta meg, amely alatt „mindazon dolgok” összességét érti, *amelyeket az emberiség korábbi történelme folyamán saját élete részévé tett*, amelyek mintegy zsigereibe ivódtak: e hajdani tapasztalatok vagy serkentőszerek mára mindennapos szükségletekké, ba-

⁸⁰ Milton Friedman neoklasszikus közgazdász könyvének címe a *Kapitalizmus és szabadság* (*Capitalism and Freedom*), nemcsak a cím, hanem a benne kifejtett teória is minduntalan arra utal, hogy a kapitalizmus azonos a piacgazdasággal, s a kapitalizmus a szabadság záloga. Egész sor napjainkban létező és tapasztalható példa van arra, hogy van ugyan kapitalizmus (a Szovjetunió közép-ázsiai utódállamait, vagy Kínát, Vietnámot vagy az afrikai földrész államait stb.), de nincs szabadság, sőt piacgazdaság sincs, és a kapitalizmus jól megvan ezek nélkül is (lásd: Friedman, M. 1996.)

⁸¹ Az előfeltevés lényegében Polányi Károly egyik tézisének parafrázálása (lásd: Polányi, K. (1946). 2001., Polányi K. 2004:80.)

⁸² Az idézet Braudelnek a Johns Hopkins Egyetem centenáriumi ünnepsége alkalmából rendezett programok keretében, a történettudományi tanszék által felvett előadások egyike, amely lényegében rövid összefoglalása Braudel, 1985. *Az anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus XV–XVIII. század. A mindennapi élet struktúrái* című munkájának. (lásd: Braudel, F. 2008:16–17.)

nalításokká váltak. Így hát senki sem vizsgálja meg őket figyelmesen.” (Braudel 2008:19. Kiemelés – P. I.)

Láthatóan a rutin és a tudatosság problémájával van dolgunk, vagyis hol húzható meg kettőjük között a választóvonal. Sarkosabban fogalmazva, egyáltalán elválasztható-e kettő. A kérdés illetően felvetését indokolhatja az az előfeltevés, amely szerint a gazdasági szereplő, mint például a kapitalizmusba és a piacgazdaságba belebonyolódott egyén tudatos, racionális cselekvő, akivel nem megtörténe a dolgok, hanem maga irányítja a dolog alakulását. Braudel vizsgálódásai mintha az ellenkezőjére hívnák fel a figyelmet. Az egyszerűbb beszéd-cselekvés formák, mint a cseregazdaság, amely a modern termelés és fogyasztás köztes helyei is – hordozója a család, a falu, amelynek termékei nem kerülnek piacra – sok apró kezdeményezésből nőnek ki. Az „anyagi élet” kifejezéssel Braudel az önellátás jellegzetes helyeit (család, falu) jelölte meg, amelyek tovább éltek, beékelődve a legfejlettebb régiókba. S tegyük hozzá bizonyos történelmi változásokat követően ismét felerősödhetnek az önellátásnak ezek a jellegzetes, máig létező helyei. Ez nem azt jelenti, hogy e jellegzetes helyek között ne működne a csere, csupán annyit jelent, hogy a „cseregazdaság nagyon tökéletlen” (Braudel 2008:28.) Az ami egy hosszú folyamat eredményeképpen a csereből kinő, azt jelöli Braudel a „piacgazdaság és a kapitalizmus szóval.” A „kettős megnevezés azt jelzi, hogy két szektort szándékomban áll megkülönböztetni egymástól, mivel szerintem nem moshatók egybe. Hadd ismételjem meg: ez a két fajta tevékenység, tehát a piacgazdaság és a kapitalizmus egészen a 18. századig csak a társadalom kisebbségét érintette: az emberi cselekedetek tömegét továbbra is az anyagi élet mérhetetlen birodalma foglalta magába, kebelezte be” (Braudel 2008:49.)

Időben a piacgazdaságnak mintegy négyszáz évre (1400–1800) volt szüksége lassú töréseket sem nélkülöző kibontakozáshoz, azonban „mégiscsak fejlődik”, elég szorosan összekapcsolja a vásárhelyeket és a városokat, szervezi a termelést, irányítja és ellenőrzi a fogyasztást. A termelés és fogyasztás között, ha lassan is, a piacgazdaság lesz összekötő kapocs, a hajtóerő, az életerős, keskeny övezet, amelyből „*az ösztönzések, az eleven erők, az újdonságok, a vállalkozások, az új tudatformák és a növekedés ered, sőt maga a haladás is belőle fakad*” (Braudel 2008:28. Kiemelés – P. I.) Braudel a piacgazdaságot s ennek komplex hatásösszefüggéseit nevezi „gazdasági életnek” (*vie économique*), amit szembe állít az inkább önellátásra orientált „anyagi élettel” (*vie matérielle*) és a kapitalizmussal. A piacgazdaság hordozói, azok akik a piac világához tartoznak, akik onnan teremtik elő „mindennapi kenyerüket:” a házaló, a kézműves-boltos, kereskedő-boltos, a mindennap nyitva tartó boltos (a csere és pletyka helye), ahol a csere és hitel összekap-

csolódik. Ide tartoznak a rögzített időpontú vásárok és börzék szereplői, akik a nagykereskedelmet bonyolítják le.

Braudel a kibontakozó piacgazdaság két színjét különbözteti meg, az alsó szint (a piacok, boltok, házalók) és a felső szint (a városok, börzék). A motor szerepét, akik a tempót diktálták, a kézművesboltok s a városi piacok játszották, a fellendülés közvetlenül ezen a szinten volt tapasztalható 1400 után. (Braudel 2008:30, 35.) Az egyén attól függően részese a cserének, hogy az alsó szintű, elemi piacok melyik oldalán helyezkedik el, ugyanis ez két irányban is nyitott: ha a paraszt például termése egy részét rendszeresen áruba bocsátja (ruha-, szerszámvásárlás végett), akkor a piac alkotó része. Ha viszont visszatér aratásra s egyéb idénymunkákra, akkor átlépi a piac határát de a másik irányba. Ha azért megy a vásárba, hogy apróságokat adjon el (zöldség, baromfi, gyümölcs, tojás), hogy így jusson hozzá az adófizetéshez, szerszámokhoz szükséges pénzhez „épp csak megérinti a piac alsó korlátját”, de lényegében az önellátás „hatalmas birodalmán belül marad” (Braudel 2008:29.)

A fellendülés, amely a 16. században tapasztalható volt, a nemzetközi vásároknak köszönhető, ezek a főszereplők, ellenőrzésüket a nemzetközi pénzügyi manőverek mesterei, a genovai bankárok tartották kézben. Azonban a folyamat megakadt, az itáliai (piacenzai) vásárok szerepét Amszterdam veszi át, mégis van folytonosság az itáliai kezdetek és Amszterdam között, ezt a boltok virágzása biztosítja. Ami azt jelenti, hogy a gazdasági aktivitás az árukereskedelemhez, vagyis „a kereskedelem elemi formájához való határozott visszatérésen alapult”. „Mindenből bolt lett (*todo se ha vuelta tiendas*), írja Lope de Vega 1607-ben az 'Arany Század' Madridjában” (Braudel 2008:37.) A piacgazdaság virágzó-hanyatló ciklusai között, mint láttuk, az elemi szinthez való visszatérés biztosítja, ez alapozza meg az újabb nekilendülést. Nem szakad meg tehát a piacgazdaság alapvető funkciója, a termelés és a fogyasztás közötti kapocs szerepe, azonban a 19. század előtt egészen vékony réteget képez az „anyagi élet” „óceánnyi tömege” és a kapitalizmus „manipuláló mechanizmusa” között. (Braudel 2008:51.) A piacgazdaság, vagy a tulajdonképpeni „gazdasági élet” korlátok közé szorított, noha szakadatlanul terjeszkedik, felszínen van, összekapcsolja a világ különböző piacait egy „bizonyos” gazdaság termékei által, amely csak néhány luxuscikkre specializálódott és a nemesfémekre. (Braudel 2008:53.) Ezek látványos jelenségek voltak, amelyek a kortársakat is lenyűgözték, így érthető, mondja Braudel, hogy mi mást tanulmányoztak már az első közgazdászok, mint a piaci keresletet és kínálatot. A piacgazdaság azonban „részleges”, tehát a gazdasági életnek csak *bizonyos része*, és nem egésze között teremt kapcsolatot, következésképpen „tökéletlen” a konkurenciából fakadó előnyei elle-

nére, más szóval alrendszer alkot. S uralmának kizárólagosságában vetett hit, már csak azért sem indokolt, mert önmagában nem egyensúlyteremtő, a kereslet-kínálat versenye nem egyenlíti ki az árszintkülönbséget, ugyanis a piacgazdaság által átfogott terület nemcsak hogy keskeny, de különböző hatalmi (politikai, gazdasági) beavatkozások révén manipulálhatók is.⁸³

Braudel, mint láttuk, az általa vizsgált korszak (15–18 század) bizonyos folyamataira „egyedi megnevezéseket” használt, mivel az általa vizsgált dolgokat „csak meglehetősen abszurd módon lehetne őket a *piacgazdaság* megszokott fogalma alá sorolni” (Braudel 2008:56.) Ha az általa tanulmányozott dolgokra az adott időszakban sem a piacgazdaság sem a kapitalizmus megszokott fogalma nem alkalmas, akkor a kérdés az, hogy miért tesz különbséget mégis a kettő között. A válasza nem egyértelmű, de nem is kitérő, hanem egy modellt vázol fel, azt amelyik az általa vizsgált folyamatokból bomlik ki. Az úgynevezett piacgazdaságnak az emberi, a gazdasági és társadalmi kapcsolatok alapján két lehetséges („A” és „B”) formáját különíti el, a nyitottság, a szabályozottság, s a transzparencia, az átláthatóság kritériuma szerint. Az „A” modellbe sorolja a mindennapos piaci cseréket, a helyi kereskedelmet, a kis és nagyobb távolsági áruszállítást (fa, gabona) és azt a kereskedelmet, amely rendszeres, rutinszerű, megtervezett, a nagy- és kiskereskedő számá-

⁸³ „Mi egyebet jelentett a városok gazdaságpolitikája, mint a piacok szigorú felügyeletét, az élelmiszer-ellátás és az árak ellenőrzését? Ha egy fejedelem tetteiben valamilyen gazdaságpolitika körvonalai kezdtek kibontakozni, az nem a nemzeti piac – a nemzeti lobogó – védelmével, a külső és belső piacokhoz kötött nemzeti ipar fejlődésének előmozdításával kapcsolódott össze? Csak a piac e keskeny és érzékeny övezetében volt lehetséges és észszerű cselekedni. Mint a gyakorlat mindennap mutatta, hatnak rá a meghozott intézkedések. Úgyhogy okkal vagy sem, az emberek végül elhitték, hogy az árucsere mint egyensúlyteremtő erő önmagában döntő szerepet játszik: elhitték, hogy a verseny révén, egymáshoz igazítva a keresletet és a kínálatot, kiegyenlíti az árszint-különbségeket: elhitték, hogy a piac egyfajta rejtőzködő és jóindulatú isten (az Adam Smith-féle 'láthatatlan kéz' vagy a 19. század önszabályzó piaca), ugyanakkor a gazdaság záróköve, csak a *laisse faire, laisser passer* elvéhez kell tartanunk magunkat. Van ebben némi igazság, no meg persze rosszhiszeműség és önámítás is. Elfelejtethjük-e, hányszor befolyásolták, hányszor manipulálták a piacot, hányszor rögzítették *de facto* vagy *de iure* monopóliumok önkényesen az árakat? Először is: elfogadom ugyan a piac – 'az első számítógép az ember szolgálatában' (Oskar Lange) – konkurenciából fakadó előnyeit, de azért már most fel kell hívnom a figyelmet arra, hogy a piac tökéletlen kapocs a termelés és a fogyasztás között – már csak azért is, mert *részleges* marad. Hangsúlyozom: *részleges*. Nem tagadom, hiszek a piacgazdaság erejében és fontosságában, de nem hiszek uralma kizárólagosságában. Ebben a felfogásban az sem ingat meg, hogy a közgazdászok érveléséhez még nem olyan régen is egyedül a piacgazdaság sémája és tanai szolgáltatták a kiindulópontot.” (Braudel 2008: 53–55.)

ra egyként nyitott és transzparens.⁸⁴ Ezzel szemben a piacgazdaság „B” modelljének jellemzője, hogy nem nyitott, nem transzparens, vagyis olyan cseré, amely kibúvik az ellenőrzés alól.⁸⁵ A folyamat azzal kezdődhet, hogy a nyitott, transzparens piacot (A modellt) a kereskedő megkerüli (B modell), s magától a közvetlen termelőtől vásárolja fel olcsóbban a terméket, és aztán maga adja el a vásárlóknak: ez az egyszerű csalás, amely ha elterjed felhajtja az árakat (Braudel 2008:61.) A cserék vertikumában, hierarchiájában a magasabb szintet a „B” modell képviseli, ez válik uralkodóvá, tegyük hozzá, nem minősége miatt tér el az „A” modelltől, hanem „körforgási szférája” miatt. Az angol történészek figyelmeztetnek, hogy a 15. századtól a hagyományosan nyilvános piac (*public market*) mellett egyre inkább teret nyer a magánpiac (*private market*), amit Braudel az előbbivel szembeni különbség hangsúlyozása végett „ellenpiacnak” nevez. A „B” modell, vagyis a magánpiac, az „ellenpiac” jellemző sajátossága a hagyományos, nyilvános piacot korlátozó szabályok kijátszása.⁸⁶ A „B” modellben a kollektív, nyilvános piactól eltérően a cseretranzakciók egyénileg történnek, amit jól dokumentálnak a felek által aláírt papírfecnik eltérő értelmezései, s az ebből származó peres eljárások sokasága. Tehát itt az egyenlőtlen cserével van dolgunk, amelyben kevés szerepe van a versengésnek, a „piacgazdaság lényegi törvényének.”

⁸⁴ Példaként említi a 17. században a baltikumi gabonaszállítást Danzingból Amszterdamba; ez a kereskedelem transzparens, az árgörbék Danzingban és Amszterdamban szinkronban vannak egymással, a haszonsáv biztos és mértéktartó. Hasonlóan az olaj- és borkezeskedelem Dél- és Észak-Európa között (az istriai fehérbort rendszerességgel szállító német „szekérflottára” utal). Ennek a „transzparens” cserének példája a kisvárosi piac is, amely kiszámítható szerény nyereséggel folyt, amely a helyben lakó termelőket (paraszto-
tok, kézművesek) s a vidék klienseit foglalta magába. Néha megjelenik ezen a piacon a kereskedő, a közvetítő is (Braudel 2008:60–61.)

⁸⁵ A folyamatot támogatták az olyan csapások, mint az éhínség a mediterrán medencében (1590-ben), amikor a nagy fogyasztói bázissal rendelkező nemzetközi kereskedők gabonaszállítmányaikkal letérnek a szokásos útvonalukról, s ezzel rakományaik értéke négyeszeresére emelkedett (Braudel 2008:61–62.) Tehát itt fennáll a lehetősége annak, hogy az „A” modell átváltson a „B” modellbe.

⁸⁶ A folyamatot, vagyis az eltérő „körforgási szférát” Braudel a következőképpen írja le: a vándorkereskedők otthonukban keresik fel a termelőt, közvetlenül a parasztoktól vásárolnak (gyapjút, kendert, lábasjószágot, bőrt, árpát, búzát, baromfit stb.), sőt olykor előre megveszik termékeiket, a gyapjút birkanyírás előtt, a gabonát amikor még lábon áll. Egy egyszerű papírdarab hitelesíti a falu kocsmájában vagy a birtokon megkötött szerződést. A felvásárolt terméket bárkán, málhás jószágon nagyvárosokba vagy az exportkikötőkbe szállítják. Pl. Párizsba, Londonba, Segoviába a gyapjú, Nápolyba a búza, Apuliába az olaj, Indonéziában a bors a vezető árucikk. „Ha vándorkereskedő nem szánja rá magát közvetlenül a mezőgazdaság kiaknázására, akkor a piac mellett, a piac szélén,” de „leggyakrabban a fogadóban tartja találkozóit: a fogadók a váltóállomások és a szállítások boszorkánykonyhája.” (Braudel 2008:63.)

A „B” modell kereskedője ugyanakkor kettős előnnyel rendelkezik: „szét-szakította a kapcsolatot a termelő és a mindenkori fogyasztó között (mivel csak ő ismeri a lánc mindkét végén a piaci feltételeket, s így a várható nyereséget is), *ultima ratio* pedig az, hogy neki van készpénze”. (Braudel 2008: 63.) A kereskedelemnek ez a fajta modellje – hatékonysága mellett – főleg azért számíthatott elfogadottságra, mert biztosította a nagyvárosok élelmi-szer-ellátását, ami arra ösztönözte a hatóságokat, hogy eltekintsenek vagy legalább is enyhítsék ellenőrzésüket felettük. Minél hosszabbra nyúlnak a láncok a termelés és a fogyasztó között, „*minél nagyobb mértékben kerülnek ki a szokásos szabályok és ellenőrzések alól, annál világosabban bukkan felszínre a kapitalista folyamat*”. (Braudel 2008:64. Kiemelés – P. I.) Jellemző módon és konkrét formában a kapitalista folyamat a távolsági kereskedelem-ben, a „*Fernhandel*-ben” nyilvánul meg, ami a „csere csúcspontja.” A kiterjedt térbeli működési területe lehetővé teszi a kereskedő számára, hogy válasszon, „ő pedig a sok közül a legnagyobb profittal kecsegtető lehetőséget fogja választani” (Braudel 2008:64.)

A profit kulcsa nemcsak a választási lehetőség korlátlan módjában kersendő, hanem főleg abban, hogy a távolsági kereskedelem csak néhány kézben összpontosul, mint Braudel megjegyzi, abban nem vehetett részt akárki. Ezzel szemben „A” modell, a „helyi kereskedelem viszont sokak között oszlik meg.” Nem véletlen, hogy a „nagykereskedők csoportja a világon mindenütt határozottan elkülönült a többi kereskedőtől”, szűk kört alkottak, s mindig a távolsági kereskedelemben voltak érdekeltek, ők a fejedelmek barátai, az állam szövetségesei és haszonélvezői, s már kezdettől fogva átlépik a nemzeti korlátokat, s jól megértik egymást a külhoni központok üzletembereivel.⁸⁷ Ez a magatartásforma úgy tűnik, időtálló, sőt térben folyamatos terjeszkedése során sem változtat a profit felhalmozás alapvető lényegi mechanizmusmódozatain, a kifejlesztett technikák mintha egyfajta állandóságot tapasztalnánk. Mint Braudel írja: „Ezer eszközük van arra, hogy a maguk

⁸⁷ Ezt a jelenséget Itália városaiban a 12., Párizsban a 13., Németországban a 14. századtól figyelhetjük meg. A 17. században a fűszerkereskedelem a pénzgazdaság főágazata. Az iszlám világban *tayir* saját házából irányítja ügynökeit és megbízottjait, ez a kereskedelem már akkor rögzített központú volt, s export-import kereskedelmet folytattak, akkor, amikor Nyugaton még meg sem jelentek az első nagykereskedők. Indiában, Agra városában a kereskedőt *sogador*-nak nevezték, de néhányat *katari* névvel illették, ez utóbbi a legmagasabb cím azok között, akik a kereskedelem művészetét űzték. A nyugati szókészletben is különbséget tettek a kis- és nagykereskedők között: a 17. században francia *négociant* és a *katari* között, Itáliában a *mercante a taglio* és a *negoziante* között, Angliában *tradesman* és az exporttal, távolsági kereskedelemmel foglalkozó *merchant* között, Németországban a *Krämer* és a *Kaufmann* (*Kaufherr*) között (Braudel 2008:66.)

számára kedvezően játsszák ki a szabályokat: hitelmanipulációval, a jó és rossz pénz átváltásának gyümölcsöző játékkal, amelynek során *a jó arany- és ezüstpénz, a nagyszabású tranzakciók, tehát a Tőke felé, a rossz rézpénz pedig az alacsony fizetések és mindennapos pénzforgalom, vagyis a Munka felé áramlik. Információ, intelligencia és kultúra terén mindenkivel szemben fölényben vannak.* S mindent megragadnak maguk körül, amit arra érdemesnek tartanak: földet, ingatlanokat, földjáradékot... Kinek is lehetne kétsége afelől, hogy a monopóliumok fölötti rendelkezés révén vagy pusztán a szükséges hatalom birtokában tíz esetből kilencszer leradírozzák a konkurenciát?”⁸⁸ (Braudel 2008:67. Kiemelések – P. I.)

A Tőke és a Munka kapcsolatát egy szigorú, hierarchikus specializáció szövi át. Az áru- és cserevilágában a hierarchia alján a legnyomorúságosabb foglalkozás a hordár, a rakodómunkás, a házaló, a fuvaros, a matróz, azután jön a pénztáros, a kiskereskedő, az ügynökök, az uzsorások, és csúcson a nagykereskedő-kapitalista. A specializáció, a feladatok szelvényesítése az egész kereskedőtársadalmat áthatja, kivéve a csúcsot. A csúcs pozíciója a modernizáció időszakában is alig változik. A folyamat háttérében Braudel a tőkefelhalmozás módját jelöli meg: a kereskedő, amíg meg nem gazdagodik, több lábon áll (hajótulajdonos, biztosító, kölcsönző és hitelező, állami haszonbér-lő és bankár, ipari vállalkozó), viszont ha elég tőkét halmozott fel, kilép a specializáció világából és átlép a nem-specializálódás világába, nagykereskedővé válik. Ettől kezdve „minden jó üzletben, ami csak adódik számára kompetens lesz.” Braudel, tehát a megszokott magyarázatokkal ellentétben a kereskedő nem-specializálódását nem a kockázat csökkentéssel hozza összefüggésbe, hanem azzal, hogy a kereskedő által „belátható ágazat” nem eléggé fejlett ahhoz, hogy lekösse energiáit. A „tegnapi kapitalizmus” ugyanakkor, mint azt sokan gondolják, nem szenvedett tőkehiányban, tehát nem érvényes hosszú felhalmozási idő elmélete. A kereskedelmi levelezések, a kamarák memorandumai jelentős nagyságú befektethetetlen tőkékről írnak.⁸⁹ A korszakban egyetlen terület mutat valamelyes specializációt: a pénzkereskedelem, de sikere rövid volt, nem tudott elegendő pénzt pumpálni a gazdaságba. A pénzkapitalizmus csak a 19. században lett sikeres, az is csak

⁸⁸ Az egyszerű halandó számára, írja Braudel, ezek a játszmák idegenek és titkosak voltak, valahogy úgy, mint amilyenek a Nemzetközi Fizetés kiegyenlítési Bank ultratitkos bázeli tanácskozásain elhangzanak (Braudel 2008:68.)

⁸⁹ Ezért esett kísértésbe a nagykereskedő, mondja Braudel, hogy a biztos beruházás és presztizst jelentő földet vásároljon (Anglia, Svájc), részt vegyen a városi ingatlan- és bányaspekulációkban. Bizonyos kivételektől eltérően nem érdeklődik a termelés rendszere iránt, beéri a *putting out*-tal, a kézműves-termékek előállításának ellenőrzésével, hogy az értékesítés folyamatos legyen. (Braudel 2008:70.)

1860 után, amikor a bankok magukhoz ragadták az ipart és a kereskedelmet, s amikor a gazdaság annyira megerősödött, hogy fenn tudta tartani ezt a struktúrát. (Braudel 2008:72.) A dicsőséges időszaka a 20. század második felére és végre esik, amely az amerikanizálódás, vagyis a globalizáció beköszöntése.

A kapitalizmus fogalmának jelentését a Braudel a *tőke* és a *tőkés* szavakban jelöli meg. A tőke konkrét, valóságos, az azonosítható pénzforrások halmaza, a tőkés pedig az a személy, aki a tőkét a termelés folyamatába befekteti és ezáltal irányítja a termelést vagy legalábbis szeretné irányítani. A kapitalizmus pedig „nagyvonalakban – de igen csak nagyvonalakban – az a mód, ahogyan a tőkés szabályozza a tőke rendszerint nem túl altruista célokért történő beillesztésének ezt a folytonos játékát” (Braudel 2008:58.) A közgazdászok munkáiban a tőke (*capital*) kulcsszó a *tőkefajták* jelentést kapta, amit a szociológia is átvett, s a közgazdászok sémái szerint diverszifikált (kulturális, politikai, szimbolikus stb. tőkefajták). A tőkefajták terminus, a modernitás előtt időkben is, nemcsak a pénzfelhalmozást, hanem összes (korábbi) munka hasznosított és hasznosítható eredményeit is jelöli (ház, gabona, hajó, út stb.). Szűkebb értelemben azonban a tőkefajta terminus azt a tőkét jelöli, amely bekapcsolható a termelés és újratermelés folyamatába. A forgalomba nem kerülő pénz például már nem tőke, sem a ki nem termelt erdő, vagy a nem hasznosítható gondolat. Ebben a megközelítésben Braudel a tőkefajták egyetemességét emeli ki: tértől és időtől függetlenül minden társadalom állandóan tőkefajtákat halmoz fel, rendszeresen használja munkájához, újra alkotja, hasznot hozóvá teszi.⁹⁰

Polányi Károlytól tudjuk, amit Braudel ázsiai, óceániai, afrikai, s az iszlám világ kitekintésben is megerősít, hogy a piac a legkülönbözőbb változataiban szintén egyetemes jelenség, akárcsak a kapitalizmus. Időben és térben a kettő majdhogynem párhuzamos tevékenység. Ha ez így van, akkor a kérdése az, hogy miért csúsztatják a kettőt egymásba, mi motiválja egybemosásukat? Braudel úgy látta: egybemosásuk a középkortól napjainkig „azonos nyomvonalon” haladt, a kapitalizmus „gyakran a gazdasági haladás motorjaként vagy annak gyümölcseként mutatták be. A valóságban azonban minden az anyagi élet széles talapzatán nyugszik. Minden akkor halad előre, ha az anyagi élet vitorláit szelet fognak: a piacgazdaság ennek a számlájára duz-

⁹⁰ Keynes a 20. század társadalmainak gazdaságára vonatkozó megállapításait a modernitás előtti idők számításai is igazolják, „...Minden társadalom három–négy évnyi fölhalmozott munkával rendelkezik tartalékként, amit a termelés zavartalan biztosítására fordíthat: e célra egyébként csak részlegesen mobilizálja, nyilvánvalóan sohasem teljesen, a nemzeti vagyont” (idézi: Braudel 2008:59.)

zadt meg hirtelen és feszíti ki köteleit.” A kapitalizmus pedig „ennek a folyamatnak haszonélvezője” (Braudel 2008:73.) Kivétítve a mindennapi élet struktúrájának Braudel nyomán vázolt modelljét a következő sémát nyerhetjük:

Mindennapi élet struktúrái:	politikai hatalom	<i>felsőszint</i> (kapitalizmus szférája) nem transzparens, monopóliumokon alapul, zárt
	piacgazdaság	<i>alsószint</i> (piac szférája) transzparens, konkurencián alapul, szabályozott, nyílt
	anyagi élet	<i>az alapszint</i> (mindenkori) nélkülözhetetlen önellátás szférája

(Forrás: Saját szerkesztés)

Látható tehát, hogy a mindennapi élet struktúráinak alapját az anyagi élet képezi, ez az a alap, amelyen a gazdasági élet (piacgazdaság) és a kapitalizmus kialakul és virágzik. Minden egyes alkalommal, ha válságok szakítják meg a gazdasági élet (a piacgazdaság) és a kapitalizmus normális működését, az anyagi élet a menhely, az az alap, ahonnan újból ki lehet indulni, amire támaszkodva lendületbe lehet hozni a másik két szférát.

A séma azt is hangsúlyozni kívánja, hogy a mindennapi élethez közelebb áll, illetve ahhoz szervezesebben kötődik az anyagi élet és a piacgazdaság alsó, transzparens, szabályozott, nyílt versenyszférája, mint a felsőszintje, a zárt, nem-transzparens, monopóliumokon alapuló szférája, amely mindenkori hatalomhoz áll közelebb, függetlenül attól, hogy milyen a hatalom megnyilvánulási formája (demokratikus, diktatórikus, autoritáriánus.) Következésképpen a kapitalizmus eredendően csak kevesek kizárólagos területe – mint Braudel megjegyzi –, „a társadalom aktív cinkossága nélkül nem létezhetne. Valamilyen módon – többé-kevésbé tudatosan – az egész társadalomnak el kell fogadnia a kapitalista értékeket. Ez azonban nem mindig teljesül” (Braudel 2008:73–74.) Ugyanakkor látni kell, azt is, hogy a kapitalizmus a mindennapi élet struktúra-együtteséhez tartozik, nem elszigetelt tőle, sőt arra támaszkodik, abból él, annak nedvei táplálják kezdetől fogva profitéhségét. Ezért megértése a struktúra-együttes (anyagi élet, piacgazdaság transzparens szférája) átfedéseinek ismeretét igényli, ebben tárul fel sajátos, az általánostól valamelyest eltérő vonása. A modern állam – függetlenül, hogy milyen rendszerlogika szerint működik – megörökölte a kapitalizmust, igaz néha ellene is dolgozik. A kapitalizmus csak akkor győz – mondja Braudel – ha

azonosul az állammal, „*amikor maga lesz állam*”.⁹¹ Akárcsak a kultúra, a valóság esetében az „állam egyensúlyállapota és ellenálló képessége függvényében, hol kedvez a pénzvilágnak, hol meg ellenséges irányt.”⁹² (Kiemelés – P. I.) Ezen az ambivalens viszonyon a protestáns puritanizmus sem változtatott. Braudel M. Weber tévedését abban látja, hogy „eltúlozta a kapitalizmusnak mint a modern világ előmozdítójának szerepét.”⁹³ A kapitalizmus „*sorsának alakulását a társadalmi hierarchiák csúcsával való érintkezése*”, ahhoz való közelsége döntötte el. (Braudel 2008:77. Kiemelés – P. I.) Mivel mindig a hierarchiák csúcsa közelében mozog, a hierarchiákat a kapitalizmus nem törli el, ledönt néhányat, de annál erősebbeket hoz létre, bizonyos esetekben át is örökíti őket, biztosítva ezáltal folytonosságukat. Mindezen fejlemények helytől és időtől befolyásoltak. Európában és később az atlanti térség egészében úgy alakultak a körülmények, hogy a hierarchia csúcsa kedvezett a kapitalizmusnak, a posztkommunista tapasztalatok is azt mutatják, ahány szocialista társadalom volt, annyi út vezetett a hierarchia csúcsához. A kapitalizmus egymásután vagy egy időben támaszkodhat a helyi kereskedelemre, az uzsorára, a távolsági kereskedelemre, a megvehető, korrupt hivatalnokokra, a földre (mindig megtérül, s presztízst biztosít). Az átmenet például Európában a feudális rendszerből a modern rendszerbe átörökítette a hierarchiákat: a föld tartós, a földesúri családoknak kedvező formájának megtartása nem véletlen, hiszen a pénzvilág ezen privilegizált osztályon élőskö-

⁹¹ A kapitalizmus első nagy korszaka az itáliai városállamok (Velence, Genova, Firenze) fénykora, amikor a hatalom a pénzarisztokrácia kezében van. A 17. században Hollandia a régensek arisztokráciája, az üzletemberek, kereskedők, pénzkölcsönzők javára kormányoznak, gyakran utasításaik szerint. Angliában 1668-at követően, a *Dicsőséges Forradalom*mal szintén az üzleti világ színrelépését hozza, Franciaországban csak 1830-as júliusi forradalommal telepszik meg az üzleti világ a kormányzati pozíciókban (Braudel 2008: 74–75.)

⁹² A vallás elvi alapon ellenezte a piaccal, pénzzel, spekulációval, uzsorával kapcsolatos „újításokat, az egyház viszont kiegyezett, elfogadott (II. vatikáni zsinat) egyfajta *aggiornamento*-t (felzárkózást, alkalmazkodást a korhoz) vagyis *modernizmust*, de továbbra is ellenezte a kamatra adott kölcsönt, az uzsorát (Braudel 2008:75.)

⁹³ Az északi protestáns országok nem tettek egyebet, írja Braudel, minthogy átvették a Mediterráneum régi kapitalista központjai által játszott szerepet. Nem fedeztek fel semmi újat sem a technika, sem az üzletvezetés terén. Amszterdam Velencét másolta, később London Amszterdamot, aztán New York Londont. Annyi történt, hogy minden egyes alkalommal a világgazdaság súlypontja áthelyeződött, amit olyan „*gazdasági okokkal*” idéztek elő, amelyek „*az égvilágon*” semmi köze nem volt a kapitalizmus valamiféle sajátos vagy titkos tulajdonságához. A súlypont a 16. század végén a Földközi-tengerről az Északi-tengerre helyeződött át, ami egyben léptékbeli változással járt együtt, az atlanti térség felfedezése, a kibővült eszköztár szolgált alapul a kapitalizmus térnyerésének. (Braudel 2008:76.)

dött évszázadokon át. Hasonló a helyzet a posztkommunista hierarchiával is, itt is átmentéssel van dolgunk, hiszen a régieket és az újakat szövetségek (családi, rokoni, munkahelyi, a nyugati tőkével való kapcsolatok stb.) hálója szőtte át, amely magyarázó erővel bír a kapitalizmus minőségének megítélésében. Ebben az esetben nem kései, hanem korai vendég a kapitalizmus, nem akkor érkezett, amikor minden elő volt készítve az anyagi élet bázisán, így a körülmények játéka folytán a társadalom anyagi életének talapzatára, a kezdetleges piacgazdaságra egyszerre telepedett rá a kapitalizmus. A kapitalizmus nyugati magán, privát modellje mondhatni megörökölte, pontosabban átvette a szocialistának nevezett államkapitalizmus szinte összes monopóliumait, illetve tulajdonos-ellenőrző csere történt. A 20. század végi – a keleti blokk felbomlását követő – folyamat nem egyedi, nem egyedülálló, ismétlődésről van szó, megismétlődik szinte ugyanaz, mint a 19. század második felében. Igaz más feltételek között, s az új kontextusok is elsődlegesen technológiai és geopolitikai vonzatúak.

a) A protektív és a produktív modell

G. Sartori – Braudellel ellentétben – nemhogy nem tesz különbséget a piacgazdaság és a kapitalizmus között, hanem a kapitalizmust a „piaci rendszerbe” integrálja, és történelmi hamisításnak tartja azt a közkeletű vélekedést, mintha a liberalizmus a tulajdonosi és kapitalista individualizmus „felépítménye” lenne.⁹⁴ „Locke-tól Constant-ig – írja Sartori – a tulajdon *izolált* gazdasági eszméje a maga kapitalista fogódzóival még csak fel sem bukkant. A klasszikus liberalizmus csak a protektív tulajdont ismerte. Igaz, hogy a liberalizmus azzal a biztonsággal is becsüli és védi az egyént, amelyet tulajdona nyújt neki. De a szóbanforgó tulajdon nem volt s nem is lehetett 'beruházásra szánt birtoklás': egyszerűen a *szabadság garanciája* volt”. (Sartori 1999: 190.) Láthatóan a különbségtevés a tulajdon *protektív* és *produktív* (beruházó, kapitalista) formájára vonatkozik, s mindkettőt kulturális természetűnek tartja.⁹⁵ A megkülönböztetés kiindulópontja nem a pénzhalmozó, a gazdag, aki ettől még nem kapitalista, ugyanis amióta pénz létezik, létezik a felhalmozásnak ez a formája is. L. Pellicani nyomán Sartori genetikusán a megkülönböztetést sem a naturális- és pénzgazdálkodás dichotómiájából származtatja, hanem a fogyasztásra való termelés és az eladásra való termelés közti eltéréséből.⁹⁶ Az első, a használatra szánt gazdagság, a politikai szer-

⁹⁴ Sartori, G. 1999:190.

⁹⁵ A tulajdon különböző Európán kívüli formáiról bővebben (lásd: Pászka Imre, 1984.)

⁹⁶ Pellicani, L. 1988:152. idézi: Sartori 1999:186.

veződés minden formájában mindig is létezett, sőt Veblenre hivatkozva állítja, hogy *conspicuous consumption* – a fitogtató gazdagság – sokkal jellemzőbb volt a letűnt korokra, mint a jelenre (Sartori 1999:186.) A kijelentés természetesen nem állja meg a helyét a 1989 után keleti blokkra alkalmazva. Tény viszont, hogy a pénz és a gazdagság az ipari forradalomig éppúgy *consumptibilia* volt, akárcsak az egyéb fogyasztásra szánt javak. Ahhoz azonban, hogy a kapitalizmus kialakuljon – mondja Sartori – át kellett lépni a használatra, fogyasztásra termelő (protektív) gazdaságról a beruházásra, befektetésre szánt (produktív) gazdaságra. Az ipari forradalmat megelőzően a gazdasági gépezet „kerekei” a kereskedelem (a felvásárlás), a szállítás és a viszonteladás; körvonalazódott „egyfajta finánckapitalizmus is”, de mindig elakadt (Braudel 1985:483–484.)

A protektív tulajdon a szabadság garanciája, a puritán levellerek szerint is a szabadság megköveteli a tulajdont, ez az emberek életesélyeinek biztosítója, mint ilyen védelem, távoltartotta a bizonytalanságot, azt, hogy az állam vagy a kapitalista kiéheztesse az egyént. Maga a gazdaság fogalma és gyakorlását szabályozó elvek az ipari forradalomig alig változtak.⁹⁷ A változás a befektetésre szánt pénz (ipari- és finánckapitalizmus) megjelenésével következik be, amikor a magántulajdon „kilép a ház keretei közül, kapitalista jelleget ölt, s külső hatalomként konstituálódik.” Eredetileg a ház ura (*dominus*) gondoskodott nemcsak családjáról, hanem mindenkiről, aki birtokán élt, tehát kötelezettségei voltak. A vadkapitalizmus tulajdonos-ura a parancsolásnak ezt a módját megörökli, azzal különbséggel, hogy már a családon kívül is parancsolhat, miközben a parancsait végrehajtókkal szemben nincsenek kötelességei, bármikor munkanélkülivé teheti őket. Mindez Sartori szerint „óriási és pusztító változás”. (Sartori 1999:243.) Ezt az „urasági kapitalizmust” az „anonim kapitalizmus”, az ún. „menedzserek forradalma

⁹⁷ Az *oikonomia* szó eredetileg az *oikoszt*, a házat és tartozékait jelentette, a *nomosz* pedig a törvényt, a szabályt, az irányadó elvet. Az *oikosz* angol megfelelője a *household*, illetve a *householding*, ami a házat (*house*) tartani (*hold*) jelent, vagyis házhoz tartozót. Az *oikonomia* angol jelentése *law the household* = háztartás törvénye, ez pedig egy olyan gazdaságra utal, ahol ház magában foglalja a földbirtokot és az *ager* a mező hasznosítását, a „mezőtartás” törvénye nem különbözik a háztartásra vonatkozó törvényektől. A görögök is tudták, ha a pénz önmagában cél, kívül kerül az *oikonomia* szféráján, negatív dolog, kihágás, *krematisztika*. A látványos kivételek ellenére – Sartori szerint – még ma is a „házat” birtoklók 90%-a *oikonomia* és nem *krematisztika* elveihez igazodik. A súlypont-eltolódás ellenére is, a sajátjáról való törődés abban is megmutatkozik, hogy a „többet akarásból” származó profit „hazakerül, a ház és a hozzá tartozó részegységek sokoldalú felvirágoztatására” szolgál. (Sartori 1999:242.) Más szóval saját házámon kívül szerzett profit saját házam felvirágzását szolgálja, és nem azét, ahol megtermeltem.

(J. Burnham 1941) váltotta fel, amely *„megszünteti a tulajdon hatalmat és tulajdon nélküli hatalommá alakítja.”* (Sartori 1999:245.)

Braudel nem vont határt az urassági és az anonim kapitalizmus között, törekvése arra irányult, hogy láthatóvá tegye, illetve megmagyarázza a piacgazdaság és a kapitalizmus kialakulásának folyamatát, s különbségeik főbb jellemzőit. Sartori kiegészíti és aktualizálja Braudel genetikus nézőpontjában benne lévő, de ki nem fejtett elgondolást, amikor az általa két végletnek tekintett kis- vagy középtulajdonosok és a tulajdonos állam közé harmadikként az anonim kapitalizmust véli beékelődni. A Burnham-féle menedzser-, anonim kapitalizmus tulajdonnélküliségének tézise a vezetők felelősségének kérdését érinti, ezzel kapcsolatos kétségeit Sartori három kérdés mentén fogalmazza meg:

1.) Az óriási korporációk milyen értelemben tekinthetők magántulajdonnak? Abban az értelemben, hogy a tulajdonosok magánrésztvényesek, vagyis mérsékelt tulajdonról van szó, ahol a résztulajdonos befektető: résztvényt vehet és eladhat, mint ilyen, hatalma csak arra a részre vonatkoztatható, amelynek tulajdonosa.

2.) Milyen értelemben „piaciak” a szóban forgó óriás cégek. Sartori – akár csak Braudel is – úgy látja, hogy a legtöbb kérdőjel itt merül fel. Az óriás-cégek valóban alávetik magukat a piac diktálta verseny szabályainak, vagy inkább uralják a piacot. Sartori a piacgazdaságot egyenesen tautológiának nevezi, ugyanis a gazdaság csak „piaci” lehet, minden ami nem „piaci” (a tervgazdaság, a kapitalizmus) nem gazdaság (Sartori 1999:241.) Az anonim-, menedzser-kapitalizmus, noha a maga módján „piacon van”, de nem piaci, tehát – Sartori szerint is – a „maga módján nem optimális” (Sartori 1999:245.)

3.) Ha a menedzsereké a hatalom, akkor milyen típusú hatalomnak kell tekinteni ezt – teszi fel a kérdést Sartori. Az ilyen típusú hatalom létrejötte elsődlegesen a menedzserek rekrutációjával és szelekciójával hozható összefüggésbe, viszont bárki is legyen a szelektáló (állam, testület, személy) a problémát a felelősség kérdése jelenti. Napjaink gyakorlatát hozza fel példaként: ha állami vállalatról van szó, veszteségeket okozó menedzser/menedzsment helyén marad, a veszteségeket az állam kiegyenlíti az adózók pénzéből, ha részvénytársaságokról van szó és a menedzser/menedzsment melléfog, megbukik, azonban nem akárhogyan, hanem a sajátkezűleg készített „arany ejtőernyővel száll alá”, meggazdagodva bukik meg, nem kell megfizetnie az okozott kárt. (Sartori 1999:245.) Ebben az esetben a kárvalótt egyértelműen a tulajdonos/tulajdonosok. A két példa, pontosabban napjainkban bevett gyakorlat, arra utal, hogy a felelősség kérdésében a kettő között alig van különbség, sőt a részvénytársasági menedzser valamivel előnyösebb helyzetben is van az állami cégek vezetőivel szemben. Mindez azt

jelenti, hogy a vezetők rekrutációja és szelekciója nem piaci logikát követ, és egy olyan ideológia áll mögötte és mellette, amely az egyre szofisztikáltabb technikai, technológiai specializáció igényelte képzést kombinálja a tradicionális „bajtársiasság” szolidaritási gyakorlatával, aminek inkubátorai az elit tanintézetek, az örökölt rokonsági és baráti kapcsolathálók stb., ami lehetővé tette és teszi, hogy ebbe a szférába benyomuló „szakértők” jogilag is körülbástyázzák pozícióikat, s ezzel megteremtsék „szakértői” nélkülözhetetlenségük mítosztát.

Sartori alapvető problémája a jó társadalom, axiomatikusan fogalmazva a jó liberális demokrácia, mivel minden demokrácia – legalábbis a nyugati kultúrkörben – liberális, és minden liberális demokrácia piaci rendszeren alapszik. A kérdés az, hogy a politika és gazdaság hogyan viszonyul egymáshoz. Sartori szerint bármennyire is közel áll a két szféra egymáshoz, mégsem azonosak, annak ellenére, hogy Adam Smith óta a láthatatlan kéz működésébe mindig beavatkozott a „látható kéz”, az állam. „*A laissez faire maga is az áru akadályainak elhárítására irányuló beavatkozások terméke volt. (...) A 'liberalista' államok pedig azért avatkoztak be a szabadpiac működésébe, hogy 'megszabadítsák' azt monopolista bűnöktől és egyéb bajoktól.*” (Sartori 1999:176.) Ha a szabadpiac mellett mindig ott van az állam, akkor az a kérdés, hogy a gazdaság piaci alapon áll-e vagy sem. Egyik megközelítés szerint nincs tiszta piaci rendszer, a másik szerint pedig minden gazdaság hibrid rendszert alkot.

A „piaci rendszer” terminus abban az értelemben pontos – írja Sartori –, hogy a „piaci rendszertulajdonságokkal rendelkezik, vagyis rendszert alkot, viszont ha tovább megyünk és egészen pontosak akarunk lenni, a „*piac a gazdaság mint egész egy alrendszere. Soha senki nem akarta vagy követelte, hogy a piaci törvények érvényesüljenek az egész gazdasági rendszerben. Vagyis, ha azt állítjuk, hogy rendszereink piaci rendszerek, ezen nem azt értjük, hogy a gazdasági rendszer és a piaci rendszer egyenlő kiterjedésű volna. Még egyszer: az utóbbi az előbbi egyik alrendszere.*” (Sartori 1999:176. – kiemelés P. I.)

Ezek a passzusok arra utalnak, hogy a piaci rendszernek egy adott társadalom gazdaságának egészére való vonatkoztatása tautológia. Hasonlóan az a fajta mítosz is, miszerint az adott társadalom életének minden szférája piaci rendszer szabályai szerint működik, illetve kell, hogy működjön, és az is, hogy a globalizáció a Földteke minden eresztékeiben érvényesíti a piaci logikát stb.⁹⁸ Mindezek a „szakértői” holdudvarok ideológiai a marxizmus-

⁹⁸ A szabadpiac-hívók, a 19. századi liberális ortodoxia mai képviselői (washingtoni konszenzus hívei) jegyzi meg J. Stiglitz, a munkaerő és az áruk tekintetében mélyen hallgatnak, paradoxonnak tartja, hogy nagyon kevesen érvelnek a munkaerő szabadáramlása

hoz hasonló ideológiai csőlátásra utalnak, amelyeknek hirdetői alig vagy egyáltalán nincsenek tisztában az emberi társadalmak természetével, s lét-transzcendens alapállásból újra meg akarják váltani az emberiséget. Sartori utalásszerűen meg is jelöli, hogy mi nem tartozik egy jó (liberális) társadalomban a *piaci alrendszer szférájába*: minden ami a „közjavak” fogalmába vonható, vagyis tegyük hozzá a sokféle társadalmilag-kulturálisan meghatározott szükséglet, újabban az olyan „externáliák”, mint a környezetvédelem. Következésképpen a sokféle szükséglet, amit a piaci rendszer nem elégt ki, arra utal, hogy a „piac elsősorban a termelői szektor azon alrendszere, amely a javak (nem szükségszerűen a szolgáltatások) termelőit összeköti e javak fogyasztóival” (Sartori 1999:176.)

A kérdést, hogy a gazdaságon belül mekkora a piaci szektor, vagyis hol húzható meg a választóvonal a piaci és nem piaci szféra között, már érintettük, azt viszont nem, hogy a piac versenyszabályai, a versenystruktúra csak a kis- és középvállalkozói csoportra érvényesek, míg a multinacionális globálisan terjeszkedő cégek megkerülik a piacot, kiiktatják a konkurenciát. A versenystruktúra logikájából következik, hogy mindenkire érvényesek a játékszabályok, viszont tény, hogy ezek megkerülhetők, azonban a verseny monopolhelyzetben sem iktatható ki, mivel a versengés strukturált, s a piaci rendszert nem az éppen aktuális versengés tartja fenn, hanem a mindenkori verseny a rendszeren belül. (Sartori 1999:179.) Hayek⁹⁹ is arra belátásra jutott, hogy a piaci rendszeren belül interakcióban lévő beszéd-cselekvő alanyok felfedezési folyamatban, egy információegyszerűsítő mechanizmusban vesznek részt, mivel a piac nemcsak termeli, egyszerűsíti, hanem hitelesíti és cáfolja is az információkat, ezzel minimalizálja a költségeket.¹⁰⁰ Sartori összegzésében „a piac 1. az árak és költségek számításának egyetlen alapja, 2. nincsenek irányítási költségei, 3. rugalmas és érzékeny a változásra, 4. kiegészíti a választás szabadságát, 5. végtelenül leegyszerűsíti az információt” (Sartori 1999:182.)

A piac mindezen erényei mellett további pozitívumai is vannak, mint például: megteremti az esélyegyenlőség feltételeit, mivel nem ismeri el a születési és rendi egyenlőtlenségeket, az egyenlő indulási feltételeket, az anyagi egyenlőséget stb. Mégis ellenszenvet vált ki a rendszeren belül érvényesülő

mellett, s hogy az IMF reformcsomagjai, a liberalizációk, deregularizációk milyen pusztító hatással vannak feltörekvő országok társadalmaira, mivel szinte lehetetlenné teszik az új munkahelyek, új vállalkozások létrehozását (lásd: Stiglitz, E. J. [Előszó]. In: Polányi, K. 2004:14–15.)

⁹⁹ Hayek, F. A. 1952. idézi: Sartori 1999:181.

¹⁰⁰ Az egyszerűsítés nagyságrendjéről lásd Pareto számításait. (idézi: Sartori 1999:182/80. lábjegyzet.)

verseny strukturáltsága, ebből adódó „kegyetlensége.” Ennek többféle oka lehet. Sartori úgy látja, hogy a piac kegyetlenségében a társadalmi, kollektív kegyetlenség nyilvánul meg, mivel az ügyetleneket kutasítja, süket az individualizmusra, ergo kollektív érdekeket szolgál. Az ellenszenv a piac iránt mégis létezik, amit Sartori azzal hoz összefüggésbe, hogy a piaci rendszert nem értik, ugyanis a piaci rendszer az egyes szereplők motivációja ellenére kollektivistá, a cselekvők által nem látott és nem szándékolt kimenetek körül forog.¹⁰¹ Ennek megértése helyett „tőkésekre vadásznak. Ahelyett, hogy piacról beszélünk, tíz esetből kilencszer kapitalizmusról beszélünk. Tévesen. Tévesen, mert az ügy valódi főszereplője nem a tőkés. A magántőkés a piacon van, része a piacnak, és piacon belül alárendelt. (...) A piac, ne feledjük el, *spontán rend*, s anélkül született, hogy bárki kiagyalta vagy eltervezte volna. Nem a tőkések találták ki a piacot: inkább a piac találta fel a tőkéseket. *Ha a tőkéseket kiiktatjuk, akkor is szükség van olyan mechanizmusra, amely meghatározza a költségeket és az árakat, ösztönzi a termelékenységet, s egyáltalában megoldja azokat a problémákat, amelyeket a piac megold.*” (Sartori 1999:183. – kiemelés P. I.) A piac „spontán rend”, vagyis önigazgató, de nem abban az értelemben – mondja Sartori –, hogy „spontán módon ütné fel a fejét, mint a fű, ha lelegelték a kecskék.” Braudellel ellentétben úgy látja, hogy a piaci rendszer nem tévesztendő össze a bazárral, a piactérrel, egyáltalában azokkal a helyekkel, ahol adnak és vesznek. A piaci rendszer „történeti alakulat”, létrejöttének minimum három feltétele van: 1.) megfelelő jogrendszer, amely biztonságát garantálja, 2.) vállalkozó embertípust igényel, azt a típust, amely kockáztat, tehát nem spekuláns, ügyeskedő (az ügyeskedő úgy viszonyul a vállalkozóhoz, mint az uzsorás a bankárhoz), a vállalkozót kezdeményezőszellem, előrelátás, kalkulálás, irányítói képességek jellemzik, 3.) a piaci rendszer feltételezi a fogyasztók-termelők univerzumát, akik válaszolni tudnak az árak jelzéseire (Sartori 1999:240.)

Az idézetből adódhat egy olyan belátás is, hogy a piaci rendszerbe egyaránt beágyazódik a protektív és a produktív tulajdonon, birtokláson alapuló gazdaság. A protektív gazdaság megszerzése, fenntartása, gyarapítása a piaci játékszabályokhoz valamelyest jobban illeszkedik, annak ellenére, hogy hivatkozó kivételek azért mindig akadnak; mégis azt mondjuk, hogy a protektív gazdaság nem egyszerűen az egyének és csoportjaik felett álló hatalom (tőkés, állam) „kiéheztetése” elleni védelmet jelent, hanem a társada-

¹⁰¹ Marx egy *individualisztikus* etikai elv alapján bírálja a piacot, ezzel szemben az *individualisták* (liberálisok, libertáriánusok) védik a piacot, annak ellenére, hogy a piac az egyént, a fogyasztók kollektív javára, tehát egy *kollektivistá* etikai-politikai elv alapján nyomja el (Sartori 1999:185.)

lom egyénei szabadságuk etikai-politikai elveinek gyakorlásához teremtik meg, illetve alapozzák meg hosszú távon, a nemzedékek láncolta számára is önállóságuk keretfeltételeit. Ezzel szemben, vagy ezzel párhuzamosan nem általában a produktív gazdaság képezi a problémát, hanem a piaci rendszert megkerülő, monopóliumokra törekvő csoportok és a politikai szféra összefonódása. Tehát nem általában a piaci rendszer hat torzítóan magára a rendszerre, hanem a szereplők bizonyos csoportjainak a verseny struktúrában elfoglalt helye, illetve működés módja a piaci rendszer számára nem optimális. S ezzel vissza is térhetünk a kiindulópontunkhoz, ahol a kapitalizmusra mint produktív gazdagságra tettünk néhány utalást.¹⁰²

Sartori az urasági-, vadkapitalizmus terminusokkal jelölt beruházásra orientált gazdagság kezdeteit az embert helyettesítő gép feltalálásához kapcsolja (lásd: Polányi K. is). Ahhoz a fejleményhez, amikor az „ember a gépért dolgozik”, amit meg kell fizetni, amit úgy lehet teljesíteni, ha tőkét halmoznak fel. Mindez nem iktatja ki a használatra szánt (protektív) gazdagságot, az továbbra is „kellemes és élvezetes”, azonban emellett a beruházásra szánt vagyon a gazdasági lét „előzetes feltételévé” válik. Ezzel a „tőke mint gazdasági kategória beruházásra, termelésre és profitszerzésre szánt vagyon (...) tőkefelhalmozás formájában megújulásra és megsokszorozódásra rendeltetett gazdagság” lesz a 19. századtól a „gazdasági növekedés *sine qua non* feltétele”. (Sartori 1999:187.) Ez a fejlemény sok egyéb, nem szándékolt drámai következményei mellett alapvetően megváltoztatja például a szegénység minősítését. A preindusztriális európai társadalmakban a szegény nélkülözhetetlen volt, a produktív tőkefelhalmozó és beruházó gazdaság térnyerésével már nincs szükség szegényekre, „immár a gazdagoknak és szegényeknek egyaránt a termelő tőke felhalmozására van szükségük, az előbbieknél a nagyobb beruházási képesség, az utóbbiaknak a több munkahely érdekében. (...) A XX. századi kapitalista számára viszont a szegény haszontalan: neki vásárlóképes fogyasztóra van szüksége.” (Sartori 1999:187.) Sartori a haladás, az állandó növekedés, a technológiai megújulás előfeltételét a tőkefelhalmozásnak tulajdonítja, s erre szerinte ugyanúgy szükség van a

¹⁰² A „kapital” (a főnév) már a 13. században gazdasági konnotációval rendelkezik, de öt évszázadon keresztül ritkán használták, csupán általánosságban jelölték vele a pénzt, a gazdagságot, a javakat. A 18. században jelenik meg először a „kapital” (*capital*) szóból a „kapitalista” jelző, de csak ritkán, és pénzes embert jelentett. A „kapital”, a „kapitalista” szavak jelentése a 19. század elejére változik meg, amikor kitalálják a „kapitalizmus” szót, vagyis a tőke, tőkés, tőkés gazdaság hármassága csak a 19. század elejétől utal a befektetésre szánt gazdagságra. (lásd. Sartori 1999:187.) Hadd jegyezzük meg, hogy a kapitalizmus mint az államilag irányított tervgazdaság ellentétéről W. Sombart értekezik *Der moderne Kapitalismus* (1912) című munkájában.

kollektivistá tervgazdaságokban mint a piacgazdaságban, mindkét társadalomtípus az értéktöbbleten (a munkaérték meg nem fizetésén) alapul, tehát ebből a „szempontból nem lehetnek antikapitalisták” (Sartori 1999:188.)

A kérdés az, hogy akkor milyen más szempontból vált ellenszenvessé a tőkefelhalmozás, amelynek felszámolásában látta annak idején Marx a kiszákmányolás megszüntetését. Szemben Marxszal és Sartorival, Braudel és P. Berger a kapitalizmus kezdeteit mint a gazdasági tevékenység egyik formáját, nem az ipari forradalomhoz kapcsolják, hanem kimutatták időben a legtávolabbi és Európán kívüli társadalmi szerveződési formákban is. Ha ez így van, akkor az ipari forradalommal teret nyerő tőkefelhalmozási formának – univerzalizációja ellenére – nyugati változatában mégis tartalmaznia kell olyan sajátos vonásokat, amelynek a társadalomra való kihatása, megnyilvánulásának bármelyik alakzatában – urasági és menedzserkapitalista típusában egyaránt – ellenszenvet váltott ki, illetve vált ki.

Braudel mindenkor hatalomközelségét, monopóliumokra való törekvését, a piaci verseny megkerülését emeli ki mint a kapitalista gazdasági cselekvés legsajátosabb jellemzőjét. Peter Berger és Michale Novak a „bőség-szarú” hordozójának, a demokrácia kikényszerítőjének tekintik, sőt „demokratikus kapitalizmusról” beszélnek, mintha a „demokratikus” jelző azonos volna a demokráciával.¹⁰³ Sartori a kapitalizmusnak tulajdonítja a technológiai fejlődést, az ipari gazdaságot, sajátossága, hogy nem nélkülözheti a tulajdonost, a tőkét állandóan kezelni kell, s amikor pénztőke esetében a tulajdon és az ellenőrzés között különbség elmosódik, a tulajdonos nem tűnik el, csupán szerepcseré történik, ugyanis az „ellenőrzés olyan, mint a tulajdon, a tulajdon pedig ellenőrzés” (Sartori 1999:188.)

A szerepcseré csupán látszat, abban az értelemben, hogy a tőketulajdonos nem tűnik el. Két alternatíva lehetséges, a tőketulajdonos vagy magán-személy (és/vagy magánszemélyek csoportja), vagy az állam. Más szóval az adott társadalom gazdaságában domináns helyzetbe kerülhetnek a magánkapitalisták, akik a befektetések tulajdonosai, kezelői, ellenőrzői, vagy pedig ezt a feladategyüttest az állam látja el, ebben az esetben államkapitalizmusról van szó. A gazdasági tulajdon mindkét formája – magán- és államkapitalista tulajdon –, láthatóan nincs összhangban az élet, a szabadság, a tulajdon, a biztonság együttesével, amelyet a virginiai Jogok Nyilatkozata (1776), vagy Proudhon *Théorie de Propriété* (1866) című műve megfogalmaz. Be kell látnunk, az élet, a szabadság, a tulajdon, a biztonság együttese nem a kapitalista (magán és állami) gazdaság- és tulajdonformák változataival van affinitásban, hanem azokkal a magángazdaság-formákkal, amelyet piaci alárend-

¹⁰³ Pl. Észak-Korea is demokratikus, sőt „népi demokratikus”, de ettől még nem demokrácia.

szer szabályoz, és amelyek a szó tágabb értelmében lokálisak, ugyanakkor nemzetközi piaci tranzakciók részesei is. Ez utóbbi magában egyesíti a gazdaság protektív és produktív funkcióit, míg az első csak a produktív, beruházói, befektetői funkciót látja el, és inkább nemzetközi, mint helyi. A kérdés ezzel nem zárható le, itt csupán jelezni kívántuk a lokális társadalom és a piaci alrendszer egy lehetséges összefüggését. A magánkapitalisták és államkapitalizmus alternatíva, ami láthatóan Sartori abba a törekvésébe illeszkedik, hogy kimutathassa: a tulajdonképpeni államkapitalizmust nem az úgynevezett kapitalista államok hozták létre, hanem a kommunista állam, amely „minden ízében kapitalista állam, az az állam, amely saját erőforrásaiból él (mert minden az övé).” Ezzel szemben az az állam, amelynek erőforrásai az adóbevételekből származnak, ahol a tőke birtokló – befektető-ellenőrző –, de nem ellenőrzi az államot – „valójában alig és rosszul kapitalizált.” (Sartori 1999:189.)

A kapitalizmus és implicite a tulajdon elleni lázadást Proudhon *Mi a tulajdon?* (1840) című írásától származtatják, köztudott, hogy erre a kérdésre Proudhon válasza az volt, hogy a tulajdon lopás. Sartori ezzel szemben azt írja, hogy „a tulajdon eszméje nem csupán vagy nem szükségszerűen gazdasági eszme, s hogy a tulajdon gazdasági jellemzésének kezdete voltaképpen egybeesik a beruházásra szánt vagyon karrierjének kezdetével. A marxizmus elhitette velünk, hogy a tulajdon sérthetetlensége, amely két évszázaddal ezelőttig érvényesült, a pénzsóvár burzsoát és korlátlan gazdagodását védelmezte. Pedig nem így van. A tulajdon védelme eredetileg az élet védelme volt. A birtoklás nem magáért való, hanem – mint Lock mondta – az 'élet, a szabadság és a javak' *együttesének* integráns részét alkotta.” (Sartori 1999:189.) Ez már a politikai rendszer kérdését érinti, vagyis azt, hogy a piaci rendszer és a kapitalizmus milyen politikai rendszerrel kompatibilis. Többen felhívták a figyelmet, s ma már közhelyszerű tapasztalati tény, hogy a piaci rendszer és a kapitalizmus nem politikairendszer-függő, illetve nincs korreláció a kettő között. Viszont az is tény, hogy a piaci rendszer az, amely nyomást gyakorol a politikai demokrácia irányába.¹⁰⁴ A probléma rendkívül

¹⁰⁴ A modern demokrácia a liberális demokrácia „rövidítése”. A liberális konstitucionalizmus a 17–18. század fordulóján „bukkan fel”, időben mintegy száz évvel megelőzi a gazdasági liberalizmus evangéliumát. A liberalizmus eredetileg nem kötődik gazdasági állapotokhoz. A liberalizmus szegény társadalmakban született, nincsenek sem gazdasági liberális, sem vagyoni, sem egyéb gazdasági feltételei, illetve előfeltételei. Voltaire Angliáról szóló írása a *Dictionnaire Philosophique* (1771) „Kormányzat” címszó alatt felsorolja mindazt, amit az angol törvényhozás elért: visszaállította a természetes jogokat, vagyis minden ember szabadságát saját személye és tulajdona felett, az írás és gondolat szabadságát, a független személyekből álló bíróságot, a vallás szabadságát. „Ezeket kiváltságok-

aktuális a volt keleti blokk országaiban, vajon ugyanolyan fejlemények fognak történni, mint az ipari forradalmat bevezető „nagy átalakulás” volt, amely „brutális szakítást” eredményezett a korábbi korszakkal szemben (Polányi 2004.) Vagy pedig a „szabadság elől való menekülés” tanúi leszünk (Fromm 1993.)

A kérdéssel már a múlt század '90-es éveinek elején többen foglalkoztak, többféle hipotetikus alternatívát is felvázoltak. Közülük Claus Offe forgatókönyve tűnik napjainkban is megfontolandónak, amely a „kölcsonös leblokkolások” veszélyére figyelmeztetett. Eszerint: 1.) a demokratikus politika leblokkolhatja a privatizálásokat és a piacosítást, 2.) *a privatizálást sikerülhet, de anélkül, hogy piacosodást és ezt követően növekedést és prosperitást produkálna*, 3.) a demokratikus politika kibontakozhat anélkül, hogy eljutna a társadalmi konfliktusok békés megoldásához, mert olyan etnikai és területi konfliktusok uralják, amelyeket nem lehet megoldani demokratikus kompromisszumokkal, 4.) *a piacosítás sikerülhet anélkül, hogy a jövedelmek kiegyenlítődését eredményezné*, 5.) ezekből a kudarcokból származó csalódások és frusztrációk felhalmozódása olyan típusú „demokráciát” hozhat létre, amely végül is populista elnöki diktatúra válik, 6.) megfordítva, az ilyen frusztrációk magántulajdon nélküli piacosításhoz s ilyenformán a termelőeszközök állami tulajdonához való visszatéréshez vezethetnek¹⁰⁵ (kiemelések – P. I.). A „leblokkolások” forgatókönyvéből a magyar esetre a második és a negyedik vonatkozatható, és némi kiigazítással az ötödik is, azzal a különbséggel, hogy nem „populista elnöki diktatúra” a kimenetel, hanem a politikai pártok és a velük összefonódó egykori pártállami nomenklatúra „de-

nak nevezik.” Voltaire „óriási és nagyon szerencsés kiváltságoknak” nevezi mindezt, ugyanis „mikor az ember aludni tér, biztos lehet abban, hogy másnap ugyanolyan szerencsésen ébred, mint éjszakája telt”, nem fogják kitépni karjaiból feleségét, gyermekeit, nem fogják börtönbe lökni gondolataiért, írásáért, beszédeiért, viselkedéséért, „csakis a törvényeknek megfelelő ítéletet hozhatnak”. Voltaire számára mindez példaértékű vívmány, ami nem került pénzbe, ami nem igényelt vagyont, ami nem „keverte bele a gazdaságot semmibe” – mondja Sartori. (idézi: Sartori 1999.,191.) A gazdaság és politika viszonya, akkor változik meg, Sartori szerint, amikor a liberalizmust összekapcsolják a demokráciával, ugyanis a demokrácia a gazdaság elosztása és újraelosztása felé halad. Ez pedig oda vezetett, főleg a fejlődésben elmaradottak számára a második világháborút követően, hogy először gazdasági reformokra helyezték a hangsúlyt, aztán majd magától kialakul a politikai demokrácia. A demokrácia előfeltétele a „politika mint béke”, a civil társadalom autonómiája (magán és közszféra különválása), a pluralista értékhit, mindez inkább kulturális, vagyis vallási tényezőkre utal, mint a gazdasági feltételekre. Következésképpen, mint napjainkban is látható, sok piaci rendszer van demokrácia nélkül (pl. Kína), vagyis a piac „nem elégséges feltétele a demokráciának”. A kérdés, hogy „szüksége feltétele-e”, csak valószínűsíteni lehet, hogy igen (lásd: Sartori 1999:191–193.).

¹⁰⁵ Offe, Claus 1991. In: Social Research., 886–887. idézi: Sartori 1999:241.

mokráciája”. S ebben a „nagy átalakulásnak” nevezhető változásban jelentős szerepe volt a nyugati gazdaság kapitalista szegmensének. Ez pedig azt jelentette, hogy nem annyira a piaci alrendszer kialakításában és megerősítésében voltak érdekeltek, hanem a szocialista államkapitalizmus korábbi monopóliumainak megszerzésében. Mindezt hatásos ideológiával is alátámasztották. Az elitek esetében például nem konverzióról volt szó, mint Szent Ágoston esetében, hanem egyszerűen pozíciók átmentéséről, ami érthető, hiszen ők voltak abban a helyzetben, hogy tárgyalhattak, eladhattak, bizonyos feltételeket támaszthattak a különböző tranzakciók során. Normális körülmények között a folyamatnak azon módon kellett volna lezajlania, ahogyan Szelényi Iván előre jelezte, vagyis a második gazdaság, a lokális társadalmakban rügysző gazdaság bázisán kellett volna felépíteni a piaci alrendszert. Más szóval nem történt meg a „jó gazdaságra” való átállás, ami sikeressé tehetné volna a demokráciát is. Ezzel szemben a weberi idealizációt állították szembe a lokalitásokkal, fennen hirdetve a régi-új elit piaci kiválasztódásának mítoszát. Tehát a privatizálás ugyan sikerült, de nem járt együtt a piacossítással, amely prosperitást s a jövedelmek viszonylagos kiegyenlítődségét eredményezte volna. A folyamat mögött ismét egy külső tényező állt, a monopóliumok megszerzésére irányuló nyugati kapitalista szegmens, amely a keleti blokk országaiban kivonhatta magát mindazon piaci szabályzók alól, amelyek otthon kötöttséget jelentenek számára. Ezzel összefüggésben majdnem analóg helyzet állt elő a korábbi időszakból ismerttel: a szocialista éra kései, lazább időszakában az állami szféra mellett ott volt a második gazdaság. Napjainkban ez a fajta dualitás él tovább, azzal a különbséggel, hogy az állam helyébe a nyugati monopóliumok privilégiumokkal körülbástyázott tulajdonosi csoportjai mellett, pontosabban alatta ott van a kis-és középvállalkozók tömege. Nem egyedi, egyszeri, izolált jelenségről van szó, hanem történelmileg ismétlődő, mondhatni ciklikus jelenségről, amelyet napjaink technológiájának eszközkészlete tesz hatásaiban kiterjedtebbé és mélyebbé. Mindez a soha nem létező önszabályzó szabadpiac (Polányi) mítoszának napirenden tartásával jár együtt, amely nem a társadalom, hanem a gazdaság egy szegmensének, a kapitalizmusnak a szolgáltatában állt és áll. Aminek alig van köze a szabadság tulajdonképpeni feltételrendszeréhez.

b) Centralizáció, decentralizáció, recentralizáció

Braudel egy Wallersteinhez hasonló sémában próbálja leírni azt a folyamatot, amely világnak az európai, illetve az európainak a világhoz való integrálódásának kérdését érinti. A folyamatot mint gazdaságtörténész, gazdasági

oldaláról közelíti meg, mégpedig egy fogalmi pontosítás bevezetésével. Két fogalom közül az egyik a „világgazdaság” (*économie mondiale*), a másik a „gazdasági világ” (*économie-monde*). Ez utóbbi a német *Weltwirtschaft* mintájára megalkotott fogalom, amely a földkerekség egy bizonyos, jól körülhatárolható részét jelöli. Ebben az értelemben a 16. századi Mediterráneum szerinte önmagában *Weltwirtschaft* volt, vagyis *eine Welt für sich*, önmagáért való világ. A világgazdaság ezzel szemben a maga egészében vett világ gazdaságát érti, amit Sismondi „az egész világmindenség piacának”¹⁰⁶ nevezett (Braudel 2008:88–89.) A terminológiai rögzítést követően figyelmét a „gazdasági világ” fogalma köti le, ugyanis ennek mentén lehet konkretizálni azokat a jellemzőket, amelyek – mint említettem – fedésben vannak a wallersteini sémával. A gazdasági világ három jellemzőjét emeli ki: a) egy adott földrajzi teret fog át – jól kirajzolódó határai vannak, magyarázzák ennek a világnak a változásait, törései, b) minden gazdasági világnak van egy pólusa, egy centruma, amit egy uralkodó város jelenít meg, c) minden gazdasági világ egymásra következő övezetekre oszlik, központi magja (centrum) körül köztes régiók (félperiféria) és kiterjedt periférikus zónák vannak.¹⁰⁷ Braudel sémája szemben a Wallersteinéval – amely egy centrumot feltételez, vagyis szerinte egy gazdasági világ létezett – rugalmasabb, ugyanis a gazdasági világokról beszél, ezek egymás mellett léteztek, még ha kapcsolataik korlátozottak is voltak (Braudel 2008:92.) A gazdasági világban azonban kell legyen egy pólus, egy centrum, amely dinamikusabb, mint a többi. A folyamatot Braudel a centralizáció-decentralizáció-recentralizáció sémában ragadja meg, melyek közül a re- és decentralizációnak tulajdonít különös jelentőséget, mivel ezek ritkábban következnek be. Az európai gazdasági világban öt alkalommal „ütött a végzetes óra, a centrum áthelyezését minden egyes esetben küzdelmek, összecsapások és súlyos gazdasági válságok kísérték.” (Braudel 2008:95.) Mindebben nem mutatható ki semmiféle matematikai szabályszerűség.¹⁰⁸ A régi központot általában a kedvezőtlen gaz-

¹⁰⁶ Simonde de Sismondi, J. Ch. I. 1971:19. idézi: Braudel 2008:89.

¹⁰⁷ A gazdasági világ három jellemzőjének példái: a) az első törés a földrajzi felfedezések után 1689, amikor Oroszország megnyílik az európai gazdaság előtt, újabb törést prognosztizált (1976-ban), amelyet akkor Kína és a Szovjetunió esetleges jövőbeni megnyílásával hozott összefüggésbe. b) a múltban ilyen centrum egy városállam (Róma, Alexandria, Velence, Genova, Amszterdam), egy főváros pl. London, amelyből aztán áttevődik egy „gazdasági fővárosba” pl. New Yorkba, c) a magot, a centrumot körülölelő régió pl. a 17. században Amszterdam uralta világban, régiója Hollandia (Egyesült Tartományok), Moszkóvia, Török Birodalom, V. Károly és II. Fülöp birodalma. Ezek többé kevésbé centralizált és szerves gazdasági egységet alkotó övezetek voltak (Braudel 2008:89–93.)

¹⁰⁸ Európában s az általa annektált övezetekben az 1380-as években ment végbe a centralizáció, amelynek a központja Velence, 1550 táján a súlypont áthelyeződik Velencéből

dasági helyzet küldi padlóra, ugyanis egy elnyúló gazdasági válság próbatétel: az erős kiállja, a gyenge meg belebukik. A gazdasági világ adott központja nem dől össze minden csapástól. Ellenkezőleg, például a 17. század válságai Amszterdam javát szolgálták.¹⁰⁹ Braudel a centralizáció, decentralizáció és recentralizáció jelenségét az általános gazdaság elnyúló válságaival hozza összefüggésbe, amelyet olyan összetett mechanizmusnak tart, amely mozgatja a történelmet, tegyük hozzá, az emberiség jelenbeli és jövőbeli kilátásait. Például az észak-európaiaknak a Mediterrán térség felett aratott győzelme nem azért volt sikeres, mert jobban értettek a gazdasági ügyekhez, nem is természetes ipari konkurenciának (noha északon alacsonyabbak voltak a bérek), de nem is azért, mert a reformáció erői mellé álltak. Módszerük annyi volt – írja Braudel –, hogy a korábbi győztesek (Velence, Genova) helyét az erőszaktól sem mentesen foglalták el. „Kell-e külön mondanom, hogy ez a játékszabály a mai napig érvényes? (...) Akik a centrumban vagy a centrum közelében élnek, azoké minden jog a többiek fölött” (Braudel 2008:98.) Az 1650-es évektől az európai gazdasági világot több egymás mellett élő társadalom alkotja: e világ csúcán a már kapitalista holland társadalom áll, legalját pedig a jobbágyságon és rabszolgaságon alapuló társadalmak találhatók. Ez az egyidejűség és szinkronizmus Braudel belátásában „egy csapásra megvilágítja” a kapitalizmus kérdését. A kapitalizmus ténylegesen ebből a szabályos rétegzettségéből él: a centrumot és a közbelső övezet a külső övezetek (periféria) táplálják. Ez a csúcs a centrum, a struktúra egészének a „felépítménye”; azonban a „perspektívák reciprocitása” érvényesül, vagyis a centrum és perifériája egymásra utalt. Sajátos vonása ennek a folyamatnak, hogy Európában az 1750-es évekig a centrumok városok, illetve városállamok voltak. Amszterdam az utolsó *polis*, az Egyesült tartományok csak árnyékkormányt adtak Amszterdam számára. Viszont ettől az időponttól az új központ London, amely már nem városállam, amely a *nemzeti piac* hatalmával rendelkezik. Braudel számára ez azt is jelenti,

Amszterdamba, 1550–1560-as évek központja ismét a Mediterrán térség, Genova központtal, 1590–1610 ismét Amszterdam lesz a központ, most már majdnem kétszáz évig, 1780–1825 között London emelkedik fel, azután 1929-től tevődik át a központ New Yorkba (Braudel 2008:94.)

¹⁰⁹ A szóban fogó előadásában 1976-ban Braudel a következő megjegyzés teszi: „Az utóbbi években a mi világunkon is – a jelek szerint súlyos és hosszan tartó – válság söpör végig. Ha ennek New York nem lesz képes ellenállni (amit nem hiszek), a világnak új centrumot kell találnia vagy kitalálnia: ha viszont az Egyesült Államok talpon marad (s ez a valószínű), a próbát kiállva még erősebbé válhat, mert a többi gazdaság Amerikánál minden bizonnyal jobban meg fogja szenvedni a mostani dekonjunkció következményeit.” (Braudel 2008:95.)

hogyan tipológiailag két fázis különíthető el az európai kapitalizmus életében, a városállami, a városi világ és uralom, valamint nemzeti világ és uralom (Braudel 2008:104.) S ezzel létrejön a nemzetgazdaság, amely olyan politikai tér, melyet az állam az anyagi élet szükségleteinek és újításainak köszönhetően *összefüggő*, egységes gazdasági térré formált át, s ezt a „hőstettet”, amely *„forradalmi”* volt – Braudel szerint is –, Anglia tudta végrehajtani. Most álljon itt egy hosszabb idézet, amely részben rávilágít és új perspektívába helyezi azt a kérdést, amelyet e fejezet elején megfogalmaztunk.

„Az angol gazdaság minden szektora képes volt megfelelni a hirtelen termelési *boom* támasztotta követelményeknek, mégpedig fennakadás és összeomlás nélkül. Vajon nem az egész nemzetgazdaságban kell-e megelnünk ennek okát? Ráadásul az angol textil forradalma alacsonyabb szintről, a mindennapi élet szintjéről szökött szárba. Újításai többnyire a mesteremberek munkája által jöttek létre. A gyárosok jelentős hányada származott szegény néprétegekből. A befektetett – és kölcsönként egyébként könnyen megszerezhető – tőke mennyisége kezdetben kevés volt. Nem London felhalmozott gazdagsága vagy kereskedelmi és ipari kapitalizmusa idézte elő ezt a bámulatos átalakulást: London csak az 1830-as évek után szerezte meg az ipar irányítását. Tehát a csodálatos és nagyléptékű példáját látjuk itt annak, hogy *azt, amit majd ipari kapitalizmusnak fognak nevezni, a piacgazdaság és az őt vállain hordó gazdaság ereje és életképessége támogatta, de segítette a kicsiny, ám innovatív ipar ereje és életképessége, valamint a termelés és az árucseré egész folyamata is.* Ez a kapitalizmus csak az őt fenntartó gazdaság lehetőségeinek mértékében indulhatott növekedésnek, formálódhatott ki és erősödhetett meg.” (Braudel 2008:119. Kiemelés – P. I.) Tegyük hozzá minden később felzárkózási stratégia (Japán, az ázsiai kistigrisek) ezt a vidékről, a helyi társadalmak gazdasági tevékenységéből kiinduló tőkefelhalmozási utat követte.

Látni kell – mondja Braudel –, hogy a kapitalizmus kialakulásától kezdve néhány olyan jellemzőt mondhat magáénak, amely helytől és időtől független, tehát érvényességét ma sem veszítette el. Éspedig: *a)* a kapitalizmus az erőforrások és lehetőségek nemzetközi léptékű kiaknázására épül, világméretben létezik, univerzalizmusra törekszik; *b)* a kapitalizmus a mai napig makacsul bízik *de iure* és *de facto* monopóliumokban, születése óta mindmáig megkerüli a piacot, s a tőkét és hitelt használja mind a mai napig a külföldi piacok megszerzésének és ellenőrzésének eszközeként; *c)* a kapitalizmus nem települ rá az teljes gazdaságra és a munka egész világára, soha sem foglalja egybe mindkettőt egy saját maga irányította tökéletes rendszerbe. (Braudel 2008:121–122; 124.)

A Braudel által felvázolt rendszer: anyagi élet (kultúra), piacgazdaság és a kapitalizmus ma is érvényes, és magyarázó erővel bír. A legalsó szinten ma is a mindennapi élet kiterjedt önellátó szférája húzódik meg a fejlett világban is, a középső szinten mint mindig, ott van a konkurenciának kitett kistermelő (iparos, farmer, kiskereskedő), a felső szinten a kapitalizmus, amely, mint láttuk a „csúcson zajló vagy a csúcsra törő tevékenységekből ered.” A kapitalizmus, tehát az *„anyagi élet és a koherens piacgazdaság két-tós rétegén nyugszik, s a magas profitráta övezetét képviseli.”* (Braudel 2008: 123. Kiemelés – P. I.) Nem transzparens, monopólium megszerzése, kizárólagosság, a szabályozott piac megkerülése főbb jellemzői, nem véletlen, hogy mindezt azáltal tudja elérni, ha a mindenkori politikai hatalom közelében pozicionálja magát, kihasználva az állam erőfölényét az ágazatok, al-rendszerek egyeduralma tekintetében, s nem utolsósorban a bürokrácia korrupt hivatalnokainak hedonizmusát. A posztkommunista térségben, mivel a struktúra uralkodó alakzata az államkapitalizmus volt, így érthetőbb az a könnyedség, ahogyan a nyugati kapitalizmus behatolt és átvette annak szerepét a gazdaság azon termelési, szolgáltatói szegmenseiben, ahol korábban az állam a tulajdonosi viszonyokat illetően is monopolhelyzetben volt. Ebben a tranzakcióban a piacnak semmi szerepe nem volt, sőt a korábbi állami monopóliumok megőrzése mindkét fél, de különösen a nyugatiak számára több mint megnyugtató volt. Így némileg érthető, hogy a rendszer-változtatással a nyugati kapitalizmus a szocialista államkapitalizmus helyébe lépett, s közvetlenül is közrejátszott egy helyi, továbbra is állami allokációk megszerzésére orientált, piactól idegen elit átmentésében és konszolidálásában. Ebből a perspektívából nézve úgy tűnik, újra kell gondolni a posztkommunista elitnek létrejöttét magyarázó elitelméleteket (konverzió, elitcsere, elit-cirkuláció, menedzserizmus, osztályvezetők forradalma stb.), amelyek a nyugati többpártrendszerű demokráciák és piacgazdaságok modelljéből absztraháltak, és nem egy világtörténelmileg is sajátos fejleményből, amelynek mozgásbahozása – vissza a „kapitalizmusba” – inkább külső körülmények összejátszásának, mint sem a belső erőknek tulajdonítható. Minthogy a nyugati kapitalizmus természetéből adódóan nem telepszik rá a korábbi állami monopóliumok egészére, csak annak biztos profitot hozó szektoraira, így a volt nomenklátúra – technokrata és párbürokrata – csoportjai elitpozíciójának folytonosságát nem annyira a tőkéik konvertálásának (Bourdieu) köszönhetnék, hanem korábbi pozíciójuknak, amelyet az állami gazdaság és intézményrendszer hierarchiájában elfoglaltak. A tőkefajta elméletének a posztkommunista elitképződésre való alkalmazása elrejtje a folyamat szabályszerűségének lényegét, vagyis azt, hogy a korábbi elit(ek), bármilyen (rendszer)változás körülményei között, megőrzik, illetve

átmentik elitpozíciójukat, feltéve ha fizikailag nem semmisítik meg, vagy pedig anyagi eszközeiktől nem fosztják meg őket (bolsevikok). Másfelől, nem véletlen, hogy a lokalitás, a lokális gazdaság és társadalom, a lokális tér s annak szereplői a helyi piacokkal, a közvetítő piacgazdasággal nem tudtak csak felemás formákba megnyilvánulni, holott mindenféle piacgazdaság alapját a helyi lokális alap és középszintű piacok hozzák létre és működtetik. A szocialista második gazdaságban rejlő lehetőségek nem azért nem tudtak kibontakozni mivel nem feleltek meg a weberi idealizációnak, hanem azért, mert a korábbi állami monopóliumokat nem számolták fel, átjásztották a multinacionális csoportoknak. Ezzel elfojtották a helyi, lokális piaci hálózatok kibontakozásának lehetőségét, mivel a különböző ún. piaci szabályzókat nem az ők érdekében hozták, hanem elsősorban a monopolhelyzetüket bővíteni kívánó csoportok érdekében; mindez nem kedvezett a kialakulóban lévő helyi elitek önállóodásának, megerősödésének. A helyi elitstruktúrák, mint látni fogjuk, inkább szociális hálózatokba képződtek, a pályázati és az állami allokáció köré szóttek. Ami nem egyszerűen a csúcs elit hasonló mintázatának a leképződése, hanem a modellváltás hibrid, felamás képződményének eredménye.

„Homokhátság” kistérség

1. Tér és a társadalomtér szerkezete

Az előző fejezetekben láthattuk, hogy a különböző nézőpontú elitelméletek és empirikus kutatások konkrét, jól körülhatárolható lokális társadalmi-terek rétegződési illetve szerveződési formái vizsgálatának az általánosításai. S az elitképződés, a szelekció mintázatát az adott társadalom szerveződési formája mellett a térbeli elhelyezkedése is befolyásolja, ugyanis nem mindegy, hogy az elitutánpótlás vidéken vagy nemzetközi, nemzeti központokban formálódik, amely rendszerint elszívja az erőforrásokat a térben is periférikus vidék elől. Noha a modernitással a fizikai terek közötti távolság csökkent, azonban a társadalmi terekben, melyek láthatóan átfedésben vannak a földrajzi terekkel, az egyének és csoportok elhelyezkedésében újabb távolságok keletkeznek. Ezért is indokolt a társadalom területi tagoltságát, a társadalom térbeli jellemzőit, hatását és következményeit, egy a szociológiához egyre közelebb álló diszciplína oldaláról is áttekintenünk, amelyet összefoglalóan regionális tudománynak neveznek, s a hagyományos értelemben vett geográfiatudománnyal ellentétben, társadalomtudományként határozza meg önmagát.¹¹⁰

„A regionális tudomány a társadalmi tértudományok alapvető közös fogalmait, elméleteit, módszereit egységes rendszerbe foglaló és a társadalmi jelenségeket és folyamatokat ezek felhasználásával vizsgáló társadalomtudomány”. (Nemes Nagy J. 1998:19.)

A regionális tudomány szintézisre törekszik, integrálni kívánja magába az összes, a társadalom térbeliségével (időbeliségével is) foglalkozó tudományt – regionális gazdaságtan, gazdaságföldrajz, településszociológia, településtudomány, regionális demográfia, politikai földrajz, kartográfia, területi földrajz. (Nemes Nagy J. 1998:15.) A regionális tudomány a teret alapegységekből, térelemekből, részhalmazokból álló egységeknek tekinti, amelyek a vertikálisan (szintek kijelölése) és horizontálisan¹¹¹ (területek, térségek elhatárolása) tagoltak. A tér vertikális tagoltsága egyfelől a településhálózati, közigazgatási, regionális politikai szintekre, a belső terekre utal, másfelől

¹¹⁰ Nemes Nagy József, 1998. vö. Mészáros, R. 1994.

¹¹¹ A horizontális térfelosztás (a regionalizáció) a nagyobb egységek részekre bontására (a területi dezaggregációra), a kisebb területi egységek összevonására (területi aggregációra) utal. Szempontjai a valóságos térbeli szerveződés követése, az összehasonlíthatóság (kompatibilitás), s a kezelhetőség. (lásd: Nemes Nagy J. 1998:128, 134.)

pedig településhierarchiákra, a külső térbeli elemekre, településekre, településhálózatokra (Nemes Nagy J. 1998:113.) A szintekben összegződik a társadalom valóságos szerveződése, a társadalomirányítás, amelynek empirikus tereit a lokális és regionális szintek alkotják. A társadalom térségi szintjei, a makroterek (a Föld, ország, országcsoporthoz, nemzetközi integráció), a regionális terek, (nagyterület országrészek), mezokörzet (megye, gazdasági körzet), *kistérség* (kistáj, városi vonzáskörzet), lokális terek, település (helyi önkormányzat), lakókörzet (kerület), mikroterek, család (háztartás), munkahely, egyén. (Nemes Nagy J. 1998:125.)

A fentebbi sematikus vázlat alapján, amely a regionális tudományok térrel kapcsolatos elméleti nézőpontjának ismertetését követte, kijelölhetjük a kistérség helyét a társadalom térségi szintjei között. Ebben a megközelítésben a kistérség mint kistáj, városi vonzáskörzet magába foglalja a lokális települések (kisebb-nagyobb) hálózatát, ezek helyi önkormányzatait, a településeken belüli utcák határolta körzeteket, valamint az ott élő családok, háztartások, munkahelyek, s az egyének összességét. Az átfogalmazott, nem definícióigényű kistérségleírás ugyanakkor arra is felhívja a figyelmet, hogy a kistérség esetében, akárcsak a kisrégió, mikrotér fogalmi körül többértelműség tapasztalható.¹¹² A pontos definíció egyik akadályát többen abban látják, hogy a kistérség terminus fedte fogalom egyik vonatkozása a földrajzi térre, a térbeliségre utal, ebben az értelemben területi jellegű gyűjtőfogalom, amely tapasztalati és tradicionális elemeket emel ki. Emellett a kistérség törvénykategória is, törvényi szabályozás is definiálja a kistérség fogalmát. Ennek értelmében kistérség a települések között létező funkcionális kapcsolatrendszer összessége alapján behatárolható területi egység, egymással intenzív kapcsolatban lévő, önszerveződő, egymással határos települések összessége (1996 évi 21.tv.5§.) Leíró megközelítésben a kistérség a települési önkormányzatok olyan együttese, melyek között többirány-

¹¹² A régió, táj, vidék, kistérség nem azonos a politikai-közigazgatási-gazdaság szervezési régiókrégiók intézményesített rendszerével. A régió fogalma négy elemet foglalhat magába: *földrajzi* közelség, *politikai* érdekazonosság, problémák hasonlósága, a *gazdasági* komplementaritás és autarkia, *történelmi* politikai, kulturális, szociális homogenitás, gazdaság hasonlósága. Lényegében ez utóbbi, a történelmi egyesíti magában a régió fogalom tartalmait. A regionalizmus térbeli elhelyezkedése lehet: egy adott országon belül, államok határvidékén, s állami adminisztráció útján létrehozott. A regionalizmus rendszerint a föderalizmussal függ össze, ahol decentralizált a döntéshozatal, a törvényhozás, az intézményrendszer. Esetek többségében a kezdeményezés alulról jön (*bottom-up* megközelítés), de lehetséges felülről vezérelt is (*top-down* nézet szerint), amikor a célokat, elveket központilag jelölik ki. A régió típusai: gazdasági, történelmi-kulturális, etnikai, tervezési, stratégiai, statisztikai, politikai. (lásd: Bugadics Z. 2007:50–53. Pap N. 2004. In: Tér és Társadalom, XVIII. évf., 2., 23.. Pászka I. 2006:325–344., 345–359.)

nyú, valós kapcsolatok működnek és földrajzilag is összefüggnek. A kistérség meghatározott térségi, településközi szerepet lát el, térségi tervezést végez, központja város, kivételes esetben nagyközség. A kistérség viszonylag stabil határokkal, lehatárolással rendelkezik, amit jogszabályi keretek biztosítanak, államigazgatási körzetek a kistérségen belül alakíthatók ki (Schultz 2009:2.)

A kistérség tehát térbeli egység, esetleg táji-történeti, funkcionális kapcsolathálózatok homogén szegmense – Csatári Bálint megfogalmazásában – olyan „területi egység, amelyet falu–falu vagy a falu–város közötti, elsősorban a lakosság mindennapi szükségleteit kielégítő térkapcsolatok határoznak meg.”¹¹³

A területfejlesztésben a kistérség vonzáskörzetek kapcsolata, s jellemzője az önkéntesség és a horizontalitás.¹¹⁴ Mint láttuk fentebb, a térrendszerek (*Space Systems*) osztályozása is négy nagyobb és azon belül kisebb tereket különböztet meg. A *gazdasági körzetek* (makro-, mezo-, mikrokörzet, alkörzet), *központi helyek* (országos-, regionális-, kisvárosi vonzáskörzetek és település) mellett beemeli és osztályozási szempontként alkalmazza a *tájelméleti* (nagy-, közép-, kistájakat), és *tradicionális terek* megközelítés (országos, nagy-, kistérségi, települési, lakókörzeti, háztartási) alakzatait is. (Pap 2000:25.)

A térszerveződésnek ezek a formái nem izolált egymásmellettiiségek, hanem egymást átfedik, így maga a kistérség is a tér földrajzi térképén nem egyszerű kartográfiai egység, hanem a gazdaság, a társadalom, a kulturális identitás, az egyéni és közösségi kooperáció, a kommunikáció, az infrastruktúra, a kapcsolathálózatok stb. lokális tér-időbeli konstrukciói is. Amelyeknek differenciáló hatásuk van arra, ahogyan az adott kistérségben – szemben más térszervezési formákkal – az emberek élnek, ahogy a jelenvaló világukat és jövőbeli terveiket múltból öröklött kötődéseikből felépítik. A történelmileg létrejött kistérségek mint kultúrtájak napjainkban és a múltban is többszörös átrendeződésen esetek át. Két alapvető kistérségi szerveződéssel számolhatunk: az egyik az önkormányzati társulás, amelyet különböző célokból hoztak létre, s a másik a statisztikai kistérség. Egyikük sem szerves fejlődés eredménye, aktuális igények, különböző ambíciók termékei, létrehozásuk önkéntes vagy szervezési aktusoknak eredményei.¹¹⁵ Még

¹¹³ Csatári B. 1995. In: Csefkó F. (szerk.), 12.

¹¹⁴ G. Fekete É. – Bodolai É., 1995. vö. Baranyi, B. – Nagy, J. 2009.

¹¹⁵ Az önkormányzati társulások létrejöttének kereteit az önkormányzati törvény rögzítette. Az EU PHARE program annak idején előnyben részesítette az önkéntes társulásnak ezt a formáját, 1994-ben mintegy 130 helyi, kistérségi szövetség alakult, amelyben az önkormányzatok mellett civil szervezetek, vállalkozások is részt vettek, kb. 1800 önkormány-

akkor is, ha helyvel-közel az újonnan létrehozott kistérség területileg és történelmileg a kulturális-táji jelleg örökösei.¹¹⁶

A kistérségi társulások térszerkezetben elfoglalt helyük és működési feltevérendszerük, betöltött közép-szintű és térszervezői funkciójuk, követett stratégiák stb. tekintetében különbségeket mutatnak. Ennek alapján konstruált tipológiák az urbanizációs és ágazati adottságokat (a települési struktúráis, fejlesztési célok, méret), hatékonysági szempontokat tartják szem előtt. A kistérségek alapkategória szerinti tipológia a szimmetrikus és aszimmetrikus elhelyezkedéseket emeli ki: a) a nagyvárosok közvetlen közelségében lévő kistérségek, ahol a viszony a nagyváros és a szuburbán zóna között aszimmetrikus; b) külső periferián elhelyezkedő kistérségek, ezt főleg a határátkelőhelyek példázzák, c) a belső periferián elhelyezkedő kistérségek, városi hiányos területek megye-, illetve régióhatárokon; d) városkörnyéki kistérségek, ez az ideális kistérség típusa (Homokhát – Mórahalom városával), ahol a kisváros és a környező községek között szoros, szimbolikus kapcsolat létezik, a kisvárosnak vonzáskörzet funkciója van.¹¹⁷ (Pap

zat, részben községi, részben városi központ köré tömörült. Az elmúlt években kb. 260–270 önkormányzati társulás alakult. Működési hatékonyságuk eltérő, néhol a jelentkező rendellenességek hatására a települések kiváltak és kistérségi társulatokat hoztak létre. A területi kistérségi rendszert az EU területi statisztikai rendszere alapján hozták létre. A KSH 1991–1993 között vonzáskörzeti vizsgálatokat folytatott, és ennek alapján az országban 138 kistérséget alakítottak ki, a 1997. évi módosítás követően 150 kistérséget nevesítettek meg, majd 2003-ban ismét módosították a kistérségi rendszert, akkor 168 kistérséggel számoltak, melyek teljes térkitöltéssel fedték le az ország területét (lásd: Hajdú Z. 2001:260–270.). A 2007. évi CVII. tv. végül 174 kistérséget hozott létre, s mára minden kistérségben létrejött a települési önkormányzatok többcélú kistérségi társulása (lásd: Schultz G. 2009: 12., 1–20.) Megjegyzendő, a kistérségi rendszer, főleg annak beltartalma módosításokra szorul, ami a szervezeti és funkcionális kereteik további módosítását sejteti.

¹¹⁶ Hadd jegyezzük meg, hogy a kistérségi településhálózati forma nem előzmény nélküli: az 1867 után közigazgatási átszervezés nyomán hozzák létre a járásokat. A járási hivatalokat, a járást mint közigazgatási egységet 1984. január 1-jével megszüntetik. 1990-ben az önkormányzatok megalakulásával, a területfejlesztés intézményrendszerének kialakulásával, s a társulási törvény elfogadásával ismét napirendre került a kistérségi összefogás, később az EU ösztönzésére létrejönnek a statisztikai kistérségek hálózatai, amelyet a szétaprózottságból fakadó együttműködési kényszerének helyi felismerése is siettetett (lásd: Winkler, Gy. 2001.).

¹¹⁷ Ideáltipikus alakzatát földrajzi-történelmi-kulturális-gazdasági-közösségi értelemben Székelyföld, s ezen belül az egyes székek (Kézdi, Orbai, Sepsi, Udvarhely, Csík, Gyergyó, Maros s a fiúszékek Bardoc, Kersztúr, Miklósvár, Kászon) képezik, ahol a kisváros vonzáskörébe 12–20 falu tartozott, illetve tartozik ma is. Mintegy nyolcszáz éves öngazgatási múltra visszatekintő (sedes) székeket mint közösségeket (a kommunitasokat) egymástól jól látható domborzati egységek (hágók) választják el szerveződésük pillanatától (12. század), a különbségek a székek között látható népviseleti jegyekben, gazdálkodási spe-

2004:31.) Ugyanakkor a kistérség – ebben az utóbbi esetben – kommunikációs, gazdasági, humánerőforrás, kulturális identitás-formáló, társadalmi kapcsolathálózatokat erősítő stb. funkciókat lát el, más szóval a kisváros és környéke közötti viszony szimmetrikus, illetve kölcsönös és távlatosan is további szerves gyarapodás alapjain építkező szerveződés lehetőségeit hordja magában. Gazdaságilag a városkörnyéki kistérség a monopóliumokat nélkülöző transzparens, szabályozott verseny, rendszeres piac és a kooperáció működési terepe, a nemzetgazdaság mindennapi anyagi életének alapja. Szociológiailag kistérség a közösség, a társadalom szövetét fenntartó, újra-termelő, regeneráló laboratórium.

A fogalmi és funkcionális megközelítés egyaránt hangsúlyozza a kistérségi többcélú társulások minőségét, a szabad társulás elvét, viszont témánk szempontjából fontos a szerveződés ezen típusainak gyakorlati működése, illetve a feladatellátás konkrét formáinak ismerete, ugyanis ez kapcsolatban áll a lokális elit(ek) funkció és pozíció mentén történő identifikációjával, illetve a kettő esetleges azonosságával. A kistérségek feladatellátása felöleli a törvény szerint az oktatás és nevelés, a szociális és egészségügyi ellátás, a család-, gyermek- és ifjúságvédelem, közművelődés, közgyűjteményi tevékenység, a helyi közlekedés, helyi közútfenntartás, az ingatlan- és vagyongazdálkodás, az ivóvízellátás, vízgazdálkodás, vízkárelhárítás, bel- és csapadékvíz-elvezetés, kommunális szolgáltatások és energiaellátás, környezet- és természetvédelem, a hulladékkezelés, szennyvíztisztítás és -elvezetés, a területrendezés, az esélyegyenlőségi program, a foglalkoztatás, a gazdaság- és turizmusfejlesztés, az idegenforgalom, az állat- és növényegészségügy, a belső ellenőrzés, s a területfejlesztés feladatait.¹¹⁸ A feladatellátás a funkciókhoz igazított és három nagyobb területet ölel fel: területfejlesztési, államigazgatási és közszolgálati feladatok. Mindegyik feladatellátáshoz iro-

cializációkban, a települések szerkezetében és elrendezésében, az identitásokban stb. mutatkoznak meg. A székek mindennek ellenére egységes egésznek képviselnek, amelyet Székelyföld (Terra Siculorum, Nobilis Communitas Siculorum) néven azonosítanak, s amely ma is különálló földrajzi-történelmi-kulturális entitást képvisel magában Erdélyben is. Hasonló területi autonóm, öngazgató formával rendelkeztek az erdélyi szász székek, a szász közösség (Communitas Saxorum) is, ott létük évszázadainak lenyomata – történelmi emlékeik, településeik szerkezetének sajátos alakzata stb. – kitörölhetetlen, annak ellenére, hogy a szászok akarva vagy akaratlan (az 1970-es évektől) elhagyták szülőföldjüket, köszönhetően jórészt W. Brandt Ostpolitikája és a román nemzeti kommunisták elnyomó kisebbségpolitikája „szerencsés” egybeesésének. A Székelyföld regionális, regionalizmusa, autonómiatörekvései nem egyszerűen nyelvi, kulturális, történelmi probléma, hanem gazdaságszervezési, stratégiai is, ugyanis az uniós támogatásokból való részesedés arányos és célirányos elosztásáról van szó.

¹¹⁸ 2004. évi CVII. Törvény (Ktt.) 2.§

da és személyzet is hozzárendelt, amely föl- és alárendeltségi hierarchiákban tagolt. Helyi szinten a többcélú feladatellátás specializált személyzetet igényel, amely az önkormányzat tisztségviselőinek karához tartozik, ahhoz a második vonalhoz, amely a helyi csúcs döntéseit végrehajtja, a lokális hétköznapi ügyintézkést végzi, illetve a stratégiai terveket kivitelezzi.

A Homokhát kistérség 15 önkormányzattal rendelkező kisebb nagyobb települést foglal magába, amelynek központja Mórahalom kisvárosa¹¹⁹ (M1.)¹²⁰ A kistérség egységei a községek és a hozzátartozó külterületek, a tanyák, amelyek nagy része „szórttanya”. Példaként említhető mintegy 800 tanya, amely közigazgatásilag is Mórahalomhoz tartozó külterületi egység, és a város kiterjedt határában van szétszóródva, vagyis mindenütt megtalálhatók. Gazdaságilag, társadalmi összetétel és szerkezet, az életminőség, a demográfiai jellemzők tekintetében a tanyák heterogén képet mutatnak, akár csak a kistérség többi települése és külterülete is: A kistérség településeinek osztályozása, amelyet eredetileg az államszocializmus redisztribúciós sémája mentén Szelényi Iván készített el, kétségtelen kiegészítésre szorul, ezért a Csité-Kovách által a '90-es évek társadalmi-gazdasági átalakulásait figyelembe vevő osztályozását tekinthetjük kiindulási keretnek.¹²¹ A „sokszínűség”, amellyel a szerzőpáros a magyarországi vidék falvait jellemzi, azonban bizonyos kiegészítésekkel és elhagyásokkal, illetve a tipológiai leírásukban szereplő jellemzők közötti átfedések beiktatásával érvényesíthetők a kistérség településeire. A kistérség szuburbanizálódó települései közé sorolhatók Domaszék, Röske, amelyek térbeli elhelyezkedés (távolság) tekintetében inkább Szegedhez, mint Mórahalomhoz esnek közelebb. Nem véletlen, hogy

¹¹⁹ A Homokhát kistérség települései: Ásotthalom, Balotaszállás, Bordány, Domaszék, Forráskút, Kelebia, Mórahalom, Öttömös, Pusztamérges, Röske, Ruzsa, Szatymaz, Üllés, Zákányszék, Zombó. (Balotaszállás, Kelebia Bács-Kiskun megyében van.) A Homokhát kistérség összlakossága mintegy 35 ezer, Mórahalomé pedig közelít a 6 ezerhez, a 2008-as helyi adatok szerint. A terepkutatásaink helyszínei voltak: Domaszék, Mórahalom, Öttömös, Röske, Üllés. A Homokhát kistérség 1989-ben polgármesteri klub formájában indult, 1995-ben a kistérség települései egyesületet hoztak létre, 1997-ben közös kht-t alapítottak, ez lehetővé tette, hogy érdekeiket megyei, országos és nemzetközi fórumokon egységesen képviseljék, 2004-ben pedig megalakult a többcélú kistérségi társulás, amely kilenc településen az önkormányzatok munkáját hangolja össze; oktatás, egészségügy, szociális ellátás, területfejlesztés, belső ellenőrzés és közigazgatás területein (Forrás: Homokhát Kistérség Iroda, 2005.)

¹²⁰ A továbbiakban M1. (1. Melléklet - Homokhát kistérség térképe), M2. (2. Melléklet - Statisztikai táblázatok) és M3. (3. Melléklet - Ipari Kamara 2001.) rövidítést használjuk.

¹²¹ A települések „osztályjellege azt jelenti, hogy egy-egy településosztály a társadalmi előnyök, illetve hátrányok felhalmozódásának meghatározott rendszere.” (lásd: Szelényi Iván, 1990., 159., 159–164. vö. Csité A. – Kovách I. 2002. In: Kovách Imre (szerk.), 230–234., valamint Nemes Nagy J. 1998:114–116.

a Szegedről kiáramló ellenurbanizáció folyamatának '90-es évektől kezdve ezek a települések voltak elsősorban célpontjai, ugyanakkor, ha a Csongrád Megyei Ipari Kamara 2001. évi leírásának a vállalkozások, szolgáltatások településenkénti adatsorait is figyelembe vesszük, akkor mindkét település a polgárosodó települések osztályába is bevonható. A szuburbanizáció jelenségét általában a városból a környező falvakba való kitelepüléssel/kivándorlással hozzák összefüggésbe, illetve írják le, amely maga után vonja az adott települések demográfiai jellemzőinek változásával párhuzamosan a közintézményeinek, szolgáltatóhálózatának stb. bővítését. A szuburbanizációs jelenség, de maga a terminus is tehát tipikusan városcentrikus látásmódra utal, mintahogy általában minden a vidékkel és annak településeivel kapcsolatos tudományos, fejlesztési, felzárkóztatási stb. megközelítések.

Megfontolandó, főleg ha az életminőség ökológiai, környezeti szempontjait emeljük ki, amely az esetek többségében motiválta a városból falura való kivándorlást/kiköltözést, hogy ilyen és hasonló esetekben a szuburbanizáció fogalma helyett nem találóbb-e a jelenség megragadására az ellenurbanizáció fogalma, ha már úgyis forgalomban van a szakirodalomban. Minthogy az életminőség, az életvitel tekintetében a város maga is roppant heterogén képlet, így nem biztos, hogy a városcentrikus jobbító szándékok összhangban vannak a vidék települései, falvai lakóinak elképzeléseivel. Például a kistérségben Öttömöst a stagnáló, süllyedő falvak kategóriájába sorolhatjuk a fentebbi osztályozás alapján, azonban az életminőség tekintetében, ha a környezeti tényezőket, a biztonságot, a kapcsolathálózat sűrűségét is figyelembe vesszük, magasan fölötte áll bármely nagyváros gettósodó fertályának, vagy éppen kővel-betonnal övezett központjának. Mindezzel arra utaltunk, hogy a településosztályozások kategorizációja nézőpont kérdése, ha a megfigyelő a megfigyelttel, ez esetben a falusival közel azonos alapállásból vizsgálódik, akkor, talán az egy demográfiai, foglalkoztatottsági jellemzőkön kívül, amely mellesleg országos jelenség, nem igen talál olyan negatív életminőség-jegyeket, amelyet a helybeliek alacsonyabbrendűnek ítélnének meg a városival szemben. Ugyanakkor technokrata gazdasági, fejlesztési beállítódások túltengése ellenére, képtelenség a vidék településeinek hagyományos minták szerinti urbanizációja, a technológia már ma meghaladottá tette az ilyen és hasonló elképzeléseket, amit – láthatóan – az ellenurbanizáció folyamatai is igazolnak. A lakhely/munkahely hagyományos képlete sem tartható fenn, szétválásuk sem új keletű, annyiban változott, hogy a munkahelyek felaprózódtak, jórészt továbbra is városokban koncentrálnak, miközben a lakhelyváltás igényei felerősödtek és markánsabban jelentkeznek, mint korábban, éppen azoknak a csoportoknak a részéről, akik viszonylag stabilabban megtudják tartani munkahelyüket. Más-

felől, részben az ellenurbanizációs fejleményeknek is köszönhetően halad a falvak polgárosodása, viszont ebben a minőségi jegyeket is magában hordozó folyamatban a helyeiknek van döntő szerepe. A hatás-utánzás-visszahatás a korunk civilizációs szintjével, az általa kimunkált igényekkel mutat korrelációt, amely alól a lokális társadalmak sem vonják ki magukat, azon általános és egyszerű ténynél fogva, hogy nincsenek zárt társadalmak, vagy közösségek; minden társadalom, így a helyi társadalmak is, alapvetően nyitottak, ezzel indokolható a kistérség „sokszínűsége” mellett az egyes falvak, a tanyavilág „sokszínűsége” is.¹²² Bizonyos szociológiai sztereotípiákkal ellentétben, amely a vidéket, a falut, a tanyát, vagy etnikai csoportokat homogének láttatja, vagyis az ott élők mind szegények, az *underclass*, mélyszegény stb. kategóriába tartozónak írja le, nem tarthatók. A már Simmel által is bírált, a csoport homogenitását hangoztató beállítódások nem látják, hogy a modernitással a csoportok, a társadalmak differenciálódása – éppen nyitottságukból adódóan – folyamatos, nincsenek homogén csoportok; a helyi társadalmak mikrovilágában, a kisvárosokban, falvakban, a tanyákon a vagon, a képzettség, a nemek, korosztályok stb. szerint is a népesség rendkívül tagolt, amely megmutatkozik a települések térszerkezetében is, abban, hogy ki hol lakik, ezzel átfedve az is, hogy ki hol, milyen minőségben dolgozik, illetve dolgoztat. Mindez terepen a megfigyelő számára szembeötlő, de ezt támasztják alá az Ipari Kamara adatsorai, és ha csak az utóbbi leírását vesszük figyelembe, akkor mint fentebb jeleztük, a kistérség településeinek osztályozási szempontjaink is lazább típus-besorolást követhet. Eljárásunk, tehát a Csongrád Megyei Ipari Kamara 2001. évi nyilvántartásában (M3.) a Homokhát kistérségben a gazdasági szervezetek összesített adatai alapján először rangsorolja a településeket, ezt követően próbálkozunk típusalkotással (M3.) Kiindulópont lehet a kistérség településeinek regisztrált legtöbb működő gazdasági szervezet számának csökkenő sorrendben vázolt rangsora. Eszerint a működő gazdasági szervezetek száma tekintetében az első

¹²² A modernizációs elméletek és azoknak a kritikája egyaránt az sugallja, hogy a társadalmakat „zárt rendszerként” kell felfogni, a természettudományos kísérletezéshez hasonlóan, amelyekben korlátozott számú és előre meghatározható független változók szabják meg az eredményeket. Viszont a társadalmi változásokat előidéző kauzális mechanizmusokat nem lehet elszigetelten, laboratóriumi körülmények között vizsgálni: az emberi társadalmak, közösségek (akárcsak a természetes rendszerek többsége) egyértelműen nyitott rendszerek. Ebből kifolyólag nem lehetséges előrejelzés, csak utólagos magyarázat. A természetes evolúció eredményei pl. különböző oksági mechanizmusok kölcsönhatásainak előre nem látható következményei, amelyhez nemcsak a véletlenszerű genetikai mutációk és a természetes kiválasztódás tartozik, hanem a fizikai környezetet alakító változások is (lásd: Bhaskar, R. 1978.) Ha a természetes jelenségeket nem lehet előre megjósolni vagy véges kategóriákba sorolni, akkor hogyan lehetséges a társadalmakat?

helyen Mórahalom városa áll, ezt követi Szatymaz, Domaszék, Zsombó, Röske, Bordány, Ásotthalom, Zákányszék, Üllés, Forráskút, Ruzsa (lásd: 1. ábra.). Bizonyos limiteket megvonhatunk a felsorolt települések gazdasági szervezeteinek száma mentén, s ennek függvényében osztályozhatjuk őket. Ha polgárosodó településeknek (csökkenő sorrendben) csak 350–200 közötti gazdasági szervezettel rendelkezőket tekintjük, akkor ebből a csoportból kiesnek a 200–100 gazdasági szervezettel rendelkező települések és azonos szintre kerülnek a száz és ötven közötti működő gazdasági szervezettel rendelkező Balotaszállás, Pusztamérges, Öttömös községekkel. Viszont ha az összesített adatok mellett az osztályozásba más mutatókat is bevonunk valamivel árnyaltabb képet vázolhatunk fel.

Az egyéni vállalkozások rangsorát szintén Mórahalom vezeti, az ezt követő sorrend Domaszék, Szatymaz, Zsombó, Röske, Bordány, Ásotthalom, Üllés, Zákányszék, Forráskút, Ruzsa, Kelebia, Balotaszállás, Pusztamérges, Öttömös. A tisztán egyéni vállalkozók száma tekintetében az előbbi rangsor némi módosulást mutat: Mórahalom, Szatymaz, Zsombó, Domaszék, Bordány, Röske, Üllés, Zákányszék, Ásotthalom, Forráskút, Ruzsa, Kelebia, Balotaszállás, Pusztamérges, Öttömös. A kistérség településein bejegyzett korlátolt felelősségű társaságok számát illetően az előbbi rangsorok, ha nem is látványosan, de megváltoznak: Domaszéken, Zsombón, Szatymazon és Röszkén harminc felett van a bejegyzett kft.-k száma. Mórahalom, Domaszék, Ásotthalom, Ruzsa, Bordány, Üllés, Kelebia pedig középmezőnyben van; ha az alsó részt a tíz alatti kft. számmal jelöljük, akkor ebbe Zákányszék, Balotaszállás, Forráskút, Öttömös, Pusztamérges tartozik. A betéti társaság száma is rangsormódosulást von maga után: Domaszék, Zsombó, Szatymaz, Mórahalom, Röske a bt.-k száma alapján az első csoportba tartozik, Ásotthalom, Zákányszék, Kelebia, Bordány, Üllés, Ruzsa, Forráskút pedig a középsőbe, az alsóba, Balotaszállás, Öttömös, Pusztamérges.

A kistérség agrárjellegét is némileg árnyaltabbá teszik a szervezetekre vonatkozó adatok, a regisztrált és működő 46 szervezetet közül, csak nyolc mezőgazdasági, többségük más profilú. Az életképes¹²³ szervezet/agrár

¹²³ A kérdés, hogy mi az életképes vállalkozás, függetlenül a profiljától, láthatóan, nem egyértelmű. Az Ipari Kamarának egy másik nyilvántartása szerint a Homokhát kistérségben 42 „életképes” vállalkozás van: 21 Kft., 5 Bt., 6 szervezet, a többi egyéni vállalkozók nevével jelzett különböző szolgáltató egység. Mindezekből 18 Mórahalmon, 11 Ásotthalmon, 3 Forráskúton, 2 Pusztamérgesen, 5 Zákányszéken, 2 Üllés, 1 Szegeden van tulajdonos nevével, címével feltüntetve. (lásd: M3.) Ha a felsorolt vállalkozások „életképesek”, vagyis távlatos kilátásokkal rendelkeznek, akkor ez arra is utal, hogy az 1. ábra kamarai adatait óvatosan kezeljük, mert megtörténhet, hogy az adott vállalkozás ugyan be van jegyezve az adott településen, de lehet, hogy jelenleg már nem működik.

szövetkezetek sorrendje: Bordány, Zsombó, Forráskút, Mórahalom, Ruzsa, Zákányszék, Szatymaz, Domaszék, Üllés, Röske, Pusztamérges, Kelebia, Balotaszállás, viszont Öttömös az egyetlen, ahol semmilyen szövetkezet nincs, ugyanakkor a hét településen a mezőgazdasági szövetkezeti formák teljességgel hiányoznak. A kistérség legnagyobb szövetkezete a Mórakert, amely felvásárló és értékesítő társas mezőgazdaság profilú szerveződés. A mezőgazdasági jellegű szövetkezeteket, illetve annak hiányát egészíti ki a kistérségben működő mintegy 60 mezőgazdasági vállalkozás, amelyek száma 2–8 között változik településenként, a legtöbb Balotaszálláson, Ruzsán, Röskén, Bordányban, Ásotthalmon, Kelebián, Öttömösön regisztrált, a többi településen három (Mórahalom, Forráskút, Szatymaz, Zákányszék), illetve kettő (Pusztamérges, Üllés) a jelzett vállalkozásoknak a száma. A szóban forgó adatok tovább bonthatók a társas vállalkozások, a gazdaság szakágazatai mentén, mint például az egyéni kereskedelmi üzletek, vendéglátóhelyek, panziók, kempingek, falusi vendégszállások, üdülőszállások, valamint vad- és erdőgazdálkodás, építőipar, szállítás, raktározás, ingatlanközvetítés stb. (M3.) Az Ipari Kamara mindezekre a vállalkozási területekre vonatkozó adatsorai, amelyet fentebb rangsorba állítottunk, különösebb módosulást nem eredményeznek, ha az imént említett ágazati lebontásban településenként is áttekintjük őket. A kistérségben működő vállalkozások aszerint, hogy hány főt foglalkoztatnak, szintén nem írják át a településekre alkalmazott rangsorolásunkat, némi átrendeződés ellenére továbbra is minden mutatóban az első hét-tíz település (lásd: 1. ábra) pozícióit erősítik. Ugyanakkor a szóban forgó adatok azt is jelzik, hogy a kistérségben domináns vállalkozások az 1–9 főt foglalkoztató kisvállalkozások, számuk 786. A foglalkoztatásszám növekedésével egyenes arányban csökken a vállalatok száma is: a 10–19 főt foglalkoztató vállalkozások száma 32, a 20–49. főt foglalkoztatottaké 21, az 59–249 főt foglalkoztató cégeké pedig négy. Ha a kistérség települései szerinti megoszlásban nézzük a foglalkoztatás/vállalkozás relációt, akkor az 1–9 főt foglalkoztató vállalkozások zöme Mórahalmon (99), Szatymazon (93), Domaszéken (90), Zsombón (85), Röskén (65), Bordányban (51), Ásotthalmon (45), Kelebián (40), Üllésen (38) összpontosul. A legkevesebb Öttömösön (10) van. A 10–19 főt foglalkoztató vállalkozások Mórahalmon (6), Zsombón (6) Domaszéken (4), Röskén (4), Üllésen (4), Ruzsán (3) találhatók, vagyis Szegedhez, illetve Mórahalomhoz térben is közelebb eső településeken. Öttömösön, Ásotthalmán, Kelebián és Forráskúton nincs ilyen típusú vállalkozás. A 20–49 főt foglalkoztató cégek Domaszék (4), Mórahalom (3), Röske (3), Ásotthalom (2), Ruzsa (2), Szatymaz (2), Balotaszállás és Forráskút (1–1), Zákányszék, Zsombó (1–1) településen működnek, ezzel szemben a szóban forgó kategóriába vonható vállalkozás

teljességgel hiányzik Öttömösön, Kelebián, Üllésen és Forráskúton. Mindössze négy olyan vállalkozás van a kistérségben, amely 59–249 főt foglalkoztató kategóriába tartozik, ebből egy-egy van Üllésen, Ásotthalmon, Kelebián és Ruzsán (M3.)

Település	gazdasági szervezetek	egyéni vállalkozás	egyéni vállalkozók	KFT.	BT.	Szövetk./ agrárszövetk.	agrár-vállalk.	non-profit
Mórahalom	342	315	220	26	41	5/1	3	37
Szatymaz	317	273	217	32	43	4/0	3	16
Domaszék	287	207	167	26	73	3/0	4	10
Zsombó	281	215	171	35	51	6/3	3	15
Röszke	212	166	113	32	41	2/1	5	15
Bordány	180	168	116	14	19	7/2	5	17
Ásotthalom	165	138	104	16	22	3/1	5	16
Zákányszék	164	130	110	9	21	4/0	3	12
Üllés	158	145	113	13	12	3/0	2	13
Forráskút	136	119	103	5	8	5/3	3	3
Ruzsa	129	100	77	15	10	3/1	6	17
Kelebia	120	66	73	10	21	1/1	4	11
Balotaszállás	90	75	64	8	6	1/0	8	8
Pusztamérges	75	66	46	1	5	1/0	2	18
Öttömös	56	44	37	3	5	0	4	7

1. ábra

Forrás: Csongrád Megyei Ipari Kamara 2001. évi leírása alapján

A foglalkoztatás/vállalkozás reláció rangsora, valamint az 1. ábrában szereplő rangsor mutatói alapján, a következő, második lépésben megpróbálhatjuk a kistérség településeinek a szakirodalomban is használatban lévő településosztályozás szerinti besorolását. Az alkalmazásnak, mint látni fogjuk, tekintetbe kell vegye az átfedéseket a településtípusok között, ami azt jelenti, hogy a településtípusok hibrid jellemzőivel is számolnunk kell. Az osztályozás szempontja lehet, ha minden mutatószám alapján az első tíz települést a polgárosodó kategóriába soroljuk, a rangsorban azt követőket pedig a stagnáló, illetve süllyedő települések osztályával azonosítjuk. Az ilyen és ehhez hasonló típusalkotás, kétségtelen a legegyszerűbb, egyrészt mert egészében alkalmazkodik a szakirodalomban bevett sémához, más részt el is torzítja azt, mivel nincs tekintettel a helyi településszerkezeti és

környezeti erőforrásokra, sem azokra a változásokra, amelyek az utóbbi negyedszázadban a dél-alföldi régióban végbementek, hanem egy korábbi, főleg egy etnikai csoport településrendszerének sajátosságait és gazdasági viselkedés módjának jellemzőit az osztályozási séma alapmintájának, ideáltípusának tekinti. Mindez nem jelenti azt, hogy a Szelényi-féle településtípusok, és annak némileg módosított Csité-Kovács változata nem alkalmasak a kistérség településeinek osztályozására, csupán annyit jelent, hogy mindkettőt hozzá kell igazítani a helyi viszonyokhoz és az ott végbement változásokhoz. Eljárásunkat nemcsak az az automatizmus irányítja, miszerint az elméleti típusalkotás olyan általánosítás, amely közelítőleg azonos az empirikus típusokkal, hanem a tereptapasztalatok megfontolásai is, amelyek számolnak az adottal és az abban rejlő lehetőségekkel. Ezért is, mint már jeleztük, a kistérség településeinek osztályozási sémájának számolnia kell az átmeneti, az egymást átfedő, hibrid jellegű településekkel is, amelyek távlatos lehetőségekkel rendelkeznek, azonban erőforrásaikat nem csupán önön hibájuk miatt nem tudják kamatoztatni, hanem abban közrejátszanak a hazai piaci rendszer sajátos szerkezeti torzulásaiból fakadó gyakorlatok, pontosabban a bevezetett piaci rendszerben túltengő monopolisztikus vonások.

A kistérség településeinek bármilyen szempontú osztályozási sémáját is alkalmazzuk, számolni kell a jelzett kontextusok közvetlen és közvetett hatásaival, amelyek múltidőbe tehetik az éppen aktuális típusazonosítási törekvéseket. Bizonyos előnyt jelent a szociológia számára is, hogy az adat sorok összefüggéseit csak utólagosan tudja osztályozásszempontú általánosításokba foglalni. Nos, éppen az ilyen és hasonló utólagos eljárások több előnnyel járnak, mint hátránnyal.

A kistérség települései közül külön típusba vonható Mórahalom városa, amely a helyiek azonosítása szerint is „polgárosodó kisváros”¹²⁴, azonban természeti adottságai, erőforrásai alapján fürdőváros is, amit a termálfürdőjének forgalma, a panziók, s egyéb vendégszállás és magánszálláshelyek, a hazai- és külföldi vendégéjszakák száma mutat (M3.) Ugyanakkor a kistérség (mező)gazdasági, szolgáltatási, kulturális központja is. A helyiek urbani-

¹²⁴ Mórahalom 1950-ben község, 1970-től nagyközség, 1980-tól városjogú község, 1989-től város, jelenlegi lakosainak száma 5700 fő. A Mórakert felvásárló és értékesítő szövetkezetet 1995-ben hozták létre, a 400-500 vállalkozást befogadó ipari parkot pedig 1997-ben, 1998-tól fürdőváros is, 2009-ben volt az első ballagás a városban, ekkor végzett az első középiskolás korosztály. Mórahalom külterületén 800 tanya van, lakossága 1437 fő. Mórahalom önkormányzata 300, a helyi ipari vállalkozások pedig 800 főt foglalkoztatnak, a város lakosságának 27%-a mezőgazdaságból él (Forrás: Homokháti Kistérség Iroda, 2009.)

zációs erőfeszítései mellett, illetve annak kiegészítőjeként a város kihasználta az ellenurbanizáció folyamatában rejlő lehetőségeket, főleg azzal, hogy a minőségi migrációt bátorította, vagyis azokat támogatta a városban való letelepedésre (közművesített olcsó telkek árusításával), akik jobb lakás- és környezeti körülményekre vágytak. A fentebbi valamint az előbbi kiegészítő adatok alapján tehát Mórahalom városa a polgárosodó-üdülő, dinamikusan fejlődő települések osztályába vonható, amelyben a hagyományos elemek keverednek a posztmodern környezeti, ökológiai kihívásokkal (regionális identitás, legitimitás, ellenurbanizáció, technológiák alkalmazása, térszerkezet formálás stb.) Hasonló, de minőségileg Mórahalommal nem azonos, hibrid – polgárosodó/üdülő – település osztályba sorolható a kistérségben Ásotthalom község, a panziók, vendéglátóhelyek, a hazai és külföldi vendégéjszakák száma alapján (M3.) A szuburbanizációs-polgárosodó települések osztályába Domaszék, Röske, Zsombó község vonható a kistérségben, mindhárom a Szegedről kiinduló ellenurbanizáció célpontja is. A három település esetében tehát a helyi őslakosság polgárosodási folyamatai, amelyek a rendszerváltás követően felgyorsultak, átfedésben vannak az ellenurbanizáció folyamatával, a kettő egyfajta hibridjéről beszélhetünk, amely hosszú távon a betelepülők és az autochtonok, ma még jelentkező egymás iránti bizalmatlanságának feloldásához vezethet, és a lokális identitás egyfajta egységesüléséhez. A kistérség polgárosodó településeinek osztályába az 1. ábra adatainak mutatói, valamint a foglalkozás/vállalkozás reláció alapján Üllés, Szatymaz, Ruzsa, Bordány, Kelebia, Forráskút községek vonhatók be. A stagnáló községek csoportját Öttömös, Pusztamérges, Balotaszállás alkotják. Viszont ez utóbbiak közül Pusztamérges és Öttömös, amelyek aktuális állapota, elsősorban a demográfiai tényezők hatásának köszönhető, számos olyan speciális sajátossággal bír, mint például a spárgatermesztés (Öttömös), borászat (Pusztamérges), valamint a természeti környezetének turisztikai, vadgazdálkodási adottságai, amelyek távlatosan lehetőséget biztosíthatnak mostani helyzetük meghaladására. Láthatóan ezek a települések földrajzilag a kistérség periferiáján helyezkednek el, azonban nem azt állítjuk, hogy stagnáló helyzetük ezzel hozható összefüggésbe, csupán jelzésnek szántuk.

Ha közelebről településenként vizsgáljuk az Ipari Kamra adatait, láthatóan a helyi ágazati megoszlásban a heterogenitás és kiegyenlítődési tendenciák együttesen mutatkoznak, mindez azt jelzi, hogy az előbbi osztályozási besorolásainkat jó néhány település (Forráskút, Bordány, Balotaszállás, Kelebia stb.) esetében viszonylagosak, ugyanis egyaránt besorolhatók a stagnáló és polgárosodás útjára lépő községek sorába. Láthatóan, az ilyen és hasonló osztályozások mindig magukban hordják a mihez képest, mihez vi-

szonyítva kérdését. Esetünkben, mint jeleztük, a viszonyítási háttér a szakirodalom osztályozási sémája és a rendelkezésünkre álló adatbázis, és részben a tereptapasztalataink képezték. Ha csupán az utóbbira hagyatkoznánk, akkor a települések arculata (utcák, parkok, a házak külleme, szolgáltatások, természeti környezet stb.) mellett egészen más osztályozási sémát kellene alkalmaznunk, amely nem annyira a szociodemográfiai, gazdasági jellemzők mentén csoportosítana, hanem az életminőség, a bizalom, a kapcsolathálózatok milyensége stb. alapján. Vagyis mind olyan jellemzők mentén, amelyek láthatóvá tétele jórészt közvetlen megfigyelő eszközöket igényel.

Ha nem is tudjuk egészében leírni a kistérség társadalmát, mégis néhány strukturális jellegzetességére utaló mutatót szóvá tehetünk. A kistérség 35 ezer főnyi lakosságának 42,8%-a tanyán, 57,2%-a pedig a községekben és Mórahalom városában él. Foglalkozás tekintetében a kistérségben közvetlenül a mezőgazdaságban az aktív lakosság 23%-a dolgozik, közvetetten pedig 72%-a, ami azt jelenti, hogy a települések aktív lakossága függetlenül az alapfoglalkozásától és nemétől valamilyen formában a mezőgazdasághoz is kötődik – újabb szóhasználatkal élve, agrárérintett (Kovács–Kelemen 2007.) Nem véletlen, hogy a kistérség fejlesztési stratégiáiban a kiinduló alapot a háztartásgazdaságba ágyazott önellátó kistermelés képezi, amely egyfelől a mindennapi élet alapja, másfelől a felhalmozási alapot is képez, vagyis jövedelemszerző és kiadáscsökkentő funkciót is ellát. A piacra orientált, jövedelemszerző kistermelői háztartás kibontakozásának előfeltétele azonban a viszonylag egészséges piacgazdaság megteremtése, amely hosszútávon hozzájárulhatna a helyi befektetésekre is alkalmas felhalmozások képződéséhez. Egyelőre a kistérségi települések befektetési forrásainak jelentős része nem helyileg képződnek, hanem pályázati és állami allokációk formájában, amihez többnyire kijárásos, személyes kapcsolatok útján-módján jutnak hozzá.

A szociodemográfiai, szociogeográfiai, illetve az Ipari Kamara adatai valamint a megfigyeléseink, és adatközlőinkkel folytatott beszélgetések alapján a kistérség társadalmát alkotó különböző csoportokat egy harmas strukturális pozicionális sémában ábrázolhatjuk: a gazdasági szegmenset több száz különböző vállalkozó – mezőgazdasági, ipari, szolgáltató, kereskedelmi vállalkozók s a menedzserek (kht-, kft.-vezetők) – alkotják, nevezhetjük őket a helyi társadalom gazdasági elitjének. Hiányzik ebből a szegmensből befektetők csoportja, ami a fentebb mondottak összefüggésében érthető. A második a helyi társadalom hierarchiájában az előbbi alatt lévő csoport, vagyis a helyi kistérségi társadalom középrétegét a kisgazdák, a kisárutermelők, a kisüzletek tulajdonosai és a munkavállalók (a diplomások) alkotják. A harmadik csoportot pedig a napszámosok, a helyiek megnevezésében a „kubi-

kusok”. Ez a csoport azonban nem az *underclass*, mélyszegény stb. kategóriákkal állítható párhuzamba, hanem – szintén helyi terminológiával élve – ők azok, akik „tisztos szegénységben élnek”, ami azt jelenti, hogy ház- és házkörültelek-tulajdonosok, megélhetésüket szezonális napszámos mezőgazdasági és egyéb legális munkával biztosítják, és túlnyomó többségük nem szorul segélyre, támogatásra. Analitikus megfontolásokból, különálló entitásként kell kezelnünk a kistérségben a helyi hatalmat gyakorlók csoportját, ők alkotják a települések önkormányzati testületét.¹²⁵ A vizsgált öt település önkormányzati testületeiben a képviselők (és polgármesterek) eredeti foglalkozását nézzük – az egy nyugdíjasok kivételével –, akkor bizonyos általánosítható tendenciák mellett a kép viszonylag heterogén (lásd: 2. ábra.)

Település	Diplomás (jogász, pedagógus, orvos, mérnök)	Vállalkozó	Mezőgazd. vállalkozó	Őstermelő	Tisztviselő	Munkás	Nyugdíjas	Össz.
Mórahalom	2	8	2	1	-	-	1	14
Domaszék	4	4	-	1	2	1	-	12
Röszke	3	5	2	1	-	-	1	12
Öttömös	1	2	-	2	2	1	8	
Üllés	7	-	1	1	1	2	-	12
Összesen	17	19	5	6	3	5	3	58

2. ábra

Forrás: HH–2005. Saját adatbázis

A csoport tagjainak az alapfoglalkozása arra utal, hogy a helyi hatalmi elit rekrutációja/szelekciója a település szinte összes rétegéből történik, a nemtől és korosztálytól függetlenül. Például négy településen is a polgármester, s az alpolgármester eredeti foglalkozása munkás (villanyszerelő), óvónő; az első kettő '89 előtt tanácselnök volt, ugyanakkor az önkormányzati képviselők jó része a rendszerváltás előtt is tanácsi, tsz.-vezetők, illetve vezetőségi tagok voltak. Egészében viszont azt látnunk kell, hogy a kistérség polgárosodó-ellenurbanizációs (Röszke, Domaszék), dinamikusan polgárosodó-

¹²⁵ Az önkormányzatok képviselőtestületeinek száma a település nagyságának függvényében törvényileg is szabályozott. Eszerint Mórahalom önkormányzati testületében 14 képviselő tartozik a polgármesterrel és az alpolgármesterrel együtt, Öttömös kivételével, ahol az önkormányzati testületet 8 fő alkotja, a többi településeken számuk 12 fő (Forrás: Homokháti Kistérség Iroda, 2009.)

üdülő (Mórahalom város), illetve polgárosodó (Üllés) kategóriákba vont települések önkormányzati testületeiben a helyi közép- és kisvállalkozók, a diplomások vannak túlsúlyban, velük szemben a nyugdíjasok, az őstermelők, a szakmunkások s a tisztviselők jelentős kisebbséget alkotnak, még akkor is, ha településenként a köztük lévő belső arányok megoszlása valamelyest eltérő. A kistérség társadalmi struktúrájának és a helyi hatalmi elit eredeti foglalkozásának vázolt tagolódása településeként is változó, letisztultabb formában Mórahalom városában és a nagyobb polgárosodó, ellenurbanizációs-polgárosodó, polgárosodó-üdülő osztályokba sorolt településtípusokban érthető tetten. A stagnáló típusokban a társadalmi tagozódásnak ez vertikálisa ugyan jelen van, azonban nem annyira differenciált; eléggé egysíkúnak tekinthető, és nem tükrözi a helyi erőviszonyokat. Például Öttömösön, ahol kárpótlás és privatizáció nyomán, a többséget 1–3 hektáros kisbirtokosok alkotják, a 80–100 hektár kategóriában 3–4 tulajdonos tartozik, a középsőbe pedig 20–30 hektáron a közös, osztatlan formában gazdálkodók csoportja vonható, s ha ehhez még hozzávesszük a 38 egyéni kisvállalkozót (akiken nagy része szállítással foglalkozik), akkor azt látjuk, hogy a helyi hatalomban, az önkormányzati testületben mégiscsenek olyan arányban jelen a gazdasági élet szereplői, mint a polgárosodó települések osztályában láttuk. (HH, 2004.) Az adatok és megfigyeléseink egyaránt arra is utalnak, hogy a szóban forgó településen az elkülönülés, az egyes társadalmi csoportok – őstermelők, kisvállalkozók – közötti távolság szinte észrevehetetlen, a legtehetősebbek is csak egy átlagos középkategóriába vonhatók. Valamennyi társadalmi csoport közös jellemzője, hogy fizikai munkát is végez, vagyis „agrárérintett”.¹²⁶

A kistérség vázolt társadalmi struktúrája, a jelzett foglalkozási szerkezet, bizonyos értelemben árnyalják a hagyományosnak tekintett mezőgazdasági jelleget hangsúlyozó s az ehhez társított elmaradottságsztereotípiákat; kétségtelen ez az ágazat ma is jelentős, de dominanciája nem annyira átütő, mint ahogyan az a makrostrukturális alrendszer általánosításaiban megfogalmazódik. Egyrészt lokális szinten tudatos törekvés tapasztalható a gaz-

¹²⁶ Bizonyos értelemben újratermelődnék a két világháború közötti rétegződési minták, akkor is (1937) a legnagyobb csoportot a kisbirtokosok (5 kh.) alkották, mellettük ott volt a 30–40 középbirtokos (5–20 kh.), 100 kataszterhold feletti birtok a faluban nem volt, a birtokos családok mellett 8 kereskedő, vendéglős, 16 iparos, 5 közalkalmazott, 3 értelmiségi volt. Öttömös vezetősége pl. az 1930-as években 6 főből állt, akiket 3 évre választott a lakosság és ehhez társult a 6 virilis (legtöbb adót fizető személy). Vagyis, a falu társadalmi csoportjait a kis-, középbirtokosok, kereskedők-iparosok, s az értelmiség alkották, valamint az idénymunkások. (lásd: Juhász, A. 1998:131–132, 139.) Megjegyzendő, hogy 2004-ben a faluban öt munkanélkülit tartottak számon.

daság diverzifikálása, az egyoldalúság felszámolása irányába, ugyanakkor földmérettel arányosan gépesítettek is a gazdaságok. Másfelől, a mezőgazdasághoz kapcsolt elmaradottság tézisekkel is nagyon óvatosan kell bánni, ugyanis a kettő között nem tételezhető korreláció, a kettő relációjára adható helyes válasz mindig a konkrét tapasztalatok függvénye. Kétségtelen, a követendő minta mindig egy fejlettebb alakzat, azonban nem kevésbé fontos, hogy a modellkövetést a helyi adottságok és feltételrendszerek figyelembe vételével dolgozzák ki.

A másik kérdés, amit szóvá kell tennünk, ha röviden is, a kistérséget összetartó erő, ugyanis csak jogi-adminisztratív eszközökkel illetve keretek megvonásával nem lehet hosszú távon jól működtetni egy településhálózati társulási formát. A „Homokhátság” kistérséget összetartó erő a helyeik szerint a települések táji, történelmi-kulturális közös, illetve többé-kevésbé azonosnak tartott jellemzők, amelyek elsődlegesen a tanyasi múltba gyökereznek. Az egyéni viselkedés/magatartás mintegy általánosításaként, közösségivé tett jellemzőjeként említik a kistérségi „ember” keménységét, makacsságát, önigazgatásra való képességét, nehéz alkalmazkodását, erős közösségi érzését, a gyakori öngyilkosságra való hajlamot. Napjainkban azonban, szemben a népi pszichológia karakterológiai jellemzésével, láthatóan, a pragmatikusabb összetartó erők szerepét a fejlesztési ügyek, a települések között hivatalos-rendi megállapodások játsszák. Mindezt átszövik a helyi „stratégiai elit” által szorgalmazott, a lokális, kistérségi identitás erősítő rendezvények, amelyek kifelé – ország-világ előtt – az imázsteremtés funkcióját is szolgálják. A kistérségben az egységtudat és a hozzátartozó eszmerendszer láthatóan a lokalitások, a települések szerepének, s ezen belül is, Mórahalom szerepének felértékelődésével járt együtt, azonban spiritus loci, láthatóan, minden egyes vizsgált településen napirenden tartott; nem véletlen, hogy ebből az identitástudatból, települési és kistérségi szinten egyaránt „szervezett társadalmi aktivitás” fakadt. Más szóval a helyi lokális – települési és kistérségi – identitások egyaránt tudatosultak, és jelen vannak a társadalom jelenét, jövőjét alakítani szándékozó törekvésekben. Kistérségi szinten, tehát a reálfolyamatokat áthatják a lokalizálódás, a lokalizmus, a lokalitás s ezzel karöltve a regionalizálódást, a regionalizmust, a régiót jellemző folyamatok és eszmerendszerek. A kistérség helyi üzleti vállalkozásai, vállalkozói, a helyi önkormányzatok, a helyi egyesületek és alapítványok stb. az újraformálódó lokalitás konkrét szerveződésformái, amelyet kiegészít és erősíthet a helyi jövedelemtermeléshez jobban igazodó jövedelemfelhasználás, ez pedig hosszabb távon az állami redisztribúció formáival és mértékével szemben jelenthet alternatívát. A jelzett tendenciák és folya-

matok, mint látni fogjuk, karakteresen jelennek meg az elbeszélőink elitidentifikációiban, az elitdefinícióiban, amelyek bizonyos értelemben „erős” lokális, kistérségi tudatra utalnak.

2. Helyi elit(ek) identifikációi

Az elit/elitek kérdése – láthatóan – társadalmilag felépített, amit az idézett szerzők által kiemelt jellemzők hangsúlyainak ide-oda mozgatása is jól érzékeltet. Ha a hangsúly az egyes számon van, akkor a „kiválóság”, a „legjobb”, a kormányzati, hatalmi elit jellemzői Pareto szerint is a tulajdonképpeni elit a kormányzás feladatát ellátó személyek csoportja. Ha viszont a hangsúly a többes számon van, akkor a személyes képességek, a befolyás, s a presztízs jellemzőket ki lehet terjeszteni, ami az elitfogalom tág értelemben vett megközelítéséhez vezet, amelyet Pareto leggyakrabban idézett meghatározása is – az adott tevékenységi területen a legmagasabb indexszel rendelkezők osztályát nevezzük elitnek – alátámaszt. Mindkét eljárásnak csak akkor van értelme, hogy ha pontosítást nyer, hogy hogyan történik a „kiválóság”-jellemzők azonosításának módja. És ezt követően lehetségesek azok az általánosítások, amelyek kiemelt jellemzői a pozíció, a reputáció, s a döntéshozatal. A szegmentális oldalról tekintve, ahol az elit az adott tevékenységi területek „legjobbjai”, tehát mindezen plurális megközelítésekben hiányoznak a mezőgazdaság, a kereskedelem, s részben az ipar helyi kiválóságai. Függetlenül attól, hogy az elit/elitek kérdését mikro- vagy makrostrukturális környezetben vizsgáljuk, a kiválasztás és az identifikáció (azonosítás) megítélésének kérdése alapvető. Tudnunk kell, hogy ki az, aki szelektál és milyen szempontokat alkalmaz a referencia személyek/csoport kiválasztásában. Ki az, aki a kiválóságot/elsőbbiséget megítéli, illetve kinek a véleménye dönti el, hogy valaki az elitbe tartozik-e vagy sem. Ezek a kérdések arra utalnak, hogy az elit-fogalma, a fogalom alkalmazása, az esetleges fogalomalkotások és definíciók az elitről/elitekről alkotott társadalmi képzetek függvénye, és az elit tanulmányozása egyben az elit társadalmi felépítése folyamatának s e folyamat eredményeinek vizsgálata is.¹²⁷

A kérdések önmagukban is az összetettség és változatosság lehetőségeire utalnak, azonban többen az analitikus eljárások bevonásával próbálták egyszerűsíteni a komplexitás terhét, ezért – mint utaltunk rá – egy sor osztályozásközpontú meghatározást javasolnak, melyek nagyjából az adott tárgy kereteibe illeszthetők, s így a leírás alkalmazásával rögzíthetőnek vélik az elit arculatának különböző jellemzőit, illetve megjelenési módjait.

¹²⁷ Lewandowski, O. 1974. In: *Revue française de Sociologie*. Vol. XV. Nr. 1., 43–73.

A mi esetünkben, mint arra utaltunk, a tanácsi végrehajtó bizottsági és önkormányzati testületi ülések jegyzőkönyveiben szereplő személyekkel s a hálóba technikával terepen kiválasztott személyekkel készített élettörténeti interjúk képezik az adatbázist. Egészen pontosan a régiek, többnyire nyugdíjas egykor nomenklátúra-vezetők beszélnek az új elitről, illetve a régi-új elit tagjai beszélnek egymásról. A narratív adatbázis előállításának ez módja sem problémamentes, viszont lehetővé tette, hogy elbeszélőinket – a rendszerváltás előtti és utáni előjárókat, vezetőket – önbesorolás és keresztazonosítási technikát alkalmazva, megkérdezhessük, hogy *„Ön szerint, kik azok a személyek, akik fontos szerepet játszottak és játszanak a község/város életében? Ön szerint kik azok, akik/akiknek a tevékenysége nagy hatással volt és van község/város fejlődésére, akit/akiket Ön a településükön az elitbe sorolna?”*

A kérdésre adott válaszokban, az elit-identifikációja megítélésekben véleményekben fogalmazódott meg – abban, ahogyan ők ítélik meg, illetve indokolják meg –, hogy kiket sorolnak helyi társadalom „elsőbbjei”, „kiválóságai” közé. Az elitként megjelölt személyhez/személyekhez az elbeszélők kisebb része személyiségjegyeket kapcsolt, a nagyobbik része pedig közösség számára jelentősnek ítélt személyes/csoportos teljesítményeket hangsúlyozta. Mindezt a múlt-jelen időkonfigurációjába ágyazták, ami arra utal, hogy nem láttak cezúrát a múlt és a jelen között, azt kontinuumként tapasztalják meg. A helyi, lokális elit identifikációja tehát személyi/közösségi történetekben felépített, és főbb vonásaiban egysíkú, sematikus, ami helyi elit(ek) osztályozásában is alkalmazhatóvá teheti nagyvonalakban mindazon tipológiákat és elméleteket, amelyeket az előző fejezetekben ismertettünk.

Rendszerezési megfontolásokból először is indokolt lehet annak megjelenítése, hogy az elbeszélők a maguk szóhasználata szerint kiket sorolnak a helyi elitbe. A besorolásaink tehát azokat a terminusokat tüntetik fel, amelyeket elbeszéléseikben a beszéd-cselekvők használtak. Az alábbi táblázat (3. ábra) tehát nem tartalmazza a kutatói, értelmezői tárgy-specifikus fogalmakat vagy megnevezéseket. Ennek ellenére jól látható, hogy az elbeszélői elitbesorolások nem igényelnek különösebb értelmezői fordítást, mivel a beszéd-cselekvők a helyi társadalomban viszonylag jól el tudják helyezni a különböző foglalkozási csoportok alanyait, s az esetek többségében azt is jelzik, hogy az adott személyhez még milyen más szerepek kapcsolódnak.

„HOMOKHÁTSÁG” KISTÉRSÉG

Elitkategóriák	Mórahalom	Domaszék	Rószke	Öttömös	Üllés	Összesen
<i>Vállalkozók</i> (mezőgazdaság, kereskedelem, vendéglátás, szállítás, ipar)	11	0	1	1	0	14
<i>Orvosok,</i>	12	1	2	4	5	24
<i>Patikus</i>	0	0	0	0	1	1
<i>Védőnő</i>	0	0	0	0	1	1
<i>Pedagógusok</i> (tanárok, óvónők)	6	0	2	6	3	27
<i>Isk. igazgató</i>	8	0	0	5	0	13
<i>Művelődésház-igazgató</i>	5	0	0	0	2	7
<i>Plébános</i>	0	0	6	2	0	8
<i>Könyvtáros</i>	1	0	0	0	0	1
<i>Diplomások</i>	1	0	0	0	1	2
<i>Mérnökök</i>	3	0	0	0	0	3
<i>Kht. igazgatók</i>	1	0	0	0	0	1
<i>Jegyző</i>	2	2	0	0	0	4
<i>Intézményvezető</i>	1	0	0	0	0	1
<i>Intézményi elit</i>	1	0	0	0	0	1
<i>Gazdasági elit</i>	2	0	0	0	0	2
<i>Politikai elit</i>	1	0	0	0	0	1
<i>Önkm. képviselők</i>	15	2	5	2	2	26
<i>Polgármester</i>	17	3	7	5	4	36
<i>Alpolgármester</i>	4	–	–	–	–	4
<i>Országgyűlési kp.</i>	0	1	0	0	0	1
<i>Párt-civil szervezet vezető</i>	4	0	0	2	0	6
<i>Főbeosztású</i>	1	0	0	0	0	1
<i>Polgárőrök</i>	1	0	0	1	0	2
Összesen	97	9	23	28	19	176

3. ábra

Az interjúalanyok szóhasználatára szerinti elitbesorolás helységenként
a Homokhát kistérségben

Forrás: HH 2002–2005 saját adatbázis alapján

A 3. ábra azt mutatja, hogy az élettörténetek elbeszélői településenként kit/kiket hova sorolnak be. Ennek alapján lehetőség nyílik arra, hogy az elbeszélők elit-identifikációit és elitbesorolásait rávetítsük a különböző elméleti osztályozási sémákra. Ez nem jelenti azt, hogy a narratívákból adódó empirikus fogalomalkotás és az elméleti osztályozások terminusai kimerítenék a további csoportosítási lehetőségeit, csupán annyit jelent, hogy irányadónak az elbeszélők besorolásait tekintjük, az elméleti klasszifikációkat pedig a rendszerezés céljából használjuk. Az adatbázis és az elitelméletek fogalmi-definíciós alapértelmezése során elvégzett különböző klasszifikációs kísérletezéseink nem eredményeztek az ismert sémáktól eltérő osztályozási modellt. Ezért két modellt választottunk ki az elbeszélői besorolások rendszerezésére, az egyik, a leggyakoribb, és a pozicionális-strukturális jellemzőket emeli ki, a másik – kevésbé ismert a hazai szakirodalomban – alapvetően nem mond ellent az elsőnek, viszont árnyalja az előbbit, és az osztályozás fogalmi-tartalmi vonatkozásában közelebb áll az elbeszélők által használt terminusok értelemadásaihoz.

V. Pareto az elitterminus használatában, mint a bevezető részben utaltunk rá, az egyes illetve többes szám közötti választást lehetetlennek tartotta. Mégis az elit két különböző meghatározásából indul ki: az egyik tágabb és a többes számú értelemadásra utal, vagyis minden tevékenységi területnek meg van az elitje, a másik az egyes számú értelemadás, amely szűkebb, a vezető (hatalmi) elite vonatkoztatható (Pareto 1972:278–283.) Ez utóbbi az elitfogalom szegmentáris szűkítésére utal, és egyaránt bevonható ebbe a szűken vett politikai elit, illetve a tág értelemben az egyes tevékenységi területek vezetői, valamint a fogalom személyre vonatkoztatása. Láthatóan, a szegmentáris szűkítés is végeredményben a plurális, többes számú identifikáció irányába mutat, amely a helyi elitek vizsgálatában egyaránt alkalmazhatóvá teszi Parsons rendszerelméletéből adódó négyes (A-G-I-L) pozíció- struktúra mentén kialakított sémát, valamint Merton, Mills, Marsden-Laumann, F. Hunter kisváros társadalmának leíró, illetve befolyás, presztízs, hatalom szempontjait előtérbe helyező osztályozásait.¹²⁸

Jeleztük, hogy egy rávetítési eljárást fogunk alkalmazni, vagyis az elbeszélők elitbesorolását először rávetítjük a parsonsi rendszerelméletből adódó osztályozási sémára, amelyet köztudottan makrostrukturális megfontolások vezéreltek. Esetünkben alkalmazása azért is indokolt, mert a helyi társadalom mobilitás- és rétegződésszerkezete nagyjából az előbbi leképződése. S ez érthető, az viszont majd magyarázatra szorul, hogy miért cserélődnek

¹²⁸ Lásd: a kötetben *Az alkalmazás lehetséges módzataipárhuzamai* című fejezetet.

fel, illetve, miért nem azonosak a helyi pozicionális-strukturális hierarchiák az elbeszélők nézőpontjából a parsonsi makroléptékű konstrukcióval.

Elit(ek)	Móráhalom	Domaszék	Röszke	Öttömös	Üllés	Összesen
<i>Politikai elit</i> (polgármester, jegyző, képviselők)	40	7	12	7	6	72
<i>Gazdasági elit</i> (vállalkozók, mérnökök, gazd. intézm. vezetők)	17	0	1	1	2	21
<i>Kulturális elit</i> (pedagógus, pap, művházigz., könyvtáros, orvos, patikus)	36	2	10	16	11	75
<i>Civil szervezetek</i>	4	0	0	4	0	8
Összesen	97	9	23	28	19	176

4. ábra

Az elbeszélők által helyi elitbe besoroltaknak a parsonsi sémára vetített csoportosítása a Homokháti kistérségben.

Forrás: HH 2002–2005 saját adatbázis alapján

Az elitirodalom klasszikus nyomvonalán haladva a későbbi szerzők is a tulajdonképpeni elitet a politikai elittel azonosítják, s ezt a kategóriát helyezik az elithierarchia élére, ez pedig összhangban van Pareto elgondolásával, aki szerint a tulajdonképpeni elit a kormányzó elit. Ehhez az elitkategóriához legközelebb állónak a gazdasági elitet tekintik. A makrostrukturális szerkezeti sémákban többnyire az ilyen és ehhez hasonló megállapítások helytállóak is. A nehézségek, láthatóan, akkor merülnek fel, amikor az értelmező osztályozási szempontjai a megkérdozett elbeszélők véleményével/ítéletével szembesül. Nem a parsonsi elméleti-metodológiai elgondolások nyújtotta osztályozási séma okozza a nehézséget, ugyanis az szervezi a besorolás szempontrendszerét, láthatóvá teszi közte és az elbeszélői rangsorolás közötti különbségeket. A problémát az okozza, hogy az elbeszélői besorolás a rangsorolásban gyakran keveri a pozíciót a funkcióval, vagy mindkettőt a teljesítménnyel, s mindebben elbeszélőink osztályozó szempontjait értékítéletek vezérlik. Emiatt is hangsúlyoznunk kell, hogy a parsonsi osztályozási séma és az elbeszélők elitidentifikációi nem fedik le egy az egyben egymást, azonban nagyjából (lásd: 4. ábra) összhangban vannak az elbeszélők besorolásaival, akik a lokális társdalomban tapasztalható egyéni és csoport elhelyezkedések különbségeit és rangsorát is jól látják, illetve láttatják. Az eltérések és a különbségek magyarázatát a narratív interpretáció tiszt-

tázhajta majd, amikor az elbeszélők elitidentifikációs értelmezéseinek kibontására kerül sor.

Az iménti előreutalások konkretizálva: ha egy fordított piramisba szerkesztjük át a parsonsi sémát (6. ábra), akkor jól láthatók, hogy a kistérség egészében és azon belül az egyes helységek társadalmainak kontextusaiban az elbeszélői besorolásokban az elitként megjelölt személyek rangsora felcserélődik. Az elbeszélői véleményeket mintegy összegezve, a kistérségben az első helyre az elbeszélői megítélések (számszerűsített arányai) szerint a helyi értelmiség, a kulturális elit(ek)be vonható személyek csoportja (pedagógusok, orvosok, papok, patikusok, művelődésiház-igazgatók, könyvtárosok) került. A rangsorban őket, eléggé szorosan „versenyben” a politikai elit(ek) csoportjába vonható egyének (polgármesterek, jegyzők, képviselők) besorolása követi. A gazdasági elit kategóriájába sorolható személyek csoportját (vállalkozók, gazdasági vezetők, agrárszféra mérnökei) a besorolási rangsorban az elbeszélői vélemények alapján meglepően nagy távolság választja el a kulturális és a politikai elit(ek) csoportjaitól. A civilszféra vezetőinek (polgárórség, tűzoltók) elitbesorolása az elbeszélői elitidentifikációkban a leggyengébb, noha a nyilvántartásokban többtucat civilszerveződés szerepel (lásd: M3.). Az elbeszélői megítélés viszont sokat elárul a helyi társadalomban e szerveződési forma által ellátott feladatok volumenéről.

A továbbiakban, ha az elbeszélői elitazonosítási besorolásokat – a parsonsi sémára vetítve – helységenkénti arányaik összehasonlításában vizsgáljuk, akkor az összkép némileg változik, azonban az árnyalati súlyponteltolódások ellenére a parsonsi négyes sémához igazodik. Legmarkánsabban ez a kistérség központjában, Mórahalom városában jelenik meg, ahol az elitként azonosított személyek többsége a politikai elitbe sorolt, második helyre az értelmiségiek csoportja kerül, a harmadik helyet továbbra is a gazdasági elitbe vont személyek foglalják el. A megjelölt személyek száma alapján ez utóbbi és az első kettő között a távolság alig csökkent. A kistérségi összképtől – az elitbe sorolt személyek száma alapján, tehát markánsabb eltérést Mórahalom városa, Domaszék és Röske mutat. Ezekben a településekben a politikai elitbe sorolt személyek száma, az egy Domaszék kivételével, igaz nem sokkal, de meghaladja a kulturális elitbe vont személyek számát, Öttömös és Üllés elitbesorolásai pedig a kistérségi sorrendet követik (lásd: 3. ábra.).

A parsonsi sémára vetített elbeszélőbesorolások hierarchiájában a legmeglepőbb a gazdasági elitbe sorolt személyek alacsony száma a politikai és kulturális elitek számához viszonyítva, valamint a társadalmi távolság nagysága az utóbbi kettő és a gazdasági elitszegmens között. Mórahalmon a gazdasági elitbe soroltak száma, érthető okokból, nagyobb, mint a kistérség

többi négy kutatott községében együttvéve, azonban ott sem előzi meg és nem is csökken a hierarchiában a távolság a politikai és kulturális elitekkel szemben. Mindez több tényezővel hozható összefüggésbe: a) az elbeszélő szubjektív belátását az ítélet/véleményalkotásban különféle (látens/manifeszt) motivációik befolyásolják; b) az elbeszélő képzetében a társadalmi elhelyezkedés és a betöltött funkció egymást fedi, így vagy csak pozíció vagy csak funkció alapján azonosít személyeket; c) a gazdasági elitbe sorolható személyek helyiekkel szembeni elzárkózása, távolságtartása, arra ösztönzi az elbeszélőt, hogy eltekintsen, ne vegye számba őket; d) az elbeszélő saját csoportja legitimitását hangsúlyozva mellőzi a vele nem azonos elhelyezkedésű szocioprofesszionális egyéneket, csoportokat; e) az elbeszélőnek a helyi hatalom döntéshozói iránti érdekfüggősége torzítja a személyek besorolását, azonosítását stb.

A felsorolt hipotetikus, főleg szubjektív elemeket kiemelő motivációk kombinálódhatnak is, azonban még így sem merítik ki a torzítások lehetséges, széles skáláját. Magyarázatukra is, mint látni fogjuk, csak részleges válaszokat kapunk az élettörténeti narratívákban.

A következő, a másodikként megjelölt osztályozási sémát Urs Jaeggi dolgozta ki. Sémájából adódó feladat tehát az, hogy az elbeszélői elitbesorolások hogyan adaptálhatók, vetíthetők rá osztályozási modelljére, illetve az így nyert klasszifikáció hogyan viszonyul a parsonsi sémára rávetítéssel nyert modellhez. U. Jaeggi különbséget tett az értékhordozó elitek (*Wertelite*), a teljesítményen alapuló elitek (*Leistungselite*), a pozicionális elitek (*Positionselite*), a hatalmi elitek (*Machtelite*) és a funkciót betöltő elitek (*Funktionelite*) között (Jaeggi 1967).

A parsonsi séma alkalmazásához hasonlóan itt is megfeleltetési és azonosítási műveleteket kell végrehajtanunk, a hermeneutika nyelvén szólva, az applikációt (a rávetítést) megelőzően adaptációs eljáráshoz folyamodunk. A szóban forgó eljárás két egymást követő műveletet igényel, először az elbeszélői elitazonosítások kategóriáit kell megfeleltetni a Jaeggi-féle ötös séma egy-egy osztályának, másodszer pedig az így nyert adaptált osztályozást kell összevetnünk a parsonsi sémával, hogy láthassuk az elbeszélői besorolásból rávetítéssel nyert hierarchiák közötti azonosságokat és különbségeket a két modellben.

Jaeggi ötös sémájában a hierarchiák kritériumrendszere, láthatóan némileg eltér a pozicionális-strukturális alapon történő osztályozás szempontjaitól, inkább a fogalmi-tartalmi orientációkhoz igazodik, amit az egyes osztályok jellemzőit összefoglaló terminusok is megjelenítenek.

Elit	Mórahalm	Domaszék	Röszke	Öttömös	Üllés	Összesen
Értékhordozó elit (kultúra, vallás, párt és civilszervezetek vezetői)	33	2	6	4	9	54
Teljesítményen alapuló elit (teljesítmény és érték kombinációja)	31	1	7	3	8	50
Pozicionális elit (döntések, rendelkezések)	11	2	3	2	3	21
Hatalmi elit (politikai)	9	1	4	2	4	20
Reprezentáció-funkció betöltő elit (feladatellátás, rokon a hatalmi pozícióval)	25	2	5	4	5	41
Összesen	106	8	25	15	29	186

5. ábra

Az elbeszélők által helyi elitbe besoroltaknak az Urs Jaeggi ötös sémája szerinti csoportosítása

Forrás: HH, 2002–2005 saját adatbázis alapján¹²⁹

Az elbeszélői besorolásoknak az ötös osztályozási sémához való adaptálása, mint említettem, az azonosítások transzformációs eljárását igényeli. Az értékhordozó elit kategória első látásra azonosítható a kulturális elitel, viszont nyomban pontosítást igényel az, hogy milyen értékekről van szó. U. Jaeggi értékhordozó elit terminust az elit tagjainak képzettségével, a tevékenységével, az adott társadalomban uralkodó értékekkel hozza összefüggésbe. Konkretizálva, értékhordozónak tekinti – a társadalom adott típusának megfelelően – a vallás, a kultúra világának, a társadalmi és politikai mozgalmak által kinyilvánított értékeket. Eszerint az értékek kategóriájába vallási, kulturális, társadalmi, politikai értékek tartoznak, ami láthatóan kitágítja az értékfogalmát, azt mondhatni, hogy axiológiailag semlegesíti, mert nem hierarchizálja az értékfogalmát, hanem annak különböző posztulátumok mentén történő konkretizációit azonos minőségűnek tekinti és a képzettséghez, a tevékenységhez kapcsolja. Nem beszélve arról, hogy az említett értékhordozóknak további implikátumai, mint a moralitás, a vagyon, hírnév, kényszerítő, befolyásolási képesség, láthatóan olyan kritériu-

¹²⁹ Megjegyzés: a 4. és 5. ábra közötti különbség abból adódik, hogy ugyanazt a személyt több elitcsoportba is besorolták.

mok,¹³⁰ amelyek az elitterminushoz kapcsoltak, s a „kiválóság”, „elsőbbiség” jellemzőket hangsúlyozzák. Elméletileg az érték fogalmának a különböző vonatkoztatási együttesekhez való hozzárendelése a fogalom relativizálásával járhat, azonban a mindennapi élet tapasztalata, legalábbis a mi esetünkben ezt nem támasztja alá. Az elbeszélői megnyilatkozások empirikus fogalomalkotása szerint a dolgok és a hozzákapcsolt képzetek mást mutatnak. Fenntartásaink ellenére, s az elbeszélői vélemény/ítéletalkotásokat is szemelőtt tartva az értékhordozó elitek csoportjába a helyi értelmiség sorolható be, amit azonosnak tekintünk a parsonsi séma kulturális elitjével. Ez utóbbi kategória a köztudatban kreatív, alkotó, vagyis értékteremtő személyek csoportja is. Viszont Jaeggi az értékhordozó kifejezéshez nem rendeli hozzá az értékteremtést, ami azt feltételezi, hogy a személyek olyan csoportjáról van szó, akik a régi és új értékek tudásával rendelkeznek képzettségük, tevékenységük révén, illetve az általuk tanult értékeket képesek alkalmazni, átadni. Feltehetően Jaeggi is erre gondolt, amikor a ’hordozni valamit’ értelemadást a képzettséghez, a tevékenységhez kapcsolta.

Az érték fogalmának jelentése az iménti vonatkozásegyüttest illetően kiindulhat abból az előfeltevésből, miszerint az, hogy valaki értékhordozó vagy sem, nem a formális képzés, a tevékenység dönti el, hanem a megítélés, pontosabban az, aki értékítéletet alkot. Következésképpen, empirikus fogalomalkotás és definíciók az elbeszélőink ítéleteiben fogalmazódnak meg, s ennek alapján soroljuk az értékhordozó kategóriába azokat a személyeket, akiknek a tevékenységét, magatartását az elbeszélőink tevékenységük alapján ítélik meg. Az elbeszélőink értékvonatkoztatását tehát nem elméleti megfontolások irányítják, hanem a mindennapi élet tapasztalatai, személyes élményei, értékskálájuk nem tér el az általánosan ismert, elfogadott és gyakorolt mintáktól. Az viszont nem tagadható, hogy a rávetítési és a rendszerezési kísérleteink perspektívamódosulást vonnak maguk után, ennek ellenére az értékhordozó elit terminusban foglalt néhány olyan értékvonatkozás, mint például hagyományos értékek ápolása, a társadalmi rend fenntartása,¹³¹ a 19. századi republikánus felfogásban¹³² a tömegek nevelése, a műveltség, az értelem, amelyek értelmiségi elitek presztízsét hangsúlyozták, úgy tűnik, hogy elbeszélőink értékítélet alkotásának is fontos elemeit képezik. Ugyan-

¹³⁰ Pl. a fejlődő országokban, ahol a lakosság 10%-a tud írni-olvasni, ha a teljesítménynek ez a kritériuma, akkor a csoport besorolható az elitbe (lásd: Svalastoga, K. 1969. In: Acta Sociologica, vol. 12. nr. 1., 13–19. idézi: Huther-Coenen 2007:140.)

¹³¹ Le Play az eliteket „társadalmi tekintélyeknek” nevezi, feladatuk: az ősök vallási szokásainak megőrzése és átörökítése az utódoknak, a munkásokkal való affektív kapcsolat és tisztelet stb. (lásd: Le Play, Fr. 1941. Tom II., 15.)

¹³² Clifford-Vaughan, M. 1960. In: British Journal of Sociology, (vol. II.), 319–331.

akkor a hazai – akárcsak a posztkommunista – térség egészében, látnunk kell, hogy az értékvonatkozás kritériumai nem tekinthetők stabilnak, ugyanis a rendszerváltásokkal az értékek prioritásai is változtak. A régi és új elitnek igazodniuk kell, alkalmazkodniuk kell a változó történelmi-társadalmi értékekhez, sőt, ha nem is megértő módon, de a látszatok szintjén a pozícióit átmentő régi elitnek is az elsődleges, aktuális értékek tényleges vagy virtuális hordozóinak kell mutatkozniuk. A helyi elitekre is érvényes, hogy a régi-ek háttérbevonulását, s az újak színrelépését a rendszerváltozás folyamata segítette, abban a mértékben, ahogyan az új intézményeket létrehozó értékek elősegítik a hatalom alapjainak felépítését. Noha az elitek emergenciájának folyamata egyetemes, amelyet elősegíthetnek vagy gátolhatnak az időszzerű, célszerű struktúrák, azonban ezek a struktúrák nem semlegesek, hanem kontextusfüggők, az értékek elosztásának feladatát látják el egy adott korszakban és társadalomban. Így a helyi elitek szintjén is számolnunk kell – az új elit esetében is – a régi világ szocializációs hatásainak látens vagy manifeszt továbbélésével, amelyek nagyban befolyásolják a létrehozott új intézményi struktúrák értékvonatkoztatásait, s az értékek elosztását. Gyakran megtörténik, hogy az időszzerű és célszerű struktúrák nem tudják kifejezni kíváncsatos hatásukat, mert a hozzájuk kapcsolt értékeket rosszul vagy másképpen értelmezik, és nem körültekintően alkalmazzák a helyi viszonyokhoz, amiben a szocializációs örökségen túl számos más tényező is közrejátszik (média, országos intézmények elitjeinek a helyitől eltérő érdekei stb.)

Az alapvető kérdés, ami válaszra vár, hogy az elbeszélők az értékváltozás milyenségét, azt amelyet a helyi kiválóságok is nagy igyekezettel próbálnak elsajátítani, hogyan érzékelik, illetve korábbi időszak szocializációs hálózataiban elsajátított értékeiket hogyan alkalmazzák a megváltozott körülmények megítélésében.

A teljesítmény (performancia) alapú elitek esetében a meghatározás alapja a teljesítmény szintje, amely alatt a teljesítményre való képességet értik, és nem tényleges teljesítményt. A nehézséget itt főleg a különböző tevékenységi területek összemérhetetlensége és az értékek egyenlőtlensége okozza.¹³³ Általánosabb értelemben egyetértés van abban, hogy elit(ek) mindenféle osztályozási kísérlete előbb-utóbb a teljesítmény és az érték kritériumainak kombinálásához vezet. Ehhez hozzátehetjük, hogy az elitek

¹³³ Bizonyos tevékenységi területek jobban mérhetők, mint mások, így például a sportelit, más esetekben közvetlen módon a mérés műveletei nem hajthatók végre, hanem a személy teljesítményét a szervezet vagy az intézmény működés módjából lehet kikövetkeztetni. (lásd: Huther-Coenen 2007:138.)

teljesítményszintje szerinti osztályozása viszonylagos, a feladatellátás milyenségétől, minőségétől, hatékonyságától és magától a kontextustól függ, amelyben azt végrehajtják. Láthatóan itt is különbséget kell tennünk a teljesítmény elméleti és empirikus definíciója között.

Az elbeszélői ítéletalkotások alapján is a teljesítmény az értékkel áll vonatkozásban: az aki teljesítményt tud elérni, felmutatni az gyarapít, ami az elbeszélő tapasztalatában érték. Elméletileg adódhat a kérdése, hogy vajon minden teljesítmény érték is, ha igen, akkor milyen értékeket kapcsol hozzá ehhez az elbeszélő. Ugyanis vannak teljesítmények, amelyek ahelyett, hogy értéket képviselnének, teremtenének vagy hordoznának, éppen hogy rombolják az adott társadalomban bevett értékeket. A választ megkönnyítő kérdés itt is az lehet, hogy ki ítéli meg a teljesítményt, és milyen teljesítményértékek iránt mutat preferenciát az ítéletalkotó. S akkor még nem is beszélünk arról, kit szólítottunk meg, hogy értékelje az adott helyi társadalomban a személyek, csoportok teljesítményét és azokhoz kapcsolt értékeket. Az empirikus definíciók az elbeszélői ítéletalkotásokban fogalmazódnak meg, viszont az elbeszélőt ítélete/véleménye kialakításában egész sor tényező befolyásolhatja, a helyi szokásoktól, személyes sérelmekről/sikerektől, a helyi társalgási/társasági életen keresztül a különböző médiumok manipulációjáig. Tény, hogy a teljesítmény és érték az elbeszélők véleményalkotásában is egymást feltételezik, ez pedig azt jelenti, hogy ugyanazokat a személyeket, akiket az elbeszélői megítélés alapján az értékhordozó elitek csoportjába soroltunk, besorolhatjuk a teljesítmény alapú csoportba is. Ez a megoldás első látásra nagyon egyszerűnek és kézenfekvőnek tűnik, bizonyosan segíti a rávetítés alkalmazását a szóban forgó sémára, azonban nem magyarázza meg, hogy hogyan viszonyul egymáshoz a teljesítmény és az érték. A választ erre, mint látni fogjuk, az elbeszélők magyarázatai, értelmezései adhatják meg.

A pozicionális elitek azonosítása látszólag egyszerű, nem véletlen, hogy a leggyakoribb eljárás, ugyanis abból az előfeltevésből indulnak ki, hogy az eliteket ténylegesen is a társadalomban elfoglalt hely alapján lehet meghatározni, mivel minden társadalomban létezik egy hatalmi elit, akik egyben a befolyásolás, a gazdagság, a társadalmi rang egyfajta kiválóságait alkotják. Az elfoglalt pozíció révén rendelkeznek a döntések, rendelkezések meghozatalának eszközeivel (stratégiai pozíció). Mivel az elit e kategóriája esetében a pozíció és a státus egybeesik, presztízsük elsősorban ebből származik, amit erősíthetnek az állami szimbólumok, s a különböző kiváltságok.

Helyi szinten a pozicionális-státus elit reprezentációs feladatokat lát el, egyfelől képviseli és megjeleníti az országos intézményeket (állam, pártok, ideológiák stb.), másfelől pedig önmagát mint a lokális identitások, érdekek,

értékek hordozóját. A két reprezentációs feladatellátás ebből következően nem lehet kiegyensúlyozott. Ahhoz, hogy a lokális elvárásoknak eleget tudjanak tenni, pályáznuk kell a központi allokációs erőforrások megszerzéséért, ennek sikere pedig attól függ, hogy milyen személyes (állami, párt-) kapcsolatokkal rendelkeznek. Ha „kongruencia” jön létre a helyi és országos szint között, elsődlegesen pártalapon, akkor a lokális elit pozícióinak legitimitása is megerősödhet, ellenkező esetben más eszközöket kell igénybe vennie legitimitása megtartásában, mint például a közösségi-identitás valós vagy képzelt mentális rituáléinak az állandósítását, amelyekkel részben kompenzálhatják a központi allokáció elmaradását. Azonban a pozícióstátus elitek esetében mindig fennáll helyi szinten is a kontraszelekció ténye, vagyis az elfoglalt pozícióstátus nem az érdem, a kiválóság megjelenítője, hanem politikai, ideológiai, kapcsolati (rokon, baráti stb.) kritériumok szerint történik a szelekció. Mindez megkérdőjelezi az „objektívnak” nevezett tézist, mely szerint a hatalom generálja a presztízt, s legalábbis a demokráciákban a hatalom, a presztízs elemeit általában igyekeznek szétválasztani.¹³⁴ Számunkra többet mond és találóbb is a pozicionális-státus elitek vonatkozásában Saint-Simon parabolája, amely a „látszat” elitek kategóriájába a pozíció által elit státusba emelkedetteket sorolta, míg az „igazi, valóságos” elitek sorába, azokat, akik a lényeges funkciókat ellátják (Huther-Coenen 2007: 142.)

A „látszat” és a „valóság” ellentétpár alkalmazása a helyi társadalom szintjén a feladatellátás, a teljesítmény mentén mutatkozik meg az elbeszélők elitbesorolásaiban. Elméletileg a helyi társadalom pozicionális-státus elitjei körébe vonhatók mindazok, akik döntéseket, rendelkezéseket hoznak a különböző tevékenységi területeken, függetlenül attól, hogy azt önállóan teszik vagy sem. Mégis az empirikus, elbeszélői osztályozásokban, noha megjelölik az esetek többségében személyekre lebontva a pozíciók-státusok körét, az elitbesorolások többsége nem a pozícióstátussal azonosított, hanem a személyek azon csoportjával, akik a különböző tevékenységi területeken ténylegesen is kezdeményezésben és kivitelezésben elől járnak. Az elbeszélői besorolásban, tehát a pozíció-státus mindaddig nem képezi kritériumát a besorolásnak, amíg nem társul tényleges, valóságos teljesítménnyel. Ez pedig azt jelenti, hogy a pozicionális-strukturális séma alkalmazása okozta nehézségek esetünkben áthidalhatók, ha az összes pozíció-státus szegmenst egyazon elitkategóriába vonjuk, ami ellentmondana az elbeszélői

¹³⁴ Clifford-Vaughen számára Franciaország a példa erre a szétválasztásra, amely 1789-es forradalom ideológiai és politikai következménye, ez akadályozta meg egy stabil politikai elit kialakulását és széles körben való elismertségét (lásd. Clifford-Vaughen 1960:328.)

besorolások szempontjainak. Vagy pedig, korábbi eljárásunkat követve, csak azoknak a személyeknek a csoportja kerül a pozíció-státus kategóriába, amelyek az elbeszélők megítélése szerint is tényleges teljesítményt mutatnak fel a közügyek feladatellátásban. Az elbeszélői képzettársításban a pozíció-státus és a teljesítmény nem mindig fedik egymást.¹³⁵ Hasonló a helyzet a hatalmi elitek terminusában vizsgált csoport esetében is.

A hatalmi elit a másik leginkább elterjedt osztályozási szempont, azon az előfeltevésen alapszik, miszerint az elit természetéből adódik a hatalomorientált beállítódás, illetve minden egyes társadalmi szereplő másokkal való interakciójában vagy intézményes eszközök bevonásával maximalizálni akarja az eredmények értékét (*value outcomes*).¹³⁶

A kérdés az, hogy vajon ez az orientációs szempont a helyi társadalmak körülményei között is alkalmazható-e. Más szóval a helyi társadalom intézményes eszközeivel rendelkező pozíció-státus elitjei a hatalmi elitek fogalmába vonhatók vagy sem. Pontosabban a helyi hatalom modellje egy az egyben a makrostruktúra hatalmi modelljének leképződése vagy pedig a funkciók léptékarányainak különbségei okán is módosulást mutat. Feltehetően Ch. W. Mills is tézisé – a politikai, gazdasági és katonai elitek szolidaritása a kormányzatban, hatalmi elitek jellemzője – helyi kisvárosi társadalomra, a mikro- és makrostruktúra különbségeinek belátása miatt, nem tartotta használhatónak. Pareto, noha a tulajdonképpeni elitnek a politikai elitet jelölte meg, mégis a többes számot használta, ami a hatalom fogalmának kétértelműségével indokolható. Lehetséges – F. Chazel javaslat alapján – egy olyan megközelítése a fogalomnak, mely a kétértelműséget azzal oldja fel, hogy különbséget tesz kapcsolati (*relacionális*) és *szubsztanciális* hatalom között.¹³⁷ A megkülönböztetés más terminusokban kifejezve azonosnak tekinthető Laswell *aktuális* és *potenciális* hatalom fogalmaival.¹³⁸ A helyi társadalom kontextusában ezen javaslatok alkalmazása azt előfeltételezi, hogy a politikai elitek két csoportját különböztessük meg, az egyik az, ame-

¹³⁵ Napjainkban nem annyira az elitek összetétele körül folyik a vita a nyugati szakirodalomban, mint az elitek tevékenységéről és kötelességeiről. Térségünkben, és így nálunk is, a rendszerváltoztatás körül mind a mai napig felmerülő kérdések megválaszolása miatt, továbbra is prioritást képez az elitek összetételének és rekrutációjának problémája, ami összefüggést mutat a hatékonysággal és kötelességgel is, továbbá a politikai-gazdasági-kulturális stb. váltás milyenségének, minőségének kérdésével.

¹³⁶ Lasswell, H. D. 1965. In: Lasswell H. D. – Lerner, D., 8. idézi: Huther-Coenen 2007:145–146.).

¹³⁷ Chazel, F, 1998. „Puterea”. In: R. Boudon (ed.), 220–248.

¹³⁸ Lasswell, H. D. 1965. In: Lasswell H. D. – Lerner, D., 8. idézi: Huther-Coenen 2007:145–146.).

lyik a tényleges hatalmat (választás, kinevezés által) gyakorolja, hatalmon van (szubsztanciális, aktuális), a másik pedig az, amelyik ellenzékben van (relacionális, potenciális). Más szóval a relacionális (potenciális) és szubsztanciális (aktuális) hatalom megkülönböztetése a szervezett cselekvési típusok formális és informális mechanizmusaira utalnak. Az elbeszélői elitbesorolásokban markánsan a szubsztanciális (aktuális) hatalom, vagyis a helyi hatalmat ténylegesen gyakorló politikai elit képviselői jelennek meg, ritkább esetben a relacionális (potenciális), a politikai ellenzék képviselői, ha igen akkor esetenként a nem-elittel azonosítják tagjaikat. A helyi hatalom gyakorló és ellenzéke megkülönböztetés élesebb kontúrokkal a strukturálisan is tagoltabb települések (kisváros, nagyobb községek) elbeszélői érintik, ott is akkor, ha az elbeszélő számára emlékezetre méltó konfliktusok voltak köztük; vagy pedig markánsan leképződnek és folyamatos napirenden tartják helyi szinten is az országos pártok közötti érdekellentétek. A konfliktusok az ilyen és hasonló leképződése ellenére, amelyek pártideológiák köntösbe bújtatott haszonelvű érdekeket álcáznak, mégis azt kell látnunk, hogy az elbeszélői megnyilatkozásokban a helyi hatalom és a pozíció-státus birtokosai között nem vonnak határt, az esetek többségében összemoszák őket. Ebben nincs semmi különös, hiszen a helyi társadalom világában tapasztalatilag a különbségtevéseket számos tényező befolyásolja, így például a személyes kapcsolatok, a személyközi viszonyok mindennapisága, a rokonság, baráti körök, gyermekkori emlékek stb., amelyek elrejtik, tompítják a hatalom, a pozíció-státus generálta társadalmi távolságokat. Az elbeszélői azonosítások rávetítése a helyi (politikai), hatalmi elitre nem igényel különösebb adaptációs és/vagy tranzitív eljárást.

Ezzel szemben Jaeggi ötös sémájának utolsó eleme, a reprezentáció/funkció elitje kapcsán merülnek fel nehézségek, amelynek fogalma feladatellátás értelmében meghatározott. A kérdés, hogy milyen feladatellátásról van szó. Maga a feladatellátás kifejezés, első látásra azt feltételezi, hogy valakinek/valakiknek az akaratát, utasításait teljesítik, tehát nem önállóan kezdeményező személyek csoportjáról van szó. Közelebbről, és ez a lényeges, pontosítani kell, hogy milyen feladatellátását várják el tőlük: adminisztratív, kulturális, vallási, politikai, vagy pedig egészen speciális feladatokról van szó? Ha egy hatalmi, vagy pozicionális – státus személyek/csoportok látens/manifeszt akaratát, szándékait öntik koherens formába és valósítják meg, s ezzel mintegy reprezentálják, megjelenítik, képviselik nemcsak önmagukat, hanem akiket kiszolgálnak, akkor ebbe a kategóriába egyaránt bevonhatók az értékhordozó s a teljesítmény alapú elitek. Mert mindegyik

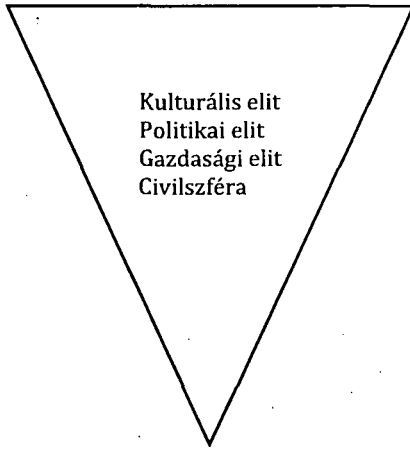
utilitarista vagy érzelmi alapon¹³⁹ lényegében a helyi hatalmi elitet szolgálja ki, azt reprezentálja, képviseli a különböző tevékenységi területeken. Ebben az értelemben a helyi elitek többségét, mint látni fogjuk, több irányba figyelő, alkalmazkodó magatartás/viselkedés jellemzi. Ez érvényes a helyi hatalmi csúcsra is, ők sem önállóak, nemcsak önmagukat képviselik, hanem az alattuk és fölöttük lévőköt (választók, falustársak, állam, párt) is. Más szóval reprezentálniuk kell a lokális érdekeket választóik előtt, s alkalmazniuk kell a fölöttes hierarchiák érdekeit helyi szinten, miközben személyüket is meg kell jeleníteniük.

Kétségtelen, az elitek itt és az előbb ismertetett csoportjait hatalomorientálnak tekinthetjük, nehéz ugyanis olyan helyi elitcsoportot tapasztalatilag is regisztrálni, amely semleges volna, illetve ne képviselné önmagán kívül valamilyen más társadalmi csoport, réteg, (fölöttes) párt, ideológia érdekeit is, amelynek a nevében hatalmat gyakorolja, illetve annak akaratát, szándékait kivitelezzi. Teheti ezt nyilvános vagy látens módon, azonban társadalmi legitimitása, presztízse stb. nemcsak a hierarchiában, a hatalomban, a pozícióban fölötte lévők kiszolgálásából származik, hanem abból a tágabb közösségi/társadalmi körből, amelyben az előbbiek szándékait megvalósítják. Az adott közösségi/társadalmi közegben ítélik meg teljesítmény és/vagy értékhordozó tevékenységük milyenségét, még akkor is, ha rekrutációjuk és szelekciójuk fölöttes hatalmi – pozicionális döntéshozók kezében van.

Az elmondottak azonban még nem válaszolták meg azt a kérdést, hogy az elbeszélőink elitbesorolásaiban a személyek és csoportok melyik körére alkalmazható a reprezentáció/funkció szerinti azonosítás. Elméletileg feltételezhetjük, hogy ha a helyi elitek összes szegmensei a lokális társadalomban lényegében a különböző területeken végzett feladatellátásukkal (funkció) valakit vagy valamit képviselnek (reprezentáció), akkor ebbe a kategóriába mindazok bevonhatók, akik közfeladatokat látnak el, illetve a helyi közpolitika szereplői. A kérdést tovább lehet bonyolítani, ha az iránt érdeklődünk, hogy konkrétan kit, kiket és mit, milyen érdekeket képviselnek. Első látásra kézenfekvő válasz lehet, hogy a helyi társadalom érdekeit képviselik. Tényleg így is van ez, vagy pedig a helyi érdekekre való hivatkozás csupán álcája a személyes és csoportos érdekeknek? Az elbeszélésekben ezekre a feltételezésekre csak utalásszerű töredékeket találunk, noha jól be lehetett volna illeszteni a relációs és szubsztanciális hatalom közötti viszony vizsgálatába, s ezzel láthatóvá lehetett volna tenni a reprezentációk mögöttes személyes és csoportos motivációit. Mindazonáltal a tapasztalati, tehát az em-

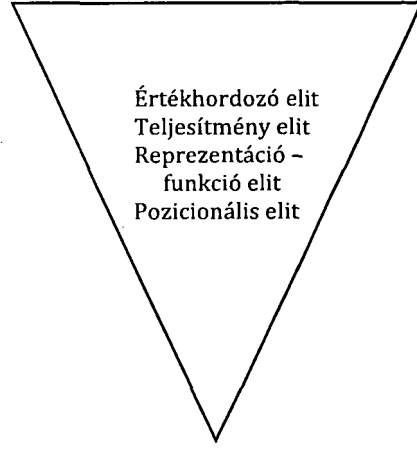
¹³⁹ Schluchter, W. 1963. In: Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie. Vol. 15., 233–256. idézi: Huther-Coenen 2007:146.)

pirikus elbeszélői fogalomalkotás és definíciók a közpolitika nem minden szereplőjét azonosítják a hatalom, a pozíció-státus helyi „kiválósággal”. A helyi „kiválóságokat”, mint láthattuk (4. ábra és 5. ábra), másként rangsorolják, egyszerűen azért, mert értékvonatkozataik nem mindig azonosak az elméleti sémák osztályozási előfeltevéseivel.

6. ábra

Az elbeszélői rangsorolás (elit-hierarchia) a parsonsi és a Jaeggi sémákra vetítve.

7. ábra

(Forrás: Saját szerkesztés)

A fordított piramis mindkét modellje, a fentebb elmondottak alapján, viszonylag jól jeleníti meg az elbeszélői elitbesorolás szegmentális hierarchiáját a helyi társadalom kontextusában. Mindkét modellben a hierarchia csúcsára az elbeszélők a kulturális, illetve az értékhordozó elitet rangsorolták. A parsonsi modellre vetítve az elbeszélői rangsorolást – láthatóan – a politikai elit a második helyen azonosított, ezzel szemben a Jaeggi sémájában, ha a politikai elitet összevontan a státus és hatalmi elitekkel azonosítjuk, akkor az utolsó helyre kerül, míg a második helyet a teljesítményalapú elitszegmens foglalja el. A gazdasági elitbesorolás a parsonsi modellben a harmadik, a Jaeggi sémájában szinte azonosíthatatlanul beleolvad a hatalmi-pozicionális szegmensbe, de a teljesítmény alapú kategóriába sem sorolható, mivel az elbeszélői ítéletalkotásban az értékvonatkoztatás hangsúlyosan nem a gazdagsághoz rendelt, hanem a teljesítmény közösségi (társadalmi)-kulturális szférájához. Az elbeszélői elithierarchiáknak a két modellre való rávetítése, s az így nyert fordított piramis modell nem tekinthető „abszolút” bizonyosságnak, csupán az elbeszélői szubjektív ítéletalkotás változatáról van szó,

amely jelez bizonyos megfontolandó tendenciákat. Ennek ellenére, a szubjektív azonosításokból származó elitbesorolások rávetíthetők a különböző egyéb elméleti osztályozási sémákra, s ez által láthatóvá tehetik az osztályozásnak egy másik orientációjú sémáját, amelynek alapját képezhetik például az egyéni s a társas tapasztalatok, képzetek valamint a helyi társadalmat érintő kívülről jövő hatások kombinációi, s ezek befolyása a lokális elitekről alkotott empirikus fogalomalkalmazásokra, fogalomalkotásokra és definíciókra.

3. Elbeszélői fogalomalkalmazás és definíciók

Az elméleti osztályozási sémákra rávetített empirikus elbeszélői elitbesorolások – mint láttuk – a teljesítményen alapuló, az értékhordező, a hatalmi, pozíció és funkció mentén történő csoportosításokat teszik lehetővé, tehát a parsonsi és Jaeggi-féle modell egyfajta hibridjét. Viszont ezen jellemzők mentén történt elitbesorolások sem egyértelműek, mivel folyamatosan átfedik egymást, további kombinációk bevezetésére adhatnak lehetőséget. A parsonsi rendszerelméletnek az elitek osztályozására átvitt pozicionális-strukturális modellje, kétségtelen, a legegyszerűbb és a leginkább összhangba hozható az elbeszélőink elitbesorolásaival. Jaeggi modelljének alkalmazása alternatív és kísérleti jelegű volt, azonban a parsonsi statikusnak mondható modellel szemben felhívja a figyelmet bizonyos tranzitív folyamatokra, amelyet a helyi társadalomépítés fogalmával jelölhetünk meg. A tranzitivitás itt nem azt jelenti, hogy az egyik pozíció átvihető a másikra, noha ez is tapasztalható, hanem a feladatellátás, a funkciók átvitelére is utal. Ismételten hangsúlyoznunk kell, hogy a szóban forgó elméleti osztályozási sémák/modellek elitdefiníciói és -fogalmai makrostrukturális jellemzők mentén kidolgozottak, ezért a lokális társadalmak rétegződési, mobilitási viszonyaira fenntartásokkal alkalmazhatók, viszont ez nem jelenti azt, hogy teljességgel mellőzhetőek. Ugyanis egyfajta leképződése tapasztalható a makrostrukturális mintáknak lokális szinten, ami érthető, hiszen a helyi társadalmak a nagyobb léptékű formációkba integráltak, a köztük lévő különbségek a hierarchiák komplexitásának eltérő léptékarányaiból származtathatók. A kicsik nem egyszerűen utánozzák a nagyokat, hanem a modern állam-szervezet területi felépítésének szerkezete, azzal járó sokrétű gazdasági, politikai, közigazgatási, kulturális stb. feladat eleve behatárolja a helyi társadalomban élők pozicionális-strukturális elhelyezkedését. A helyi társadalmak mozgásterének behatárolt volta, illetve az adott társadalmi rendszertől való függősége megjelenik az elitekről szóló elbeszélői megnyilatkozások fogalomkészletében, dolgok meghatározásában, a társalgási formák

nyelvezetében, a közösségi rituálék szimbólumaiban stb. Mindez nem azt jelenti, hogy helyi szintre egyszerűen leképződnek az országos minták, hanem azt jelenti, hogy ezektől akkor sem lehet elvonatkoztatni, amikor helyi partikularitások megismerését az adott településen élők elbeszéléséből próbáljuk kibetűzni. Ez pedig azt a belátásunkat erősíti, hogy úgy közelítsünk a helyi társadalomhoz, ahogyan helyi elbeszélők azt látják, illetve láttatják.

Az elbeszélői elitbesorolásoknak a rávetítése a parsonsi és jaeggi modellre – mint láttuk – ezt a szubjektív nézőpontot tekintette irányadónak, s az így nyert rangsorok a helyi elithierarchiák átrendeződését mutatják. Elbeszélőink megítélése, noha nem igazodott az elméleti konstrukciók sémáihoz, viszont tartalmazza annak legtöbb elemét. Ami lehetővé teheti a helyi elithierarchiák egy szintetizáló sémájának felvázolását, amely magába foglalja az elbeszélői fogalomalkalmazás, fogalomalkotás és definíciók azon elemeit, amelyek az elméleti osztályozási (Parsons, Jaeggi) sémák elemeivel többé kevésbé összhangban vannak, vagy értelemtulajdonításuk alapján összhangba hozhatók. Ennek lehetősége adott, ha a fogalom tartalmára, illetve az elbeszélőink által használt fogalmak jelentéstartalmára összpontosítunk, s az elit fogalmát személyekre vonatkoztatjuk, így az értelmezést képességbeli, hatalmi, pozicionális-strukturális feltételekhez kapcsoljuk. Más szóval az elbeszélői besorolást ki kell egészítenünk az elbeszélői fogalomalkalmazással és -alkotással s a definíciókkal ahhoz, hogy az így láthatóvá tett narratív osztályozási modellt az azonosságok és különbségek mentén össze tudjuk vetni elméleti elitbesorolások osztályozási szempontjaival. Ez mintegy előfeltétele a megértő-értelmezői eljárás bevezetésének. Látnunk kell, hogy egy hármas, egymást feltételező, de különböző értelmezési horizontokkal van dolgunk: egyfelől ott vannak elbeszélők értelmezései (fogalom, definíció), másfelől pedig az elméleti konstrukciók, mindkettővel szemben pedig ott van a kutatói megértő-értelmezés. Az interpretációknak ez az egymásra, illetve egymás mellé helyezése, pontosabban egymásba ágyazása az alkalmazást szolgálja, amely a különböző értelmezési horizontok összevonásra tesz kísérletet. S ezzel a megértés-értelmezés nem lezárt, hiszen ugyanazt a dolgot mindig másképpen értjük-értelmezzük, ami azt is jelenti, hogy további értelmezésekre nyitunk rést. A mi esetünkben az elsődleges cél az, hogy az elbeszélői besorolásokhoz kapcsolódó véleményeket/értéktételeket és azok értelmezéseit illetve motivációit láthatóvá tegyünk, és próbáljuk a magunk értelmezési horizontjába vonni.

Fontos hangsúlyoznunk, hogy elbeszélőink – noha elitidentifikációik, fogalomértelmezéseik, definícióik összhangba hozhatók a szakirodalom osztályozási sémáinak többségével – mégsem elméleti teoretikusok, hanem környezetük megfigyelői, s az így szerzett tapasztalataik azonban nem tekint-

hetők csupán egyedi, személyes leüledésnek, hanem számos személyközi és egyéb tényező által befolyásolt (tömegmédia, véleménycserék, pletyka stb.). A környezetükről alkotott véleményeik, ítéleteik többnyire a „szubjektív igazság” tartományában mozognak. A tárgyak, személyek, csoportok azonosítását és a köztük lévő különbségeket kontextualizálják, történetekbe ágyazzák, s ezáltal minduntalan bevonnak elbeszéléseikbe más személyeket, dolgokat, eseményepizódokat, amelyekkel emlékezetük szerint közvetlen vagy közvetett kapcsolatban álltak. A személyes, közvetlen kapcsolataik többnyire összhangban vannak a helyi közvélekedéssel, és ritkábbak azok az ítéletek/vélemények, amelyek eltérnek a helyi közállapotokról alkotott többségi nézőponttól.

Az elméleti osztályozási sémáktól némileg eltekintve az elbeszélők elit-identifikációinak fogalmilag lehetséges egy szűkebb és egy tágabb értelemben vett csoportosítása. Mindkettő ismertetőjegye, hogy az elbeszélő ítélete/véleménye tevékenység/teljesítmény alapú orientációt követ, és csak szórványosan utalnak a személyiségjellemzőkre. Egyik sem problémamentes, ugyanis az elbeszélők a hatalom, a funkció, a pozíció, a státus mentén ritkán tesznek különbséget, ugyanazon személyeket sorolják be e jellemzők egyikébe-másikába, ugyanakkor a személyes tevékenység teljesítményének mérése esetleg az intézmény, a szervezet bevonásával lehetséges, amire érthető okokból itt nincs lehetőségünk, így az elbeszélői megítélésekre kell hagyatkoznunk.¹⁴⁰ Ami pedig a személyiségjellemzőket illeti, az elbeszélői portrérajzok nem csak ritkák, hanem sablonosak is, és a személy tevékenységéhez kapcsolt értékvonatkoztatások során láthatók.

Az olvasó számára az alábbiak során nyomban feltűnhet, hogy ellentmondás van az előző fejezetben bemutatott elbeszélői elitbesorolások „statistikai” hierarchiája és az elbeszélők elitfogalmának – alkalmazása, fogalomalkotása és definíciói – narratívája között. Ez abból adódik, mint az imént jeleztük, hogy az elbeszélő ugyanazt a személyt multipozicionálisnak láttatja, vagyis az általa elitként azonosított személyeket különböző terminusok (pl. kulturális, politikai, teljesítményalapú stb.) osztályába teszi besorolhatóvá. Egy sor egyéb ellentmondással is számolnunk kell, amit a továbbiakban is igyekszünk jelezni, többségük reményeink szerint részben feloldható, vagy pedig az újabb kutatások adhatnak választ a függőben maradt kérdésekre.

¹⁴⁰ Emiatt is az interjúhalmazból az ismétlődések elkerülése végett is csak a legfrappánsabbakat idézzük, ugyanis az elbeszélők túlnyomó többsége válaszaikban egyszerűen nevet soroltak fel, azokét, akiket az adott településen az elitbe tartozónak gondolnak vagy sem.

a) Formális értelemben vett fogalomalkalmazás

Az elbeszélői fogalomalkalmazás szűk, formális értelemben tehát a nevek, pozíciók, státusok, funkciók felsorolását tartalmazza, és nem vagy csak feltételes módon indokolja meg, hogy tapasztalata szerint miért gondolja úgy, hogy az általa megjelölt személyek a helyi elitel azonosíthatók.¹⁴¹

Az egykori nomenklatura-vezető elbeszélőink esetében a leggyakoribbak a sematikus fogalomalkalmazások, változások az azonosítási sorrendben tapasztalhatók, mint például: „*a polgármester(t), az iskolaigazgató(t), meg az országgyűlési képviselő(t)*” sorolja az elitbe, vagy pedig az „*orvos(t), a tanárokat, a polgármester(t)*”. Hasonlóan egy másik elbeszélő is a „*polgármester urat*”, az „*alpolgármestert*”, az „*orvosokat*”, a „*tanárokat*” azonosítja a helyi elitel. Úgy szintén: „*Helyi elitbe tartozónak vélem: a polgármestert, a doktornőt, az iskola igazgatót. (Több nem jut eszembe.)*” A másik elbeszélő szűkszavúbb, és két kategóriára szűkíti az elitazonosítást: „*Polgármester, vállalkozók, mást nem tudok.*”

Az elitfogalom alkalmazását az azonosítások jelzik, vagyis konkrétan kikkel identifikálják az elit kifejezést, ilyen értelemben az elbeszélők többsége az imént idézett sémákban jeleníti meg, hogy kire/kikre gondol. Emellett – mint alább látni fogjuk – egy sor olyan fogalomalkalmazás van, amely a terminust nemcsak egyes számban, hanem többes számban, a személyek csoportjára vonatkoztatja, és értékítéletet, illetve néhány jelző erejéig véleményt is kapcsol hozzá, amelyek többsége nem ellentmondásmentes.¹⁴² Felváltva hol csoporttal, hol személlyel azonosítják helyi elitet, amikor azt mondják:

„Hát szerintem a polgármester is, [...] tulajdonképpen képviselőtestület tagjai mind fontos szerepet játszottak. Y. a politikában is részt vett, de aktívan az egyházközségi tagok is voltak [feleségével], tehát vezetők.” Vagy pedig: *„Akik az önkormányzatban ülnek, főleg a polgármestert. Hát a polgármester, az alpolgármester, a jegyző, az orvosok, majd mindenki.”*

¹⁴¹ Az elit terminus az elbeszélők részéről nem jelentett különösebb értelmezési nehézséget, általában a vezetőkkel, a főnökökkel azonosították. Az elitfogalom elbeszélőink értelmezésében azokra a személyekre vonatkoztatott, akik az adott tevékenységi területen kiemelkednek a többiek közül, illetve jobban láthatók.

¹⁴² Mivel nem vagyunk pszichoanalitikusok, és nem egyetlen személy elbeszélése vizsgálódásunk tárgya, hanem tucatnyi, így csak a nagyon kirívóan ellentmondásos esetekben tesszünk ilyen és hasonló megjegyzéseket, egyébként zárójelbe tesszük őket.

„Aki a legtöbbet tett Mórahalomért, az a polgármester. Tulajdonképpen ő is úgy tudott, hogy elismeri a nép. A testületi tagokból egy párat tudnék kiemelni, akik tényleg segítőkészek, minden tag, mindegyik érti a munkáját.”

„Hát itten akik a falu érdekében tettek, az szerintem a polgármester. Más nem nagyon van szerintem, aki a falu érdekét viszi, képviseli, énnekem ez a véleményem.”

Számukra szinte evidencia erejével bír az a tapasztalatuk, hogy mindig, mindenkor és minden területen voltak vezetők, ezekben a véleményekben a szokásminták, a személyközi viszonyok élményeinek és tapasztalatainak keveredése érzékelhető:

„Hát, nem azt mondom, hogy sajnós, de kis embör nincs köztük egy sem. Mind egy részük iparos, akiknek jobban mönt, meg kertész, akinek megint jobban mönt, meg orvos is van köztük. Ők szerintem tudják a polgármestert befolyásolni olyan irányba, hogy ha őnekik van egy jó elképzelésük, akko biztos, hogy a polgármester aztat figyelembe veszi, vagy megfontolja, vagy megbeszéli a többiekkel.”

„Hát, mondjuk van ami köszönhető a polgármesternek, a szomszédomnak, az régebben, tehát előtte még tanácselnök volt, egyturnusú tanácselnök, aztán polgármester lett, azért ő sokat tett a gázvezetésért [...] Sokszor szidták, aztán nem szidták. Akkor különböző építkezések, kultúrház, tehát ő kezdeményez, az más kérdés, hogy nem ő szavaz, de hát azért valahol csak ő. Van itt egy pár vállalkozó, akik szintén azért hozzájárultak, mert rendszerváltozás után valahogy itt a környékben, ebben a kis faluban [Öttömös] volt legtöbb gépkocsivezető-vállalkozó, vagy 5-6 darab, abból még azt hiszem, hogy 3 most is él. Valamilyen szinten azért csak hozzájárultak a falu fejlődéséhez. Hát úgy személy szerint külön kiemelni nem [tudok], a maga módján mindenkit. Olyannyira kiugrót nem tudok, , tehát inkább úgy jellemezném, hogy olyan viszsza húzó nem igen van. Hát van azért minden faluban 1-2 hát olyan, de hát mint szokták mondani családban is van rosszabb is, jobb is, úgy kerek a család, és akkor ez a falu is így van [...]”

„Hát, nyilván a háziorvosokat, pedagógusokat, polgármester, plébános úr nagyon sokat tesz a községért. Aszfaltozta a temetőbe az utakat, kerítést csináltatott. Nagyon szépen rendbe hozta a temetőt.”

„Mióta a mostani polgármester, átvette a helység vezetését, azóta nagyon sokat haladtunk előre, szét kell nézni, látványos eredményei vannak, nagyon elégedett vagyok vele.”

Az elitfogalom alkalmazásának ezek a módjai szubjektívnek tekinthetők, hiszen a vélemények bizonyos személyes elvárások mentén fogalmazódnak meg, amelyeket befolyásolnak a szemtől-szemben, dialogikus helyzetekben felépített hétköznapi, alkalmi személyes kapcsolatok is. A környezetük tárgyi világának változását a kézzelfogható, látható dolgok megnevezésével jelzik, amelyeknek a megítélése az elbeszélők részéről pozitív-negatív ellentétpárok mentén kategorizált, és jórészt összehasonlításokban (például a szomszédos településhez viszonyítva) fogalmazódnak meg. Ugyanakkor látnunk kell, hogy azok az elbeszélőink, akik a régi nomenklátúra tagjai voltak, a jelenlegi helyi hatalmi elit csúcsát szinte egylényegűnek láttatják az adott településsel, vagyis nem a közösség, hanem az adott személy épít(tet), fejleszt(tet), javít(tat). Bizonyos értelemben ez azt is jelentheti, hogy az elbeszélő olyasfajta „közvéleményt” tolmácsol, miszerint az, illetve azok, aki/akik a helyi elitfogalmába vont, minden helyi teljesítmény kezdeményezői és kivitelezői, akárcsak az ő idejében. Ez pedig nemcsak arra utal, hogy személy szerint azt tartja a dolgok rendjének, ha a helyi társadalomban egyes személyek, vagy a személyek szűk köre a „közpolitika” meghatározója, a többség passzívan követi, tudomásul veszi döntéseiket, megfigyeli azokat, hanem arra is, hogy ebben a tekintetben sok változás a korábbihoz képest nem történt. Az alábbi néhány – szintén a régi vezetők közül való – elbeszélői megnyilatkozás igazolhatja az iménti általánosítást. Például a helyi elitbe tartozónak tartja: „*a polgármestert. Elég sokat fejlődött a falu. Utakat javított, építtetett. A képviselőket, az orvosokat, azok is nagyon aktívak mindenben.*”

„*Személy szerint? Hát megemlíthetem a mostani polgármestert, ő még a tanácsrendszerben is volt tanácselnök, meg most azóta is ő viszi az ügyeket. Viszonylag elégedettek voltunk a munkájával, meg most is. Meg sokat tett a faluért, főleg a temető rendbetartásáért. Meg a [helyi] plébános, aki már most nyolcvannégy éves, de most is nagyon aktív, meg sokat tett érte. Hát voltak itt még persze, akik sokat tettek... De különösebben nem vagyunk azért megelégedve a környező településekhez [képest a község] a fejlődésével. Lehetne jobb is. Hát ott van [a szomszéd község], mi volt, és mivé lett.*”

Az ítélet/véleményalkotás indoka az esetek többségében a személyhez, személyekhez kapcsolt elismertség, a látható, tapasztalható teljesítmény, pontosabban a korábbi és jelenlegi életút párhuzamba állítása. Ez nemcsak arra is utal, hogy mit tekintenek fontosnak a közösségi munkák közül, mi az a tevékenység, ami megítélésük szerint egyaránt fontos a közösség és a közösséget alkotó személyek számára, hanem arra is, ahogyan kombinálódnak az ítéletekben, a véleményekben a szubjektív, egykori baráti, kollegiális és

egyéb társas viszonyok. Nem jelent eltérést ettől az sem, amikor az elbeszélő a megfigyelő helyzetéből, mondhatni a helyi szokás (rég) rutinja szerint alkot ítéletet/véleményt az egykori vezető kollégákról, ami azt is láthatóvá teszi, hogy a régi körből ki, milyen pozícióba került a rendszerváltást követően.

„Hát így a baráti körből, egyik része képviselő, a másik nem, [...] falugazdász, [...] [volt] tsz elnök, [most] távforgalmazással foglalkozik, felesége képviselő, aztán a polgármester, [...] alpolgármester, [...] kit említsek, szerintem elég.”

„A polgármestert, X. képviselőt, a polgárörököt is nagyon becsülöm, mert minden pénz nélkül teszik a munkájukat. De a legtöbben csak annyit tesznek, amennyit muszáj, amíg a munkaidejük tart.”

Figyelve az elbeszélői megítélések, vélemények kevésbé polarizált, képlekeny minőségére, mégis az elbeszélésekből az elitfogalom alkalmazásának egy kettős sémája körvonalazódik: az egyiket tekinthetjük szokásszerűnek (hagyományosnak), kevésbé differenciálónak, formálisnak, a másikat pedig aktualizálónak, differenciálónak vagy éppen szubsztanciálisnak (a Laswell által használt értelemben.) Az előbbi általában a régi nomenklátúra, az utóbbi inkább az új elit tagjainak elbeszélőire jellemző.

„Nem szeretnék neveket megemlíteni – mondja az új elit egyik tagja –, de van egy 8–10 olyan ember, akikkel szívesen találkozok, elbeszélgetek velük, felnézek rájuk, mert bizonyos esetekben nagyon jó ötleteik vannak, ez szakmai téren. Politikai síkon a város jelenlegi vezetőségét nagyra tartom.”

„A polgármester azért elég sok dolgot véghezvitt, a '98 előtti állapotokat persze csak papírból ismerhetem, de mindenki azt mondja, hogy hatalmas változások következtek be. Szerintem nem véletlen, hogy ez már a második ciklusa. Persze vannak olyan emberek, akik pont az ellenkezőjét fűjják ennek, de hát ez mindig így működik.”

„Hát kérlek szépen, én nem tudom, most egy 10–15 éve maga a tanács vagy a Polgármesteri Hivatal, mert mondom, voltam izé, tanácstag is. [...] Maga a képviselőtestület, [...] azt lehet mondani, hogy van egy 20–30 fős létszám, aki úgymond benne van mindenben. [...] Hát így a baráti körből, egyik része képviselő, a másik nem, [...]”

„A polgármester asszonyt, a művelődésház-igazgatót. Hát, többnyire azért a fő beosztású embereket sorolom oda, mert hogy őket szokták általában, civil szervezetek vezetőit, ide sorolni.”

„Az az igazság, hogy a mostani tanárokat én nem ismerem. Sokan vannak a régiek, akik nagyon gyerekszeretők voltak [...] De a fiatalokról csak hallok, hogy van aki nagyon jó, vagy van olyan aki rossz. Hát, [a] doktor úr nagyon jó, és nagyon sokan mondták, hogy jól ellátták. Szerintem hat sokat az emberekre. A plébános úr, hát az is tündér ember. Lelkiekben nagyon karbantartja az embereket, annyira tükrözi az élet minden okát-fokát. Külön megköszönte az iskolakezdésnél is a szülőknek [a fáradozásukat], hogy mennyibe kerül most egy beiratkozás, meg nevelés, és elvárná, hogy a továbbiakban is ez a családi nevelés maradjon meg. Ő is szinte pótolhatatlan ember [...] Hát a polgármester, az iskolaigazgató, meg a doktor úr ugye.”

A megnyilatkozásokban szórványosan, tehát nem következetesen, előfordul, hogy az elitfogalom alkalmazása – besorolási/azonosítási sorrend – nem személyekre utal, hanem testületekre, hogy aztán nyomban személyeket jelöljön meg, akiket foglalkozásuk, funkciójuk, pozíciójuk, státusuk miatt tart elitbe vonhatónak. Az új elit egyik tagja, meg is indokolja, hogy miért gondolja így:

„Attól függ az elit szó alatt mit értünk. Pejoratív vagy más szemszögből kérdezi? Én kit tekintek annak? Hmm. Hát nem tudom, nekem maga ez a szó nem tetszik, hogy elit, és ebből következően én nem is mondanék senkit. Mert nekem nem szimpatikus szó. [Szünet] Nem tudom, én azt hiszem, hogy van egy bizonyos fokú politikai elit, tehát ez a, képviselők és a polgármester, a képviselők, a pártvezetők. És nyilván a munkájukból adódóan, én úgy gondolom, hogy az orvosok, a pedagógusok, az óvónők. Azok, akik valamilyen szinten emberekkel foglalkoznak, és úgymond egy picit magasabb iskolai végzettséggel rendelkeznek.”

Van eset, amikor az egykori vezetők közül valók, a kérdésre kérdéssel válaszolnak, ezzel mintegy pontosítást várnak el, ugyanakkor az új elitet értékvonatkozások mentén azonosítják:

„Politikai elit, vagy akinek annyi pénze van, vagy milyen elit?”

Hát figyelj, eleve a képviselő testület, az egyértelmű, ők azok akik, hát nem véletlen választották meg őket. Aki nagyon fontos számukra, az a doktor. Gondolom, hát nem véletlen. Ő azért meghatározó személyiség itt. Aztán ki tudja kinek ki, de ezek biztos, tehát ez a hét-nyolc ember ők nagyon. Mondjuk lehet, hogy az iskola igazgatót is odamondanám esetleg, tehát az ilyen nagyobb létesítményeknek a főnökei valahol. Ebből mondjuk kiesik a doki, de ...hát hozzá kötődünk, de nagyon.”

„Magához az elithez tartozik elsősorban a város első embere, a polgármester. Ahhoz nem fér kétség. A különböző intézményvezetők szintén ide tartoznak. A képviselőtestületet nem igazán lehet idesorolni, Függetlenül attól, hogy ők képviselik a város vezetését és döntenek fontos dolgokban. De ez az én személyes meggyőződése és véleményem. Szerintem az, hogy valaki képviselő, jelent bizonyos kötelességeket és elkötelezettséget.”

A szűk értelemben vett narratív fogalomalkalmazás, tehát kit/kiket azonosítanak a helyi elittel, elitekkel kiigazítja az elméleti modellekre (Parsons, Jaeggi) rávetített statisztikai besorolásból adódó elithierarchiát (lásd: 6. és 7. ábra.). Az azonosításaik kritériuma valamilyen konkrét tevékenységben elért teljesítmény, ami egyben strukturálja is a helyi eliteket, kijelöli értékezonosságokat és különbségeket, mindez pedig némi megszorítással a helyi elitekbe vont személyek közötti presztízshierarchiákra is utal. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy a régi nomenklátúra-vezetők fogalomalkalmazásában leginkább az orvosokat, a papot, az egykori baráti körből ma is aktívakat, pozícióban lévőket azonosítják az elittel. Ennek úgy tűnik nem annyira ideológiai vagy egyéb más indoka van, mint inkább biológiai: az időskor.

Az új elit, jellemző módon, tájékozottabb, következképpen fogalomalkalmazása és azonosításai is pontosabbak, viszont nem nagyon látnak különbséget a stratégiai helyi hatalmi elit és annak határozatait, rendelkezéseit végrehajtók csoportja között.

„Most, hogy a politikai elit kicsoda, hát nyilván, hogy egy kistelepülésen [ez egy 5500 fős település] az önkormányzat az, ami irányítja a település életét. Az a 13 fős testület plusz a polgármester, a jegyző. Elsősorban ugye ők határozzák meg a város életét. Tehát a politikai elit egy része maga az irányító testület, az önkormányzat. Nevezhetjük annak, mert mi más, ha nem az. Egy Mórahalomnál kisebb településnél még jobban előtérbe kerül, mert nyilvánvaló, hogy ott még kevesebb a számottevő elit. Hát, hogy itt kik az elitek? Nyilvánvalóan az önkormányzatnál dolgozók, az önkormányzatot segítő, akik ugye kiveszik a részüket a város, a falu építéséből, akár anyagilag, akár azzal, hogy párt tagok, akár azzal, hogy képviseli magát, Mórhalmon esetleg egy másik településen. Aki magának érzi, fontos neki, hogy Mórahalmon milyen házak legyenek, milyenre kell hogy szépüljön.”

A helyi hatalmi (politikai) elit, a polgármesterek, az önkormányzati testület, illetve a testület néhány tagja az elbeszélők fogalomalkalmazási és azonosítási sorrendjében elsőként vannak megemlítve. Ugyanakkor azt is látnunk kell, hogy több esetben az elbeszélők a helyi hatalmi elit képviselőivel azonos értékskálára helyezik tevékenységük fontosságát alapján az in-

tézményvezetőket (iskola-, művelődésház-igazgatót), vagyis a diplomásokat (orvosok, pedagógusok, papok) és a vállalkozókat. Befolyásolási képességet tulajdonítanak ennek a csoportnak, ami nincs ellentmondásban, legalábbis elméletileg, a köztük feltételezhető pozicionális-funkcionális és státuskülönbségekkel. Az elbeszélők tapasztalata valóságosabb, mint az ilyen és hasonló elméleti előfeltevések, ők ugyanis jól érzékelik a személyes kapcsolati hálók szerepét a helyi érdekcsoport(ok) együttműködésének kikényszerítésében. Nem véletlen, hogy a házon belül lévő, közvetlen résztvevő megfigyelők számára a helyi elitek közötti pozicionális-funkcionális különbségek többnyire elmosódnak. Ami azzal is magyarázható, hogy ritka kivétellel, az elbeszélőt magát is személyes (baráti, rokon, szomszédsági, érdekezonossági stb.) kapcsolatok fűzik a helyi kiválóságok egyikéhez-másikához. Jól érzékelhető a viszony a vállalkozók esetében, akiket név szerint említnek, s akik (Üllésen, Öttömösön, Rösztén, Domaszéken, Mórahalmon) jó részt mezőgazdasági kis- és középvállalkozók, vagy ahhoz kapcsolódó auxiliáris tevékenységet (fuvarozás) folytatnak. Ezekben a vállalkozásokban az adott településen többnyire mindenki érintett, ez alól a helyi hatalmi elitek fogalmába vont személyek sem alkotnak kivételt, a kivétel az, ha nem integrálódtak a helyi társadalom gazdasági életébe. S ennek elsődlegesen egzisztenciális motivációi vannak, és kezdetei nem a rendszerváltozás utáni időkhöz kapcsolódnak.¹⁴³ Itt folyamatosság van, ami részben magyarázza is az elbeszélői fogalomalkalmazás belterjes, szűk kereteit. Mindennek az sem mond ellent, hogy az elbeszélők a helyi elitek azonosítási rangsorát nem a vállalkozókkal indítják, hanem rendszerint a polgármesterrel, alpolgármesterrel, az önkormányzati képviselőkkel, a diplomásokkal (orvos, pedagógus, pap). Ezzel viszont a tevékenység/teljesítmény, amely a szűk értelemben vett elbeszélői fogalomalkalmazás kritériuma, egyben kijelöli a helyi hierarchiákat, amely a köztük lévő presztízs megoszlás megjelenítése is. A hatalom és presztízs leginkább az idézett egykori vezetők megnyilvánulásaiban hangsúlyosabb, esetükben a kettő egymást fedi. Ez nem véletlen, mellest az új elit elbeszélőire is jellemző, többségük ha nem is mindig, de túlnyomó részt első helyen a helyi hatalmi elit képviselőit emeli ki (polgármestert, alpolgármestert, önkormányzati képviselőket). Tevékenységüknek tulajdonít-

¹⁴³ Lásd: Szelényi Iván hipotézisét a második gazdaság s az régi-új elit rekrutációs háttéréről. Megjegyzendő, hogy a helyi társadalom körülményei közt, a rendszerváltozás előtt nem összefonódásról beszélhetünk gazdaság és politika között, hiszen a vezetőpozíciók szintjén (párt és állami vezetők) ugyanabból a körből kerültek ki, mondhatni intézményesített volt a kettő együttjárása. Ennek ellenére egzisztenciális kényszerek is hatottak, vagyis a helyi vezetők többsége családjával egyetemben jövedelemkiegészítő, kiadáscsökkentő mezőgazdasági vagy egyéb munkát is folytatott.

ják az elért eredményeket, ilyen értelemben tevékenységüket hatékonnak ítélik. Presztízszük ezáltal megalapozott és jelentősnek is mondható, abból is látszik, hogy őket név szerint is megemlítik. Hozzájuk hasonló presztízzsel az orvos, a pap, a pedagógus s a mezőgazdasági vállalkozó bír, azonban ezek presztízse nem azonos a helyi hatalmi elitével, az ő presztízszük annak ellenére, hogy szintén tevékenység/teljesítmény alapú, mégis a kisegítő funkciók ellátásból származik, vagyis abból, hogy közreműködnek a helyi közállapotok materiális és mentális életének javításához. Mindenek van egy lokálpatrióta ihletettsége, ami nem azt jelenti, hogy érdekmentesség hatja át őket. A néhány jelzés, mint például család metaforájának alkalmazása a helyi viszonyokra – *„de hát mint szokták mondani családban is van rosszabb is; jobb is, úgy kerek a család, és akkor ez a falu is így van [...]”*, vagy pedig *„van egy 20–30 fős létszám, aki úgymond benne van mindenben”* – arra utal, hogy a helyi elit a település nagyságától függetlenül belterjes, a befolyásolás, a döntések és határozatok szűk körben történnek. Másfelől a helyi elitazonosítás szubjektív orientációja akkor is kitapintható, ha a fogalomalkalmazás narratíváinak nem kifejtett, hanem célirányos kérdésekre válaszoltak alanyaink, erre utalnak azok a megnyilatkozások, amelyek a személyes kapcsolatok (barátság, szomszédság) közelsége mentén fogalmazódnak meg. Az elitfogalom szűk értelemben vett elbeszélői alkalmazása, úgy tűnik, a paretoi fogalomhasználathoz áll közel, vagyis helyi társadalomban az elbeszélők az elit fogalmát többnyire egyes számban használják, pontosabban az elit alatt elsődlegesen helyi hatalmi (politikai) elitet értik. A többiek, a kulturális és gazdasági elit, noha befolyással, kezdeményezéssel bírnak, az elbeszélői megítélésben mégis csak auxiliáris, kisegítő, feladatellátó, reprezentáló funkciót töltenek be. Az elbeszélők megítélésében a hatalmi eliten belül, mint láthattuk, a polgármesterek szerepe kiemelt, jórészt az ő tevékenységüknek/teljesítményüknek tulajdonítják az adott település gyarapodását. A polgármestereknek (Mórahalom esetében a polgármester országgyűlési képviselő is) a helyi presztízshierarchiában elfoglalt elsőbbsége nem egyszerűen teljesítmény alapú legitimitásuk minőségére utal – noha az is meghatározó –, hanem a helyi társadalomban érvényesülő bevett szokásmintákra, amely a dolgok áttekinthetősége, átláthatósága, közelsége mellett a hagyományos közösségi értékekkel s azok helyi gyakorlatával hozhatók összefüggésbe.¹⁴⁴ A megnyilatkozásokban ezeknek az osztályozási és identifikáci-

¹⁴⁴ Ha az elbeszélői vélemények alapján egy presztízsskálát állítunk össze, akkor a rangsorolásban az aktuális teljesítmény mellett (ami mérhető, látható a településen a megvalósításokban) fontos szerepe van az autochtonitásnak, az őslakói mivoltnak, a felmenők megítélésének, általában a vezetők iránti hagyományos tiszteletnek (úgy vélik, hogy a pozí-

ős jellemzőknek az összeecsúsztatása, kombinálása nem véletlen, a helyi társadalomban ugyanis a vezetők, hatalmi pozícióban lévők minden helyi ügyben láthatók. Ebben az értelemben a helyi hatalmi elitet megjelenítő polgármesterek multipozicionalitása nem annyira, vagy egyáltalán nem a különböző tőkefajták birtoklásával és annak konvertálási képességéhez kapcsolható, hanem a multifunkcionalitáshoz. Mindez a helyi társadalom léptékével hozható összefüggésbe, ugyanis a lokális társadalom méreteiből adódóan a státus, a pozíció megoszlás kevésbé látványos, így az elbeszélők által is az elitfogalmába vont személyek több-különböző feladatellátásra kényszerülnek, nem áll mögöttük markáns pozicionális-strukturális elkülönülést jelző szimbólumegyüttes, sem méretes szakapparátus, amely biztosíthatná feladat megosztást.¹⁴⁵ Jórészt ezzel is magyarázható, hogy tevékenység/teljesítmény tekintetében az elbeszélői fogalomalkalmazás sablon-szerűen csak néhány területet ölel fel, mint például járda-, útépités, javítás, rendbetétel stb. Ugyanakkor a közösség elvárja a vezető személytől a különböző feladatok ellátását, amelynek hátterében nem egyszerűen a hagyományos beállítódás áll, hanem a lehetőségek korlátainak belátása is. Ha mégis a hagyományos elvárás oldaláról nézzük a szóban forgó személyeknek tulajdonított teljesítmény-„elsőbbséget”, akkor valószínűleg a legközelebbi minta a falusi párttitkár, tanácselnök, aki egyszerűen mindenhez értett, vagyis ez a vezetőtípus megtapadt az elbeszélők emlékezetében, s az új vezetőkkel szemben is mint elvárás él tovább, illetve hasonló jellemzők mentén azonosítják, alkotnak fogalmat róluk. Mindazonáltal az elbeszélői fogalomalkalmazás láthatóan a helyi stratégiai elitet teszi láthatóvá, a helyi hatalmi elitet (polgármester, képviselőtestületi tagok), mellettük a diplomásokat (pedagógus, pap), vállalkozókat, civil szervezetek vezetőit, a befolyásolási képességgel rendelkezőket. A mikrotársadalom léptéke, strukturális tagoltságának kevésbé differenciált volta miatt is az elbeszélők elitfogalomalkalmazása – Mórahalom kivételével – szűk körben mozog, ennek ellenére a pozicionális, reputációs és decizionális szegmenseket, ha esetenként ösz-

ciófunkció a státustudással párosul), a hétköznapi életben tanúsított személyközi viszonyoknak, a harmonikus családi viszonyoknak (tehát nem állapotnak), a vallás iránt tanúsított magatartásnak, a közösségi rituálékban való részvételnek, az ügyességnek, megbízhatóságnak stb. Minderre alább majd visszatérünk.

¹⁴⁵ Kivételt képez ez alól Mórahalom városa, ahol a polgármesteri hivatal köztisztviselőinek állások száma 71,5 fő, ha ehhez hozzávesszük az önkormányzathoz tartozó többi intézményt is (fürdő, vízmű, iskola, könyvtár), akkor a létszámuk 291 főre emelkedik. Lebon-tásban (a fürdő, könyvtár, köztisztviselők) a polgármesteri hivatalban 137 fő dolgozik, az önkormányzat egyéb intézményeiben (vízművel együtt) pedig 154 fő. (Forrás: Mórahalom Önkormányzat, 2009.)

szecsúsztatva is, de többé-kevésbé érintik. A Putnam által a kis, lokális társadalmak vizsgálatára kidolgozott eljárással szemben, amely szintén a makrostrukturális alrendszerek sémáját alkalmazta a lokális társadalomra, az általunk vizsgált esetben, módosításra szorul (Putnam 1976:15.) Az elbeszélői fogalomalkalmazás szintjén, hanem is in extenso, azt kell látnunk, hogy a kiemelt, elitként azonosított személyek, függetlenül attól, hogy melyik szegmensbe vonhatók, viszonylag egységes hálózatot alkotnak, központjában a helyi hatalmi elit egyik-másik képviselője áll, s az adott feladatellátás megosztásának természete igényelte esetleges bővítése és szűkítése függvényében sem változik a hálózat mérete. Pontosabban a pozíció, a befolyás, a reputáció formális és informális száalai sűrűn szőtt, viszonylag erős kötésű hálózatot alkotnak, száalai a helyi hatalmi csoport néhány tagja – tehát nem mindegyike – köré fonódnak.

b) Normatív értelemben vett fogalomalkalmazás

A fentebbi formális (szűk) értelemben vett elbeszélői fogalomalkalmazással szemben, illetve azt kiegészítve – a fogalomalkalmazás normatív (tág) értelmében – az alábbiakban az elit fogalmának és definíciójának narratív kifejtését próbáljuk rekonstruálni az elbeszélői megnyilatkozások alapján. Az elbeszélők narratíváiból tehát azokat a nagyobb tematikus kifejtéseket idézzük, amelyekben a szerepeket, pozíciókat, funkciókat, státusokat, a társadalmi távolságokat a vélemény- és értékformálás korrelációkban hangsúlyozzák, s mindezt a közösségi, közéleti teljesítménnyel és értékekkel hozzák összefüggésbe. Ebből a perspektívából, mint az leginkább az elit új nemzedékének megnyilatkozásaiból látható, már nem egyszerűen a fogalom alkalmazása kerül előtérbe, hanem a fogalomalkotás és a definíciók, amelyekben az elbeszélők tapasztalata kombinálódik egyfajta, az elit iránt támasztott elváráskeresővel:

„Közéleti szerepe és felelőssége, felelősségteljes feladatvállalása és munkája alapján – ebbe beletartoznak a képviselőtestület tagjai –, gazdasági szerepe és a gazdasági szerepből adódó közösségi funkciói alapján, párt- és civil szervezetekben betöltött szerepek és funkciók, és mértékadó véleményformáló, értékformáló emberi szerepek alapján sorolom az egyes embereket az elit tagjai közé. A polgármester, az orvosok, a képviselők, a pedagógusok részben.”

A definíció utolsó mondata úgy tűnik Paretót igazolja, vagyis szinte lehetetlen különbséget tenni az egyes számú és többes számú elitazonosítások között. Az elbeszélő elitmeghatározásában keverednek az empirikus és elméleti elemek, a jellemzők a közpolitikai funkciók ellátása köré szerveződ-

nek, hangsúlyosan tevékenység/teljesítmény- és értékírányultságúak. A közfeladatok ellátása a szerepekkel és funkciókkal korrelál, ami első látásra azt feltételezi, hogy az elbeszélő a feladatellátást mint követelményt a különböző pozíciókat betöltő egyénektől várja el. Viszont azzal, hogy közéleti szerepekről is beszél, kitágítja közfeladat-ellátás fogalmát, s implicit eszméi, integratív-kohéziós elvárásokat fogalmaz meg, amikor mindazokat az elittel azonosítja, akik vélemény- és értékformáló szerepet is betöltenek. Ebben a megközelítésben az egyéni kiválóság mércéje a közpolitikai szerepvállalás, amelynek – vélhetően az elbeszélő elgondolásában is – ideáltípusa a hagyományos értelemben vett polgár (*citoyen*). Ugyanakkor az elbeszélő elitmeghatározása fogalmilag (is) beilleszthető Jaeggi sémájában, ahol – mint láttuk – a hierarchia csúcsán az értékhordozó elit áll, amely nem egyszerűen feladatellátó, hanem reprezentációs funkcióval is rendelkezik, formálja és megjeleníti a közösség által elfogadott, gyakorolt értékeket, illetve bevezeti és alkalmazza az új értékeket, esetenként asszimilálja a régieket az újakkal, vagy pedig kitalálják a helyi hagyományt. Ilyen értelemben a közéleti szerep, a feladatvállalás, az értékformálás, a retro-innovációs képesség stb. mint a teljesítmény mutatója az elitet a helyi társadalom egyfajta imázsépítői minőségében jeleníti meg. Az elbeszélő hierarchia- és presztízssémájában a helyi elit(ek) csoportjában első helyre a polgármester kerül, őt az orvosok követik, majd a képviselőtestület, a pedagógusokat csak részben azonosítja az elittel, a gazdasági szegmens „kiválóságairól” még csak említést sem tesz, noha a definíciója alapján az „elsőbbek” közt lenne a helye. Valószínűleg mellőzésük oka az lehet, hogy az elbeszélő a hatalmi elitet a polgármester személyében látja megtestesülni, aki minden helyi ügyben a többiek fölé emelkedik. Az elbeszélőnk végül is a feladatvállalás alapján a képviselőtestület tagjai mellett, alárendelt pozícióban csak az egyes foglalkozások képviselőit vonja az elit fogalmába. Láthatóan a polgármester képviselőtestület fölé rendelésével mintegy érzékelteti, hogy a feladatvállalás, a stratégiai döntések központja a helyi hatalmi csúcs, s azon belül is a polgármester személye. A pozíció ilyen és hasonló megszemélyesítése a feladatvállalás mentén a hatékonysággal, teljesítménnyel hozható összefüggésbe.

A helyi környezetre jobban reflektáló narratívákban az elbeszélők a lokális társadalom „kiválóságainak” identifikációját az elitfogalom és definíció makrostrukturális alrendszerének lokális leképzéseként is értelmezik. Más szóval, az elitfogalom és -definíció narratíváikban a helyi társadalom tevékenységi szerkezetének tagoltsága – politika, gazdaság, kultúra, civil szféra – mentén felépített. Mondhatni, egészében érvényesíthető esetünkben a parétói többes számú, plurális formula, illetve a parsonsi pozicionális-strukturális orientáció. Az elbeszélőknek ez a típusú elitkonstrukciója inkább tekint-

hető a szakmai profilismeretek, illetve médiainformációk és társas konverzációk során a környezetükre alkalmazott tudásnak, amelyet folyamatosan aktualizálnak, amikor véleményt mondanak, ítéletet alkotnak, besorolnak és azonosítanak. Ilyen és hasonló esetekben az elbeszélő alany helyi elitidentifikációja az osztályozástól halad a képzettársítás és definíciószerűség, hierarchizálás kombinációja irányába, miközben folyamatosan kontextualizálja, eseményekbe, történetekbe ágyazza általánosításait:

„Én kétféle elitet tudok elképzelni. Elit alatt lehet érteni azt, aki valamilyen szinten a gondolkodásmódjában, a tetteiben ad hozzá [a település] életéhez, tehát számít itt a településen az, hogy mit mond. Én ezt tartanám az igazi elitnek. Ugyanakkor elitbe tartozik az is, akinek sok pénze van, és ezért tekintélye van. Mondjuk fogata van, olyan háza van, olyan vállalkozása van, mely húzóágazathoz tartozik stb. Még az is lehet egy külön elit, aki értelmiségi foglalkozása révén számít elitnek.”

„[Az elitbe tartoznak] a tradicionális nagygazdák [példákat említ] Semmiképpen nem szeretném megsérteni őket, most az ő nevük jutott az eszembe. De itt vannak [a vállalkozások] tulajdonosai is. Igazából azt sem tudom, hogy kik a milliomosok [a településen]. Tehát léteznek ilyen kaliberűek, akiket említettem, de vannak még gazdagabbak is. Közülük van, akit amúgy is az elitbe sorolok, [név], aki emeli a [helyi] rendezvények színvonalát. Ő egyébként egy civil egyesület tagja vagy elnöke, nem tudom. Van olyan is, aki pedig nagyívben elkerüli ezeket a rendezvényeket, holott anyagi pozíciója révén megtehetné. Maximum pénzzel támogat. Nem is szívesen említenék neveket, de azért tudnék mondani. Az orvosok, ügyvédek, tanárok – bár ők annyira nem elit, jóval lejjebb találhatóak a hierarchiában, szóval mindenki, aki értelmiségi feladatokat lát el, és részt is vesz a rendezvényeken. Az orvosok közül egyedül [név], akit rendszeresen látni különféle [helyi] megmozdulások, rendezvények alkalmával. A többiek ezt nem igazán tartják fontosnak. Úgyhogy én őket kivonnám a körből. Inkább tanárok, óvónők, akik rendszeresen ott vannak a közösség rendezvényein. Megemlíteném például [név], aki nyugdíjas tanárnő. Ő például mindenbe belefogható, mindenben benne van. Ilyen értelemben ő is az elit tagjai közé sorolható. [A politikában] itt is sajnos nagyon szétváltak a vonalak. A Fideszes politikusok közül én [név] emelném ki, mint politikai elitet. A többi Fideszes szerintem azért csapódott hozzá, mert akkor kellett egy csapat. A kisgazda csoportosulás vezetője [név], akit én személy szerint nagyon szeretek, de nem gondolom, hogy olyan nagy politikai ereje van. Az MSZP részéről pedig [név], aki egy teljesen más vonal. Ő a tipikus torzsalkodunk helyi szinten is című műsor, sajnos, úgyhogy ilyen értelemben őt sem sorolnám az elitbe. Bár ő anyagilag is, meg politikailag is oda tartozik. Ő tehát a har-

madik vonal. [...] [Név, akiknek] van itt a városban egy csodapalotájuk, még ők is a gazdasági elithez tartoznak.”

A kistérség egy másik településének elbeszélője is úgy ítéli meg, hogy *„a polgármester egyértelműen az elitbe tartozik, akkor [...] a jegyzőnő, a könyvtárvezető, a képviselők, a nagyvállalkozók: [...] vannak itt sokan. Szerintem az önkormányzat, a képviselőkből volna. Itt mindig van 3-4 ellenzéki, de túlságosan nem tudom őket elitnek nevezni. Egyet sem.”*

Az előbbi két (rég-új elit) elbeszélő narratívájában az elitdefiníció kettős értelemben megfogalmazott: az elit fogalmát egy szűkebb – *„az igazi elit”* – és egy tágabb – *„mindenki aki értelmiségi feladatot lát el”* – vonatkozásban általánosítja. Mindkettő teljesítmény- és értékalapú, ami további megkülönböztetéseket tesz lehetővé, az aktivitás/inaktivitás, régiek/újak, elit/nem, vagyonosok/nem vagyonosok ellentétpárok mentén, miközben hierarchizálja is ezzel a helyi elitcsoportba vont személyeket. Ezekben a konstrukciókban az elbeszélőnk elitmeghatározása és -fogalma párhuzamba állítható a „valóságos-” és „látszatelit” sémával (Saint Simon), ahol a megkülönböztetés kritériuma szintén a teljesítmény.

Egy másik elbeszélő (az új elit tagja) a „valóságos” elitet magát is egy szűkebb és tágabb körrel azonosítja:

„Véleményem szerint két részre lehet ezt a kérdést bontani. Van egy szűkebb kör, egy kb. 20 fős team, mely tulajdonképpen a városvezetést foglalja magába. Ők végzik a legfontosabb feladatokat, mely a város élete, haladása szempontjából [szükséges]. Pályázatokat írnak, fejlesztéseket terveznek és fogantatósítanak. Ez a csapat a [...] polgármester, és a képviselőtestület tagjai. [Itt három képviselő nevét sorolja fel]. Tágabban az orvosokat, tanárokat, mérnököket is ide sorolnám. [Nyolc személy nevét említi]”

Korábban már szó volt arról, hogy az elit teljesítményalapú fogalma és definíciója értékorientált, a kettő egymást feltételezi. Az empirikus elitmeghatározások és fogalomalkotások is – láthatóan – az elméleti belátásoknak ebbe a vonulatába illeszthetők. Az imént azt mondtuk, hogy az elbeszélő ellentétpárok mentén építi fel definícióját, és ezzel hierarchizálja az elitcsoportba vont személyeket. Láthatóan mindenfajta azonosítás ellentétpárok mentén történik, és ezáltal hierarchizálják, illetve strukturálják, tovább differenciálják a csoportot. Az elbeszélők, mondhatni egy az egyben leképezik a parsonsi pozicionális-strukturális sémát, vagyis a helyi társadalomban politikai, gazdasági, kulturális, civilszervezetek elitcsoportjairól beszélnek, mégis a hierarchiákat személyekre vonatkoztatva állítják fel. Magyarán, nem a személyek csoportjait rangsorolják, hanem a csoporthoz tartozó szemé-

lyeket; teszik ezt aszerint, hogy ki mivel és hogyan szolgálja köz-ügyét. A parsonsi és Jaeggi-féle plurális sémák annyiban tranzitívva tehetők az alkalmazás által, hogy most már az osztályozást nem a csoportok pozicionális-strukturális modellje vezérli, hanem a paretói többes számú kategorizáció, mely szerint, mint arra többször utaltunk, minden tevékenységi területnek vannak kiválóságai, azonban ezek minősége, természete nem összehasonlítható. Mindezt azért hoztuk szóba, mert az elbeszélőink a különböző elitcsoportba sorolt személyeket definícióikban mégis egy értékvonatkoztatási keretbe vonják. A 'ki mivel és hogyan szolgálja' formulával is arra utalhatunk, hogy a „közösségért való gondolkodás és tett” az az értékvonatkoztatás, amely az itt idézett első elbeszélő szerint a szűk értelemben vett, „igazi elit” meghatározója. Ebbe a kategóriába a helyi társadalom különböző elitszegmenseinek egyes, név szerint említett egyéneit vonja be a másik két elbeszélő is, azokat, akik pozíciójuktól, státusuktól függetlenül aktív szerepet vállalnak a közösség materiális és szellemi gyarapításában.

Azonban a második elbeszélő látszólag ellentmondásba keveredik önmagával, mert az „igazi elit”, a tulajdonképpeni elitként meghatározott személyek csoportja, azért szerinte is a helyi társadalom elithierarchiájában „jóval *lejjebb* található.” Ezzel vélhetően a közmegítélést tolmácsolja, ami szerinte sem kérdőjelezhető meg, mint azt narratívájában többször is hangsúlyozza. Nem beszélve arról, hogy a közösségi értékek mellett a gazdagságot, amit számára a pénz, a vagyon jelenít meg, szintén az elitidentifikációs jellemzőnek tekinti. Az elitmeghatározásában a fogalom kitágítása – láthatóan – nincs ellentmondásban az „igazi elit” definíciójával, csupán kiegészül egy számára fontosnak ítélt értékelemmel. A „*mindenki, aki értelmiségi feladatokat lát el, és részt is vesz a rendezvényeken.*” – elitdefinícióban az új elem a „mindenki, aki értelmiségi feladatot lát el”, és a közösségi „rendezvényeken” vesz részt. Az elitfogalomnak ez a tágabb kerete összhangba hozható az „együttgondolkodás és tett” korábbi meghatározásában kimondott elváráseszeménnyel. Az elbeszélőink, tehát közvetlen megfigyelői helyzetükből adódóan tudják, hogy a helyi társadalomban az elit szegmentárisan tagolt a politika, a gazdaság, a kultúra, a civilszféra mentén, azonban megítéléseik szerint ezekből a szegmensékből nem mindenki vonható be az elit kategóriába, hanem közülük is csak azok a személyek, akik értelmiségi, illetve közfeladatot látnak el és részt vesznek a közösségi rendezvényeken. Az ellentmondás az elbeszélőnél abból adódik, hogy az így meghatározott elitet az általa felállított rangsorban a gazdasági, politikai, civilszféra elitjéhez viszonyítva „jóval *lejjebb*” helyezi el. Ez pedig arra utal, hogy miközben tapasztalja a társadalmi távolságot az általa elitbe vont személyek csoportja és a tényleges elit között, mégis a „valóságos” elitet „látszat”-elitként ítéli meg.

Az ellentmondás feloldásért nem kell elméleti konstrukciókhoz folyamodnunk, ugyanis a megoldás benne van az elbeszélő szövegében. Mivel elitdefiníciója teljesítmény- és értékalapú, amelyet ellentétpárokból fejt ki: aktív/inaktív, régi/új, elit/nem elit. Ezek a különbségtevések – mint szó volt róla – lehetővé teszik, hogy a pozicionális-strukturális szegmensek tudomásul vétele mellett vagy éppen annak ellenében egy másik dichotómiát állítsunk fel, amelynek értékmérője az értelmiségi feladatellátás és a közösségi rendezvényeken való részvétel. Mindazok, akik ennek nem tesznek eleget, megítélése szerint nem vonhatók be az elitbe. Most már úgy kell fogalmaznunk, hogy ez utóbbi dichotómiából bontja ki az elit/nem elit, aktív/inaktív, régi/új ellentétpárokat, amelynek tengelyében a teljesítmény és értékvonatkoztatás együttese áll. Mindebből adódik egy másik kérdés: miben is áll az „értelmiségi feladat”, illetve annak ellátása. Az elbeszélő narratívájának elitdefiníciója szerint értelmiségi feladatot az lát el, illetve az tekinthető elitnek *„aki valamilyen szinten a gondolkodásmódjában, a tetteiben ad hozzá (a település) életéhez, tehát számít itt a településen az, hogy mit mond”, s aktív résztvevője a közösségi „rendezvényeknek” és „emberségesen kiemelkedők.”* Ezek szerint értelmiségi feladat a hozzáadás, a gyarapítás, amelynek megnyilvánulási formái a véleményformálás, a befolyásolás, a helyi dolgok kivitelezésében való aktív részvétel, s a morális tartás.

Ha nem is explicit módon, itt az értelmiségi feladat a helyi társadalom-építéssel, s a település identitás- és imázsépítésével (legitimitással) hozható összefüggésbe. Az imázsépítésnek a materiális és mentális összetevőit a helyi elitszegmensek képviselői alakítják ki, építik fel, és jelenítik meg a közösségi rituálék színterein (a különböző rendezvényeken), ezzel mintegy legitimálják magukat nemcsak a helyiek előtt, hanem kívüllét felé is. A városiasodás, egyáltalán a modernizációs kellékek reprezentációja, ha kimondatlanul is ott van az elbeszélők motivációiban, a közösségért tenni, összefogni akarásában. Ez az intencionális beállítódás – láthatóan – behatárolja azt, hogy milyen jellemzőket emel be az elitfogalmába és -definíciójába. Másfelől, az elitnek a helyi értelmiséggel, pontosabban a pedagógusokkal, művelődésszervezőkkel való azonosítása, kétségtelen legitimációs szándékkal is történik, és van reális alapja, ugyanakkor összhangban van azzal az elvárással, amelyet ettől a csoporttól hagyományosan is elvárnak, illetve azokkal a feladatokkal, amelyeket a helyi társadalmakban betöltenek.

A beállítódásnak imént jelzett módján nem sokat változtat, csupán árnyalja azt, ha az elbeszélő elitfogalmának a feladatellátó orientációját párhuzamba állíthatjuk Jaeggi funkció-reprezentáció mentén megalkotott elitfogalmával, amelynek tagjai – esetünkre alkalmazva – a hagyományos értelmiségi, közösségi nevelési és közösségi imázsteremtő, közösségi rituális fel-

adatellátás szolgálatában állnak. Azt mondhatjuk, hogy az elbeszélő elvárás-narratívája egy értékmintát idealizál, s ez a minta képezi azt a mércét, amelynek alapján a helyi elitek tagjai közt különbséget tesz. Ez a beállítódása nem tekinthető szubjektívnek, az elbeszélők többsége hasonló véleményt fogalmazott meg, tehát összhangban van a közösségi elvárásokkal, ez pedig arra is utal, hogy speciális közösségi kulturális, reprezentáló (valamit képviselő) funkciók ellátását várják el tőlük. Vagyis ez a helyi közügyekben aktív elitszegmens a helyi vezetők által is szorgalmazott, a közösség kohézióját erősítő tevékenységeket koherens formába önti és megvalósítja. Az értelmiség a reprezentációelit minőségében ugyanakkor az értékhordozó elitek csoportjával is kongruens, mindkét vonatkozásban a viszony közte és a helyi vezetőség között – akit kiszolgálnak –, utilitarista beállítódása mellett – mint láttuk – érzelmi töltetű is lehet, az adott közösség, illetve feladat iránti elkötelezettsége lehet érdekmentes is.¹⁴⁶ Ugyanakkor az elitnek az elbeszélőink által konstruált típusa – úgy tűnik – a státus-pozíció elitekkel is rokonságot mutat, hiszen a lokális társadalomban elfoglalt helyük, képzettségük, valamint speciális feladataik ellátása részükről is feltételezi a döntések és rendelkezések meghozatalát. Azonban az elbeszélők által „igazi” elitel azonosított tagjai egy értelmiségi modellbe illeszkednek, vagy legalább is azt kellene megjeleníteniük, mivel szerintük legitimitásuk és presztízsük nem egyszerűen a reprezentációs funkciók ellátásából származik, hanem abból az „érdekmentes” magatartásmintából, amelyet felmutatnak a közügyeinek szolgálatában. A közügyek egyfelől stratégiai feladatellátást feltételeznek, amit helyi hatalmi elit lát el *„a legfontosabb feladatokat, mely a város élete haladása szempontjából (szükséges). Pályázatokat írnak, fejlesztéseket terveznek és foganatosítanak. Ez a csapat a [...] polgármester, és a képviselőtestület tagjai.”* Ehhez kapcsolható, illetve ezt egészíti ki a másik elbeszélőnk véleménye, amely – mint láttuk – értékorientált aktív szerepvállalást és a morális tartást emeli ki. A szóbanforgó két vélemény a feladat megosztásra hívja fel a figyelmet, az előbbi a helyi stratégiai elit funkcióját (fejlesztési tervek) hangsúlyozza, az utóbbi pedig az ezt kiegészítő kulturális elit iránt támasztott elvárásokat. A kettő konvergenciájának lényegét az értelmiségi pozícióból megfogalmazott vélemény mondja ki: a helyi társadalom stratégiai feladatainak (városiasításnak) együtt kell járnia a helyi társadalom integrációját, kohézióját formáló, építő közösségi rituálékon való részvétellel, amely a további együttgondolkodás, befolyásolás színtere. A helyi társadalomépítést szolgáló rituálékban, tehát a hagyományos és az újabb elvárások

¹⁴⁶ Schluchter, W. 1963. In: Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie. Vol. 15., 233–256.

normái szerint, az aktív részvétel a méltányolandó és pozitív megítélést vált ki, hiszen az elbeszélő bizonyára érzékeli, de nem tudja megnevezni, azt a tényt, hogy a helyi imázsépítésben, -alkotásban, illetve a hagyományok felfedezésében, kitalálásában, retro-innovációban stb. élénk verseny folyik a települések között. Valószínű, ezért is nem lehet elégséges a személytelen/ személyes részvétel nélküli anyagi támogatás, ez ugyan jól jöhet, de nem szolgálja az együttgondolkodást, együttműködést a közösségi ügyekben, s annak reprezentációját a külvilág felé.

A helyi kisvárosi társadalom tulajdonképpen elitjébe végül is „nem mindenki” tartozik bele, aki értelmiségi feladatot lát el, hanem csak az értelmiség, s mint hivatkozásai is mutatják, azért, mert ennek a csoportnak a tagjai (pedagógusok, orvosok, könyvtárosok, művelődésház-igazgatók) – tehát azért ezek közül sem mindenki – azok, akik folyamatosan és tudatosan a helyi közösségépítés, imázssteremtés legaktívabb tényezői. Egy másik megközelítésben az elbeszélő jól érzékeli, hogy mikrotársadalmi szinten sem egyszerű az elitidentifikáció, viszont előfeltevéséhez híven a tevékenység/ teljesítmény mutatókhoz markánsan hozzákapcsolja a személyközi viszonyok morális telítettségét, amely lényegében, mint majd látni fogjuk, nemcsak azonosítás, hanem az elitkiválasztás, az elitpozícióba, -státusba emelés helyi gyakorlatát is magyarázza.

„Azt gondolom – mondja az új elit tagja –, hogy ez [elit] nagyon összetett kérdés. Persze, mondhatjuk azt, hogy elitbe tartozik mindaz, akinek felsőfokú iskolai végzettsége van. Mondhatjuk azt is, hogy elit, csupán az a kör, akik a város vezetése szempontjából nélkülözhetetlenek, de úgy gondolom, hogy egy ilyen kis város életében az elit nem ezt jelenti. Itt nagyon nagy szerepe van a megbecsültségnek, s annak, hogy valaki milyen ember. Mindegy, hogy van-e felsőfokú végzettsége, itt egy ember, aki közszeretnek örvend, elismerik a munkáját, s kikérik a tanácsát, vagy véleményét egyes kérdésekben végzettségétől, és foglalkozásától, tevékenységétől függetlenül az elitbe sorolandó, s erre számos példát hozhatnék Mórahalom életéből [...] A képviselők mind tehetséges emberek, beosztásuk, munkájuk olyan, hogy az tényleg példamutató. Az emberségesen kiemelkedőket tartom elsősorban igazi elitnek, akik bár kiemelkedtek, mégis tudják, hogy honnan indultak el.”¹⁴⁷

¹⁴⁷ Ezt követően az elbeszélő személyre lebontva jellemzi azokat, akiket a helyi elittel azonosít, amely lényegét tekintve nem egyszerűen az emberi magatartásuk – segítőkészség, emberség, pályázatiírói kvalitások stb. – pozitívumainak bemutatása, hanem a helyi értelmiség laudációja. Mindez kapcsolatba hozható a helyi értelmiség (főleg a pedagógusok) háttérbe szorulásával, s az elbeszélő kijelentéseit ennek a csoportnak az identitás- és legitimitás-„küzdelleme” is motiválhatja.

Az elbeszélő, amellet, hogy a helyi elitbe sorolhatónak véli a diplomásokat, az önkormányzati képviselőtestületet, s értékelésüket morális minőség, illetve magatartáselvárásokhoz kapcsolja (megbecsültség, közszeretet, emberség), lényegében a helyi elit kiválasztásának szempontjait tárja fel. S ez nemcsak a kisvárosi társadalomra érvényes, hanem a térség többi vizsgált közösségei vezetőinek kiválasztására is. Két további – egykori és régi-új elit tag – narratív-szelvénye viszonylag jól konkretizálja a fentebbi elbeszélő általánosítását:

„Hát azért azt hiszem, hogy én tősgyökeres üllési vagyok, és hát már gyerekkoromban ismert volt édesapám is, itt dolgozott, sőt, a nagyapám, nagyanyám, sőt épp assziszem, hogy örököltém a hírüket. Valamiért biztos szerettek, mert nem lettem volna itt [tanácselnök-polgármester] 20 évig. Mindent megtettem.”

„Hát a jelenlegi polgármester is [elitbe tartozik], hát még tanácstagok voltunk, amikor megválasztottuk, már három ciklusba, asszem négy ciklusba ő képviseli [a falut]. Hát aztán az előzők is aránylag aktívak voltak, idevalók voltak. Ettől sokkal jobbat nem tudtunk volna még rajzolni sem. Ismeri, a jelenlegiről van szó, idevaló születésű még a nagyapja is, az volt, úgy ismertem még azt is, a nagyanyját is. Emlékszek rá, még akkor amikor született.”

Ezekben a megnyilatkozásokban nem valami morális fennköltiségről van szó, noha láttuk a korábbi elbeszélőnél, az elvárás kétségtelen egy ilyen fajta idealizációra is utal, hanem konkrét, élettörténeti eseményepizódokba ágyazott élményként megtapadt egyének közötti viszonyról. Az egyének nem annyira szerepekben, státusokban azonosítottak, inkább Én–Te viszonyban állnak egymással. Személyes konfliktusaik, egyetértéseik, elkötelezettségeik, emlékezetük stb. ilyen közvetlen, mondhatni relatíve azonnali, spontán viszonyokban nyilvánulnak meg, ami nem azt jelenti, hogy a személyközi viszonyok nem normatívan szabályozottak.¹⁴⁸ Magyarán, arról van szó, hogy a helyi társadalmakban az emberek tisztábban látják a köztük lévő különbségeket, korlátaikat viszonylagos szellemi koherenciájuk folytán. Akárcsak egy nagyobb családban, itt is mindenki helyére kerül, nem igen lehet manipulálni a személyközi viszonyokat (még pletykával sem), hiszen mindenki ismer mindenkit. Tudják, ki a jó gazda, a szorgalmas, a becsületes, a megbízható, ki az iszákos, szélhámos, kikapós menyecske, kinek enyves a keze, kinek milyen a rokonsága stb. Ilyen körülmények között a helyi vezetők kiválasztása, illetve a személyek megítélése hosszú, folyamatos személyközi,

¹⁴⁸ Turner, V. 2002:145–146.

sőt nemzedéki tapasztalatok függvénye. S ezekben a tapasztalatokban nemcsak az aktuális személyközi viszonyok milyensége lehet meghatározó, hanem a felmenők, a rokonság megítélése is, amelyet az emlékezetekben tároltak, s amely hivatkozási, összehasonlítási alapul szolgál. Mint ahogy az egyik elbeszélő meg is jegyzi:

„Na most ezt úgy értsd, hogy gyerekkorom óta mindenkit ismerek, aki itt él és mozog. Ide születtem, tehát ez egyértelmű.”

Az ismertség, a helybeliség, a közös gyerekkori, ifjúkori és felnőttkori múltbeli személyes tapasztaltok, élmények befolyásolják az aktuális ítéletalkotást, az azonosításokat. A bizalmat, a megbízhatóságot, illetve mindennek ellentétét a személyközi Én-Te típusú relációk milyensége dönti el akkor, amikor vezetőket választanak maguk közül. Ritka eset, amikor mediatívált és/vagy szervezeti közvetítések befolyásolják a helybeliket döntéseikben. Bizonyos értelemben ezzel is indokolható, hogy az emlékezetben nincs cezúra a múlt és jelen között. Sok helyen folytonosság van a régi és az új elit személyét illetően: a volt tsz-elnök, tanácselnök a jelenlegi polgármester, vagy önkormányzati képviselő, az egykori iskolaigazgató jelenleg is az. Ugyanakkor az elbeszélői narratívákban nemigen tapasztalható az egykori vezetők részéről valamiféle neheztelés, ellenszenv az újakkal, vagy éppen a régi-új elittel szemben, ami nagyrészt az idős korral magyarázható, pontosabban azzal, hogy háttérbevonulásuk idején már a nyugdíjaskor határán voltak, ha pedig folytathatták, akkor korábbi teljesítményüket a többség elismerte, s bizalmat szavazott nekik.

„Hát most az utóbbi években most régóta a mostani. Hát elég jól fejlesztette [a községet], sok mindent megterveztek, megcsináltak: járdákat, meg mindent rendbe tartottak; községi épületeket, mindent. Sokat tett, ő most. Ő már most tizenvalahány éve, azt hiszem 12 [éve] mióta [polgármester], az azért sokat tett. Vagyis, az biztos.”

„A másik [...] a pártrendszerben párttitkár volt, majd tanácselnök lett, most polgármester, töretlen karriernek nevezhetném. Úgy érzem, hogy ő már belefáradt, fásasztja ez a pozíció. Ennyi neki úgy érzem elég volt neki ebből, a falu fejlődéséhez ő is sokat tett hozzá, amikor ő ott volt. Az iskolaigazgató [...], amikor az iskola megalakult itt volt, még engem is ő tanított valamikor. Ő tudta, hogy hol a határ a diák és a tanár között, szerintem ez ma már eltolódott, úgy emberi értelemben. Nagyon szerették a gyerekek és a faluban az emberek, a munkások is, de voltak konfliktusai is. Emberileg a dolgozókkal is nagyon rendes volt, megértett mindenkit, és segített ha tudott, de nagyon megkövetelte a fegyelmet, helyén volt minden. Biztos hogy nem jó, hogy úgy

föl van hígulva a dolog most, Fontos a polgármester, mert ő már 20 éve áll a falu élén. Néhány nagyobb szintű vállalkozó [...], a plébános, ő is már 25 éve van itt.”

Nem véletlen, hogy a rendszerváltást követően a kistérség községeinek többségében, akár csak az ország több települése esetében is, a régi vezetők, akik őshonosok voltak az adott helységben, sűrű rokonsági, baráti kapcsolatokkal rendelkeztek, illetve bizonyították rátermettségüket, az új körülmények között is megőrizték vezető pozíciójukat.¹⁴⁹ Ugyan ez vonatkozik az utánuk következő helyi elit fiatalabb nemzedékére is, azzal a különbséggel, hogy most már a helyi gazdasági elit egyre inkább benyomul a hatalmi elit stratégiai pozícióiba is:

„Volt ott egy intézményi elit [önkormányzat és a hozzá kötődő kht.-szerű intézmények vezetői, munkaügyi központ], civil szervezetek vezetői, egyház. Egyértelműen ott volt a mezőgazdasági és vállalkozói elit, amely az elmúlt években mezőgazdasági és politikai elité vált.”

A mezőgazdasági vállalkozók a megjelenése a helyi önkormányzati képviselőtestületekben, a nyilvánvaló döntéshozói, allokációs, fejlesztési források elosztásának befolyásolása mellett, szerepet játszik a helyi társadalomban az irántuk támasztott támogatói elvárások. A támogatói magatartás, mint látni fogjuk, fontos szempontja az elbeszélői elitbesorolásoknak. Azonban úgy tűnik, hogy az elsődleges szempont a mezőgazdasági vállalkozóknak a helyi stratégiai hatalmi elitbe történő „kiválasztásában” is a helybeliség, közismertség, a megbecsültség, az ezzel járó bizalom. Más szóval a beágyazottságból származó szociális kapcsolathálózatuk. Nem véletlen, hogy általában a vállalkozói kör tagjai részéről erős bizonyítási kényszer tapasztaltunk a terepen végzett megfigyeléseink alkalmával.¹⁵⁰ Tehát ilyen és ha-

¹⁴⁹ A rokonsági kötődések nem új keletűek, mindig is működtek, esetenként gondot okozhat-tak a nomenklatura tagjainak is. Például egy 1950-ben kelt rendőri jelentés szerint Öttömösön a párttitkár rokon kapcsolat fűzte az egyik kocsmároshoz, ugyanis a párttitkár anyja és a kocsmáros felesége testvérek voltak, emiatt a párttitkár elnéző volt a kocsmárossal szemben, aki osztályellenségnek számított. A rendőrkapitányság vezetője ezért azt javasolta a megyei párbizottságnak, hogy „szükséges volna az egész (öttömösi) pártbizottságot felülvizsgálni” (lásd. Juhász, A. 1998:364–365.)

¹⁵⁰ A helyi vállalkozók bizonyítási kényszerében igen nagy szerepe van a helybeliségnek, az őslakos mivoltuknak. Több alkalommal sikerült hosszabb beszélgetést folytatnom az egyik, nem homokháti vállalkozóval, aki érthetővé tette számomra, hogy milyen mechanizmusok állnak e kényszer mögött. S mint mondta, ez mindenütt így működik, ha őshonos vagy. Elbeszélése szerint átlagosan száz alkalmazottja van, túlnyomó többségük falubeli-je, e többség mintegy fele rokona valamilyen szálon (anyai, apai, vagy felesége ágán). Mindez először is azzal jár, hogy nagyon meg kell gondolnia, hogy kit bocsájt el, mert este

sonló körülmények között, amikor például a helyi pedagógust, a gazdasági szereplőt polgármesterré, önkormányzati képviselővé választják, nem a tőkefajta konvertálásáról van szó, inkább a megbecsültségről, bizalomról beszélhetünk, amit az illető korábbi egyéni és közösségi teljesítménye mellett morális tartásával is kiérdemel, és azt a köznapi, azonnali, spontán személyközi viszonyokban folyamatosan ápolnia kell. Ugyanakkor a gazdasági, diplomás stb. státusú személyek azzal, hogy stratégiai, helyi hatalmi pozíciókban is szerepet kapnak, nem függesztik fel korábbi vállalkozói, közalkalmazotti funkcióikat. Esetükben a hatalmi elitbe való bekerülés mintegy kiegészítő, auxiliáris feladatvállalás, igaz, hogy ezzel jobb betekintést nyernek, illetve közvetlen módon is részt vehetnek a döntéshozatalban s az allokációs készletek elosztásában. Mindezek és a korábban idézett elbeszélői narratívák alapján úgy tűnik, hogy a helyi elit kiválasztása inkább közösségi, mint társadalmi kontrol útján-módján történik, erre utalnak az Én-Te személyközi viszonyok spontaneitása, mindennapisága mellett a morális telítettségű elvárások, amelyek áthatják a helyi egzisztenciális erőforrások mozgósításának módját, a stratégiák, a célok milyenségét, a tapasztalatokat, a képzeteket, s az idealizációkat. Vagyis mindazt, ami a harmonikus, konfliktusmentes közösségi együttélést biztosíthatja. Kétségtelen, mindez utópikus vízióra utal, hiszen minden harmóniára való törekvés újabb egyenlőtlenségeket,

már a rokonság az „udvarban” áll, ezért aztán állandóan útban van az országban és a szomszédos országokban, hogy munkát keressen az embereinek. Másodszor a falu egésze elvárja, hogy saját erőforrásból is építkezzen, részt vegyen a közművesítésben, a sport és kulturális élet támogatásában. Ellenkező esetben leszólítják az utcán, hogy akkor te miért nem akard ezt vagy azt megcsinálni, hiszen te is itt élsz a faluban, magadnak és fiadnak is csinálod, nemcsak nekünk. Mindez arra utal, hogy az úgynevezett vállalkozói haszonelvű megfontolásokat keresztezheti egy egész sor más, rokonsági, baráti, közösségi kötöttség is, amelyekhez társul az őshonosságból adódó bizonyítási kényszer. A szóban forgó személy, de egy másik vállalkozó is, aki nyolc-tíz embert foglalkoztató műhely tulajdonosa a faluban, a helyhatósági választások alkalmával, akárcsak a jelenlegi polgármester, nem kampányolnak, erre nincs szükségük, őket az őshonosság, az ismertség, a bizalom, a rokonsági és baráti kapcsolatháló alapján választják be a helyi hatalomba. Olyan példánk is van, most már a homokháti kistérségből, hogy az aktuális polgármester megkereste egyik beszélgető partnerünket, legyen már kihívója, mert nincs ellenzéke, így aztán, hogy néz ki, hogy csak egyedül pályázik a polgármesteri székre. Az illető azért nem vállalta a kihívó szerepet, mert nemcsak ő, de mindenki más is a településen az aktuális polgármesterrel szemben esélytelen, egyszerűen azért, mert a polgármester teljesítményének hatékonysága olyan léptékű, hogy ellenségei is kénytelenek azt elismerni. Csongrád megyében van jó néhány település (Algyő, Makó, Mórahalom, Hódmezővásárhely stb.), amelynek fejlődését, gyarapodását a rendszerváltást követően egyértelműen a helyi hatalmi és vállalkozói elit, főleg a régi-új, illetve új polgármesterek teljesítménye hatékonyágának tulajdonítják a helybeliek.

távolságokat generál. Ellenben látnunk kell, hogy a strukturális fragmentáció a maga státus-, pozíció-, funkciószegmenseivel csak akkor szolgálja a helyi társadalomépítést, ha az abban részt vevők időről-időre az adott helyen és körülmények között a hagyományos közösségi rituálék színterein összejönnek, s ott valami közösségit, közöset találnak, olyant, amely minden Én–Te viszony lényegi alapjaihoz tartozik. Ezzel mintegy felszámolják a strukturális pozíciók hétköznapi merev, száraz, mechanikus beszéd-cselekvés esetleges formalitásait, ugyanis a közösségi rituálék színterein a személyes jellemzőket többé-kevésbé hozzá lehet igazítani a bejáratott, illetve kitalált közösségi rutinokhoz, szabályokhoz. Nem véletlen, hogy az elbeszélők a közösségi célként az együttműködés materiális és szellemi aspektusait emelik ki, amelyek főszínterei a közösségi rendezvények, s az ezeken való részvétel morális megítéléssel párosul. Sarkosabban fogalmazva, a közösségi ügyletekben való részvétel képezi a morális megítélés mércéjét, a részvétel ugyanakkor a helyi identitásuk és legitimitásuk felépítésének alapja is. Helyi társadalmat, amely strukturálisan is fragmentált, csak úgy lehet integrálni, kohézióját csak úgy lehet erősíteni, ha a közösség hagyományos keltőlétarából válogatjuk ki az eszközöket, s aktualizáljuk őket a megváltozott körülményekhez.¹⁵¹ Mindazok, akik nem tudnak, nem akarnak beilleszkedni a helyi társadalomépítés stratégiai törekvéseibe és az imázsteremtés közösségi rituáléiba, amely konkrét időhöz, helyhez és körülményekhez kötött, azokat kizárják a helyi elitek köréből. A közösségi rendezvényeken, rituálékon való részvételnek – láthatóan – strukturáló funkciója is van. Az elbeszélők narratíváiban az aktívak/inaktívak, régiek/újak, vagyonosok/kevésbé vagyonosok egymást keresztező ellentétpárokat képeznek; a közösségi rituálékban való részvétel vagy távolmaradás, más szavakkal a személyek, a csoportok különböző tér/idő síkjain való elhelyezkedésére utalnak, amely egyben jelzi, hogy ezek különböző értékeket hordozó csoportokat, személyeket alkotnak. Feltételezhetően ezeknek a bináris ellentétpároknak a szimbólumkészlete is eltérő, amely vélhetően szocializációs, szociálpszichológiai háttérrel hozható összefüggésbe a tisztán társadalomtörténeti körülmények mellett.

¹⁵¹ Ezt szolgálják a különböző úgynevezett hagyományápolási, illetve kitalált hagyományok rendezvényei, mint pl. az öttömösi spárgafesztivál, a rőszkei paprikafesztivál, a domaszéki böllérnapok, a mórahalmai „homokháti sokadalom”, vagy éppen a szegedi halászléfőző-versenyek stb. Hasonló funkciót látnak el a búcsú alkalmával a baráti, rokon látogatások, a kirakóvásárok, a bálók, iskolai rendezvények, falunapok. Ide sorolhatók a kulturális, a sport, a turisztikai jellegű létesítmények avatási ünnepségei, ezeknek az intézményszerűsítése stb.

c) Bináris ellentétpárok

Az bináris ellentétpárok aktív/inaktívak, régiek/újak, vagyonosok/kevésbé vagyonosok, esetenként a hatalmon lévők/ellenzékiek stb. mentén történő megkülönböztetések bizonyos értelemben újra átrendezik az elbeszélők elitfogalom alkalmazását, a definíciókat és az ebből adódó fogalomalkotást. A kérdés az, hogy a bináris ellentétpárok elbeszélői konstrukciói szűkítik vagy tovább tágítják a helyi elitek fogalmába vont személyek körét. Erre azért fontos figyelni, mert általánosabb értelemben minden ellentétpár mentén történő konstrukció a kizárásra törekszik, pontosabban eleve a kizárás a célja. Ha ez így van, akkor az alkalmazott pozicionális-reputációs eljárásunk helyi társadalomra vetített korábbi (Parsons és Jaeggi) sémája módosul, és helyébe a bináris kódok modellje lép, amely szervezni, illetve terelni fogja az elbeszélői megkülönböztetéseket, s ezzel az elitfogalom pozíciók, funkciók és státusok mentén történt exponálása is feloldódik. Helyükbe az elbeszélők értékelő konstrukcióiban a megkülönböztetés kritériumaiként olyan értékalapú elemek lépnek, mint a vagyon, a lokalitás, a beágyazottság, a moralitás, az altruizmus.¹⁵² Az ellentétpár-konstrukciók pozitív/negatív, illetve besoroló/kizáró motivációit egyaránt az értékalapú orientációk vezérlik. Tulajdonképpen ezek képezik az elbeszélők narratíváiban a definíciók mellett a tartalmilag is a figyelemre méltó szelvényeket. Az elbeszélők alkotta ellentétpárok közül, legmarkánsabban a köz ügyeiben való aktivitás/inaktivitás szerinti azonosítások jelennek meg. Ez ugyan nem független attól a pozicionális strukturális szegmensben való elhelyezkedéstől, amelybe az adott személy ténylegesen is besorolható, viszont az aktív/inaktív azonosítás mércéjének, kritériumának tengelyébe, mint fentebb említettük, néhány értékvonatköztetés kerül, amelyek módosítják a fogalomalkalmazásokban és definíciókban az elbeszélők által alkotott hierarchiakat. Az aktívak, jó része e beállítódás nyomán nem a helyi hierarchia csúcsára helyezett gazdagok vagy a politikai vezetőkkel azonosított, noha tagjaik elitbe tartozását nem vonják kétségbe. Az elbeszélők közösségi értékalapú orientációval az elitazonosításaik sorrendje felcserélődik, főleg akkor, ami-

¹⁵² Az altruizmus lehetséges változatai közül – mint pl. genetikai önzés forma, a morális megfontolás (kognitív altruizmus), ellenszolgáltatás nélküli önzetlenség, reciprok, előrelátó számító viselkedés – Utasi Ágnes a társadalmi szolidaritás hálózatszerű felépítettsége kapcsán, az altruizmus jótékonsági szolidaritás-megnyilatkozás formáját hangsúlyozza a mikrotársadalmi környezetekben (család, barátok stb.). Mindezt érvényesnek tekinthetjük a lokális társadalmakban is, azzal az arányalti különbséggel, hogy inkább az altruizmus reciprok változatát, s a közéletiségi formáját látjuk megvalósulni, valamit valamilyen elv szerint, amit a szerző, az altruizmus egyik az önzetlenség alternatív viselkedésmódjaként definiált (lásd: Utasi Á. 2002:46–58.)

kor az olyan személyekről, csoportokról esik szó, akik a helyi társadalomban kevésbé integráltak. Ezzel élesebb kontúrokat öltenek az ellentétpárok mentén történő megkülönböztetések.

„Azokra az újjgazdagokra, akik vagyonuk alapján mindenképpen az elithez sorolódnak, nem tudok úgy felnézni – csak azért, mert gazdagok –, mert ők aztán már nem tudják, hogy honnan indultak. Őket nem is tartom igazán elitnek [...] Aztán bármennyire is sokrétű [név], nem sorolják az elit körébe, pedig szerintem ő egy eliteMBERKE. Ő lett a Rendezvényház művelődési, kulturális vagy művészeti igazgatója. A csoportokat ő fogja össze, ő szervezi a rendezvényeket. [...] Aztán itt van az [iskola] igazgatónő, [név], őt szintén nem a gazdagsága, hanem az embersége miatt sorolom az elit tagjai közé.”

Az elbeszélő, láthatóan, az aktív/inaktív megkülönböztetést nem a vagyon, a gazdagság kritériuma szerint építi fel, hanem a tevékenység/teljesítmény és morális tartás alapján, miközben elitidentifikációja és fogalomalkalmazása a pozicionális strukturális sémába illeszthető. Az általa aktívként kiemelt két személy ugyanis pozíciójuknál, státusuknál fogva, a helyi társadalom kulturális elitjébe és a nem-elitként azonosított „újjgazdagok” pedig a gazdasági elitbe sorolja. Az „igaz elit”/„nem elit” fogalmak bevezetésével, az ellentétpárok közötti megkülönböztetést egy morális értékvonatkozás, az „emberség” mérceként való használatával is fokozza, élesíti. Mindez arra utal arra is utal, hogy értékítélete, illetve értékpreferenciája egy bizonyos értelmiségi képzet, beállítódás mentén kialakított, amely a vagyonnal, a gazdagsággal szemben értékesebbnek tarja a közösségért való tevékenységet, a köz-ügyeiben felmutatott teljesítményt. A vagyonnal, a gazdagsággal szembeni ez fajta ellenszenve, ugyanakkor nem általánosított értelemben használt, hanem egy konkrét helyi csoportra vonatkoztatott, az „újjgazdagokra”, ők kivonják magukat a köz-ügyeiből, nem integrálódnak vagy nem integrálhatók a helyi társadalomban. Tehát, ha első látásra, az elbeszélő részéről az irigység motiválta különbségtevésre gondolnánk, téves úton járnánk, még akkor is ha ezzel a jelenséggel is számolhatunk: mégis azt kell látnunk, hogy egy hagyományos értelmiségi minta fennmaradásáról, tovább éléséről lehet szó. Erre utal az „emberség” kifejezéssel, amely az ellentétpárok megkülönböztetésének további kritériuma, mérceje, ami személyközi relációs (Én–Te viszony) mentén képződő és konkretizálható érték, mindenfajta közösségi együttélés alapja, amelyben kifejezésre jut a másokkal szemben gyakorolt jóindulat, segítőkészség, tisztesség, illendőség. Az „emberség” ellentétpárja, nem az „embertelen”, hanem vélhetően az elbeszélő ki nem mondott szándéka szerint is az „emberkerülő”, közösség kerülő, elzárkózó magatartásként értelmezhető, ugyanis ez inkább illeszkedik az

elbeszélő szövegének kontextusába. Amelyben a vagyont, a gazdagságot megjelenítő újgazdagok csoportját a nem elit kategóriába sorolja, ennek a csoportnak az elzárkózó, a közösségi szerepvállalástól való tartózkodó magatartása ellentéte az „igazi elit” közösségi szerepvállalásának. Ebben a megközelítésben a tulajdonképpeni elit, az „igazi elit” a stratégiai (polgármester) és a közösségi, értékhordozó értelmiségiek, vagy pedig Lasswel terminusában az esszenciális elit, amely – a helyi körülményekhez alkalmazva – ténylegesen is gyakorolja a hatalmat, illetve részt vesz a helyi stratégiai döntések kivitelezésében, végrehajtja a határozatokat.

Elbeszélőink, az egykori és az új elit tagjai egyaránt, általában az „újak”-at a helyi elit gazdasági szegmensébe sorolják, jellemzőjük, mint láttuk, hogy az adott „településen laknak, de nem ott élnek.” A metafora jól ragadja meg a lényegét, vagyis azt, hogy nem vállalnak közösséget a település őslakóival. Az „újak”, az inaktívak, passzívak azonban nemcsak a beköltözött „újgazdagok”, hanem a „diplomások”, a „fiatalabb generáció” jelzővel illetett csoportok is, akik szintén nem akarnak integrálódni a helyi társadalomba, amit azzal nyilvánítanak ki, hogy nem veszik ki részüket a helyi közfeladatokból:

„Hát [elit] több van, mint 20 évvel ezelőtt, mert most már azért nem ritka az, aki diplomával kétkezi munkát végez, míg annak idején íróasztal járt annak is, még aki érettségizett is. Ma már nincs annyi asztal. Hát az értelmiségiek ugye a pedagógusok, a legtöbb helyi, helyben lakó, orvos, és hát különböző, tehát a gazdaság különböző területein vagyunk néhányan, akik diplomával rendelkezünk, meg hát van... van most már egy fiatalabb generáció, akik között nagyon sokan diplomások, akik mondjuk itt laknak, de nem itt dolgoznak, és róluk kevés hír van. Nincs hír arról, hogy most ki hol érvényesül. De tudom, mert a képviselőtestületben is van olyan, aki nem itt dolgozik, de hát elég magas beosztásban [van máshol].”

Az „újak” elzárkózása a helyi őshonos közösségtől, láthatóan olyan mértékű, hogy az elbeszélő, aki önkormányzati képviselő, noha néhányukkal együtt ül a testületben, mégsem tudja, hogy hol dolgoznak. Az ellenurbánizáció eredményeként, amelynek célpontjai voltak a homokháti kistérség települései (Domaszék, Röszeke, Mórahalom) valamint a Szegedhez közelebb eső más települések is, hasonló elzárkózó tapasztalatokról számolnak be az őslakosok.¹⁵³ Mindez a demográfiai frissítés (fiatalítás), az adózók számának

¹⁵³ Pl. a Szegedhez közeli Deszk községben hallgatóink által végzett kutatásokban, a megkérdezett őshonosok azon a véleményen voltak, hogy a betelepültek, külön falut alkotnak az őshonos falu mellett, egy fajta kertvárosi övezetet hoztak létre, a betelepülők szinte teljesen idegenek, ismeretlenek az őshonosok számára, és különösebb szerepet nem ját-

gyarapítása stb. mellett egy általánosnak mondható, ellenintegrációs jelenségre, hívja fel a figyelmet. Az elkülönülés, mint szociodemográfiai és településszerkezeti, az elzárkózás, mint szociokulturális beállítódás az „őshonosok”, a „régiek” és az „újak” elitcsoportjainak tagjaira is vonatkoznak. A közöttük lévő békés szembenállás jellemzője a töredezett kapcsolatok, nem folyamatos együttműködés, ami nem hazai, sem nem a homokháti kistérségi jelenség. A régiek és az újak közösségi szerepvállalási orientációját és szembenállásuk indokainak leírását láthattuk Merton kisvárosi társadalom modelljének vázlatában, ahol az újakat, a beköltözötteket, feltörekvőket kozmopolita jelzővel illette, szemben a régiekkel, a lokálisokkal (Merton 1968: 447.) Vagy pedig Mills helyi társadalom modelljében is, ahol a régiek, a járadékosok álltak szemben beköltözött szakértőkkel (W. Mills 1972:49.)

A mi esetünkben az őshonosok, a régiek és az „újak”, a beköltözöttek közt a Merton és Mills által jelzett feladatmegoszlást nem jelzik elbeszélőink. A közöttük lévő különbség tételt morális megfontolások irányítják, s ezt rávetítik az aktívak s inaktívak sémára, mivel a különbségtevés itt aszerint történik, hogy kiveszik-e részüket a helyi társadalomépítésében vagy sem. Elbeszélőink az „újak”-at, a beköltözötteket, láthatóan, mind az elitbe sorolják, szegmentárisan a gazdasági ellittel azonosítják, jellemzőjük, az elzárkózás, elkülönülés, ami a közügyekben való inaktivitás, passzivitás jelentéstartalommal azonosított.

Az ellentétpárok morális tengelye mellett a megkülönböztetések leggyakoribb eleme a gazdagság, a vagyon, a pénz, amellyel a viselkedés, magatartás egy bizonyos altruisztikus mintáját körvonalazzák, és ennek alapján állítanak fel újabb megkülönböztetéseket, most már a régiek és az „újjgazdagok” között. A gazdagság, a vagyon funkcióját az elbeszélők aszerint ítélik meg, hogy birtokosai mennyit forgatnak belőle be a közösség hasznára. Az elit gazdasági szegmensében, szemben az „újjgazdagokkal”, a hierarchia csúcsára a régiek kerülnek, a „tradicionális nagygazdák”, a „még gazdagabbak”, ők láthatóan mintaadók is, felnéznek rájuk, presztízsüket polgári életmódjuk legitimálja:

„A helyi elit tagjai vállalkozói szinten: [...] a pékség vezetője, [...] a csárda vezetője. Ők már olyan kiemelkedő emberek, akiket már polgárságnak nevezhetünk. Ők olyan szinten viszik a városba a színvonalat, hogy ha azt mondjuk, hogy 'a V-ék', akkor az már valamit jelent.” [Néhányan], „akik a mezőgazda-

szanak a település közügyeiben (lásd: Erdős Cs. – Széll K. – Vágási T. 2007. In: Rácz A. [szerk.], 102.)

ságban dolgoznak, ők is kiemelkedtek már a velük egy platformon lévő emberek közül.”

A helyi társadalomban a régiek a szóban forgó elbeszélő megítélése szerint az őshonos „tradicionális nagygazdák”, akik a szocialista korszak második gazdaságban már jelen voltak. Egészen pontosan kikről van szó azt egy másik elbeszélőtől tudjuk meg, aki azokkal azonosítja a régieket:

„Akik már 20–30 éve fólíáznak, anyagilag ugye olyan szinten vannak, hogy megengedhetik maguknak azt, hogy támogassanak bizonyos rendezvényeket. Én azokat az elithez tartozóknak tartom. Ezeknek a számuk azért úgy évről évre növekszik. Már csak azért is, itt faluhelyen, hogyha Pista adott, akkor én nehogy már ne adjak alapon. Azért is, hogy az én nevemet is felsorolják a szponzorok között. Hát milyen jól hangzik. A gondolkodásmód az ilyen falusi és ilyen is fog maradni.”

Az elbeszélő a „régieket” a támogatói magatartás szerint ítéli meg, azonban számára az a mód, ahogyan a „tradicionális nagygazdák” tagjai támogatják a rendezvényeket, vagyis maga a támogatást kísérő magatartás, viselkedés pejoratív. Az elbeszélő láthatóan, nem „falusi” perspektívából fogalmaz, vagy pedig azt látszatot szándékozik kelteni. Modern kíván lenni, s a magamutogatásnak ezt formáját maradinak (falusiasnak) ítéli, holott a támogatás új intézményrendszerének formálódásáról van szó, amely pozitív fejlemény. A támogatót az elismerésvágy motiválja, ami érthető, mint az is, hogy azt nyers, kevésbé csiszolt formában teszik. A lényeg, a támogatói magatartás intézményesülésében ragadható meg, ugyanis az elbeszélők többsége, mint alább látni fogjuk, pozitív fejleményként ítéli meg az altruizmus e formáját, és különböző viszonzási technikákat is alkalmaznak azért, hogy folyamatosan tegyék a vállalkozói elit támogatói készségét.

„A vállalkozói elitből [...], akiket említettem kapcsolatban vagyok, mint-hogy a munkám kapcsán az a feladatom, hogy az intézmény külső kommunikációját is irányítsam, ezért számomra fontos, hogy ez az elit hogyan kötődik az intézményhez. Iskolai rendezvények kapcsán, ill. az év eleji költségvetés tervezésekor ezzel az elitel beszélgetéseink vannak, ill. rengeteg támogatást is kapunk a gazdasági elitől, pénzügyi és egyéb termékbeli támogatást, amit mi igyekszünk megköszönni, ha mással nem, akkor azzal, hogy meghívjuk őket a rendezvényeinkre, egy folyamatos visszacsatolás révén.”

A másik elbeszélő a helyi intézmények támogatóit tekinti elitnek, a támogatói magatartást pedig olyan viselkedésként látta, amelynek elmaradását a helyi közvélemény elítéli („nem szentelik meg”).

„Most ugye ezeket lehetne nevesíteni, hogy na ez a vállalkozó, az a vállalkozó, vagy amaz aki esetleg anyagilag is támogat bizonyos rendezvényeket. Mert vannak ilyenek itt Mórahalmon, akik néha belenyúlnek a zsebbe és támogatnak iskolai, óvodai rendezvényeket. Én úgy gondolom, hogy azoknak az elítéléshez lehet tartozni, mert esetleg az más fele is költhetné a pénzét. Ennél okosabb helyre, méltóbb helyre, ha valaki ezt teszi, azt nem szentelik meg azt hiszem.”

Eszerint a tradicionális tulajdonos nagygazdák és a helyi vállalkozók csoportjából kerül ki az a támogatói kör, amely közhasznú célokra is beforgat vagyonából, pénz és termény adományok formájában. A támogatásból részt vállalók csoportja „szaporodó” tendenciát mutat, viszont nem teszik egyértelművé, hogy csak az őshonos mórahalmi vállalkozói körről van szó, a régiekről és az úgazdagokról, vagy pedig másokról is, mint például a beköltözött „gazdagokról”. Az elbeszélők a fennálló különbséget, az gazdasági elit szegmensén belül, ennek ellenére, nemcsak a helyi társadalmi térben való elhelyezkedéshez kapcsolják, hanem a közfeladat ellátáshoz is. Más felől az altruizmusnak ebben az értelemben a helyi társadalomépítés, a település imázsépítésének szerves része, és ez legitimálja az adott személy presztízsét. Ilyen értelemben a presztízsének nem a gazdagság, a haszonelvűség az értékmérceje, hanem az, hogy azt mennyiben és milyen formában kamatoztatja a közösségi feladatellátásban. Az új és a régi gazdagok közül, akik nem aktívak a közösség vállalkozásaiban, inkább tudomásul veszik, mint elismerik. Ugyanakkor, mint láttuk, presztízs alapja nem a hivalkodó materiális javak, nem véletlen, hogy az elbeszélők a helyi elitek közül, majdnem minden esetben, a stratégiai hatalmi elitnek és az értelmiségnek (hagyományápoló, hagyományteremtő, -építő), a közcélok támogató vállalkozó őshonosoknak, egyáltalában az értékhordozó személynek és csoportoknak ad elsőbbséget. A vagyoni háttér, illetve pozíció az elbeszélők megítélésében csak akkor von maga után elismerést és akkor alakul át presztízsé, ha birtokosa pénzben és természetben folyamatosan ad a köz javára, és személyesen is részt vállal a közösség materiális és szellemi/szimbolikus vállalkozásaiban.

Azonban van eset, amikor a közügyektől való távolmaradásnak nem az elzárkózás az oka, hanem a kizárás, amely már nem önként vállalt magatartás forma, éppen ellenkezőleg, részt vesz, de nem hallgatják meg javaslatait, mint az alábbi elbeszélő tapasztalata is mutatja:

„A mórahalmi ember az eléggé sajátos. Én nem vagyok mórahalmi és meg tudom ítélni, van összehasonlítási alapom. Még pedig ugye 200 km-rel arébb van az a másik. Össze tudom hasonlítani milyen egy Szabolcs megyei,

milyen egy Csongrád megyei ember. A kettő nem ugyanaz. Úgy gondolom Csongrád megyében Mórahalom az egy ilyen sajátosságos település. Nagyon befele fordulnak az emberek, lehet, hogy ez a tanyasi élet, szemlélet. Nem tudom mi ennek az oka. Nagyon nehezen, eltelelik 25–30 év is mire, még mindig az emberre rásütik, hogy te ne szóljál bele, mert te nem ide való vagy, te nem úgy látod, te nem közölünk való vagy, te nem érzed át annyira a problémát. Pedig ez hülyeség. Hát miért ne tudnám? Egy bizonyos helyen eltöltök 25 évet, azért már elnézést, de azonosulhatok az itt lévőekkel. Ha nem fogadják el, akkor az egy más dolog.”

Az elbeszélő beköltözött, nem őshonos, „nem közölük való”, kizárását a helyi köz-ügyeiben való aktív részvételtől, illetve ezekben az ügyletekben tett javaslatai iránt tanúsított elutasítást összehasonlító perspektívában és az őshonosok szociálpszichológiai karakterében tovább élő sajátos magatartás és viselkedés jegyekkel indokolja. Ezeket a sajátosságos karakter vonásokat nemcsak a közösségre vonatkoztatja („mórahalmi ember” tanyasi múltja), hanem a településre is, a kettő láthatóan egymást átfedi. A mai Mórahalom a kistérség több mai községéhez hasonlóan eredetileg a tanyákról töltődött fel, aztán község lett, és később város, és a kistérség központja, látványos fejlődésnek a múlt század '90-es éveinek végétől indult el. Az urbanizáció ellenére, az elbeszélő tapasztalata szerint a tanyasi élet- és szemléletmód tovább él, mindezt az őshonosok befelefordulásával magyarázza, ennek tulajdonítja személyének kizárását a közügyekben való beleszólásból – *„ne szólj bele... nem ide való vagy... nem érzed át annyira problémát.”* Noha, az adatbázisunkban ez az eset egyedi, a korábban mondottak összefüggésében mégis arra az ellentétpárra hívja fel a figyelmet, amelyet az elzárkózás/kizárás jelenségeként általánosíthatunk. Az elzárkózás, mint utaltunk rá, önként vállalt magatartás, viselkedés, az egyén, a csoport elkülönülésének egy megnyilvánulás formája, amely nem jelent nem-cselekvést, csupán azt jelenti, hogy cselekvése áthelyezett, nem ott vesz részt az élet folyásában, ahol lakik. A kettő – a lakhely és munkahely – élesen elkülönült. A lakhely a szabadidő, az életmód, az életstílus gyakorlásának a tere, vagyis az elzárkózás szocioprofesszionális, pszichológiai motivációk mellett életmód, életstílus váltással is összefügg, ilyen értelemben az elkülönülésnek az elzárkózás formája kivonulásként is értelmezhető, talán rejtőzködésként is a világ szeme elől. A lakhely a szabadidő helye, ebből szubjektíve szándékoltan kiiktatódik a lakhely közügyeibe való belekeveredés.

Ezzel szemben a kizárás nem önként vállalt viselkedés forma, az idegen-ség érzését kelti (Schütz, Mannheim, Simmel). Akit kizárnak az többnyire nem bennszülött, nem őshonos, ezt az elbeszélő tapasztalata/panasza is jól

érzékelteni. A kizáró fél többnyire a közösség nevében megszólaló, a kizárás konkrét formában jó részt személyekre irányul, miközben egy egész csoport, közösség is lehet a célpontja. A tanyasi szocikulturális karakterjegyekkel magyarázott kizárás jelenség bizonyos értelemben magyarázó erővel bír a konkrét eset vonatkozásában, azonban a kizárás jelensége általánosítható, mindig ott lép fel, ahol az őshonosok és a beköltözöttek között az Én–Te típusú reláció mindennapossá válik. Ez nem jelenti azt, hogy absztrakt, virtuális, vagy potenciális aktorok nem lehetnek a kizárás alanyai, csupán annyit jelent, hogy a kizárásnak vannak konkrét megnyilvánulási formái, mint azt a szóban forgó eset is mutatja. Az ember gondolkodását irányító bináris logika viszonyítási, relacionális sémákat állít fel, amelyek ellentétpárokból öltönek formát, ha sikerül elsimítani, vagy semlegesíteni egy ellentétpárt, az újabb ellentétpárt vagy ellentétpárokat konstruál. A folyamat úgy tűnik végnélküli, s az összhang keresésével korrelál, amit aztán ha meg is találtak, újabb összhangnélküliség kiindulópontjává válik. S így tovább.

Nem éppen az iménti, hanem a korábban is elmondott, illetve a kettő együttes kontextusában érthető meg az elit/nem elit ellentétpár is, amely az elbeszélői megnyilatkozásokban ritka. S a morális, erkölcsi tartás mellett, mint az alábbi táblázatunk is mutatja a „nem elit” kijelentéseknek más motivációira utalnak, és sarkított voltak ellenére, az előbb mondottakkal közös jelentéstartományba vonhatók.

	Az elbeszélők megítélése szerint nem elit, mert
1. elbeszélő	„szellemileg nem elit, nem munkával szerezte anyagi jólétét – ez nem elit”
2. elbeszélő	„az újjgazdagok, nem elit, csak azért, mert gazdagok”
3. elbeszélő	„az elitfogalom számomra pejoratív tartalommal bír”
4. elbeszélő	„nekem, maga a szó nem tetszik, hogy elit – így nem is mondok semmit.”
5. elbeszélő	„az ellenzékét nem tudom elitnek nevezni”
6. elbeszélő	„a polgármestert nem szabadott volna megválasztani – nincsenek értékei...”
7. elbeszélő	„jelenleg nem tudok olyant embert mondani, aki az én számomra, olyan fontos a községben.”

8. ábra

Forrás: HH 2002–2005 saját adatbázis alapján

A „nem elit” jellemzői az (1. elbeszélő) szerint a gazdagság, a jó lét nem munkával, vagyis áttételesen, nem legális úton történő megszerzése, amelyhez hozzá kapcsol egy minősítést, amit a szellemi aspektus hiányával támaszt alá, illetve ezzel mintegy megindokolja kijelentését. A szellemi ebben

az esetben a kulturálatlanságra utal, más szóval a vagyon nem pótolhatja a műveltséget. Az elitidentifikáció mércéje, szempontja ebben a beállítódásban, tehát a szellemi, műveltségi aspektus. A „jó lét”, a vagyon, a kulturáltság elméletileg az elit minőség, „kiválóságának” hordozója, az elbeszélő tapasztalata ennek ellentmond, ami arra utal, hogy az elbeszélő nem egyszerűen az értelmiségi pozíciójából fogalmazza meg értékítéletét, hanem egy a környezetében bevett, általánosan elterjedt véleménynek is hangot ad. Az „újgazdagok” (2. elbeszélő) sem azért nem azonosítottak az elitel, mert gazdagok, „csodapalotájuk” van, tehát hivalkodók, hanem azért, mert elzárkózók. Az elzárkózás jelensége nem egyedi, nem csak az elbeszélő településére jellemző. A középosztály kiköltözése rurális környezetbe, az ellenurbanizáció, mondhatni elterjedt jelenség. A kisvárosba/községekbe beköltözöttek integrációjuk a helyi társadalomban nem a helyi értelmiség közösségépítő, imázsteremtő elvárásai szerint történik.¹⁵⁴ Nem beszélve arról, hogy a szóban forgó települések esetében is a helyi értelmiség jó része sem helyben lakó. Az elbeszélő viszont autochton, így ítélete, az őshonosság, a születéshely iránti érzelmi elkötelezettség perspektívájából is megfogalmazott.

Az elitfogalom „pejoratív” megítélése, illetve az elit „szó” nem tetszése alapján, feltételezhetnénk, hogy (3. és 4. elbeszélő), a kijelentései mögött egy antielitista, demokratikus beállítódás áll, amely összhangban hozható az újbalsoldali hullám általa is ismert divattal. Azonban, mivel nem indokolja meg, hogy miért pejoratív az elit terminus, illetve miért nem tetszik az elit szó, további politikai, ideológiai értelmezési késztetéseinket zárójelbe tesszük, s megelégszünk annak konstataálásával, hogy az elbeszélők szerint, vélhetően nemcsak helyi szinten, hanem általánosabb értelemben sincs elit. Az előbbi kijelentésekhez bizonyos értelemben közel áll az utolsó (7. elbeszélő) véleménye, annyi különbséggel, hogy konkretizálja térben/időben is, hogy a községben jelenleg, nincs olyan, aki számára fontos lenne. A „fontos ember”, mint értékvonatkoztatás kategóriát valószínűleg a példaadó, példamutató ember jelentéstartalmában kell értelmeznünk, ilyen mintakövetésre alkalmas személy az elbeszélő tapasztalata, illetve megítélése szerint jelenidejében a településen hiányzik.

¹⁵⁴ Itt az ellenurbanizáció jelenségével van dolgunk, amely a homokháti kistérség jó néhány településén a településszerkezet képeinek változását vonta maga után, a régi, „őshonos” település mellett (Domaszék, Röske, Mórahalom) a beköltözött városi felső középosztály és középosztály csoportjai szinte teljesen elkülönülő negyedeket (Domaszék) alakítottak ki. A kérdéssel kapcsolatosan (lásd: Csíte A. – Kovács I. 2002. In: Kovács I. [szerk.]: 224–250.)

Az értékhiány, amely az erkölcsi értékek (6. elbeszélő) hiányára utal, az előbbi szűkszavú kijelentésekkel szemben, hosszabb kifejtésben is megindokolt és konkrét személyre vonatkoztatott:

„Teljesen őszintén, nem szabadott volna megválasztani. Nem azért, mert nem ért a szakmához, hanem kereskedelmi szférában dolgozott, és az anyagi boldoguláson kívül nehezen fogad el más elveket. Teljesen mindegy, hogy milyen eszközzel, és hogyan, de anyagilag boldogulni kell. Nem mondom, hogy nem fejlődik a község, de lényegesen lassabban, mint a többi. Nem szabadna ilyen feladatot ellátni olyannak, akinek bizonyos erkölcsi értékei nincsenek. Nem szoktam politikáról beszélni, ezeket a dolgokat sem mondtam az utóbbi tíz évben senkinek.”

Az elbeszélő az erkölcsi értékhiányt az adott személy esetében foglalkozás specifikus jelenséggel indokolja, ennek tulajdonítja haszonelvű beállítódását, amit nem tart össze egyeztethetőnek a hatalmi, stratégiai döntéshozó pozícióval. Az elbeszélő, noha ítéletalkotását konkrét személyre vonatkoztatja, mégis egy sor olyan kérdést érint, amelyek szélesebb körben elterjedtek sztereotípiákra utal. Az egyik a kereskedelem, a kereskedő megítélése, amelyet a haszonelvűséggel társít, ebben semmi különös nincsen. A különös, illetve a tanulságos számára az, hogy általánosított értelemben is, az ilyen és hasonló alapfoglalkozású személyt, még ha ért is a kalkulációhoz, nem tartja alkalmasnak arra, hogy a helyi hatalmi elitbe beválasszák. Ez pedig arra utal, ha nem is explicit módon, hogy a technokrata beállítódással (ért szakmához) párosuló haszonelvűséget marasztalja el, mert szerinte a politikai, hatalmi elitet döntéseiben nem a haszonelvűség, hanem az erkölcsi értékek szem előtt tartása kell, hogy vezérelje. Bizonyos értelemben a régi-új elit tag véleménye összhangban van a fentebb idézett elbeszélő „emberség” értékvonatkozással, amely szintén a morális, erkölcsi megfontolások alapján azonosítja a helyi társadalom szereplőit. A „nem elit” kategorizációk, s egyáltalában a politikai megfontolások vezérelte kijelentések (5. elbeszélő) nemcsak a szóban forgó esetben, de néhány más esetben is, amikor nincs szó kizárásról, a helyi ellenzéket, mint torzsalkodót jellemzik. Fentebb is szó volt róla, ez a beállítódás első látásra arra utal, hogy az elbeszélők ítélete/véleménye kontextus-függő, keverednek benne a hagyományos értékvonatkozások és napi politikai tartalmak sztereotípiái. Itt inkább a közösség kohézióját, a harmóniáját veszélyeztető aspektusra érdemes figyelni, ugyanis az elbeszélő víziójában a helyi társadalom gondolkodásban és tettben homogén kellene legyen. Az ilyen és hasonló elvárás pedig azt jelenti, hogy hagyományos közösségképzete is utópikus. Egyrészt, mert a közösségek sem homogének, ez antropológiai tény, más részt viszont, s ezzel vissza utal-

hatunk a fentebb mondottakra: a helyi társadalom imázsépítése szempontjából tartja károsnak a politikai megosztottságot. A probléma ami itt felmerülhet, anélkül, hogy részleteznénk, egy igen lényeges kérdést érint, a helyi részvételi demokrácia, a demokratikus nyilvánosság működésének kérdését. Az elbeszélői elvárás, láthatóan idealizált. Elgondolásában, belső körben lehetnek nézetkülönbségek, kifele azonban egységet kell felmutatni. A beárlítódásnak ez a módja, nem egyedi, a kistérség többi településeinek megszólaltatott elbeszélői is hasonló véleményt képviselnek. Ennek oka egyszerű, a helyi politikának az adott település léptéke is határt szab, ezzel függ össze, hogy a helyi részvételi demokrácia vezetőket kiválasztó lehetőségei korlátozottak, a merítés mélysége sekélyes, nincs különösebb verseny a szereplők között, a politikát nem a pártok mozgatják, hanem a baráti, rokoni, s egyéb személyes, illetve a szociális kapcsolathálózatok. Viszonylag szűk, belterjes kört alkot az a csoport, amelyből kiválasztják a helyi hatalom képviselőit, esetenként történhet a rotációs alapon is. Így különösebb ellenzéki-ségre nincs mód, ha egy két zsörtölődő akad, azt rendbontónak ítélik meg, olyannak, aki rontja a település imázsát, annak az imázsépítésnek a látható eredményeit, amelyért egy emberként dolgozik, illetve kellene dolgozzon a közösség minden tagja. Erre utalnak az elbeszélők elit fogalomalkalmazásainak és definícióinak a közfunkciók szerepét hangsúlyozó kijelentések, mint a már említett *„mindenki, aki értelmiségi feladatot lát el.”* Ebben az értelemben az „értelmiségi feladat” a köz-ügyek feladatellátásával azonosítható, s az „igazi elit” sem egyszerűen egy helyi társadalmi csoportot jelöl, hanem a személyek azon csoportját, akik a közügyek, közösségi feladatok érdekében összefognak. Részben ez magyarázza, hogy miért vonják a helyi elitfogalmába, függetlenül attól, hogy értelmiségiek vagy sem, mindazokat, akik a közösségért való együttgondolkodásban, tettekben, morális tartásban („emberségesen kiemelkedők”), példamutatóak. Más szóval, és általánosabb összefüggésben, a közösség hagyományos és/vagy hagyományteremtő rituáléihoz való – anyagi és szellemi – hozzájárulás, a vélt vagy valós közösségi szimbólumok karbantartása, rekonstruálása közpolitikai ügy, s ezt a funkciót az elbeszélők azonosításai alapján azok látják el, akik valamilyen formában ebben részt vesznek. Mindennek reprezentációs, értékhordozó, érték-ápoló funkciója van. Azok, akik kivonják magukat mindezen feladatok ellátásából, illetve elzárkóznak ettől, ha el is ismerik gazdagságukat, vagyonukat, az elit minősítés egy másik, haszonelvű érték kategóriájába soroltak, ez pedig az elbeszélők megítélése szerint nem „igazi elit”. Az értelmező, mint kívülálló számára, a megkülönböztetések ellentétpárjai a formálódó helyi társadalom sokrétű erőfeszítéseire utalnak, arra, ahogyan az elbeszélők mindezt érzékelik és diszkurzíve láttatják. Ugyanis számukra a formálódó

lokális társadalom mentális központjainak kialakítása (a települések új, vagy felújított infrastruktúrájának és központjainak felépítése: művelődési ház, teleház, parkok a szobrokkal, a körforgalmak, iskolák, turisztikai, sportbázisok stb.), nemcsak a lokális terek materiális átrendezését, az új központok létrehozását jelentik, hanem valóságosan is itt próbálják összekapcsolni és folytonossá tenni az elképzelt vagy valóságos helyi múltat a jelenrel, s ezzel kijelölni, illetve megalapozni a jövő materiális és mentális struktúráit. Nem véletlen, mindazok, akik a közösségépítésben részt vállalnak, a megbecsültség skálán előbbre valók, mint a gazdag inaktívak, a passzívok. A megbecsültség kritériuma a teljesítmény, ami emberséges, tisztességes, kommunikatív magatartással korrelál, ezek az értéktartalmak láthatóan fölülírják a hatalmat, a pozíciót, a funkciót. Az elbeszélők egyéni, személyes helyi társadalmi elhelyezkedése mellett a közügyekben való részvétel, láthatóan nagymértékben befolyásolja, hogy kit/kiket, hogyan minősítenek, illetve sorolnak a helyi elit(ek)be. Minősítéseik, a fogalomalkalmazásuk és a definícióik teljesítmény és értékorientációja, az elkülönülés és a társadalmi távolság konstruált voltára hívják fel a figyelmet, amelyek a személyek diskurzusában ellentétpárok mentén fogalmazódnak meg. A társadalmi távolságnak, az elkülönülésnek az elzárkózás típusa az ellenurbanizáció által kiváltott jelensége egyre inkább intézményesül, s az elbeszélők diskurzusában is sajátos településszerkezeti és viselkedési, mentalitásbeli modellként jelenik meg, amely mára már az egyes településeken annyira megmerevedett, hogy szinte kommunikációs zárlat alakult ki az érintett települések őslakossága és a beköltözöttek között. Az elbeszélők közösségcentrikus diskurzusa ezt a szociokulturális, szociálpszichológiai fejleményt kétségtelenül túl dimenzionálják, annál is inkább, mert őket sem rokoni, sem baráti kapcsolat nem fűzi a beköltözöttekhez, szemben az őshonosokkal. Azonban látnunk kell, hogy teljes elzárkózás ilyenén való láttatása nem életszerű. Nem is lehetséges, inkább arról van szó, hogy elbeszélők a napi, rutinszerű kapcsolatokat hiányolják, másrészt az életmód, életstílusbeli eltéréseket nagyítják fel. Szociológiailag – nem is beszélve az ember alapvető társas viselkedéséről szóló antropológiai tapasztalatokról – teljeséggel irreleváns az elzárkózás, elkülönülés azon megjelenési formája egy helyi mikrotársadalom körülményei között, amelyről az elbeszélők diskurzusa szól, és amely sok más kutatás is igazolni próbál. Az viszont tény, hogy az ellenurbanizációval az adott településen a régiek mellett egy új közösségképződési folyamat is intézményesülhet, illetve már intézményesült is, aminek tárgyi láthatósága a településszerkezetben is élesen megmutatkozik, több elbeszélő számára a „csodapalota” látványa, már eleve az elzárkózás jelképe, amit kizárással ellenpontosz, és egyfajta közösségi ideológiát konstruál a kizárás magyarázatára.

A narratív megközelítés az elbeszélők ilyen és hasonló gondolati, képzet-konstrukcióit tudomásul veszi, hiszen célja az, hogy láthatóvá tegye az alany nézőpontját, azonban, mint majd alább is szó lesz róla, ez nem jelenti azt, hogy ténylegesen is egyetért az ilyen és hasonló „valóság”-konstrukciókkal.

d) Régiek és újak kapcsolatai

Nem érdektelen szembeállítanunk az elbeszélők élettörténeti narratíváinak azokat a szelvényeit, amelyek a helyi társadalmak régi és az új elitjének rendszerváltás előtti és utáni kapcsolathálózatát jelentik meg. Ezek a kapcsolatok, mint arra az elbeszélők is utalnak, keresztezik egymást és megosztottak aszerint, hogy fölöttes, illetve helyi, egymásközötti kapcsolatokról van-e szó. A régi elit elbeszélőinek kapcsolataikban a fölöttesekkel való viszony tapadt meg, ülededett le az emlékezetükben. Az „új” elit esetében ezek a fölöttes kapcsolatok mintha eltűnnének, aminek nem az az oka, hogy nem is léteznek, hanem az, hogy ma már nincs ellenőrzés a felsőbb körök részéről, mint egykor, amelyek jó alkalmat teremtettek (zártkörű mulatozások stb.) a személyes kapcsolatok létrehozására. A megszólaló elbeszélők helyi társadalmi pozíciója, státusa mindezt jelenleg is lehetővé tenné, alkalomadtán lehetővé is teszi, azonban van egyfajta rejtőzködés is e tekintetben. A magasabb körökkel való érintkezés, kapcsolatteremtés a polgármesterek körére korlátozódik, folyamatosságról esetükben is csak akkor lehet beszélni, ha polgármester országgyűlési képviselő is, ilyen és hasonló esetekben személye az összekötő láncszem a helyi hatalmi elit és az országos hatalmi elit között. Helyi szinten egymás között a régi-új elit kapcsolatai lazák, fragmentáltak, alkalmiak és akcidentálisak. Mindez arra figyelmeztet, hogy az alább idézett elbeszélői szövegszelvények tartalmainak, csupán bizonyos jelzés-, tendenciaszerűséget tulajdonítsunk, s általánosítható érvényességétől tartózkodjunk.

Az első két elbeszélő, láthatóan, a rendszerváltás megelőzően párttitkári, illetve tanácselnöki funkciót töltött be a településeiken. Kapcsolataik megyei s az országos párt- és állami vezetőkkel személyesek, és bizonyos személyekkel erős kötésűek, hátterükben a férj iskolatársi, baráti múltja, a településük érdekében, a helyi ügyekben elért korábbi teljesítmény elismerése, a kommunista pártokra jellemző, kliensi, vazallusi személyi függőségi hierarchia áll. Nem utolsósorban a női szerepből adódó előnyök, a közvetlenség, a lakossági igények iránti empátia, amelyet kijárás rendszerspecifikus útvesztőiben, célirányosan a településeik érdekében jól tudtak hasznosítani. Az elbeszélők beszámolója alapján viszont úgy tűnik, hogy '89 előtti kapcsolataik mozgatórugója inkább a településeik iránti elkötelezettséggel

hozhatók összefüggésbe, amit részben magyaráz, az tény, hogy mindketten az adott településen őshonosak voltak. Az ilyen és hasonló érzelmi kötődések bizonyos értelemben felülírhatják az ideológiai-politikai elkötelezettséget, itt azonban inkább arról lehet szó, hogy a lokálpatriotizmus és az eszmei – politikai tartalmak keresztezték egymást, s erősebbnek tűnik a lokális elkötelezettség, az őshonosságból fakadó bizonyítási kényszer, amely a személy számára egyszerre kétirányú legitimitást alapozott meg: egyfelől a falubeliek, másfelől a feljebb valói előtt biztosított elismerést.

„[...] De azok is mind megöregedtek. De már olyan kapcsolatam nem maradt, aki tudna úgy segíteni, mint régen. Pedig annak idején nagyon sokat jelentett. A megyei pénzügyi osztályon a D. elvtárs azt mondta, magának nem csabai a férje, kiderült, hogy osztálytársak voltak a férjemmel. Oda is szinte nyitott ajtók voltak, nagyon sokat segített, néha nagyon kicsi dolgon múlik ez azért. A pincegazdaság igazgatója megyei tanácsstagunk volt. Nem ért rá, még tanácsülésre sem kellett jönnie. Azt mondta, mikor fent jársz, gyere be, és akkor beszámoltam, hogy milyen problémák [vannak], mit kellene felvetni a megyei tanácsülésen. Még akkor nem volt se kocsim, se sémmi, akkor haza hozattott, ha szükségem volt valamire, akkor elláttak, mert azt mondták, hogy nekem nincs pénzem, meg lehetőségem, de nagyon sok barátom volt annak idején. A megyei tanácsstagtól kezdve. [...] Szinte oda vonultatták be a kiskatonát, ahová [mondtam, mert] megkérdezték. Tényleg úgy volt, akár hová mentem, nagyon sok jó barátom volt, férfi, nő egyaránt. Nagyon szép volt.”

„Annak idején a Budapest nagy központi bizottságból [volt kapcsolata], annak idején nagy dolog volt; volt a Péter János, meg Komócsin, amikor annak idején kihozták a párt bizottságot, akkor a lakásomon fogadtam őket vendégül. Zártkörű valami volt, persze sokan közülük már meghaltak, meg minden. Annak idején jó kapcsolatunk volt, annak idején a községnek sokat profitáltam én ebből. [...] Ez egy olyan funkció volt titkár koromban is, meg utána is a tanya villamosításkor, hogy ki kellett menni sok tanyát összeírni, valakinek a lakására, voltak ilyen kis falugyűlések. Jaj amikor villamosítottunk akkor én már úgy tudtam a szekunder meg mennyi km-re a primernek, szóval muszáj volt. A villamosítás főmérnöke tényleg nagyon tisztelt, meg nagyon nagy barát volt. Idefigyelj Jutka – mondta ő, ha ide esik özvegy néni, idős néni, akkor nem 15 000-be kerülne a bekötés, mert nyilván meg volt adva, hogy mennyibe kerül. 22 ház volt, ebből kettő olyan, hogy nem tudta bekötni; én azt átvállaltam a tanács részről. Nem baj Pirocska néni, maga is kap villanyt, majd bekössük. Én azt elfelejtettem, de néhány év múlva, mikor találkoztunk a néni mondta, hogy 'Jaj Jucika emlékszem arra, hogy milyen aranyos volt, hogy az emberek bekötötték nekünk.' Az emberek nagyon hálásak tudnak lenni. Vagy annak

idején például az olajosok építettek egy üdülőt, és a villanyt ilyen fakarókon építették ki. Az olajosok azt ugye megépítették saját pénzükön. Jön ki a főmérnök, és azt mondja, hogy: 'Idefigyeljen Jutka van-e olyan szegény sor a faluba ahová még nem vittünk villanyt, de nem tudnak [fizetni], még lehetőségük sincs. Jelölje meg, hogy ki. Hát akkor mi ennek a szegényebb sornak [beköttet-tük], mert ez tényleg ilyen nagy cigány sor volt, ilyen nagycsaládosok, szegényebb emberek éltek ott. Azt gyönyörűen társadalmi munkába megcsináltatta a főmérnök. Nyilván az a 10-12 ember nagyon hálás volt.'

A személyi függőségek hierarchiájában az elbeszélők az alsó szinten helyezkedtek el, felettes kapcsolataik hatékonysága a konkrét helyi ügyek elintézésében mutatkozott meg, mint példák is jelzik: hová, melyik helységbe vigyék katonának a település besorolt fiataljait, a tanyasiak, a cigány telep villamosítása. Ugyanakkor az elbeszélők emlékezetében a múlt, mint szokták mondani megszépül, mert akkor voltak fiatalok, aktívak, sikeresek, ideológiailag lelkesek. Minderre, látható, nosztalgiával tekintenek vissza, s ez érthető, hiszen teljesítményük megmaradt az emberek emlékezetében, nem beszélve arról, hogy a rendszerváltás követően is polgármesterré választották őket, ami jelzi a korábban megalapozott bizalmat irántuk, elismertségük, presztízsük tartósságát a falubeliek körében. A szóban forgó két elbeszélő konkrét esete arra utal, hogy a rendszerváltáshoz kötött, az elit úgynevezett tőkefajtáinak konverzióját hangsúlyozó makrostruktúrára érvényes elgondolások, helyi szintre alkalmazva nem bírnak magyarázó erővel, helyi szinten a bizalom, az ismertség, a személy családjának felmenői (Üllés esetében) a döntő szempontok voltak '89 után is egyes korábbi helyi vezetőknek az új hatalmi elitben való folytonosságuk megtartásában.

Egészen más kép tárul eléink az ezredforduló elején regisztrált beszámolókból, aminek egyik oka, hogy a polgármesteri pozíciót betöltő elbeszélőink visszafogottabbak, esetenként a múltjuk miatt tartózkodóbbak is, nem úgy mint a fentebb idézett személyek. Pedig életútjuk alapján (Röszke, Öttömös) polgármestereinek nincs mit rejtgetniük, ezt a rejtőzködő magatartást más esetekben is megfigyelhettük, ami láthatóan ellentmondásban van azzal a ténnyel, hogy akkor miért folytathatták '90 után is a településeken vezetői „karrierjüket”. A visszafogottságuknak feltehetően szocializációs háttere mellett, nem a helyi, „a falu szája”, hanem a szélesebb „közvélemény” is szóba jöhet. A tárgyi, tulajdonosi világuk (házaik, kertjeik, berendezéseik stb.) nem hivalkodó, a település összképétől nem elütő voltak visszafogottságra utal, ami inkább szerényebb lehetőségeikkel hozható összefüggésbe. Kapcsolathálójuk a kistérség településének léptékeiből, az őshonosságukból is adódóan, „falusias”, mindenki ismer mindenkit. Az viszont, hogy ezen túl

menően kivel/kikkel erősebb vagy gyengébb kötésű kapcsolathálózatuk az életkortól, a rokoni, a baráti, a szomszédsági viszonyoktól függ. Ott ahol önbesorolásról van szó, még ha a helyi elit valamelyik szegmensébe vonhatók is pozíciójuk, státusuk alapján, ott is tapasztalható bizonyos visszafogottság.

„Azt hiszem, mi egyszerűbbek vagyunk, nem mondanám, hogy az elitekhez tartozunk. A barátokat tekintve sem. A polgármester fiatalabb is, mint mi vagyunk, az ő szüleihez állunk közelebb, akik szintén idevalók. X-el is jóban vagyunk, földszomszédok vagyunk, ismerjük egymást. Azért falu ez, itt mindenki ismer mindenkit.”

A „mindenki mindenkit ismer” séma azonban nem egy síkú, a kapcsolatok minősége és milyensége strukturáló funkciót is betöltenek az adott település elit tagjai között. Markánsan különbséget tesznek a rokoni, a szomszédsági, a baráti, és ismertségi viszonyok között. A „mindenki mindenkit ismer” a település tagjainak viszonylagos mindennapi láthatóságára, a találkozások gyakoriságára, spontaneitására, (a kölcsönös üdvözlés típusú kontaktusra) utal és nem a köznapi szemtől szembe, Én-Te típusú dialógusok, társalgások folyamatosságára. Ezt támasztja alá a „minddel jóban vagyunk” kijelentés is, ami nem azonos a szorosabb, keményebb kötésű kapcsolatokkal, ez inkább az együttélők szolidaritását, kölcsönös függőségét kifejező alkalmi, viszonyossági kapcsolatokra utal, amely gördülékenyebbé teheti például az orvossal, a helyi hatalmi elittel való kapcsolatot, bizonyos tranzakciós kapcsolatokat. Ezeknek a alkalmi, spontán kapcsolatoknak a csúcspontja a közösségi rendezvények, s azt követő, divattá vált, álló fogadások. Miközben a rendezvényeken ahol egy bizonyos térben és időben összesűrűsödik a település apraja nagyja, ahol és ilyenkor a felek hajlandóságától, a köztük lévő viszony milyenségétől függően cserélnek véleményt, pletykákat stb., s jelenlétükkel a helyi imázsépítés részeseivé válnak, ezzel mintegy megerősítik identitásukat és nem utolsó sorban lojalitásukat is helyi „kiválóságok” iránt. A fogadások szűkebb kört érintenek, itt elsősorban a helyi hatalmi elittel, intézmény vezetőikkel való szorosabb együttműködés során létrejött, személyes kapcsolatok, az érdemek viszonzása jöhet szóba. Ez a szűkebb kör általában is belterjes, nagyjából mindig ugyanazon személyeket öleli magába, a meghívott személyek száma nem stabil, fluktuál, attól függően, hogy miként alakul az adott személy érdem-érdekcentrikus, illetve a személy szubjektív megítélése a helyi hatalmi, intézményi elit részéről.

„A képviselők közül van egy, aki a lányom keresztapja, velük tartjuk a kapcsolatot. A feleségével kereszttestvérek vagyunk, és folytatódott ez a kapcsolat.”

lat. Velük rendszeresen találkozunk. A képviselők közül van olyan, aki a földszomszédunk, van, aki disznót szokott vásárolni édesapámtól. Az orvosokkal minddel jóban vagyunk, mind olyan segítőkészek. Szóval jó a kapcsolatunk mindenkiel, de barátilag csak a komámékkal járunk össze. Például a polgármesternek is a férjem már egyszer főzött halászlét, mert meghívta, hogy szeretne enni abból a halászléből, amit ő főz. A polgármester is eljár a különböző gyűlésekre. Most a felesége jár rendszeresen az óvodába. Rendezvényeken rendszeresen találkozunk. A Rendezvényház átadására is hivatalosak voltunk. Az ünnepség után állófogadás volt, ahol a polgármester vendégei voltunk. Az nagyon elegáns volt. Természetesen én is részt vettem a Térségi Rendezvényi Ház szeptemberi átadási ünnepségén. Mindenkiel találkoztam, beszélgettem, akivel csak lehetett.”

A rendezvények, s főleg fogadások az elit összetartozását, kohézióját erősítő funkciót is betöltenek, ami nem jelenti azt, hogy köztük sorosabb baráti kapcsolatok is létrejönnek. De azt sem jelenti, hogy valamiféle „széthúzó elit” helyi változatáról lenne szó. (Field–Higley 1990), csupán annyit jelent, hogy az elit egyes tagjai hivatalból ugyan részt vesznek a „rendezvényeken”, ahol egységüket is demonstrálhatják a külvilág felé, viszont a normális, a hétköznapi munkakapcsolatukon túl, nem kötik őket és családjaikat össze szorosabb szálak, illetve baráti kapcsolataikat az adott elit szegmensén kívüli körből választják. Fontos az elbeszélők ilyen és hasonló megnyilatkozásainak kiemelése, ugyanis a barát értelemtartalma egyre inkább relativizálódott az utóbbi időben, sokszor megfigyelhettük, s ezt a tömegmédia is táplálja, hogy futólagos, informális dialógusokat követően barát(ok) jelzővel illetnek személyeket, akik felületesen ismerik egymást. A barát szó eredeti értelmében, de a klasszikus irodalomban is, kölcsönös bizalmon, ragaszkodáson alapuló két vagy több azonos és/vagy különböző nemű személyek között.¹⁵⁵ Tehát egy erős kötésű bizalmi kapcsolatról van szó, melyet a meg-

¹⁵⁵ A ó-görög *philia* (barátság) kérdésével Arisztotelész a *Nikomachoszi Etika* (VIII–IX könyv), az *Eudemoszi Etikából* (VIII. könyv) foglalkozik behatóbban. *A jó élethez szükségünk van barátokra* – mondja Arisztotelész. Alfréd Schütznel „életvilág”, az interszubjektív világ értelmében, a barátság együttes élet, a másik közvetlen tapasztalása (Th. Luckmann). Az Én–Te kapcsolat közvetlensége, amely a barátság által „mi” kapcsolattá alakul át, egy fajta időbeli térbeli közvetlenség két vagy több személy között. A barátságnak személyes, társas és társadalmi jelentése van; a barátság kérdésének konkrét szociológiai, pszichológiai aspektusai az élettörténetekben tárulnak fel, az élettörténetekben kimondatlanul is benne van egy erkölcsi dimenzió, a barátság viszonyban ennek a dimenzióknak a milyensége tárul fel az élettörténetekben. Ezért a szociológiának nemcsak az barátság érdekaspektusát kell feltárnia, hanem értékaspektusát, úgy ahogy az az elbeszélő tapasztalatában leülepedett. A barátság ugyanakkor szociokulturálisan is beágyazott, formái, tartalmi ko-

osztott, esetleg a másik számára káros hatású információk megtartásának sorozatos próbája igazol vissza. Láthatóan elbeszélőink fogalomalkalmazása sem téveszti össze a baráti viszonyban lenni valakivel Én–Te relációnak ezt az intímabb módját, sem a munkakapcsolattal, sem az ismertséggel, sem az alkalmi találkozásokkor megosztott véleménycseréssel.¹⁵⁶

„Mi az elittel ilyen szinten nem járunk össze. Vannak természetesen olyan rendezvények, amikor én mint képviselő hivatalból vagyok velük együtt. Jól megvagyunk, de barátilag velük nem járunk össze. Akiikkel ilyen szinten kapcsolatot tartok, azok inkább a kollégáim, akikről már ejtettem szót.”

„Hát, annyira egyikkel sem, talán a G-vel szoktunk találkozni, beszélgetni. Meg az J-val, aki itt az utcában van, képviselő. Szomszédi viszonyban vagyunk.”

„Sokat ismerek közülük, de baráti kapcsolatban nem vagyunk.”

Az alábbi elbeszélő, noha egyedi esetet képvisel, mondhatni a kistérségben megnyilatkozók egészéhez viszonyítva, a kapcsolathálózat csoportos, társasági, klubszerű szakmai érdek mentén kialakított formáját idealizálja egy külföldön látott minta alapján. A kapcsolathálózatok milyenségének kötései kulturális-társadalmi beágyazottságúak. Az elbeszélő, ha nem is explicit, de viszonylag jól érzékeli ezt aényt. A sor negatív jelző, amellyel a helyi társadalmának kapcsolathálózatát minősíti, s ennek szerinte rendszerspecifikus („vadkapitalizmus”) és formájában hagyományos mintát követő megnyilvánulási („duhaj bulik”) formái, bizonyos értelemben adalékul szolgálnak a helyi társadalom vállalkozói szegmense kapcsolatrendszerét karbantartó társasági formákra, azokban szokásos viselkedésre, s az abban támasztott, illetve elvárt ajándékozási, viszonyossági minták szimbólumaira.

„Lehet, hogy jó volna egy ilyen klub, időnként összeülnénk, de annyira szeretőgazó ez a mai élet, ez nem erről szól most még, hogy összejöjjünk klubsze-

ronként, társadalmi szervezési formákként változóak. Napjainkban a társadalomtudományokban a *philia* és az *erosz*, akárcsak ó-görögök esetében összekapcsolódnak, kettő együttese fontos témái a nemek tanulmányozásának (lásd: Burnet, I. (ed.) 1899–1907: 17–18.) Bővebben a barátságról és annak a mikrotársadalmi szolidaritási kapcsolathálózatokban játszott konkrét integratív funkciója tekintetében (lásd: Utasi, Á. 2002:35–40., és részben: Pászka I. 2007:367–379.)

¹⁵⁶ A bizalom felépítettsége a hálózati kapcsolatrendszerekben formálódó értékekre utal, mint például a barátság, rokoni, osztálytársi kapcsolatok ápolása, motivációiban a cél, érték, tradíció, emóció, (Weber) empátia, altruizmus, egyaránt jelen van. Utas Ágnes az ilyen szolidaritás, társadalmi integrációt erősítő kapcsolatokban, kiemelt szerepet tulajdonít a *homológia* jelenségének, a szabad társválasztásnak, vagyis annak a ténynek, hogy az egy rokoni kapcsolatokon kívül, a többi személyközi kapcsolat az egyén által választott kapcsolat (lásd: Utasi, Á. 2002:30–45., Balázs, Z. 2008:1–11.)

rúen és akkor trécseljünk egy kicsit. Én annak idején Hollandiában voltam kinn, hát még a cég kapcsán egy tárgyaláson, és akkor a vendéglátónk elkezdte mondani, hogy majd délután. [...], és akkor összejöttek ilyen üzletemberek, a különböző vállalkozások vezetői, csak ilyen traccspartira, nem volt komolyabb eszem – iszom, csak apró kis szendvicsek vagy valami. Pár órahosszáig tartott az egész. Ilyen kellene majd, de ilyen még nincs. Nincs rá igény. Ez még a vadkapitalizmus. Itt még nem tisztultak le dolgok, ráadásul még mindenki a létért harcol. Jó van egy szűk kör már, aki úgy tűnik, hogy itt a településen is megtalálta már a jövőjét, meg a számítását, de hát az olyan szűk kör. Ők biztos, hogy valamilyen szűkebb körben összeülnek, mert azt tudom, hogy van ilyen, hogy az ilyen vállalkozói körök összejönnek, névnapozni stb., tehát így összejárnak, és nagy duhaj bulikat csapnak, de hát én, valljuk be, nem ilyenről álmodoznék. Hogy ilyen kik vagyunk, meg mik vagyunk, meg mutassam meg, hogy mekkora ajándékot adok, hát itt vannak akiknek már minimum póni lovat kell adni ajándékba.”

Az elbeszélő narratívája másfelől a helyi mikrotársadalom elitszegmense mentén való elkülönülésére is felhívja a figyelmet, az elkülönülésnek ezt a formáját alkalminak tartja. A helyi elit szűk köre, a vállalkozók csoportja eszerint tagjai személyéhez kapcsolódó naptári események (születésnap, névnap) alkalmával jön össze. A külföldi példa, mint az ügyek intézésének modellje láthatóan ellenpontozza saját környezetében bevett gyakorlatot. S azt a látszatot kelti, mintha helyi szinten az elit szűkebb körében az üzleti és a személyes ügyek nem váltak volna szét, a kettő összefonódik, alkalmiak, bizonyos helyhez és időhöz kötöttek. Ezeket a kijelentéseit tartózkodással kell fogadnunk, egyrészt, mert egy rövidke külföldi tartózkodás tapasztalatai nem általánosíthatók, üzleti tárgyalás céljából volt külföldön, tehát nem az ottani „kiválóságok” valamely tagjának családi eseményén vett részt. Kétségtelen, hogy a helyi elit szűkebb köre egy-egy tagjának névnapja, születésnapja nemcsak a mulatozás, hanem az üzleti ügyekről való társalgás alkalma is, viszont ez nem jelenti azt, hogy csak ez volna egyetlen és kizárólagos alkalma az üzletről való beszélgetéseknek. Másfelől tény, a két minta, a hazai és a külföldi – mint fentebb is említettük – kulturális különbségekre is utal. A hazai gyakorlatra kétségtelen torzítólag hatott az a mód, ahogyan bevezették, és ahogy a vállalkozói elit megértette mikro- és makroszinten egyaránt a piaci rendszert („vadkapitalizmus”). Ehhez társítható a helyi szokásminta is, amelynek kezdetei és intézményesülése nem a rendszerváltás utáni, a helyi társadalom kontextusát alkotó (kvázi piaci viszonyok térnyerésétől) számíthatók, hanem jóval korábbiak, amit a „vadkapitalista” környezet aktualizált, esetleg torzítólag felerősített.

Az elbeszélő narratívájának iménti értelmezésével csupán arra kívántuk utalni, hogy a narratív interpretatív megközelítés ugyan elsőbbséget ad annak, ahogyan az elbeszélő tapasztalja szűkebb és tágabb környezetét, viszont számon tartja azt, hogy az a mód, ahogyan láttatja tapasztalatait, élményeit az értelmezett, vagyis diskurzusa, szubjektíve motivált és szándékolt. A környezete dolgairól, viselkedésmódjáról saját nézőpontjából alkot képet és diszkurzusában ez a szubjektív nézőpont nyilvánul meg, aminek tényyszerűsége viszonylagos, ezért a lehetőségekhez mérten, mindig az elbeszélő szubjektív szándékolt „valóság”-konstrukcióját ütköztetni kell más forrásokból származó tapasztalatokkal is. A dolgok értelmezése láthatóan benne van az elbeszélő narratívájában is, részben meg is magyarázza összehasonlítás alkalmazásával, hogy miért értelmezi a látottakat úgy, ahogy, viszont értelmező-magyarázó vonalvezetése láthatón csak részleges. Noha felhívja egy jelenségre a figyelmet (duhaj mulatozások. ajándékozási szokások), de ennek jelentését kiterjeszti, általánosítja, noha az csak alkalmi, epizódyszerű. Kétségtelen, hogy sokféle döntés, üzleti és egyéb tranzakciók születhetnek az elbeszélő által jelzett környezetben, de az nem jelenti azt, hogy minden döntés, tranzakció csak ilyen környezetben történhet meg.

4. Elitkonfigurációik

A tisztán narratív rész lezárása és az újabb alfejezet megnyitása előtt, illetve kettő közé iktatva három elemi aspektus, a rekrutáció, a csoportstruktúra, s a hatalommegoszlás kérdését kell ütköztetnünk a bemutatott empirikus adatainkkal.¹⁵⁷ A. Giddens, amikor elemzési keretként ajánlotta a hármas elemzési sémát, vélhetően az értelmezést könnyítő eljárásra gondolt, nem egyszerűen az elemzésre. A feladatunk e tekintetben kísérlet jellegű, vagyis megpróbáltuk az értelmezést strukturáló három elem alkalmazását – ha egyáltalán alkalmazható – a mikrotársadalmi környezetben. Az elit rekrutációja nemcsak makro-, hanem mikroszinten is a *nyitás/zárás* mentén változhat, mindkét irányban és mindkét szinten ennek az ideje, legalábbis elméleti előfeltevések szintjén (lásd: Szelényi hipotézisét) a rendszerváltással adott volt. Ez azt jelenti, hogy a rendszerváltás potenciálisan lehetővé tette, hogy a korábbi zárt, nomenklatúrán belüli rekrutációt, mintegy lezárja és helyébe lépjen egy új szelekciós mechanizmus, amelynek eredményeképpen megnyílnak az elitpályák a különböző társadalmi-gazdasági-kulturális mikrokörnyezetből származó személyek előtt is. Ezzel nemcsak az elitképződés

¹⁵⁷ Giddens, Athony, 1990. In: Scott, J. (ed.), vol. I., 345–361. vö. Higley, J. – Lengyel, Gy. 2000: 2–3., 2005:13.

korábbi gyakorlata (zárt promoválási mechanizmus) változik meg, hanem az elitkörbe való bekerülés módja is, vagyis többé már nem nomenklatúrát alkotó személyekre korlátozódik az elitkörbe való bekerülés, hanem a verseny útján a szakmai és morális tartás alapján a kiválóság lesz az elitkörbe kerülés kritériuma. Ez által korábbi zárt rekrutációval együtt járó mobilitásnak típusos útjai is megváltoznak, helyükbe az elitképződés demokraciamodellje lép. Kétségtelen, hogy mindenféle elitképződési és rekrutációs jelenséget leginkább a rendszerváltások hoznak felszínre, s maga az elitek cseréje is ilyen és hasonló aktusok eredményeképpen válik leginkább láthatóvá. Itt azonban Giddens nyitás/zárás tengely mentén javasolt rekrutációs modellje, noha jól alkalmazható az olyan történelmileg is jelentős aktusokra/jelenségekre, mint a rendszerváltás, hiszen láthatóvá teszi a régi és az új elitkör elválását, s ezzel a régi és az új elit rekrutációjának, illetve képződésének különbségeit, nem nyit értelmezési perspektívát a régi elit folytonossága, a régi és új elit szimbiózisa irányába. Márpedig mindkét – makro- és mikrotársadalmi – szinten egyaránt jelen van nálunk és térségünkben a folytonosság és a megszakítottság, bizonyos esetekben keresztezik is egymást, így a nyitás/zárás elitrekrutációs/elitképződés sémát nem lehet esetünkben mereven alkalmazni. Ehelyett, tapasztalati tény, hogy az új elit képződése és rekrutációja nemcsak egy, a struktúraváltás aktusához köthető, hanem a rendszerváltás előtt időkhöz, ugyanis az új elit többsége a régiek közül került ki, tehát az elitrekrutáció és képződés a régi-új elit egyfajta konfigurációjában ragadható meg.¹⁵⁸ Amellett, hogy megjelentek a ténylegesen újak, a korábbi rendszerben semmilyen szinten elitpozícióban nem lévők, a régiek túlsúlya azonban továbbra is megmaradt. A kvantifikált adatbázisunkban is (lásd: M2.) jól látható, hogy a régi nomenklatúra helyi hatalmi képviselőinek a rendszerváltás politikai aktusa kiváltotta reakciója nem volt egyfajta: volt, aki vállalta a választói megmérettetést és volt, aki visszavonult a korábban már létrehozott vállalkozásába, vagy pedig az esetek többségében a biológiai tényező volt a meghatározó, életkoruk miatt nyugdíjba vonultak.

A régi-új elitek mikroszintű konfigurációjának szétválasztása részben nemzedéki, kapcsolathálózati, részben teljesítmény- és értékalapú orientációk mentén oldható meg, s nem a zárás/nyitás séma mentén, amely egy általánosító olvasatban azt feltételezheti, hogy az elitképződés/elitrekrutáció helyi szinten aktusszerű jelenség.¹⁵⁹ Giddens rekrutációs sémája nyugati

¹⁵⁸ A posztkommunista térségre általánosított makrotársadalmi modelljét (lásd: Higley, J. – Lengyel, Gy. 2000:3.)

¹⁵⁹ Az itt szóba jöhető példáink nem olyan radikálisak, mint az orosz bolsevik forradalom, vagy 1945 utáni közép-kelet-európai valamint az ázsiai stb. korszakos történelmi jelen-

makrotársadalmi tapasztalatok általánosítása, ahol a zárás/nyitás, legalábbis a politikai elit körében, többé-kevésbé demokratikus úton történik, az elit többi szegmensében a rekrutáció/képződés viszont már kívül esik ott is demokratikus játékszabályok követelményein, helyét a piaci típusú versenylogika, illetve a mediatizált konstrukciók veszi át. Az elitnek ez fajta felépítettsége nálunk nem köthető a rendszerváltáshoz még makroszinten sem, ez egy későbbi fejlemény, a helyi társadalomban pedig mind a mai napig még nem honos gyakorlat. Noha már történtek ez irányban is – és az irányban is, amit Mills leír az amerikai vidéki társadalomról – fejlemények, erre utalnak a helyi települések elitrekrutációt/szelekciót befolyásoló nyomtatott havi/heti megjelenésű sajtótermékei, a helyi tv-adások létrehozására tett kísérletek. Viszont, amikor arra keressük a választ, hogy mi lett a régi elittel és honnan jött az új elit, akkor csak bizonyos átjátszásokkal alkalmazhatók az elméleti sémák. Mindez, mint sok egyéb más nyugati társadalmi-politikai jelenség, nem konvergál a posztkommunista elitrekrutáció és elitképződés kezdeti, illetve későbbi sémájával. Ezzel nem azt állítjuk, hogy a nyugati elitrekrutáció/elitképződés elméleti sémái használhatatlanok, hanem arra hívjuk fel a figyelmet, hogy inkább az összehasonlítás eszközei lehetnek, alkalmazásuk által élesebb kontúrokkal rajzolhatók meg azok a különbözőségek, amelyek az eltérő társadalmi szervezési formák kontextusai-ból adódnak. Kettős és átvitt értelemben alkalmazva, azt is jelentheti, hogy egyfelől párhuzamba állíthatók a mikro-makroszintű elitrekrutáció/elitképződés régi és új sémái, másfelől pedig a hazai és a nyugati modell. A kérdés, ami az utóbbi összehasonlítást nehezítheti, abból származhat, hogy a nyugati modellben rendszerváltás/elitváltás korrelációról nem beszélhetünk, mivel ott nem volt rendszerváltás. Az elitváltás nemzedéki konfigurációja mellett a szelekciós mechanizmusokat ott sem hatja át egészében a piaci logika. Más szóval, az elitek kiválasztásában többféle piaci és piacon kívüli mechanizmus játszik közre, amelyben a személyes képességeknek, a szociális kapcsolathálóknak is jelentős szerep jut.

Az idézett narratívák egy konkrét helyi társadalom esetében is jól érzékeltek, hogy a helyi elitek rekrutációja/képződése jórészt folyamatosságot mutat, a vizsgált településeken az első helyhatósági választások alkalmával többségükben a korábbi helyi nomenklátúra vezető képviselői kerültek hatalmi pozícióba, az ő köreikből történt jórészt a szétszóródás a többi elit-szegmensbe is. A későbbi önkormányzati választások során is megőrizték

segek, hanem térségünkben '89-től lezajlott „bársonyos forradalmakra”, utalnak, ahol többé-kevésbé demokratikus úton-módon történtek az átalakulások. Ez utóbbi vonatkozásban a „puccsszerű” román rendszerváltás sem kivétel.képez kivételt.

helyi hatalmi pozíciójukat, ha történt is csere, a vizsgált öt településen csupán kettőben történt változás, ekkor is a nomenklatura második vonalbeli tagjai (volt KISZ és vállalati vezetők) kerülnek a helyi hatalom elitpozícióiba. Az elitrekrutáció és képződés, amelynek jeleznie kellene az elitcsere módját, a homokháti kistérség vizsgált településein nagy megszorításokkal értelmezhető a zárás/nyitás mentén, inkább részleges folyamatosság tapasztalható, amelyben nem a tőkefajták konvertálási képességnek volt és van szerepe, hanem a személyhez kapcsolható teljesítménynek mint értéknek, amit kereszteznek a ismertség, a bizalom, a baráti-, rokoni-, szomszédsági kapcsolathálózatok, ezek helyi szinten mindennapiak, spontánok, közvetlenebbek. A beágyazottságnak ez módja, amelyben a kapcsolathálózat erőforrásként (Angelusz–Tardos 2006, 2008.) is értelmezhető, nincs ellentmondásban azzal feltételezésünkkel, amely az elit(ek) szelekciójában a személyes képességeknek is szerepet tulajdonít, ugyanis ez összhangban van az elbeszélői fogalomalkotás és definíciók teljesítmény, hatékonyság mint érték orientációkkal. Ellentmondhat ennek, hogy helyi szinten, a mikrotársadalom léptékeiből is adódóan, a kiválasztás merítési mélysége sekély. Viszont nyomban megkérdőjelezhetjük, hogy vajon a pártok által irányított kiválasztás, bázisuk szűk volta miatt, hasonlóan nem sekélyes-e, s emiatt kontraszelektív is, ami helyi szinten a beágyazottságnak köszönhetően aligha jellemző. Hiszen mindenki ismer mindenkit, működtető kapcsolathálók, ha nem is teljeséggel, de nagy bizonyossággal elzárják az érdemnélküli előtt a felemelkedés ösvényét.

Az elitstruktúra a hatalmon lévő elitcsoportok integrációjának milyenségére, minőségére utal, ami alkalmazhatónak tűnik – mikro- és makroszinten egyaránt – a régi és az új elit belső kohéziója és csoportközi összehasonlító vizsgálatában. Az elit társadalmi és morális (eszmei) integrációja, amelyről Giddens beszél, ugyanakkor az integráció szintjére is utal, ami szerinte lehet erős vagy gyenge. Ennek ellenére az elit integrációjának szintjét még sem tekinti szoros kapcsolatban lévőnek az integráció minőségével és milyenségével. (A. Giddens 1990:350–352.) A mi esetünkben a régi helyi és országos nomenklaturaelit morális, eszmei integrációját egy univerzalisztikus eszme, a marxista-leninista ideológia biztosította, ez határozta meg identitását és szolidaritás érzését is.¹⁶⁰ Viszont látnunk kell, hogy a régi elit domináns eszmei és morális integrációját egy sor „idegennek” tekintett eszme is átszótta, amely már a rendszerváltást megelőző időszakban relativizálta a belső kohéziójukat, identitásukat: gondolunk itt a nemzeti eszmére, a lokálpatriotizmusra, a különböző nem marxista ihletettséggű eszmékre (liberalizmus,

¹⁶⁰ Lásd: az *Elemzési keretek* című fejezetet a kötetben, vö. Lengyel, Gy. 2005: 13.

konzervativizmus stb.) A rendszerváltással ezek az „idegen” eszmék a demokratikus nyilvánosság meghonosodásával legitimé váltak. Ha a makrostrukturális régi elit körében a régi eszmei, morális összetartozást megtartva-meghaladva séma szerint egyre elterjedtebbé váltak, s a pártok létrejöttével intézményesültek a plurális eszmei, morális elkötelezettségek, mindez a helyi társadalom szintjén nem állítható egyértelműen. A kistérség vizsgált településein, mint az a narratívákból is kiderült, az elit eszmei, morális integrációjában, még ott is, ahol a személyek nem cserélődtek le, a korábbi ideológia bizonyos reminiscenciáit megtartva, egyre dominánsabbá vált a lokálpatriotizmus, a közösségi értékek iránti elkötelezettség. Ilyen értelemben azt mondhatjuk, hogy a helyi elit eszmei, morális integrációját, csak nagyon kismértékben befolyásolják a demokratikus nyilvánossággal színre lépő és konszolidálódó univerzalisztikus politikai eszmék. Helyükbe a lokális közösségi identitást erősítő hagyományos morális értékek léptek (emberség, köztisztelet, segítőkészség, altruizmus, lokálpatriotizmus-lokализmus stb.), ezek képezik a helyi elit(ek) belső kohéziójának és társadalmi integrációjuk, pontosabban beágyazottságának alapját, erre utalnak a települések arculatformálásában használt kellékek is. Tehát egyfajta visszatérés tapasztalható a hagyományos morális értékekhez, mint azt az elbeszélők elitfogalom-alkalmazása és definíciói is megerősítik. Természetesen mindez nem jelenti azt, hogy a helyi elit(ek) morális, eszmei beágyazottságában az említettek képeznék az egyetlen faktort, ehhez társul, mintegy keresztezi is azt, a fejlesztési források folytatott küzdelmük, amely erősíti legitimitásukat, kifele (külvilág) és befelé (a közösség) irányában egyaránt. Nincs szó hermetikus elzárkózásról a forgalomban lévő pártideológiákkal szemben, ezeket úgy tűnik inkább kifele, egységes fellépésükkel használják, amely a legitimitásuk igazolása mellett integrációjukat tovább erősítő tényezőnek kell tekintenünk. Nem tévedünk, ha az általános érvényesség igénye nélkül, azt mondjuk, hogy a vizsgált települések elitjének eszmei, morális integrációja közösségi, teljesítmény és értékalapú, amelyet kereszteznek a régi ideológia bizonyos rezidiumai és az új kihívások teremtette eszmei tartalmak közötti érdekeltű ingadozás. A giddensi erős és gyenge integráció sémája szerint ez pedig jelentheti azt is, hogy inkább az erős integráció jellemző a helyi elitre, aminek háttérében a morális, eszmei tartalmak mögött, azt mintegy erősítve, meghatározóak a köztük lévő kapcsolathálók, a kontaktusok természete, gyakorisága, vagyis a társadalmi beágyazottságuk. Giddens nem lát korrelációt az integráció két – a morális és társadalmi – módja között, számunkra a narratívák és megfigyeléseink alapján, mégis úgy tűnik, hogy kettő a kistérség helyi társadalmában egymást feltételezik, pontosabban egymással korrelált viszonyba hozhatók. A helyi elit rekrutációs/képző-

dési háttere, beágyazottsága, tagjainak napi kapcsolata, a helyi társadalom léptékéből adódó elitkör szűk volta, a köztük lévő, estenként több nemzedékre visszatekintő személyes, baráti, rokonsági kapcsolatok mind arra utalnak, hogy társadalmi integráltságuk erősnek tekinthető. Ugyanakkor látnunk kell azt is, hogy a helyi társadalom szintjén nem lehet éles választóvonalat húzni az elitszegmensek között, a vállalkozói, diplomás értelmiségi csoport, a civil szervezetek tagjai ott vannak a hatalmi pozíciókban is, a kisebb településeken (Öttömös) pedig lényegében ők alkotják helyi hatalmi elitet, mert rajtuk kívül más, helyi elittel azonosítható személyek csoportja nem létezik. Mindez befolyással van a helyi hatalommegoszlásra, ugyanis a tevékenységi területek körülhatároltsága ellenére, a kistérség helyi társadalmában – még a polgárosodó kisváros Mórahalom esetében is – a politikai elit tagjai ténylegesen azok, akiknek a kezében összpontosul a hatalom. Ami nem azt jelenti, hogy túlhatalommal rendelkeznek, inkább arról van szó, hogy a helyi hatalom tényleges gyakorlása nem lehet diffúz, egyrészt a települések léptékéből következően a tevékenységi területek kevésbé differenciált volta miatt, másrészt a fejlesztési források, az imázsteremtés a tevékenységi szférák összefogása irányába is nyomást gyakorol a helyi elitcsoportokra. Az érdekek az elitszegmensek között ennek ellenére megosztottak (Mórahalom, Üllés, Röske), viszont ezt tompítják a közösségi fejlesztési célok, amelyeket befele és kifelé egyaránt a politikai elit, illetve annak egyik-másik markáns képviselője (polgármesterek) képes megjeleníteni, illetve kapcsolatai révén kijárni.

A kistérség helyi társadalmában az elit tagjai között a kapcsolatok sűrűsége, a rekrutáció módja, a csoportstruktúra morális, társadalmi integráltsága, beágyazottsága kombinálásával alkalmazhatónak tűnik Giddens tipológiai javaslata, aki makrostrukturális nézőpontból beszél uniformizált, absztrakt, szolidáris elitekről.¹⁶¹ A homokháti kistérség vizsgált településein, mint szó volt róla, a helyi elitek, feltéve ahol a többes szám alkalmazható, bizonyos konfigurációkban írhatók le. Együttállásuk a rendszerváltozást megelőző időkbe gyökerezik, viszonylag koherens szocializációjuk hasonlóan, amelyet átszöttek a közös iskolai, személyes, baráti, rokonsági kapcsolatok, nem utolsósorban a lokálpatriotizmus, mindez részben vagy egészében átöröklődött a rendszerváltás utáni időkre is. A kérdés az, ha Giddens tipológiáját követjük, és a '89 előtti időkre a zárt elitrekrutációs rendszert és az elit között létező kontaktusok sűrűségét kombinálva uniformizált elitről beszélünk, ugyanez a tipológiai besorolás alkalmazható-e a rendszerváltás utáni idők helyi elitjére is. Ha Giddens által megjelölt kereteket kibővítjük az elit

¹⁶¹ Lásd: az *Elemzési keretek* című fejezetet a kötetben, vö. Giddens–Giddens, A. 1990:351–353.

viszonylag koherens szocializációján, zárt rekrutációján túlmenően, a régi-új elit helyi társadalomban való beágyazottságát – morális és társadalmi integrációját – megjelenítő bizalom-, ismertségfaktorokkal, a sűrűn szőtt kapcsolathálóval, a tevékenységi területek viszonylag szűk körével, a fejlesztési célokkal, akkor úgy tűnik, az uniformizált elitterminus a rendszerváltás utáni helyi elitkonfigurációkra is alkalmazható, függetlenül attól, hogy az adott településen az elit szegmentációja milyen mértékű. Ugyanakkor ez az uniformizált helyi elit – a terminus iménti kibővített értelmében – szolidáris is, de nem giddensi hozzárendelés összefüggésében, ami azt feltételezi, hogy a köztük lévő szolidaritás a korábbi totalitáriánus rendszer rezidiuma lenne, noha az sem mellőzhető, hanem inkább az új közösségi fejlesztések és imázsépítés kihívásai tudatosítják bennük az együvértartozást, amit aztán tovább erősíthetnek bennük a helyi társadalomban elfoglalt pozíciójukból adódó, önképüket megjelenítő társas kapcsolataik milyensége és minősége, s ezek folyamatos ápolása.

A vizsgált települések elbeszélői is, amikor az elitazonosításairól szólnak, többnyire utalnak arra is, hogy a helyi elitszegmensben történtek-e változások a rendszerváltás előtti időkhöz képest. Ezekben a narratívákban egyértelműen megfogalmazódik többnyire a helyi hatalmi elit rekrutációjának zárt köre, a személyek folytonossága, a beágyazottságukat megerősítő autochton voltak. Az elbeszélők új, a korábbtól eltérő jelenségként szinte minden esetben az „újgazdagok” betelepült, anyagilag tehetős csoportját emelik ki, és őket is mindig a település közösségi életétől való elzárkózás, negatívnak ítélt magatartás összefüggésében.

A vázolt elemzési/értelmezési kereteket kísérleti jelleggel megpróbáltuk a homokháti kistérségi helyi társadalom elitjére alkalmazni. Hasonló megközelítésben – a giddensi sémát követve – kísérletezhetünk a rekrutáció, struktúra és hatalom aspektusainak bevonásával a menedzserizmus tézisének alkalmazására. A tézis megfogalmazója James Burnham arra kereste a választ, hogy a vezető kapitalista osztály felbomlásával, az eredeti tulajdonos-kapitalista osztály helyébe lépő csoportok, a tulajdon és a termelés szétválásával milyen új hatalmi struktúrák alakulnak ki a gazdasági szegmensben.¹⁶² Giddens Dahrendorf nyomán¹⁶³ a modern menedzserek rekrutációját radikálisan különbözőnek tartja azzal szemben, ami a 19. században a kapitalista tulajdonosokat és ezek örököseit jellemezte. A menedzserek rekrutációjának módja között elsőnek a bürokratikus karriert említi, másodikként az egyetemi tanulmányokat; mindezek a tényezők kapcsolatba hoz-

¹⁶² Burnham, J. 1943:1949.

¹⁶³ Dahrendorf, R. 1957:1972.

hatók Giddens szerint az intergenerációs mobilitás nyitottabb rendszerével.¹⁶⁴ A menedzserizmus tézisé a hazai makrostrukturális elitrekrutáció/elitképződés lehetséges változatára először Szelényi Iván hipotézisként alkalmazta, előfeltevései részben be is igazolódtak. (Szelényi et al., 1996.)

A szóban forgó kistérségi elitszegmensben, az egy Mórahalom kivételével és ott is csak viszonylagos értelemben, nem számolhatunk a menedzserek jelenlétével. Az a néhány önkormányzati tulajdonban lévő kht., amelynek élére az önkormányzat diplomás szakembereket nevezett ki, a szó szűkebb és tágabb értelmében sem alkot olyan csoportot, amely különösebb befolyással lenne a helyi hatalmi döntéshozókra. Ez nem azt jelenti, hogy nincs befolyásuk, hanem ezzel azt kívánjuk hangsúlyozni, hogy elsősorban végrehajtók, tehát nem rendelkeznek azzal az önállósággal, mint például az állami szektor vagy a nagyvárosok önkormányzati tulajdonában lévő vállalatok menedzsmentje. Ennek több oka is van, és pedig állandóan szem előtt van, a település léptékeiből adódóan napi kapcsolatban vannak a hatalmi elit tagjaival, a tevékenységük minősítése a formális csatornák mellett informális csatornákon gyorsan terjed, mondhatni a lakosság szeme előtt folytatják tevékenységüket. Ha van is mód a szabályok megkerülésére, az rejtett formában és csak a hatalmi elit egyetértésével történhet. Kétségtelen, helyi szinten speciális funkciókat látnak el, megkövetelik tőlük a teljesítményt, a hatékonyságot, de hatalmuk a gazdasági szegmensben nem tekinthető valószínűsnek, éppen az imént említett tényezők miatt, ugyanakkor helyi szinten a politika és gazdaság, ami amúgy is szorosan kötődik egymáshoz, eléggé központosított, a polgármesteri hivatalokban futnak össze a kezdeményezés és a döntéshozatal szálai.

Az egy-két betelepült multinacionális cég (pl. Röszkén a Knor) kivételével a kistérség vizsgált településein, de a nem vizsgáltakban, valamint Mórahalom városában sincs olyan magáncég, amelynek vezetése már meghaladja a tulajdonos vezetési-igazgatási képességeit, s így a vállalat termelésének s a termékek forgalmazásának komplexebb feladatait, az üzleti stratégiák kidolgozását szakemberekre kellene bízni.¹⁶⁵ A kistérség településein és Mórahalmon is a vállalkozások – mezőgazdasági, ipari kereskedelmi, turisztikai stb. – kis- és közepes méretűek, a tulajdonos vezeti a vállalkozását, nem beszélve arról, hogy a kistérségben mezőgazdasági és egyéb vállalkozások tulajdonosai jó részt maguk is szakemberek (mérnökök, állatorvosok stb.), akik inkább szakképzetlen, idénymunkára alkalmazott munkaerőt foglalkoztatnak. A homokháti kistérség hétköznapi, némileg folklorizált szó-

¹⁶⁴ Lásd: az *Elemzési keretek* című fejezetet a kötetben

¹⁶⁵ Lásd: a Csongrád Megyei Ipari Kamara 2001. évi leírását a mellékletben. (M3.)

használatában a szegényeknek ezt a csoportját „kubikusoknak” (napszámósoknak) nevezik.¹⁶⁶ A kistérség vállalkozói között ugyanakkor még Mórahalom városában sincs befektető, tehát olyan tőkefelesleggel rendelkező magánszemély, vagy személyek csoportja, aki/akik képesek nagyobb beruházásokat, állami, önkormányzati támogatás nélkül önállóan finanszírozni.

A fentebbi giddensi tipológiai-értelmezési sémára alkalmazott próbálkozásaink a narratív és az alábbi statisztikai adatbázis tükrében arra utalnak, hogy a kistérség helyi társadalmainak régi-új elitje a folytonosság-megszakítottság konfigurációjában írható le. Ezzel is magyarázható, hogy az időszakos választások nem képezik a valóságos verseny terepét, a helyi változások, az esetleges és részleges elitcserének a helyi hatalmi politikai szférában nincs különösebb hatása. A tulajdonképpeni hatást azt fejt ki, hogy ki milyen kapcsolatrendszerrel rendelkezik az országos vezető politikai-gazdasági-kulturális elitekkel, azon belül is az egyes klikkekkel, ez dönti el, illetve ettől függ, hogy milyen mértékben tudják kihasználni kapcsolataikat a helyi fejlesztésekhez szükséges források kijárásában. Ebben sok esetben még az sem segít, ha helyi hatalmi elit pártpolitikailag azonos az éppen kormányzó pártelittel, minden a személyes kapcsolatok függvénye. A helyi elithierarchiák tagjai között viszony az Én-Te típusú relációk hálója mentén felépített és ápol, ennek ellenére működési módját illetően, igaz kisebb léptékben, de hasonlóságot mutat az országoséval; vannak, akik közelebb állnak a helyi döntéshozókhoz, és vannak, akik távolabb.

A kérdés az, hogy a régi rendszernek ezek a rezidiumai rendszerspecifikusak-e vagy sem; úgy tűnik, hogy inkább egy kulturális mintával van dolgunk, amely a különböző szinteken és területeken egyaránt jelen van. Folyamatossága vagy éppen állandósága a helyi társadalom szintjén mélyen beágyazott szocializációs, habituális örökség, amely magyarázhatja a régi-új elitek fentebb vázolt konfigurációját. Talán ezzel hozható összefüggésbe a helyi társadalmak elitszegmenseinek tagjai között a viszonyuk konfliktusainak mérsékelt volta is. A konfliktusokban – ha egyáltalában léteznek –, úgy tűnik, nem elhanyagolható tompító hatást a rokoni, baráti, személyes, szomszédsági kapcsolatok hálója, egyszóval a beágyazottságuk fejt ki.

¹⁶⁶ Külön dolgozat témáját képezhetné az új „agrárproletariátus” kérdése, amely az uniós agrárpolitikával szemben, a hazai agrárértelmiségi lobbij nyomására, a különböző kormányok idején visszahonosította a nagybirtokrendszert, és állandósította ezzel a vidéki szegénységnek ezt az elnevezésében is pejoratív formáját.

5. A helyi elitek: szerkezet és struktúra

Az előzőekben az elitidentifikációkat, az elitfogalom alkalmazását, az elitdefiníciókat az elbeszélők diszkurzív értelmezési konstrukcióiban mutattuk be. Láttuk azt is, hogy az elbeszélői diszkurzusokban – beszédcselekvésben – markánsan megjelenik az egyének és csoportok bináris ellentétpárok mentén történő megkülönböztetése, azonosítási/azonosulási pontjai, a kapcsolathálók, az identitás és legitimitás, elit szegmensek értékhierarchiákba rendezése, beágyazottságuk stb. Mindez, ha részlegesen és szegmetárisan is, a helyi társadalom viszonyainak narratívformákban (életpályák – elbeszélt történetek = élettörténetek) felépített „valóságába” enged betekintést, amely, mint többször hangsúlyoztuk, szubjektív, következésképpen szándékolt, motivált. A narratív megértő-értelmező eljárás tehát számol az élettörténetek elbeszélt történeteinek szelvényeiben a tartalomjelentések „szubjektív igazságának” tényével, esetenként ütközteti is azt „objektívnek” mondott körülményekkel, azonban inkább kiegészítésekre törekszik. Esetünkben a kiegészítések a narratív adatbázis élettörténeteinek életpálya (életút) szelvényeiben, az elbeszélők által, a bemutatkozás során felsorolt szociodemográfiai, szociogeográfiai adatsorok nyújtanak lehetőséget. Vagyis nem kérdőíves adatfelvétel szolgálja a kiegészítések adatbázisát, hanem az élettörténetek életpálya/(életút)szelvényeiben az elbeszélő bemutatkozása alkalmával elmondott, a személyes múltra és jelenre – származás, iskola, karrier stb. – vonatkozó adatsorok.¹⁶⁷ Fontos ezt hangsúlyoznunk, mert a gép által előállított kereszttáblázatok azt a látszatot keltik, mintha adatainkat survey eszközzel gyűjtöttük volna. A szóban forgó adatsorok, tehát a homokháti kistérség vizsgált településeinek tanácsai végrehajtó-bizottsági és önkormányzati testületi ülések jegyzőkönyveinek és terepen a hólabda technikával összeállított névsorok alapján az elitként azonosított és élettörténetüket elbeszélő személyek életpálya-beszámolóiból származnak. Az életpályaadatok statisztikai elrendezése arra az előfeltevésként megfogalmazott kérdésre keresi választ, mely szerint: *a)* a helyi mikrotársadalom szintjén a honnan jött és mi lett a régi nomenklátúravezető réteggel; *b)* régi-új elit(ek) konfi-

¹⁶⁷ Az élettörténet (life story) szerkezeti felépítésében két, egymást feltételező elem különíthető el analitikai megfontolásokból: az egyik az életpálya (életút), ez objektív, más forrásokból is ellenőrizhető; a másik az elbeszélt történet, amely szubjektív, ebben válik láthatóvá, ahogy az elbeszélő látja, láttatja önmagát és környezetét. Az életpálya az élmények, tapasztalatok, érzelmek stb. forrása, amelyeket az elbeszélő történetekbe ágyazva mond el, innen az elbeszélt történet elnevezésünk. (Bővebben, és a kérdés interdiszciplináris összefüggéseiben lásd: Pászka 2007:162–263.)

gurációja hasonló sémát mutat vagy sem a makrotársadaloméval. E posztulátumok rávetítése a helyi elitéletpályákra igényli a nomenklatúraelit lokális képviselőinek '89 előtti és utáni életpályájának a jelzett adatbázis alapján történő vizsgálatát. A régi-új elitterminussal a – korábban már jelzett – folytonosság-megszakítottság konfigurációra utalunk, amely nemcsak mutatja, hanem árnyalja is az elbeszélők életpályáit. A szóban forgó adatbázisból, tehát az elbeszélők szociodemográfiai és szociogeográfiai adataiból három nemzedék életpályája bontakozik ki, amely felépítésében az élettörténetek általánosan ismert sémáját követi:

Felmenők -----	<i>Elbeszélő</i> -----	Utódok
(Múlt)	(Jelen)	(Jövő)

Vagyis az elbeszélő, anélkül, hogy tudatában lenne, élettörténetében két irányú időperspektívában bontja ki életpályáját, ennek centrumában saját jelenideje áll, jelenidejéből idézi fel a múltat, esetünkben a felmenőit, és a jövőt, amikor utódairól beszél. Az élettörténetek elbeszélőjének idősémájában a jelen múltja, a jelen jövője mindig legalább három nemzedékre utal, és egységes egészet alkotnak, olyan totalitást, amelynek konkrét vonatkozásai-ból bomlanak ki, nemcsak a múlt és jövő, hanem az elbeszélő jelenének strukturális pozicionális jellemzőinek partikularitásai is, az adott egyén megélt életének viszonylagos egyedisége.¹⁶⁸

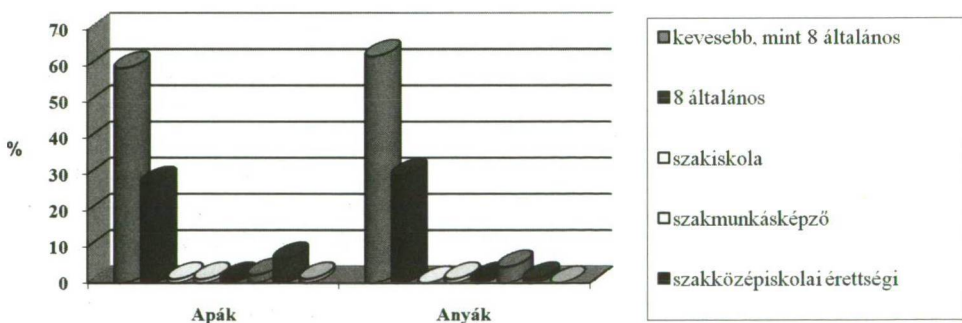
A három nemzedék korrelációs sémákba vonható adatsorai azzal magyarázhatók, illetve pontosíthatók, hogy az élettörténeti elbeszélések konstrukciós sajátosságaiból adódóan a narrátor jelen idejének perspektívájából minduntalan visszaüt a múltra és lehetséges jövőre, amit a konkrét személyekre tett hivatkozásai mutatnak. Ez pedig azzal jár, hogy az elbeszélő a vele közvetlen és közvetett kapcsolatban álló valóságos személyek sokaságát keveri bele megélt életébe (életpályájába) és elbeszélt történeteibe. Ha csak az elbeszélő szűkebb, közvetlen családi kapcsolatait állítjuk érdeklődésünk fókuszában, akkor is számolnunk kell a személyek számának megsokszorozódásával, az adatbázis egészében pedig a nagyobb halmazok képződésével. Ezért van az, hogy a halmazban szereplő közel száz élettörténet elbeszélője a felmenőkre, utódokra tett utalásaik nyomán – s akkor még nem szoltunk a házastársaikról – a survey eszközével előállított, ahhoz hasonló adatsorok képződnek. A felmenők–utódok reláció középpontjában

¹⁶⁸ Az élettörténetek alapszerkezete és időperspektívái egymást átfedik, szerves egységet alkotnak, mivel ugyanannak az egésznek a részei, tehát egy élet története a mindennapi életformák elő- és utóvilágának kontextusába ágyazott. (Bővebben lásd: Pászka 2007: 190–191.)

azonban az élettörténeti elbeszélők állnak, akik nemek szerinti megoszlása a reprezentatívnak nem tekinthető adatbázisunkban közel 60%-a férfi és valamivel több mint 40%-a nő.

a) A múlt, családi háttér/származás

Az elbeszélőink narratíváinak életpályaszelvényeiben a Homokhát kistérség elitjének származását a felmenők, az apa foglalkozása, az apa és az anya iskolai végzettsége alapján vizsgáltuk. A helyi elitbe sorolt személyek megnyilatkozásai alapján az apjuk szinte 60%-a kevesebb, mint nyolc általános iskolát végzett; ez akkor is jelzésértékű, ha figyelembe vesszük, hogy a két világháború között a hatosztályos általános iskola volt gyakorlatban. Nyolc általános iskolát az apák mintegy 28%-a végezett, a szakiskola, a szakmunkásképző, a szakközépiskolai érettségi körükben, akárcsak az egyetemi diplomás, ha külön-külön vesszük, alig lépi át az 1%-ot, hasonlóan alig haladja meg 2%-ot az érettségizettek száma, viszont főiskolai, illetve felsőfokú technikummal az apák 6,6%-a rendelkezett. Az elbeszélők szerint az anyák szinte 63%-a nem végezte el az általános iskolát, hanem négy elemiit járt, esetenként még azt sem, az általános iskolát végezettek anyák aránya viszont majdnem 30%, ami magasabb, mint azt az apák esetében láttuk, a szakmunkásképzővel és szakközépiskolai érettségivel rendelkezők aránya megegyezik az apákéval. Az anyák gimnáziumi érettségi tekintetében mintegy 4,5%, ez több mint kétszerese az apák hasonló végzettségének, egyetemi diplomás egy sincs, ugyanakkor körükben szinte hétszer (1,1%) kisebb a főiskolával vagy felsőfokú technikummal rendelkezők aránya, mint az apák esetében tapasztaltuk. (lásd: M2.)

9. ábra

Apák és anyák legmagasabb befejezett iskolai végzettsége

A rendszerváltás előtti, elitként azonosított elbeszélők beszámolója alapján szüleik többségének formális képzettsége alacsony, többségük általános iskolai végzettséggel sem rendelkezett. Ha ehhez hozzáadjuk az általános iskolát végzettek számát, akkor az apák közel 87%-a és az anyák valamivel több mint 92%-a, tehát túlnyomó többségük, alacsony iskolai végzettségű csoportból származott. Az apák és az anyák között az iskolázottsági szintek belső arányainak különbségei viszonylag az anyák javára billentik a mérleg nyelvét, ami az általános iskolai, az érettségi végzettségben mutatható ki, minden más mutatóban hátrányban voltak az apákkal szemben. Ezzel némileg, a lokálisan is elhanyagolható kivételek ellenére, a kutatásokból ismert szabályszerűség nyer további megerősítést, vagyis az anyák iskolázottsága – a mi esetünkben majdnem 6%-kal – marad el az apák iskolai végzettségéhez képest. Az életpályák adatai a szülők korosztálya és az iskolai végzettségük összefüggésében nem mutat semmilyen partikuláris vonást az adott időszakból ismert országos iskolázottsági mintákkal összehasonlítva, ami nem jelenti azt, hogy az egyes régiók közt nem lehettek ettől eltérő arányok. Az iskolázottsági szint mint a társadalmi egyenlőtlenségek, távolságok, a nemek közötti egyenlőtlenségek mutatója, nemcsak az adott korszak úgynevezett objektív körülményeinek a függvénye, fontos szerepet játszott benne a szubjektív beállítódás (a felmenők példája), az egyén környezetében bevett hagyományos minta, a szokás, a családon belül a szerepek dominanciájának megoszlása, a vagyon, az iskolák térbeli közelsége-távolsága, a formális tudás presztízse stb. Ugyanakkor azt is látnunk kell, hogy az elbeszélők szüleinek korosztályában az iskolai végzettség életkori mintája megoszlik aszerint is, hogy a szülők 1945 előtt vagy azt követően születtek és voltak iskolaerettek. Más szóval, az iskolafokozatok látogatási idejét a kronológiai idő mellett megosztja a strukturális változások ideje, amely más perspektívába helyezi korábban bevett gyakorlatot és ezzel az iskolázottsághoz kapcsolt jelzőket, mint arra a 1945 előtt iskolába járt szülők végzettségére utaló leggyakoribb kijelentések is utalnak: „*tanyasi iskola*”, vagy egyszerűen „*tanyasi*”, „*hat osztály*”, „*hat általános*”, „*szőlőtermesztő*”, „*polgári*” stb.

Az iskolai végzettség, mint fentebb említettük, jelzésértékű, azonban önmagában az elbeszélők szüleinek korosztályában, főleg a '45 előtt születettek esetében, nem biztos, hogy a korabeli társadalmi távolságok mértékét és milyenségét is jól mutatja. Az elbeszélők származását jelző foglalkozásmutatók párhuzamba állítása az iskolai végzettséggel, már többet mond arról, illetve kiegészítheti elbeszélőink felmenőinek a változó társadalmi struktúrában való elhelyezkedését (lásd: M2.) Az elitként azonosított elbeszélőink szerint az általános iskolai végzettséggel nem rendelkező apáik foglalkozását tekintve, majdnem 80%-a szegény földműves volt, amit olyan a száрма-

zásra is utaló jelzőkkel illetek, mint „tanyasi paraszt”. „tanyasi szegény család”, „tanya világa”, „szegény paraszt”, „tanyasi földműves napszámos”, „földműves munkás” stb.

Az elbeszélői foglalkozás/származás jelzők, egyben az identitások kifejezői is, ami különösen hangsúlyos az apáknak a tehetősebb paraszttal való azonosításában, akiknek közel 10%-a az elbeszélők szerint nem rendelkezett általános iskolai végzettséggel. A „földműves tanyasiak, gazdag parasztok”, „a földmunkás, közép-paraszt”, „paraszt család, középosztály”, „kulák”, „földműves tanyasi, kétszáz évre visszamenőleg” stb., elbeszélői besorolásai az apáknak, láthatóan arra utalhat, hogy óvatosan kezeljük az iskolai végzettség és foglalkozás/származás közötti lehetséges korrelációkat. Ugyanis ebben az esetben az elitbe sorolt elbeszélőink számára nem az iskola, hanem az apák, családjaik egykori vagyoni helyzete a presztízsforrás, olyan hivatkozási háttér, amely erősítheti a jelenlegi társadalmi térben elfoglalt pozíciójukat, illetve identitásuk „kiválóság” jellemzői folyamatosságának igazolásként is láttatják származásukat. Ebben és hasonló esetekben ketősség figyelhető meg, az 1945 utáni időkben az alacsony származás, alacsony iskolázottság mobilitási előnyöket jelentett, a nomenklatúrába való bekerülés feltétele volt. A '89 utáni időkben viszont megfordul, ellentétébe fordul át a származás/iskolai háttér, az apa, a család jó vagyoni, néha az iskolai háttere is, olyan hivatkozási alap lesz, amely igazolja az érintett „polgári, paraszt-polgári” származását, s ezzel mintegy legitimálja az aktuális személy társadalmi elhelyezkedését, aminek egyben identitáserősítő funkciója is van.

Az alacsony iskolai végzettségű csoportba a munkás származást az *elbeszélők* majdnem 6%-a, a kereskedőt, kisiparost közel 4%-a, a tisztviselőt pedig 2%-a jelölte meg. A származási besorolások és az alacsony iskolai végzettség relációban itt a legérdekesebb a strukturális változás irányát jelző, a „politikai munkás” mint alapfoglalkozás megjelenése, amelyet az elbeszélők szinte 2%-a jelölt meg. A narratív adatokkal összevetve a tisztviselők közel 2%-a is az utóbbi csoportba vonható, mivel az elbeszélő jelenidejének társadalmi elhelyezkedése számára nem dicséretes a származása, így egy politikailag általa semlegesnek vélt kategóriával álcázza apja foglalkozását.

Az általános iskolát végzett apák körében a szegényparaszt származásúak csoportja 32%, a gazdagnak mondott földművesek/parasztoké 8%, ezzel szemben nő azok száma, akik munkás (16%), iparos, kereskedő (8%), tisztviselő (24%) és „politikai munkás” (12%) foglalkozásúnak tartották apáikat. A szóban forgó összefüggésben, s egyáltalában a helyi elit(ek) családi háttere tekintetében fontos elem a politikai munkás kategória arányának növekedése. Másfelől viszont az általános iskolai végzettségű apák csoport-

jában az apák alapfoglalkozása mellett az elbeszélőink megemlítik az anyák foglalkozását is, és a háztartás helyett a „földműves” jelezőt használják: „cipész-földműves”, „fuvaros-gazdálkodó”, „kádár-földműves”, „hajózók-kulákok”, „borkereskedő-földműves” stb.

Szakiskolai, szakmunkásképzői, szakközépiskolai érettségi végzettséggel egyetlen foglalkozási/származási csoportot sem említettek elbeszélőink. Viszont gimnáziumi érettségivel a gazdag paraszt apák 50%-a rendelkezett, akárcsak a tisztviselői foglalkozású apák. Viszonylag nagyon alacsony a főiskolai és felsőfokú technikumi végzettségű tisztviselő (2%) és értelmiségi (4%) foglalkozásokba való besorolása az apáknak, az egyetemi diplomás az elbeszélők által megjelölt foglalkozási csoportokban teljességgel hiányzik (lásd: M2.)

Az elitként azonosított elbeszélőink felmenőinek iskolázottságára-foglalkozására/származására vonatkozó adatok és ezek párhuzamba állítása azt mutatják, hogy túlnyomó többségük alacsony iskolai végzettségű és szegény földműves/paraszt foglalkozású szülők leszármazottja. A jellemzők illetően általánosításában nincs semmi újdonság, ismételten alátámasztják a korábbi hazai kutatások eredményeit, viszont számunkra is csak akkor bírnak fontossággal, ha szem előtt tartjuk a strukturális váltás mélységét, amely köztudottan majdnem minden szinten kiiktatta a korábbi, két világháború közötti elitet. A pártállami vezetők rekrutációjában és szelekciójában a mennyiség átfedésben volt származással, s a lojalitással, tehát az elitkiválasztásban az irányadó nem a személyek „kiválóság” (vagyon, műveltség stb.) jellemzői számítottak. A nomenklátúra rekrutációjának mennyiségi aspektusa, viszonylag könnyen mérhető, ugyanis ha az eliticsere meritési mélysége és radikális volta miatt vertikálisan (a központtól a helyi szintekig) kiiktatódik a korábbi elit, és ezzel párhuzamosan, horizontálisan a korábbi elit(ek) kapcsolathálózata, holdudvara, akkor ezt valamilyen formában pótolni is kellett. Probléma a nomenklátúravezető garnitúra esetében inkább a szelekcióval van, amelynek egyik kritériuma a származás, a másik a lojalitás volt. A származás azonosítása konkrét, objektív, látható, és magyarázza is a rekrutációs masinációt működtető szándékokat. A lojalitás ezzel szemben igen csak képlékeny magatartásmutató, amelynek megnyilvánulását számos szubjektívnek mondható érzelmi kötöttség is befolyásolhatja (a rokoni, baráti, személyes kapcsolatok stb.) Ugyanakkor a lojalitás megnyilatkozásának, közvetlen személyes, közvetett tömeges formái a totalitáriánus rendszerekben a tényleges hithűségtől a tulajdonképpen álcázásig terjedhetnek, amelynek motivációi különbözőek lehetnek: a fizikai megsemmisítéstől, a szabadságvesztéstől való félelemtől az egzisztenciális megfontolásokig vagy éppen a teljes eszmei, érzelmi azonosulásig. Az utóbbinak mintáját a szektáns vallá-

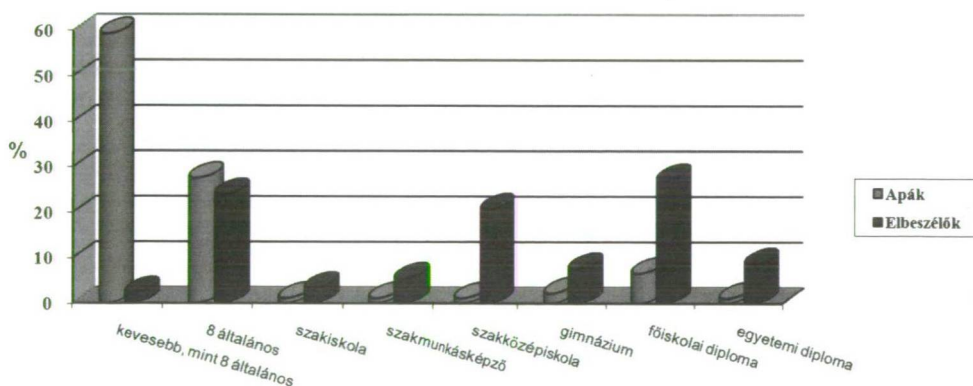
sosságban találhatjuk meg. Elbeszélőink a lojalitás kérdését szinte egészében megkerülik, elhallgatják, ami bizonyos értelemben érthető is, hiszen a jelenük perspektívájából vagy szégyellik, vagy pedig már ahhoz a nemzedékhez tartoztak, amelynek előremenetelében nem annyira az érzelmi kötődést, eszmei hűséget mint inkább az iskolázottságot s ennek folyamánként a szakmaiságot várta el a kommunista hatalom. Az utóbbi összefüggésben, ha nem is magyarázó erejű kapcsolatot feltételezünk az apák és az elbeszélők iskolai végzettsége között, mégis látnunk kell, hogy a kiválasztás hangsúlya a származás, a lojalitás elsődleges kritériumairól áttevődik az iskolázottsági szintre, s ezzel a szakértelemre, azonban nem jelenti azt, hogy a származás és lojalitás teljesen háttérbe szorult volna. Ugyanis a párttagság volt az, amely a rendszerben ténylegesen is mindvégig szelekciós szűrő funkcióját ellátta a legkülönbözőbb szintű vezetők rekrutációjában, szelekciójában. A származás, lojalitás, iskolázottság egyfajta együttjárásával van dolgunk, amely a párttagságban ötvöződött, ez képezte minden szinten és foglalkozási területen a vezetők kiválasztásának előfeltételét, csak később a rendszer kifulladásának fázisában lazulnak fel a párttagsághoz kötött rekrutációs/szelekciós követelmények.

Az elbeszélőink – mint utaltunk rá – nagy többsége, vagyoni helyzete, iskolai végzettsége alapján, alacsony származásúnak tekinthető. Az elbeszélők családjának múltja, a felmenőik származása, illetve a helyi társadalomban elfoglalt pozíciója, mind arra utal, hogy elbeszélőink felmenőikhez képest megváltozott társadalmi elhelyezkedése a mobilitási csatornák megnyitásával van összefüggésben. Ezzel semmi újat nem mondtunk. Az elit képződésében és rekrutációjában/szelekciójában a korábbi társadalom(ak)ban is fontos kritérium volt a származás (vagyon) s a műveltség. A megváltozott helyzetben (1945 után) annyiban történt változás, hogy a származás és iskolázottság kritériumai fordított irányt vettek, már nem ezek a mutatók képezték az egyén „kiválósága”, „elsőbbbsége” a mércéjét. Az új helyzetben nem az egyének rendelkeznek a „kiválóság”, „elsőbbbség” jellemzőkkel, hanem egy monolit szervezet, a párt, ebből a nézőpontból a kiválasztott személyek iránt támasztott feltétlen lojalitás a szervezet iránt, amelynek egyik, vagy éppen a legbiztosabb kiegészítő eleme, a származás volt. Az alacsony – vagyoni, iskolázottsági – státusból való kitörés lehetőségének megnyitása kétségtelen demokratikus eljárás,¹⁶⁹ azonban az elit minőségét – a kezdeti

¹⁶⁹ A demokratikus jelző nem tévesztendő össze a demokráciával, mert pl. napjainkban is vannak demokratikus rendszerek (Észak-Korea, Kína, Oroszország s a közép-ázsiai utód-államok), de nem demokráciák, mint ahogy születhetnek demokratikusnak mondható in-

időszakban látványosan – lerontotta, amit jól mutatnak az átvett/behozott rendszer első szakaszában minden területen érvényesülő voluntarizmusok. Ha nem is a rendszer végkifejletéig, de a kezdeti szakaszban mindenképpen általánosan érvényes volt a helyi vezetők rekrutációjának ez az eljárása, amely a mobilitási csatornába az alacsony származásúakat és iskolai végzettségűeket terelte be, amelyet nyers hatalomtechnikai és ideológiai érvekkel indokoltak a rendszer korifeusai. A központilag, kézivezérléssel irányított mobilitás a helyi társadalomban is egy az egyben működött, a leképződésnek ezt módját adatbázisunkban az elitként azonosított elbeszélőink és apáik iskolai végzettségének/származásának párhuzamba állítása viszonylag jól érzékelteti (lásd: M2.)

A kevesebb mint általános iskolát végzett, '45 előtt született apáktól származó, '45 után iskolakorú elbeszélőinknek alig 4%-nak volt hasonló végzettsége, majdnem 40%-uk már általános iskolai végzettségről számolt be. Az alacsony iskolai végzettségű apákhoz viszonyítva elbeszélőink körében markáns emelkedés tapasztalható a szakközépiskolai érettségivel (több mint 22%), és a főiskolai/felsőfokú technikai (majdnem 20%) diplomával rendelkezők esetében. Gimnáziumi érettségivel és egyetemi diplomával rendelkezők aránya közel 4%, a szakmunkásképző és szakiskolai végzettség is – 7,4%, illetve 5,6% – viszonylag alacsonynak tekinthető az előbbiekhöz viszonyítva.

10. ábra

Az elbeszélők és az apák legmagasabb befejezett iskolai végzettsége

tézkedések, rendeletek a hatalom kezdeményezésére, de ezek nem a demokrácia eljárásai szerint történnek, illetve nem aszerint gyakorolják őket.

Ha az általános iskolát végezett apákat állítjuk párhuzamba az elbeszélőink iskolázottságmutatóival, akkor azt látjuk, hogy az utódok körében csupán 4%-nak van azonos a végzettsége az apjukéval. Viszont dinamikus mobilitás jellemző az apákhoz viszonyítva a főiskolai/felsőfokú technikumi diplomával (44%) rendelkezők utódok körében, őket a szakközépiskolai (20%), a gimnáziumi (16%) érettségizettek valamint az egyetemi diplomával (12%) rendelkezők követik. Láthatóan, abban nincs semmi meglepő, hogy a szakmunkás, szakközépiskolai végzettségű apák, akiknek aránya, mint fentebb szó volt róla, alig lépte túl az 1%-ot, utódaik iskolai orientációjából a hasonló profil teljesen hiányzik. Ezzel szemben az érettségizett apáktól származó elbeszélőink azonos arányban (50%-ban) érettségizettek is. Az egyetemet végezett apák (1,1% volt) utódai közt nem szerepel hasonló végzettségű. Erőteljesnek mutatkozik a lefelé irányuló, regresszív mobilitás a főiskolai/felsőfokú technikumot végezett apáktól származó elbeszélőink esetében. Körükben szakközépiskolai érettségizettek aránya mutat növekedést, majdnem 34%.

Az elbeszélőink és az apáik iskolázottsága mentén vázolt intergenerációs mobilitási képet némileg árnyalhatjuk azzal, hogy a szóban forgó összehasonlítást kiegészítjük az elbeszélőink nyugdíjba vonulásának időpontjával. A párhuzamba állításnak ez a módja, mint látni fogjuk, jelzi az elitcsere nemzedéki konfigurációja mellett azt is, hogy mi lett, hova tűnt a szocialista éra korai szakaszában rekrutált/szelektált vezetők sorsa a változó időkben (lásd: M2.) A nyugdíjkorhatárt 1989-ben nem elérő elbeszélőink és apáik iskolai végzettségének összefüggésében az általános iskolát nem végzett apák és a hasonlóan alacsony iskolázottságú utódaik nem szerepelnek. Az általános iskolát járt apák és a hasonló végzettségű elbeszélőink 23%-a 1989-ben nem érte el a nyugdíjkorhatárt. Az apák ebben az iskolai végzettségű csoportjában az utódok legmagasabb arányban a szakközépiskolai érettségit (több mint 28%), a főiskolát/felsőfokú technikumot végzett (23%), majd a szakmunkásképzőt, szakiskolát és végül az egyetemet végzett (5%), ők nem érték el a nyugdíjkorhatárt. A szakiskolát, szakmunkásképzőt végezett apák és a hasonló képzettségű elbeszélőinkre nincs adat. Ami viszont feltűnő, hogy a főiskola/felsőfokú technikummal rendelkező apák azonos iskolai végzettségű utódainak 60%-a nem érte el a szóban forgó időpontban a nyugdíjkorhatárt, hasonlóan az érettségizett elbeszélőink 40%-a sem, ami arra utal, hogy itt egy fiatalabb nemzedékkel van dolgunk.

A vázolt összefüggés egészében az elbeszélőink közül a legtöbben – majdnem 40% – a főiskolai/felsőfokú diplomával rendelkezők közül nem érték el 1989-ben a nyugdíjkorhatárt, őket a szakközépiskolai érettségivel rendelkezők (25%) követik, majd az általános iskolát végzettek (közel 14%), az

egyetemi diplomával rendelkezők (8,5%), a legalacsonyabb arányuk a szakiskolát és a szakmunkásképzőt végzettek körében.

Ha az elbeszélőink közlése alapján azt tekintjük át, hogy az előbbi apatód iskolai végzettség relációban kik azok, akik 1989-ben elérték a nyugdíj korhatárt, akkor azt látjuk, hogy az általános iskolai végzettséggel nem rendelkező elbeszélőink több mint 18%-a, az általános iskolával rendelkezők majdnem 55%-a, a főiskolával/felsőfokú technikummal rendelkezők több mint 18%-a s a gimnáziumi érettségizettek 9%-a érte el a nyugdíjkorhatárt a jelzett időpontban. Belső lebontásban ezek az arányok annyiban módosulnak, illetve árnyaltabbá válnak, hogy legtöbbször a nyugdíjkorhatárt itt is az általános iskolával nem rendelkező apáktól származó nyolc osztályt végzett elbeszélők (majdnem 67%-a) és a hat/nyolc osztály nem végzettek (több mint 22%) érték el 1989-ben.

Mindez arra utal, hogy a második világháború előtt született, alacsony iskolázottságú apáktól származó elbeszélőink, akiket a háborút követő időszakban valamilyen helyi vezetőpozícióba emeltek, az apákéval azonos, vagy valamivel magasabb iskolai végzettséggel rendelkeztek, s ők azok, akik az újabb, most már a fordított rendszerváltás küszöbén ('89) elérték a nyugdíjkorhatárt, és többségük vissza is vonult.

A strukturális pozíció összefüggésében, vagyis az apa foglalkozása és az elbeszélő foglalkozása/elit szegmensbe tartozása 1989 előtt és után összehasonlításban tovább árnyalhatjuk a fentebb bemutatott korrelációkat (lásd: M2.) Összegzőbb megközelítésben az apák foglalkozása és az elbeszélőink '89 előtti foglalkozása alapján azt látjuk, hogy alanyaink majdnem 24%-a nem tartozott a helyi nomenklatúraelitbe, ezzel szemben túlnyomó többségük, vagyis 33%-uk a politikai elitbe, illetve a gazdasági (majdnem 24%) és a kulturális elitbe (19%-nál valamivel magasabb arányban) tartozónak mondta magát. Az apák foglalkozásához viszonyított adatsorok belső, szerkezeti arányainak megoszlását nézve azt látjuk, hogy '89 előtt a helyi politikai elitbe tartozó elbeszélőink derékháda sorrendben az értelmiségi apák (60%), a kereskedő, iparos apák (50%), a gazdag paraszt apák (37,5%), a szegény paraszt apák (33,35), a tisztviselő apák (25%) leszármazottai. A munkásként megjelölt apák utódainak a politikai elitben szereplő aránya alig haladja meg a 12%-ot. Viszont körükből került ki a gazdasági elit többsége, 37%-ot meghaladó arányban, őket a szegény paraszt apák utódai követék (29,4%-kal), a gazdag paraszt és tisztviselő apák leszármazottai voltak a legkisebb arányban képviselve ebben a szegmensben. Érdekes módon a helyi kulturális elit tagjainak többsége a tisztviselő (majdnem 42%) és a munkás (több mint 37%) apák utódai, az értelmiségi apák leszármazottai ebben a sorrendben a harmadik, az utolsók a szegény paraszt apák leszármazottai.

mazottai. Az apák foglalkozása és elbeszélő leszármazottaik '89 előtt foglalkozása közötti párhuzam belső szerkezeti-szegmentális tagolódása viszonylag jól mutatja, hogy a helyi társadalom szintjén is az elitrekrutáció/szelekció tekintetében lassan ugyan de folyamatosan szorul háttérbe a származási kritérium a képzettség javára, miközben továbbra is meghatározó marad a tényleges vagy álcázott lojalitás.

Említettük, hogy a helyi kistérségi elit(ek) narratív és statisztikai vizsgálatának párhuzamba állítása, illetve együttes alkalmazásának kísérlete nem kerülheti meg a nemzedéki konfiguráció kérdését, amelyhez szorosan kapcsolódik az elitek konfigurációja, mindkettőt az adott szűkebb és tágabb társadalmi térben két történelmi időpont metszi, amelyek nem egyszerűen kronológiai pontok, hanem a társadalom radikális strukturális váltás folyamatának kezdetét jelző hatásösszefüggések kiinduló pontjai is. Ebből a belátásból a következőkben azt kell megvizsgálnunk az elbeszélőink közléseinek tükrében, hogy a fentebbi reláció, miként alakult '89 után (lásd: M2.)

A narrátoraink életpálya-adatsorai azt mutatják, hogy a szegény paraszt származású elbeszélőink 38%-a nyugdíjas '89 után, viszont többségük (32%) a gazdasági elitbe, 10%-uk kulturális elitbe, és 8%-uk a politikai elitbe sorolta magát, és mintegy 12% nem tartozott az elitbe. A gazdag paraszt apáktól származó elbeszélőink esetében is a többség (37%) nyugdíjas, a gazdasági és kulturális elitbe tartozók aránya kiegyenlített, egyaránt 25%, a politikai elitbe viszont közülük senki sincs jelen és valamivel meghaladja a 12%-ot az elitbe nem tartozók aránya. A munkás származású elbeszélőink körében a politikai elit kategória teljességgel hiányzik, viszont a kulturális elit aránya markánsabb (37,5%), a gazdasági elit aránya pedig kereken 25%. Ebben a relációs csoportban a többség szintén nyugdíjasnak (37,5%) mondta magát. A kereskedő, iparos apák utódainak 25%-a nem tartozott a helyi elitbe, viszont körükben magas (50%) a gazdasági elitbe soroltak aránya, és viszonylag alacsonyabb az előbbiekhöz képest a nyugdíjasok aránya (25%) is. A tisztviselő apáktól származó elbeszélőink túlnyomó többsége (50%) a kulturális elitbe tartozott, majdnem 17% a gazdasági elitbe; 25%-a itt is nyugdíjas, és csak valamivel több mint 8% nem tartozott az elitbe. Az értelmiségi apáktól származók, meglepő módon, 50%-a tartozott a gazdasági elitbe, 40% a politikai elitbe, 20% pedig a kulturális elitbe sorolta magát. A nyugdíjasok aránya esetükben a legkisebb (20%). A politikai munkások leszármazottainak 50%-a a kulturális elitbe, 25%-a a politikai elitbe, viszont kereken 25% nem tartozott a rendszerváltást követően a helyi kistérségi elit egyik szegmensébe sem.

Az elbeszélőinknek a lokális társadalmi elhelyezkedését jelző iménti adatok arra utalnak, hogy a származási kategóriák egészében az utódok több-

sége a gazdasági és a kulturális elitbe pozícionálta magát, a helyi hatalmi elitbe csupán 10%-uk tartozott 1989 után, azonban az utóbbi elitszegmensben az értelmiségi apák leszármazottai voltak többségben, arányuk 40% a többi származási csoporthoz képest. A helyi értelmiség viszonylag alacsonyabb aránya a kulturális és gazdasági elitszegmensben, és domináns jelenlétük a hatalmi politikai csoportban a szakmai-képzettségi háttérükre hívva fel a figyelmet, vagyis arra, hogy a helyi politikai elit nem a humánértelmiség köréből rekrutálódott, hanem a műszaki, agrár és jogi végzettségűek köréből. Ha viszont a szóbanforgó összefüggések alapján hierarchiába rendezzük a helyi elitszegmenseket, és összehasonlítjuk a parsons-jaeggi séma alkalmazása során szerkesztett rangsorral, akkor láthatjuk, hogy a statisztikai adatokból származó elitszegmensek és a narratív identifikációk rangsora majdnem azonos. A különbség a kettő között a hierarchiák felcserélődésében mutatható ki: a narratív identifikációk rangsora kulturális-, politikai-, gazdasági-, míg a statisztikai rangsor gazdasági-, kulturális-, politikai elitek sémákban összegezhető. A két megközelítésben – a narratív és statisztikai – egyaránt a helyi politikai szegmens viszonylag háttérbe szorulása figyelhető meg a kulturális, illetve a gazdasági elitszegmenshez képest. Ami azt jelzi, hogy a különböző foglalkozási/származási háttérrel rendelkező, a fiatalabb nemzedékekhez tartozó elitként azonosított elbeszélőink többsége '89 után a helyi kulturális és a gazdasági szférában helyezkedett el, és jóval kevesebben a helyi politika területein.

b) Az élethelyzetek jelen kontextusai

A fentebbi adatsorok, mint láttuk, különböző összefüggésekben, illetve relációkban az elbeszélőink származása, családi háttere mentén a helyi elitek rekrutációs/szelekciós masinációinak bizonyos generációspecifikus tendenciáit is jelezték. A továbbiakban az elbeszélőink jelenére (adatfelvétel időszakára) összpontosítunk, amelyet szintén egy, a rendszerváltás előtti és utáni idő- és társadalmi tér struktúraváltásnak kontextusában mutatunk be az elbeszélőink életpálya adatsorai alapján. Nem kell különösebben hangsúlyoznunk, hogy a 1945 utáni és az 1989 utáni rendszerváltoztatások, illetve rendszerváltások között lényeges különbségek vannak, amely a korábbi elitek élethelyzetének alakulása tekintetében teljesen más következményekkel, végkifejlettel járt. Míg az 1945 előtti elitet és annak holdudvarát, kapcsolathálóját mondhatni majdnem egészében megsemmisítették, a '89 utáni struktúraváltás lefolyásának körülményei, többé-kevésbé a demokrácia játékszabályait követték, így radikális elitcserére nem került sor. Ebben a kontextusban kell tehát beágyaznunk az alábbiakban a '89 utáni helyi elitek

folytonosságának-megszakítottságának konfigurációját, ami ismételten szükségessé teszi az időben előre és hátra tekintést. Először tekintsük elbeszélőink iskolázottságára vonatkozó közléseiket, majd ezt követően az iskolai végzettségüket állítsuk párhuzamba a '89 előtti és utáni foglalkozásukkal, illetve strukturális pozíciójukkal (lásd: M2.)

Az elitként azonosított elbeszélőink körében az általános nyolc osztálynál kevesebb végzettségű mindössze 2% volt. Többségük, sorrendben főiskolai/felsőfokú technikumi (27,2%), szakközépiskolai érettségi (20,7%), általános iskolai (23,9%), valamint egyetemi (8,7%), gimnáziumi érettségi (7,6%) végzettséggel rendelkezik. Szakiskola és szakmunkásképző végzettségű pedig 3–5% között van. Tehát az elbeszélőink esetében a közép- és felsőfokú diplomával rendelkezők aránya közelít a háromnegyedhez, viszont továbbra is magasnak számít körükben az alacsonyabb szintű (általános és szakiskolát) végzettek aránya. Ez utóbbiakat az idősebb nemzedékhez tartozónak tekinthetjük, akiket a második világháborút követő években emeltek be a nomenklátúra alsóbb szintű, helyi vezetői apparátusába.

Az elbeszélőink iskolai végzettsége és a helyi elit szegmentumaiban való '89 előtti elhelyezkedésük is azt mutatja, hogy a helyi politikai vezetők nagy többsége az általános és szakiskolát, s a szakmunkásképzőt végzettekből rekrutálódott, hasonlóan magas az arányuk a gazdasági szegmensben, viszont a helyi kulturális szférában a főiskolai végzettségűek (48%) alkotják domináns vezetői csoportot. Ugyanakkor több mint 60%-a az általános és szakiskolai végzettségűeknek, és majdnem fele a szakmunkásképzőt és szakiskolai érettségit végzetteknek nem tartozott a helyi elit egyik szegmensébe sem '89 előtt. Az iskolai végzettség és '89 előtti elitpozíció egészének összefüggésében azok többsége, akik helyi szinten aktívan részt vettek a rendszer működtetésében, a politikai szegmensben (majdnem 33%) tevékenykedett, ezt követte a gazdasági vezetői beosztás (24%) és valamivel kevesebben (20%) a kulturális (főleg oktatási) területet irányították. Ezek az arányok tovább árnyalhatók, ha figyelembe vesszük, hogy a kulturális szférában a főiskolai és az egyetemi diplomával rendelkezők súlya a döntő, a gazdasági vezetői posztokon pedig a gimnáziumi érettségivel, egyetemi diplomával (agrárértelmiség) és szakközépiskolai érettségivel rendelkezők voltak a vezetők a '89 előtti korszakban.

Ha fentebbi összefüggéseket a '89 után időszakra vetítjük rá, akkor azt látjuk, hogy a politikai elitben maradtak fele az egyetemi diplomások közül került ki, és a nyolc általános iskolát végzettek több mint 14%-a őrizte meg vezetői pozícióját. A rendszerváltás utáni időszak gazdasági elitkörében a szakközépiskolai végzettségűek voltak túlsúlyban (47,4%), őket az egyetemi diplomával rendelkezők követték (37,5%), valamint a nyolc álta-

lános iskolát végzettek (23,8%). A gimnáziumi érettségivel és főiskolai/felsőfokú technikumi végzettséggel rendelkezők aránya (14%, illetve 16%) alacsonynak tekinthető. A '89 után a kulturális elitszegmensbe a domináns csoportot a főiskolai végzettségűek (56%) alkotják, őket követik a gimnáziumi érettségít (28,6%) és a szakközépiskolai érettségít (15,8%) végzettek.

A nyugdíjba vonultak aránya a legmagasabb (60%) a szakmunkás végzettségűek körében, őket a gimnáziumi érettségizettek és az nyolc általános iskolát végzettek követik. Anélkül, hogy általános érvényre számot tartó következtetéseket vonnánk meg, láthatóan a '89 utáni időszakban elbeszélőink élethelyzeteiben viszonylag markáns keresztmozgások figyelhetők meg, a vezetői pozíciók szegmenseiben a keletkezett vákuumot, úgy tűnik, az iskolai végzettség profiljához többé-kevésbé jobban igazodva töltik be, ami helyi szinten a rekrutáció/szelekció működésmódjának és kritériumszempontjainak változását is jelzi.

A strukturális pozíció egy másik aspektusából nézve, amely úgy tűnik, hogy egyéb más egyéni és kontextuális tényezők mellett inkább biológiai vonzatú, a korábbi rendszer helyi kistérségi nomenklatúraelitjének nyugdíjkorhatárát érinti (lásd: M2.) Az elbeszélőink élethelyzetét metsző '89-es időpontban a korábbi elit valamivel több mint 29%-a nem érte el a nyugdíjkorhatárt, szegmentáris megoszlásban közülük legtöbben a gazdasági elit (26,4%), a kulturális (25%) a politikai (8,3%) körébe tartoztak. A jelzett időpontban a nyugdíjkorhatárt elérők aránya összességében, tehát az elitszegmensek egészében 80% volt. Ezen belül csupán a kulturális szegmensre (10%) vannak utalások az elbeszélőink részéről, a többiről nincs.

Az elmondottakat tovább pontosíthatjuk, ha elbeszélőink elitpozíciójának alakulását a '89 előtti és utáni összehasonlításban tekintjük át. A keresztábrázolat viszonylag jól érzékelteti a rég-új elit konfigurációját, mely szerint a '89 előtti időszak gazdasági szegmens vezetői közül '89 után is mintegy fele megőrizte pozícióját, közülük kevesen (4,5%) mentek át a helyi politikai szférába, ugyanakkor magas körükben a nyugdíjba vonultak aránya (36,4%). A politikai nomenklatúraelithez tartozók nagy többsége (60%) '89 után nyugdíjba vonult, viszont több mint 13%-a megőrizte elitpozícióját, közülük viszonylag kevesen mentek át a gazdasági (13,3%) és a kulturális (6,7%) elitek csoportjába. Leglátványosabb '89 után az elitpozíció megőrzése (83,3%) a kulturális elit körében, tehát itt egy megszakítatlan folytonosság érvényesült és tagjaik közül csupán kevesen mentek át a gazdasági (11%) és a politikai (5,6%) elitek csoportjába, és a nyugdíjba vonultak aránya esetükben nulla (lásd: M2.) Ezek a helyi kistérségi adatok szegmentáris bontásban és összességükben is majdnem korrelálnak az makrostrukturális adatokkal, azokkal, amelyek arra keresték a választ, hogy mi lett, illetve

mivé lett a régi elit. Láthatóan a kistérségben a régi-új elit konfiguráció a kulturális és gazdasági szegmensben erőteljes, leggyengébb a politikai szegmensben, amit az is jól érzékeltet, hogy a régi nomenklatúraelit többsége (60%) nyugdíjba vonult '89 után.

Az itt kimutatott strukturális elhelyezkedésben végbement, az élethelyzeteket is befolyásoló változások némileg korrelációba vonhatók elbeszélőink politikai párt hovatartozásának alakulásával '89 utáni időkben. A pártváltás kiindulópontját az MSZMP, illetve a KISZ-tagsághoz való viszonyítás képezheti. Eszerint elbeszélőink túlnyomó többsége (81,3%) a rendszerváltást előtt és után sem volt pártnak tagja. Viszont a korábbi nem párttagok közül '89 után az MSZP tagja lett elbeszélőink majdnem 15%-a, a FIDESZ és SZDSZ-taggá váltak aránya alig haladta meg körükben a két százalékot. A volt MSZMP-tagok közül '89 után majdnem 60%-uk átment az MSZP-be, jelentős azok aránya (35,9%), akik már nem léptek be egyetlen párba sem, ugyanakkor mintegy 5% a FIDESZ-tagságot választotta. A volt KISZ-tagok színeváltozása helyi viszonyok között figyelemre méltó: közülük majdnem 67% a fiatal demokraták pártjába lépett be '89 után, és a fennmaradó részük (33,3%) semmilyen más pártot nem választott. Az MSZMP-tag elbeszélőink házastársának majdnem 94%-a nem volt tagja '89 előtt az MSZMP-nek, s '89 után annyiban módosult ez arány, hogy mintegy öt százalékkal nőtt azok aránya, akik az újonnan alakult pártok egyikébe sem léptek be. Viszont a volt MSZMP-tagok házastársainak kereken 60%-a MSZP-tagságról számolt be. Azon elbeszélőink, akik '89 után a fiatal demokraták pártjában voltak tagjai, házastársainak 20%-a szintén ennek a pártnak lett a tagja (lásd: M2.)

Elbeszélőink házastársainak párthovatartozását illetően domináns jellemzője '89 után a párton-kívülség, ami viszont nem jelenti azt, hogy pártpreferencia nélküliek is.

Elbeszélőink párttagságát és a helyi elitszegmensben elfoglalt pozícióját nem érdektelen párhuzamba állítanunk a vallásosságuk mutatóival. Első lépésben nézzük, létezik-e valamilyen összefüggés az elbeszélőink és házastársuk vallásossága között. A nem vallásos elbeszélőink (77%) több mint negyede (30%) nyilatkozott úgy, hogy házastársa nem vallásos. Viszont a vallásos elbeszélőink (22%) házastársa már vallásosnak (78%) tartotta magát. Ha elbeszélőink iskolai végzettsége összefüggésében vizsgáljuk a kérdést, a nem vallásos csoportokat a legnagyobb arányban (79%) a szakközépiskolai érettségivel rendelkezők képviselik, arányuk legkisebb (60%) a szakmunkásképzőt végzettek körében, minden más iskolázottságú kategóriában is a nem vallásosok aránya jóval meghaladja a 65%-ot. A vallásosok aránya viszont a legmagasabb (40%) a szakmunkásképzőt végzettek körében és legalacsonyabb (21,1%) a szakközépiskolai érettségivel rendel-

kezők csoportjában. A többi iskolázottsági kategóriában arányuk 25%–36% között van. A '89 előtti elitszegmensek bontásában a legnagyobb nem vallásos csoportot a gazdasági elitbe (75%) tartozók alkotják, de politikai és kulturális elitben is csak valamivel alacsonyabb (69%–68%) a nem vallásosok aránya. A szocialista korszakban a vezetők körében a vallásosok aránya legmagasabb a kulturális szférában (33,3%) volt, legalacsonyabb pedig a gazdasági szegmensben (25%), valahol a kettő között helyezkedett el (31%) az akkori pártelit. A volt MSZMP-tag elbeszélőink mintegy 73%-a nem tartotta magát vallásosnak, ez érthető, viszont '89 után is közel azonos volt a nem vallásosok aránya (75,9%) körükben, ezzel szemben a fiatal demokratákhoz tartozó elbeszélőink túlnyomó többsége (80%) vallásosnak mondta magát. A szabaddemokraták és a demokrata fórum tagsága tekintetében elbeszélőink nem nyilatkoztak, ami arra enged következtetni, hogy nincs a helyi elitben képviselőik, akit megtudtunk volna szólítani (lásd. M2.) Figyelemre méltó, hogy a rendszerváltást követően a gazdasági, politikai elitek csoportjában nemhogy csökkent, hanem nőtt a magukat nem vallásosnak nyilatkozó aránya; ugyanakkor a kulturális szegmensben nőtt azok aránya, akik most már vallásosnak (44,8%) mondták magukat.

Az elitként azonosított elbeszélőink jelenlegi, vagyis az adatfelvétel időszakában (2002–2005) rögzített élethelyzetét illetően az általános iskolát sem végezettek mindegyike nyugdíjas volt, az általános iskolát végzettek közül majdnem fele szintén, munkanélküli valamivel több mint 18% volt körükben, vezető (igazgatói) beosztásban 9%, és majdnem 14% volt vállalkozó. A helyi hatalmi elitben pedig 4,5% folytatta. A szakmunkásképzőt és szakiskolát végezettek 75%-a volt nyugdíjas, továbbá hivatalnoknak mondta magát több mint 12%. Az érettségivel rendelkező elbeszélőink élethelyzete már változatosabb, körükben a nyugdíjasok aránya majdnem 35%, az önkormányzati képviselőké valamivel több mint 15,5%, és átlagban 4% körül van azok aránya, akik valamilyen vezető pozícióban vannak körükből (áfész-, alapítvány-, civilszervezet-, szövetkezet-elnök, kht-igazgató, önkormányzati képviselő stb.) A főiskolai és egyetemi diplomások esetében nincs nyugdíjas, lényegében csoportjukból kerültek ki a helyi új elitszegmensek túlnyomó többségének tagjai, ők a polgármesterek, alpolgármesterek, önkormányzati képviselők, iskola-, vállalatigazgatók, orvosok, szövetkezeti-, takarékszövetkezeti elnökök stb. A vázolt adatsorok ismételten arra utalnak, hogy az alacsony iskolai végzettségűek nagy többsége az adatfelvétel időpontjában nyugdíjas, és ahogy nő az iskolázottsági szint úgy csökken a nyugdíjasok aránya. Ezzel párhuzamosan a régi elit helyében egyre inkább, igaz némi fokozatosságtól kísérve, nő a diplomások aránya helyi elitszegmensekben. Látnunk kell azonban, hogy az „új” elit is régi, életpályájának

kezdetre '89 előtti időkbe vész, és nem is kevesen közülük akkor is valamilyen tanácsai, vállalati, szövetkezeti vezetőpozícióban volt, illetve az MSZMP-nek, de főleg a KISZ-nek voltak tagjai, illetve ezekben a szervezetekben valamilyen helyi vezetői beosztást is betöltöttek. Tehát, mint többször hangsúlyoztuk, inkább a régi-új elitek konfigurációja érhető tetten a kistérség társadalmában, vagyis a teljesen új, mondjuk '89 utáni – nem pejoratív értelemben vett – tisztalappal indulás eléggé ritkának számít, ami érthető. Ugyanakkor, mint alább látni fogjuk, az új elit utódainak jó része is a '89 előtt született nemzedékhez tartozik, ami bizonyos értelemben a korábbi szocializációs mechanizmusok közvetlenebb átörökítését hordja, illetve hordhatja magában.

Az elbeszélőink narratíváiban megfogalmazott, jelenük élethelyzetére utaló kijelentések, illetve élethelyzetük önjellemzései viszonylag jól érzékeltetik visszavonulásukat követő mindennapjaikat. A nagy többség nyugdíjba vonulása viszont nem azt jelenti, hogy inaktívvá váltak; iskolai végzettségtől függetlenül – ha nem is mindenki, de ritka kivételtől eltekintve (betegség, korosodás) – különböző területeken továbbra is tevékenyek maradtak a nyugdíjba vonulásukat követően. Betegséget, az előrehaladott életkort ritkában említik („*Ugye az ilyen öreg emberek már nem nagyon bírnak semmit se csinálni.*”)

Ritka viszont az az eset is, amikor az elbeszélőnk az időskori együttlét (betegség) nehézségei ellenére ne a családi harmóniáját és a gyermekek jövőjét tartanak fontosnak jelenlegi élethelyzetük jellemzésében: „*Hát, úgy mondanám, ami énnekem nagy tervem, hogy férjem beteg, nagyon alacsony az igényem, hogy ha ő fönn tudná tartani magát egészségileg. Próbálok olyan légkört teremteni, hogy tudjon úgy nyugodtan élni, hogy nemcsak gazdaságilag, hanem harmóniában élni. És ami nem rám vonatkozik és keveset tudok tenni benne, hogy lányom jövőjét jónak, biztonságosnak, boldognak látom.*”

Hasonló beállítódásból, de most már a személyes és családi helyzet lokális és országos viszonyainak alakulása összefüggésében, kölcsönhatásában látja nemcsak pillanatnyi, hanem távlatosabb élethelyzetüket a régi-új elit egyik tagja: „*Most szabadabb a mozgás, több a lehetőség. Ezt főként a gyermekeink élvezhetik ki. Talán a vagyoni helyzetünkben is pozitív változások következtek be. Nem csak a személyes életem szempontjából vélekedem így, azt gondolom, hogy mind Mórahalom, mind az ország életében fellendülés következett be ...Mórahalomra nagyon szépen rásütött a napsugár...*”

Többségük élethelyzetének önjellemzése, azonban a mindennapi megélhetési, az önfenntartási, az anyagiak köré szerveződik, ők azok, akik a kárpótlási jegy útján vissza igényelt földjeiket művelik, kertészkednek, egyfajta őstermelőként tevékenykednek, mások az önkormányzatok igényei szerint

tanyafelelősök, nyugdíjasklubokat vezetnek, van aki helytörténettel, a helyi hagyományok felkutatásával (paprikatörténet) foglalkozik, vannak köztük, akik kisebb vállalkozásokba kezdtek stb. Az mondhatjuk, hogy elbeszélőink, túlnyomó többségének nyugdíjas státusza, függetlenül az iskolai végzettségtől/foglalkozási múlttól a földműveléssel egészül ki, amelynek az esetek többségében kiadáscsökkentő, illetve nyugdíjpótló funkciója van. Néhány erre utaló példa, jól mutatja, hogy a narratívákban az erre utaló önjellemzések monotonok:

„Hát, visszaigényeltük azt a kis földeket, a család s meg mi is, aztán ebből eldegéltünk azóta. Hát nem jól, mert tönkretették a mezőgazdaságot azóta.” (Volt tsz-vezető.)

„Hát visszaigényeltük azt a..., énnekem csak 3 hektárnál egy kicsit több földet visszaigényeltem, ebből mondom, a izé, 1 hektár ezer valahány szögölet, beültettem őszibarackkal, ezzel foglalkozom. Hát még, hát vetünk annyi gabonát, hogy a jószágnak ami van, elég legyen. Mással nem tudunk foglalkozni.” (Volt vb-tag.)

„[...] a gazdálkodás maradt. A szülők után kaptuk vissza a földet, már az van, meg saját jogon 1–1 holdat. A gazdálkodás még megy, csak úgy, nyugdíjpótlásként tartjuk fenn a földet. Amikor egy kis termés van, akkor van. Tavaly nem volt semmi, megégett.” (Volt tanácstag.)

„Tehát arról beszélünk pontosan, hogy gazdálkodik... mert én gazdálkodom most, a feleségem óvónő, de hát ő viszonylag egy fix fizetést tud hazahozni, én gazdálkodom, illetve hát amikor szabad ideje van, ő is segít, de a termelés annyira bizonytalan, hogy ... Nem is a termelés a bizonytalan, hanem az értékesítés a nagyon bizonytalan. Mostani példát tudok mondani: spárga ár például. Piszokul meg kell vele dolgozni, tavaly ilyenkor még 7–800 forint körül volt kilója, ma 200 forint, és lehet, hogy meg se veszik. És iszonyú munka van vele.” (Volt vb-tag.)

„Hát, nyilván próbálgatom én a gazdaságból fenntartani a családot, meg magunkat, aztán majd látjuk. Hát fene tudja, azt nem tudom még, a jövő mit hoz, ezt nagyon nehéz előre megsaccolni is tulajdonképpen.” (Volt vb-tag.)

„Most ebből a 25 000 forintos nyugdíjból semmit nem lehet venni. Ez ilyen, rezszi, lakásra borzalmas. Addig, míg ketten vagyunk, ezt a házat fenn bírjuk tartani, de ha egyikőnk elesik, nem tudom, hogy mi lesz velünk. Ez már rossz, sötét jövőnk van.” (Volt tanácstag.)

„Visszavettük a földeket, azt kezdtük a nulláról megint. Mert mi nem úgy voltunk ugye, mint a szakszövetkezet, akik ugye Domaszéken voltak, maguk gazdálkodtak, voltak gépjeik... Mink a nulláról indultunk, megint. Azzal a pár hold földdel. Még napjainkba is. Semmit... senkitől... nem vettünk igénybe... Se államit, se családit...” (Volt vb-tag.)

„Nem, hát akkor már nyugdíj előtt voltam, nem kellett menni dolgozni, aztán itt voltak a jószágok beállítva: tehén, ló, disznók, föld, úgyhogy megtaláltam a munkát.” (Volt vb-tag.)

„[...] körülbelül így van, hogy sok ilyen, aki ilyen helyzetben vannak, mint mi, hogy nem százezreik vannak nekik havonta fizetésük, hanem ez a nagyon kicsi. Hogy mindenki így van ezzel, hogy mármost ezt így nem nagyon lehet. Nagyon beosztva csak, esetleg.” (Volt tanácstag)”

Az megnyilatkozásokban, láthattuk, a személyes élethelyzet mindig összefonódik szűkebb vagy tágabb környezetükre utaló jellemzésekkel, ezekben a leggyakoribb összegző terminus a „szegénység”, az „elszegényedés”. A '89 előtt értelmiségi, diplomás csoport tagjai, akik a rendszerváltást körül vagy valamivel később mentek nyugdíjba, saját és csoportjuk státusát elszegényedő középosztálybelinek jellemzik:

„És én azt látom, hogy a középosztály az egyre jobban elszegényedik, egyre jobban elszegényedik, mert ezek a kötelező fizetnivalók: mert hát a villany-számla is kötelező a gáz is, ezek mind meredeken ívelnek a magas összegekbe.” (Volt művelődési ház igazgató, férj volt párttitkár).

Az okok között pedig, nem csak a fentebbi esetben, hanem a nyugdíjasok többsége a magas fenntartási (rezsi) költségeket, az őstermelői foglalkozással együttjáró, szerintük „aránytalan” termelési költségeket említik. Vannak, akik beletörődéssel ítélik meg helyzetüket, valahogy úgy ahogy az egyik elbeszélő is fogalmazott: *„Azelőtt is dolgoztunk, eztán is dolgozunk.”*

A nyugdíjas élethelyzetekhez kapcsolódó őstermelői foglalkozás, nem egyszerűen kiegészítő tevékenység, hanem a megélhetési, önfenntartási kényszer indokolja. Nem véletlen, hogy teherként élik meg, a panaszok mind erre utalnak. A visszavonult vezetők többsége, azonban korábbi pozíciójuk idején sem hagyott fel teljesen a mezőgazdasággal, volt kertjük, földjük, amit műveltek, viszont ezt többnyire kiegészítő jövedelem forrás volt, nem volt kényszer, legalább is nem úgy élték meg, sőt volt pillanat, amikor ez ilyen és hasonló tevékenységeknek státus szimbólum funkciójuk is volt, egyfajta vetélkedéssel is járt és megmutatkozás jelképe volt, nemcsak a helyi körében, hanem az oda látogatók számára is. A rendszerváltással viszont mindez

kényszerré vált, a most már a nem a megmutatkozás szimbóluma, hanem a lesüllyedése, amit bizonyos értelemben azért nem élnek meg tragédiaként, mert azért soha sem szakadtak el teljesen a földtől. S a föld lényegében mindig menedék, az önellátás alapja, protektív funkciója van, abban az értelemben, hogy válság helyzetekben birtokosainak, de a helyi piacok révén, többek létfenntartásának alapja (Braudel, Polányi.)¹⁷⁰ Ugyanakkor ezek a példák, s az alábbiak is, jól mutatják, hogy válsághelyzetekben, olyanban, amit a rendszerváltás is előidézett a vidéki, lokális társadalmakban, a megtartó erő, a túlélés alapja, az önellátás. Ez még olyan egyedi esetekben is igaz, mint amikor az elbeszélőnk önmaga élethelyzetét, hobbijának is köszönhetően, sikeresnek jellemző nyugdíjas korral azonosítja:

„Én minimál nyugdíjjal rendelkezem, a feleségem elhalása előtt 52 ezer forint volt a nyugdíjam, most az ő halála után, az ő pótlékával 70 ezer forint nyugdíjból aránylag el tudom magamat tengetni, gyermekeim támogatásával, meg a saját munkám hozzáadásával. [...] Most indítottam be, ugye azt a szellemi tőkét, amit felhalmoztam, azt most tudom kibontakoztatni. Tömeges érdeklődés van, mint ökotermesztő iránt, Szeged tájkerületében elsőként, igen nagy érdeklődéssel jönnek hozzám a termelés, földolgozás tekintetében, különböző pályázatokat írok, ma is beadtam egy pályázatot: 'A paprika, mint hungarikum szegediensis' címmel. Az idegenforgalom részére, mit jelent a szegedi paprika; Az idegenforgalmi hivatal és az Agrárkamara által kiírt pályázatra küldtem be egy anyagot. [...]

A nyugdíjas évek alatt sok elismerésben részesültem. Alkotó díjjal ismerték el a munkámat, a község díszpolgára lettem, a Népi együttesem vezetéséért, nyelvészakos munkámért elismerésekben részesültem, és valahogy úgy vagyok vele, hogy ez nem következhetett volna be a rendszer változása nélkül. [...] Hát, írogatok. Most került kiadásra egy kis füzetecském, könyvecském: egy születő visszaemlékezéseit írtam meg, és rendeztem sajtó alá, és a napokban került kiadásra. Részke történetének feldolgozását éppen jelenlegi szakaszában, tehát a Részke ösvényei, Részke újtjai, Részke turisztikai, gazdasági jelentőségét bemutató képeken, kiállításokon, és megvalósítható turisztikai rendezvényeken törjük a fejünket több kollegámmal együtt. A bor-utak mintá-

¹⁷⁰ Az autarchiába, az önellátásba való kényszerű visszavonulás a közép- és kelet-európai országokban a '90-es évek elején különböző formában nyilvánult meg. Nálunk viszonylag kevésbé volt látható, viszont a szomszédos Romániában nagyon látványosa mutatkozott meg, nemcsak vidéken, hanem az ország fejlettebb Erdély nyugati részének nagyvárosaiban is (Arad, Temesvár, Nagyvárad), ahol a panel negyedek környékét ellepték a háziállatok, a veteményeskertek, ugyanis a tömeges munkanélküliség önellátásra kényszerítette a lakosságot, különben nem tudták volna átélni a válságos, stagnáló időket.

jára szeretném létrehozni a paprika-utak bemutatását is, ahol az országba látogatók de nem csak külföldiek, hanem belföldiek is, akik keveset tudnak ennek a községnek az életéről. A fűszerpaprika, mint olyan napi kelléke a magyar konyhának, hát hogy hogyan épül, épült be az emberek életébe. Elsősorban a szegedi Paprika Múzeum, amit én hoztam létre, én rendeztem be. Ott mutatom meg a kisüzemi feldolgozást, egy paprikamalmot mutatnánk be, és a paprikalom bemutatása után egy gasztronómiai élményben lenne részük a vendégeknek. És a magyar embernek, az egyszerű parasztembernek az ételféleségeivel fogadnánk a vendégeket, mint amilyen a keménytarhonya, a poszora leves, a csirkepaprikás, a legkülönbözőbb paprikás ételféleségek, a halételfélések egyszerű módon való bemutatása. De lehetőség szerint olyan körülmények között, ahogyan azt ősünk készítették, ősünk csinálták. Kemence felhasználásával, és a magyar ételeket egyrészt látvány kiegészítéssel is tudnánk felszolgálni, bemutatni, ahol az ízek, illatok összessége hatna a látogatóra. És a magyar paprikának nagy szüksége volna régi dicsőségének bemutatásra. Erre pedig ugyanúgy, mint a bor-utaknál a hegyközségek, kispincék talpra állításával sikerült a magyar bor becsületét, tekintélyét visszaállítani, úgy gondolom, hogy a magyar paprikánál is keresztül tudjuk ezt vinni. Vannak már partnereim, vannak akik a gondolattal már a megvalósítás útján is foglalkoznak, különösen itt a...” (Volt MDP tagja, majd '56-os, nyugdíjas tanító)

Láthatóan, a kép változatos, az általános, mondhatni domináns szegénységre, elszegényedésre, időskori problémákra, kényszerekre utaló élethelyzetek, amelyet az egyik elbeszélőnk nagyon találóan fogalmazott meg – „Nem tervezek, nekünk már múltunk van, jövőnk már nem nagyon van.” – helyiél közel kivételek is előfordulnak. Az ilyen és hasonló kivételek, noha elismerést váltanak ki, továbbra is kuriózumnak számítanak. A környezet, a régi-új elit a lokális identitás és imázsépítésének eszközének tekinti, ebben az értelemben bizonyos álcázó funkciót is ellát, amit meg lehet mutatni, olyan szimbólum, amely köré fel lehet zárkozni, szemben a többség mindennapi életével. Az elmondottakat, bizonyos vonatkozásaiban tovább erősíthetik terep tapasztalataink során a helyiekkel folytatott alkalmi beszélgetéseink is, ezek szerint és a látottak szerint is, a nyugdíjas, de ma is aktív régi elit tagjai, többségükben nem élt korábbi kapcsolataival, nem használta ki azokat, igyekezett nyugdíjba vonulni, annak ellenére, hogy jó néhányuk számára az korai volt, nem is beszélve a pozícióvesztéssel járó következményekről (anyagi, pszichikai).

A narratívák és a statisztikai mutatók is arra utalnak, hogy inkább gyermekeik jövője volt meghatározó számukra, nem véletlen, hogy ennek a közvetlenül a második világháború után született nemzedéknek nem volt ma-

gasnak mondható képzettsége, láthatóan gyermekeikkel próbálták ezt a hiányukat pótoltatni, ami többnyire sikerült is, az utóbbiak azok, akik noha '89 előtti időkben születtek, de ténylegesen karriert a rendszerváltás utáni években tudtak felépíteni maguk számára.

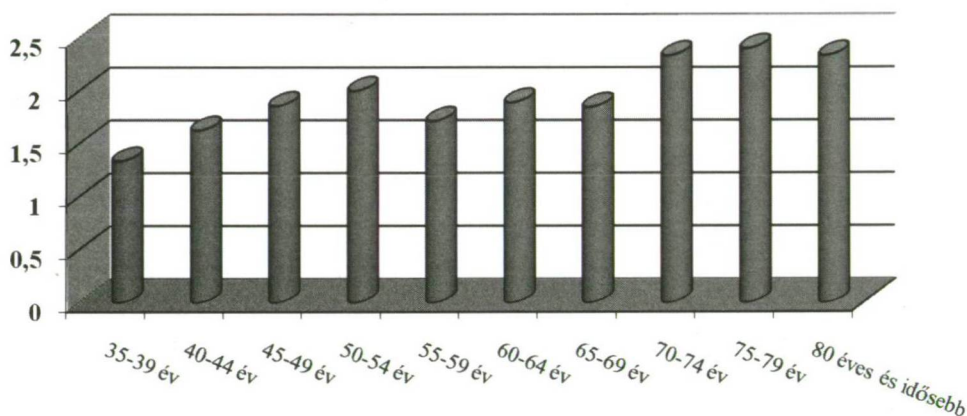
Az előbbiekben csupán néhány jellemzőbb példát emeltünk ki, ugyanis az élethelyzetekre vonatkozó szövegtörödékek néhány kivételtől eltekintve monotonok, helyzet-állapotuk teljesebb képe, mint látni fogjuk, a rendszerváltás megélésének narratíváiból kerekedik ki. Ami egyben arra is utal, hogy az életpályákból bomlanak ki az elbeszélte történetek, a vélemények, a tapasztalatok, a vágyak, az érzelmek, az ítéletek, a szándékok stb. egymásba szövődő halmazai. Mindezt kollázs szerűen mutatjuk majd be.

c) Az utódok élethelyzete

Említettük, hogy elbeszélőink szüleinek alacsony származása és iskolai végzettsége időben szorosan kapcsolódik a kettős ('45, '89) strukturális változshoz, a második világháború előtt és után születettek iskolai végzettsége közötti különbség fokozatosan növekvő tendenciát mutat az utóbbiak javára. Hasonló reláció mutatható ki, igaz most már fordított irányban, ha az elbeszélők életkorát, iskolai végzettségét állítjuk párhuzamba nemek szerinti megoszlásban gyermekeik számával, iskolai végzettségével, foglalkozásával (lásd: M2.) Az elbeszélők reprodukciós mintájában szinte 7%-nak nincs gyermeke, viszont a három gyermekesek aránya több mint 35%, a kettő között, az egy gyermekesek száma viszonylag magas, több mint 30%, a két gyermekeseké pedig alig haladja meg a 27%-ot. Nemek szerinti bontásban az elbeszélők majdnem 65%-a egy fiú gyermeket említ családjában, ugyanakkor valamivel több mint 35%-nak nincs fiú gyereke. A lányok esetében annyiban módosulnak az arányok, hogy két leány gyermekkel az elbeszélők több mint 60%-a, míg az egy leány gyermekesek aránya alig haladja meg a 4%-ot, a leány gyermekkel nem rendelkezők aránya majdnem 36%.

Az elbeszélők életkora és a gyermekek száma relációban, az idősebb korosztály (70–79 év közöttiek), a második világháború előtt született elbeszélők átlagban 2,5 gyereket mondhattak magukénak, esetükben az átlagtól való eltérés (a szórás) egy körül mozog, a 80 éves és idősebbek esetében pedig jóval az egy alatt van a szórás, ami azt jelenti, hogy az idősek csoportjában gyakoribb volt a 3–5 gyermek. Ahogy haladunk az elbeszélők fiatalabb korosztálya felé úgy csökken a gyermekszám, legkisebb 35–49 és 55–59 évesek csoportjában, ahol az átlag alig éri el az 1,5, illetve a valamivel magasabb, mint 1,5 átlagot, ezzel szemben kiugró az 50–54 évesek csoportja, akik átlagban 2 gyermekkel rendelkeznek. Az átlagtól való eltérések (a szórás)

arra utal, hogy az adott korosztályon belül is heterogén reprodukciós csoporttal van dolgunk, nem mindenkinek van gyereke, illetve ha van, akkor több is lehet. A két szélső, a harmincasok és hetvenesek reprodukciós pólusa közötti eltérés (a szórás alapján) majdnem két gyermek, az idősebb korosztály javára. Esetükben, tehát, egy fordított korreláció van a származás, iskolai végzettség és a gyermekszám tekintetében. Az idősebb alacsony származású és iskolai végzettségű csoportban, a két világháború között született elbeszélőink több gyerekkel rendelkeznek, mint a világháború után születettek, és tovább csökken a gyermekszám körükben ahogy időben közeledünk napjainkhoz. A Ratkó-korszakban születettek (a mai 60-asok) átlaga is alig haladja meg 1,5 gyermekszámot az elbeszélőink csoportjában.

11. ábra

Gyermekek száma életkor-csoportonként

A bemutatott adatsorok eredményeit tovább árnyalhatjuk, ha a gyermekek számát az elbeszélők iskolai végzettségével állítjuk párhuzamban. Itt is az alacsony iskolai végzettségű elbeszélőink, az általános iskolánál kevesebb, illetve az általános iskolát végzett elbeszélőink esetében a gyermek szám átlaga 2,5, a szórás jóval egy alatt van, vagyis a csoporton belül a gyermekszám tekintetében kisebb nagyobb eltérések lehetnek. A többi kategória – a szakmunkásképzős, érettségizett és diplomás – esetében az átlag meghaladja ugyan az 1,5 gyermekszámot, de a szakmunkásképzőt, szakiskolát végzetek esetében alig-alig közelít két gyermekszámhoz, ami arra utal, hogy ebben az esetben is heterogén reprodukciós populációval van dolgunk. Ha mindezt vonatkozási relációba állítjuk azzal, hogy 1989-ben az elbeszélőnk elérte-e a nyugdíj korhatárt és gyermekeinek számát, akkor a fentebbi

eredményeket nyerjük, vagyis a nyugdíjba vonulóknak átlagosan 2,5 gyermekük volt, szemben a nyugdíj korhatárt a jelzett időpontban nem elérőkkel, akiknél a gyermekszám alig közelítette meg két gyermek átlagot. Az eltérések ebben a összefüggésében is a csoporton belül a korábban említett reprodukciós heterogenitást mutatják.

Az elitként azonosított elbeszélőink iskolai/származási adatsorainak párhuzamba állítása gyermekeik nemek szerinti foglalkozásával, vagyis harmadik nemzedék mobilitási mutatóival az idő dimenzió ('89) metszéspontja előtt és után, láthatóan, nem utal kiugró, látványos karrierekre a szülőkhöz képest. Az elbeszélőink gyermekszáma, születésük sorrendjében – három fiú, illetve három lány – foglalkozási adatsorai alapján, tehát a szülők '45 utáni strukturális pozíciójához és az ebből adódó kiváltságaikhoz képest, az utódok előremenetele, a korszak mobilitási lehetőségeinek kihasználása értelmében sem tekinthető olyan mintának, amelyből valamiféle általános érvényességre utaló következtetéseket lehetne megfogalmazni. A homokháti kistérség, földrajzi, térbeli, határmenti elhelyezkedése, hagyományos agrárjellege, településszerkezetében a külterületek túlsúlya stb. miatt a '45 utáni időszakban, elsősorban a szovjet blokkon belüli konfliktusok helyi lecsapódásaként, a kiválasztottak utódai számára sem biztosítottak látványos karrier lehetőségeket. Az objektívnek mondható tényezők összejátszása mellett, kétségtelen szubjektív tényezők (alkalmazkodási nehézségek) is közrejátszottak a mobilitási csatornák korlátozott kihasználásának képességében. Viszonylag jól érzékelteti ezt az a tény, hogy kevesebb mint általános iskolai végzettséggel rendelkező elbeszélők/szülők, vagyis a nomenklatura vezetőik, első nemzedékének az adatsorban szereplő három fiú utóda közül, az első fiú foglalkozása, munkás. Hasonlóan a három lány közül az első szülöttek egyike munkás, a másik – a későbbi kiegészítő tanulmányai nyomán – informatikus. Elmozdulás a mobilitási csatornában az elbeszélők/szülők nyolc általános iskolai végzettséggel rendelkezők utódai körében mutatkozik, itt már megjelennek az egyetemet, főiskolát (mérnök, katonatiszt, pedagógus), valamint a szakiskolát (villanyszerelő, gépkocsivezető) végzettek az első szülött fiúk esetében. A második és harmadik fiúk esetében, viszont az előzőhöz képest a foglalkozási profil megoszlás annyiban változott, hogy az egy menedzszeren kívül, valamennyiük a szakmunkás kategóriába vonható (gépszerelő, kőműves). Némileg differenciáltabb képet mutatnak az elsőszülött lányok, körükben a főiskolát, technikumot végzettek aránya magasabb (18%), az egy vállalkozó kivételével, a boltos, cipész, kertész, titkárnő, dajka foglalkozásokat jelölték meg az elbeszélő szülők. A másodiknak született lányoknál a diplomások (mérnök) aránya alacsonyabb (9%), a tizenhat esetszám közül a többség szintén a szakmunkás

(vendéglátói), illetve a homályos alkalmazott kategóriába vonható. A harmadik lány esetében egyetlen közgazdász foglalkozását említettek elbeszélőink, ami az első (13) és második (6) korosztály esetszámához viszonyítva reprodukciós csökkenést is mutat. Ez a tendencia érvényesült az előbbi nyolc általánosanál kevesebb iskolát végezett szülők fiú és lány utódai esetében is. Magyarán az elsőszülöttek populációja a kistérség reprodukciós mintájában magasabb, mint a második és harmadik szülött fiúk és lányok esetében.

A szakmunkásképző, szakiskolai végzettségű szülők körében a reprodukciós minta hasonló tendenciát mutat mindkét nem és mindhárom korcsoport esetében. Ami pedig az első szülött fiúk mobilitását illeti, a nyolc esetből kettő diplomás (jogász, mérnök), kettő szakmunkás (erdész, boltos), és egy teherfuvarozó-vállalkozó. A második és harmadik fiúk foglalkozása a magasabb esetszám (6 illetve 8) ellenére, csak a második fiú esetében megjelölt (gimnáziumi és közgazdász) végzettség. A lányoknál az első szülöttek között gazdasági vezetőt, tanárt, óvónőt, ápolónőt, gyógyszerész-asszisztensi foglalkozásokat jelöltek meg, a másodszülött lányoknál, a kisebb esetszám (5) mellett tanár, külkereskedelemben dolgozó és kereskedelmi vállalkozó foglalkozásokat említettek, a harmadikként született lányok közül, csak egy pedagógus szerepel, holott az esetszám (8), azonos volt az első két korcsoportéval.

Az érettségizett elbeszélők első fiúk korcsoportjának foglalkozása az eddigiekkel szemben a legdifferenciáltabbnak mondható, körükben a diplomások (főiskola, egyetem) aránya viszonylag magasabb (16%), a többi, főként szakmunkás foglalkozási kategóriákhoz képest. Itt, akárcsak a második fiúk korcsoportjában jelenik meg először a munkanélküli, tanuló megjelölés, akárcsak a harmadik fiúk esetében. A gyermekszám tekintetében pedig markánsan csökkenő tendencia érvényesül az elsőszülött fiúkhoz viszonyítva. A lányok esetében is a hasonló a reprodukciós minta. Az elsőszülött lányok körében a pedagógusok aránya majdnem 20%, a többi foglalkozási csoporthoz képest (egészségügyi asszisztens, bolti eladó, fodrász, hajós, vámos stb.). A másodiknak született lányok esetében pedagógusok mellett a diákok (gimnáziumi, főiskolai), valamint a cukrász, háztartásbeli, vámos szerepel. A harmadiknak született lányoknál pedig egy tanuló és egy pedagógust említettek az elbeszélő szülők.

A diplomás szülők elsőszülött fiaiknak foglalkozása, az előbbiekhöz képest magasabb esetszám (15) alapján, elég változatos képet mutat: a diplomások aránya, mintegy 25%, őket a tanulók (12,5%) követik, majd az iparos, autószerelő, vendéglős foglalkozásúak. A tanuló, kiskorú kategória akárcsak a második (12,1%) és harmadik fiúk esetében arra utal, hogy egy

viszonylag fiatalabb szülőkből álló populációval van dolgunk. Ugyanakkor itt is mint az előbbieken láttuk, a második és harmadik fiúk esetében a reprodukció csökkenő tendenciát mutat, a foglalkozásuk tekintetében a menedzsert, pedagógust, programozó matematikust, technikust említették. Az elsőszülött lányoknál a diplomások (főiskola, egyetem) aránya magas, ugyanitt szerepel egy televíziós műsorvezető, valamint egy osztályvezető. A másodikként született lányok foglalkozása, noha kisebb esetszám mellett, lényegében a tanulók kivételével, mind diplomás. A harmadik lánynál csak a tanuló megjelölés szerepel. Az utóbbi eset, vagyis a diplomás szülők utódai közül, láthatóan az első szülött lányok iskolai végzettsége magasabb mint az első szülött fiúké. Egészében is, mindhárom korcsoportra vetítve azt látjuk, hogy a lányok mindhárom korcsoportja magasabb képzettséget igénylő foglalkozási kategóriába vonhatók, mint a fiúk korcsoportjai. A szülők iskolai végzettségének párhuzamba állítása a nemek (fiúk-lányok) születés szerinti foglalkozásával időben fokozatos emelkedést mutat, ugyanakkor a magasabb iskolai végzettségű, diplomás szülők lányai mindhárom születési korcsoportban, többségükben a szülőkkel megegyező foglalkozást mondhat magáénak. Esetükben, tehát mobilitásról csak abban esetben lehetne szó, ha a foglalkozás vezetői pozíciókkal is társulna. A vázolt összefüggésben, azonban az is jól érzékelhető, hogy a szülőkhöz képest az utódok mobilitása nem egyenes vonalú, felfelé ívelő, sok a törés, a regresszióra utaló görbe, főleg a fiúk esetében. Ugyanakkor az érettségizett és annál alacsonyabb iskolázottságú szülők utódairól nem mondható el, hogy látványos mobilitási pályát jártak be, többségük, ugyan előre lépett, főleg ami szakképzettséget illeti, de nem biztos, hogy ez radikálisabb életminőség változással is együtt járt.

A reprezentatívnak semmiképpen sem tekinthető esetek, amelyeket leírtunk, valamelyest érzékeltetik, hogy a '45 után alacsony egzisztenciákból kiemelt személyek (elbeszélőink) gyermekeinek nyíltak meg ténylegesen is a mobilitás csatornák, amelyek kifutásukban ennek a harmadik nemzedéknek az életében együtt jártak a '89 utáni fordulat teremtetten változások ilyen vagy olyan kihasználásának lehetőségeivel. Megkockáztatható egy olyasfajta belátás is, hogy a '45 után különböző helyi pártszervezeti, állami, szakszervezeti – ami lényegében ugyanaz – vezetői posztokba került személyek csoportjai a szó igazi értelmében nem tekinthetők elitnek. Nem rendelkeztek sem a műveltségi, sem az anyagi, sem szakmai kiválóság jellemzőkkel, presztízsük forrása, ha egyáltalában volt ilyen, a mindenható párt szervezet volt. Ebben az értelemben helyi szinten is inkább egy végrehajtó szakértelem nélküli ideológiai háttérű kvázibürokratikus csoportot alkottak. Rekrutációjuk/szelekciójuk is azt igazolja, hogy a rendszer saját káderekkel kívánt, akiknek kiválasztása megfelelő származási környezetből történt, s a

párt saját oktatási intézményeiben elsajátított nézeteket sajátítottak el (7-8 személy). Ez a proletár kvázibürokrácia, pontosabban hivatalnoki apparátus a helyi társadalom körülményei között, kiváltságos helyzetük ellenére, sem alkottak, kiugró egzisztenciájú csoportot, ugyanakkor állandó nyomás alatt álltak a felülről jövő gyakori voluntarisztikus ötletek végrehajtása miatt is. Megfigyelhettük terepen, hogy a nomenklatura mókuskerekét megjárta volt hivatalnokok, akik ma nyugdíjasok, többségükben szerény körülmények között élnek, és mint láttuk gyermekeik közül is nagyobb részüknek sem sikerült látványosnak mondható karriert befutnia Kádár-korszakban sem. A változás a szülőkhöz képest kétségtelen, azonban látványosabb mobilitást, a gyermekeik gyermekei, a harmadik nemzedék tagjainak is csak '89 utáni életpályáiban mutatható ki. Megmutatkozik mindez abban, ahogy az utódok látják maguk és környezetük körülményeinek alakulását, az élet-helyzetük további kilátásait:

„Ezen változások azonban rendszerváltás ide vagy oda minden ember életében bekövetkeznek, így nehezen mondhatnám, hogy a rendszerváltás indukálta volna azokat. Talán abban volt szerepe, hogy a szakszövetkezetet önként elhagyva az önkormányzathoz jöttem át dolgozni, s ezzel megalapozódott a karrierem, a jövőm. Emellett kedvezményes kamatozású hitelt kaptunk, melynek segítségével megvehettük a [az első] lakásunkat. Pályakezdőként életem meg ezt az időszakot és csak azt tudom mondani, hogy, ha nehezen is, de lehetett, szülői segítséggel tudtunk boldogulni.”

„Itt egyébként, falun úgy látom, nem válik valaki kiszolgáltatottá annyira, ha munkanélkülivé válik, de mégis van azért egy kis földje, amiből meg tud élni. Valamit termel, csereberél.” (Vállalkozó)

„Igazából nem látom úgy, hogy még a továbbiakban meg akarnám váltani a világot, még nyugdíjas éveimet sem látom. Negyvenhat éves vagyok, de belülről abszolút nem érzem, hogy közelebb lennék a nyugdíjhoz, mint a pályakezdéshez. Szeretném végigtanítani még ezt az időszakot úgy, hogy ne is fásuljak bele, meg legyen erőm megújulni. Abban is biztos vagyok, hogy ha majd nyugdíjba megyek, akkor is fogok nyüzsögni továbbra is, tehát nem jellemző, hogy otthon fogok ülni a fenekemen.” (Önkormányzati képviselő)

„Anyagilag most nyilván több a fizetés, egy picit biztonságosabbnak érzem az életünket. Még mindig a kistelepülések problémái lebegnek a fejünk fölött, közigazgatási reform, csöbörből vödörbe jutottunk, majdnem ezt lehet mondani. Ez nyilvánvalóan az álláshelyek megszűnésével jár. Ez másnak is bizonytalan, más lehetőség az elköltözés vagy az ingázás, vagy a mezőgazdaság. A rendszerváltástól idáig, kialakultak azok a viszonyok; magyarországi viszo-

nyok, kitapogattuk, hogy lehet pályázni stb. szerintem a rendszerváltásnál valami még nagyobb az Unió csatlakozás. Újabb megrázkódtatás, megint lesznek vesztesek, nem akarom túl ragozni, biztos ismerős ez a téma.” (Önkormányzati képviselő.)

Tulajdonképpen elitről ’89 után fordulatot követően beszélhetünk a helyi társadalom szintjén, ez még akkor is így van, ha régi párt és technokratizálódott vezetők tagjainak némelyike a korábbi nomenklátúravezető garnitúrába tartozott, diplomás volt és megőrizte korábbi vezetői pozícióját a rendszerváltást követően is. A régi nomenklátúra helyi képviselői paretói értelemben ugyan „elsőbbek” voltak a nagytöbbséghez képest, az egyeduralkodó pártnak köszönhetően, de nem voltak a „legkiválóbbak.” Legitimításukat is a kommunista párt biztosította, amely önmagát – kvázigyarmati helyzetében – egy utópikus univerzalista eszmerendszerrel legitimálta, elnyomta a lokalizmus eszmerendszerét, s magát a lokalitást is csupán weltangschauja eszközeként kezelte. A demokrácia bevezetésével együttjáró szelekciós mechanizmusok (önkormányzati, parlamenti választások, a pályáztatási rendszerek stb.), még akkor is érvényesülhetnek, ha a lokális elit szelekciójában a korábbi személyes, családi, baráti, vezetői háttér és annak kapcsolathálózata nem iktatható ki teljesen. Ugyanakkor a rendszerváltással az elit rekrutáció/szelekció mechanizmusának kritérium rendszerében helyi szinten, mint láttuk, egyre fontosabbá vált a képezettség mellett, a teljesítmény, a vagyon, a lokálpatriotizmus, az ismertség, a bizalom stb., tehát azok a jellemzők, amely a tulajdonképpeni elit „kiválóságát” hivatottak megjeleníteni. Kétségtelen, mindez nem jelenti azt, hogy helyi társadalomban a paretói elitfogalom konkretizációjával van dolgunk, ellenben azt tapasztalhattuk, hogy a strukturális pozíciók mentén az elit szegmentarizálódása sokkal nyilvánvalóbb, mint a korábbi rendszer kvázimonolit struktúrájában, hogy az érdekekből és némileg az értékekből adódó elkülönülések/azonosságok az elit szegmensek között jobban láthatóak. A helyi elit magatartás/viselkedés mintája a vizsgált településeken még vajúdasban van, nem kiforrott, többségében vidékies, a helyi társadalom léptékeiből adódóan az elitek és többség kapcsolatai hétköznapiabbak, spontánok, a szolidaritás empatikusabb. Az imitáció, főleg a külföldi minták utánzása, nem jellemző rájuk, hanem lokálpatrióta, többnyire a helyi szokásmintákat követő megfontolások irányítják őket. A régi-új elit körében nagyon szűkre szabott (intézményi-törvényi okok miatt is) az országos ismertség kilátásai, esetleg párt, illetve mediatizált csatornák közvetítésével tehetnek szert ilyen ismertségre. Viszont, látnunk kell, hogy a helyi eliteket inkább a lokalitás fejlesztési stratégiái és lokalizmus eszmeisége fogja össze, amelyben

jelentős szerepük van az erős személyiség jegyekkel rendelkező egyéneknek (polgármesterek, pedagógusok, művelődésszervezők, hagyománykutatók stb.), akik karakteresen tudják megjeleníteni a helyi szándékokat, törekvéseket, egysége tudják fogni az elitszegmensek tagjainak elképzeléseit, így a kívül álló megfigyelő számára, a helyi stratégiai elit(ek) homogén csoport látszatát keltik, noha nem azok.

d) A rendszerváltás megélése (kollázs)

Az alábbiakban a rendszerváltás és következményeinek megélése narratívában tallózva érzekelhetőbb képet kaphatunk arról, ahogyan átrendeződtek elbeszélőink élethelyzetei, illetve bepillantást nyújtanak a helyi társadalom szerkezeti átalakulásának és az új struktúrák képződésének folyamataiba. Ezzel ugyanakkor konkretizálhatjuk immár többször is szóba hozott az élet-történeti narratívákban rejlő lehetőségeket, miszerint: az életpályákból bomlanak ki az elbeszélte történetek, vagyis a vélemények, a tapasztalatok, a vágyak, az érzelmek, az ítéletek, a szándékok stb. egymásba szövődő mintázatai. Mindezt kollázsszerűen mutatjuk be az alábbiakban, ennek indoka lehet: a rendszerváltás megélése egyénenként változó, s a rendszerváltással kapcsolatos narratívák ebben a tárgyi-tematikai formájukban egzisztenciálisan és érzelmileg motiváltak, élethelyzet-függőek, ennek ellenére, noha reprezentatív voltak megkérdőjelezhető, mégsem volna helyes, ha érvényességüket relativizálnánk. Hazai kutatások eredményei a társadalom világa részeinek és egészének vizsgálataiban többnyire összhangba hozhatók elbeszélőink megítélésével, véleményével, akkor, amikor a rendszerváltás egyéni, csoportos megélésének tapasztalatairól van szó.¹⁷¹

Témánk, illetve megszólított elbeszélőink tapasztalatainak nyers, nem interpretált változatban való bemutatásának sajátosságát, nem a csupán a követett elméleti-eljárásbeli megfontolásaink indokolják, hanem a vizsgált csoport valóságérezkelésének módja, illetve annak motivációi. Ez pedig azzal a kérdéssel hozható összefüggésbe, hogy a helyi, a régi és új „kiválóságok” tapasztalata a rendszerváltásról vajon azonos-e a többségével, vagy pedig frusztráltságuk és/vagy sikereik folytán attól lényegesen eltérő. A kép, mint látni fogjuk, vegyes, a régi rendszerváltás-tapasztalata többnyire

¹⁷¹ Hadd jegyezzük meg, hogy a kárpótlás, a privatizáció, a földterületek felaprózódása, az önellátásra való berendezkedés, a földhasználat, bizonyos értelemben az involúció (tespedés) állapota stb., amelyről az elbeszélőink ebben az alfejezetben beszélnek, láthatóan, összhangban van a magyar mezőgazdaság átalakulását vizsgáló kutatásokkal (lásd: Harcsa-Kovács-Szelényi 1994, 1995, 1998., Juhász 1991., Kovács-Kovács-Bihari 2000., Harcsa-Sebők 2001., Csíke-Kovács 2002.)

negatív, s ez érthető is, viszont azt is kell látnuk, hogy tapasztalataik nem különböznek a többségétől. Ami megint csak arra utal, hogy a régiak többsége '89 előtt sem rendelkezett kiugró egzisztenciával, élethelyzetük, noha nem voltak felkészülve a változásokra, így a váltást követően sem okozott megrázkódtatást, hogy továbbra is osztozniuk kellett a többség életheletheiségeiben. Részben ez is magyarázhatja, hogy számukra a rendszerváltás sem negatív sem pozitív értelemben nem volt katartikus esemény, a vezetői körökben sem történtek helyi szinten látványos cserék, a régiak mellett, akik megőrizték pozíciójukat, az újak sem voltak ismeretlenek, idegenek. A régiak és az újak a rendszerváltás és következményeinek tapasztalásában a különbségek mellett, ami közösnek mondható, az a bizonytalansági tényező sokaságának halmozódása. Ennek megítélése az egyéni élethelyzetek szerint motivált, azonban motívációik interszubjektív tapasztalati hálózatokba illeszthetők, egyfajta kollektív reprezentációját nyújtják annak, ahogy egyénileg megélték az eseményket s azok fejleményeit.

„Én, nekem volt egy olyan szerencsém, hogy amikorra a tsz megszűnt, akkora nyugdíjas lettem. Mi nem éltük át, hogy munkanélküliek lettünk. Ha a közelebbi baráti kört nézem, azok szinte mind nyugdíjasok löttek. Így azért annyira nem vettük észre azt a nagy törést.”

„Hát a rendszerváltást igazából én így nem tudom megérteni. Én nem igazán értek egyet ezzel a mostani rendszerrel. Tehát nem a rendszerrel, hanem azzal, ami tulajdonképpen van. Mert annak idején minket is összehívtak a rendszerváltás előtt közvetlen, és akkor ott elbeszélgetett velünk [...] ez meg az meg amaz, a Kisgazdapártnak a vezetői, meg mit tudom én [...] Elkezdtek mondani, hogy mert a kommunista rendszer így a kommunista rendszer úgy. Voltak hibái annak is, én nem állítom, de szerintem ennyire nem volt széthúzva az ország, mint most. Meg mindig azt mondták, hogy a kommunista rendszerben feléltük a dolgokat, és azért vagyunk most szegények, azért nincs semmi. Ezt igazából nem hiszem el, mert a kommunista rendszer, akárhogy is nézzük a második világháború után kezdődött. Vagyis hát aktívan akkor. Hát én úgy gondolom, hogy a második világháború után az ország romokban állt. Akárhogy nézzük, ezt nem lehet letagadni, rendszerváltás ide, rendszerváltás oda, ez az igaz valóság. És mégiscsak felépítették, mégiscsak volt mindenkinek munkahelye, sőt, aki nem dolgozott, azt meg is büntették, hát most kérem szépen kinek van? Nem mindenkinek, ez az egyik, a másik: a fiamnak is van öt fajta végzettsége, és ezzel a végzettséggel is volt munkanélküli...”

„Hát ezek a változások történtek, munkanélküliek lettek a gyerekeim, tehát ilyen változás. Végül is, hogy mondjam magának, tehát nem biztos, hogy rossz

lett volna ez a rendszerváltás, ha más irányba forgatják esetleg az ország sorsát. De hát mindent privatizáltak, meg mindent, hát én láttam a textilgyárnak a tönkrevetését, már úgy érteve hogy én akartam venni egy ***gépet, aztán elmentem [gépet venni...] Tehát nem igaz, hogy azokat a gyárakat, azokat a szép gyárakat, azokat az értékes gépeket, hogy tönkretették. Szóval ezeket nem szabad lett volna. Szerintem nem szabad lett volna eladni a Herendi, a Zsolnai meg ezeket a dolgokat, amik világhíresek voltak. Nem szabad lett volna eladni a Szalámigyárat, az Országos Kábelműveket, mert a férjemnek az öccse ott dolgozott, ő munkaügyi jogász. És hát már azóta, a rendszerváltás óta a harmadik gazdája van... Szóval akárhogy nézzük, akárhogy szépítjük ezeket a dolgokat, a külföld azért privatizál, vagy azért vásárolja meg a dolgokat, hogy az ő termékét hozza be, nem azért, hogy a mienket felemelje. És így bizony nagyon sok ember munka nélkül marad. Sajnos, ez a valóság, ezt nem lehet szépíteni. Végül is én a rendszerváltás után..., mondjuk a férjem, végül is az is valahogy, mert ő párttitkár volt az iskolánál. És akkor hát itt a szomszédok kezdtek úgy »panttyogni«, hogy most már mit csinálnak, hova megy, meg így meg úgy, és akkor mondtam, hogy ő a világ életében becsületes ember volt, hogy ő a világ életében nem lopott senkitől még egy krétát sem. Ő úgy érzi, hogy attól, hogy most rendszerváltás volt, hogy végül is ő kommunista, az hát nem rajta múlt, mert ő nem akarta, de hát akkor muszáj volt. Közölték vele, hogy vagy megy, vagy az állása. Sőt azt is mondták neki, hogy vagy belépteti a szülőket a Tsz-be, mármint az ő szüleit, meg az én szüleimet is, vagy nem lesz munkahelye. Szóval azért voltak itt ilyen dolgok.”

„Személyes életemben az volt a jó, hogy a '60-as évektől, a '70-es évektől, az országban stabilitás volt, nyugalom volt, biztonság volt. Tudtuk mire ébredünk, mire fekszünk. Gazdaságilag is volt egy bizonyos stabilitás. Ezalatt az idő alatt fel tudtam nevelni a három gyermekemet, taníttatni tudtam őket, egyetemi, főiskolai diplomákat tudtam számukra biztosítani. És bizonyos mértékig nyugalmasabb volt az a diktatúra alatt eltöltött idő, mint ami most szabadság alatt eltöltött idő. Én mindig azt szoktam mondani, hogy a bal lábammal a klasszikus kapitalizmusban gyökerezem, mert 16 éves koromig abban éltem. 16 éves koromban, leventeként a Dunántúlon, a Dunántúli harcokban fegyvert fogtam leventeként, és rövid ideig ugyan, de próbáltuk a frontot tartani Nagyatád, Tapolca, illetve Sümeg térségében, majd menekülésre kényszerültünk. Visszajőve, már frontot megjárt tanulóként ültem be az iskolapadba, és tényleg úgy néztek rám a tanárok is, meg az osztálytársaim is, mint frontharcosra – Klagenfurti csizmámban. Hadifogságba kerültem a szerbekhez, majd angol fogságba kerültem. Majd ugye visszatérve a fogságból folytattam a tanulmányaimat a tanítóképzőben. Tehát bal lábam a 16 évig a

kapitalizmusban gyökeredzett, a jobb lábammal pedig itt vagyok a vandálkapitalizmusban. A lábam között ott maradt az a negyven év, ami viszont nagyon kemény volt. Annak a negyven évnek is voltak tragédiái, szörnyűségei, de a szépségéből az maradt meg, hogy akkor fiatal voltam, és tudtam erőt szerezni, újítani magamon bármilyen sorscsapás következtében. Napjainkban viszont ezen a történelmi szemüvegen keresztül vizsgálva elszomorító dolog, hogy itt a vandálkapitalizmus vad törvényei között hogyan sodródik az ország, hogyan érvényesülnek a tőke vad törvényei itt a fejünk fölött.”

„Én már akkor nyugdíjban voltam, számomra nagy reménységekkel teli [volt]. Gondoltunk arra, hogy máról holnapra talán egy hirtelen fejlődés, egy hirtelen gazdasági növekedés, egy hirtelen nyitás történik, de viszont sokáig kellett még arra várnunk [...] És a kibontakozás, a gazdasági erők, az agrárium kibontakozásának a lehetőségeitől nagyon messze vagyunk. Egy nagy nyomás alatt élünk, amit szent meggyőződéssel állítok, hogy az átmenet okozta anarchia hozott létre, vagy hoz létre. Azoknak a – minek nevezzük ezeket – betelepült, behozott nagyvállalkozásoknak, plázáknak, és multinacionális üzletláncoknak köszönhetően, amelyek gyakorlatilag az ország teljes gazdasági erejét lekötik, kézben tartják, és gyakorlatilag irányítják. Ez vonatkozik a banki szférára, ez vonatkozik az üzleti szférára. És ezzel a korrál, az én 75 évemmel én már sokat nem tudok remélni, mert ha a nyugati színvonalhoz való fölemelkedést nézzük, akkor minimálisan 20–25 évet lehet saccolni, akkor abból nekem sok reményem nincs. Gyerekeinknek, unokáinknak talán lesz, ha nem következik be ez az új típusú hadviselés, amely ellen fegyverekkel, szuronyokkal, repülőekkel már nem lehet védekezni. A terrorizmus, mint olyan új típusú világveszedelmet jelent, szeptember 11-től kezdve napjaink egyetlen híradása sem múlik el anélkül, hogy ezzel az új veszéllyel ne kellene számolni, és ennek az emberek biztonság érzetét szomorúan befolyásolja. Amíg az embernek fizikai ereje van, meg alkotó ereje van addig természetesen reménykedik, és semmiképpen nem vagyok azon az optimista felhangoltságon, amellyel a '90-es években indítottunk, vagy indultunk. Különösen letör ez a kegyetlen politikai nyomás, politikai veszekedés, ami nap mint nap betölti a médiát. Nincs olyan reggel, nincs olyan hét, hogy valamilyen közbotránytól ne legyen hangos az ország.”

„[...] a rendszerváltozástól nem ezt a feszültséget, ezt a feszült gazdasági, politikai légkört vártam, hanem egy kiegyenlítettebb, normális fejlődést, ami gyakorlatilag az én koromnak a nyugalmat jelenthetné. Nap, mint nap az újsághírek, az országban a közbiztonságot befolyásoló rablások ezek nem voltak jellemzőek a rendszerváltás előtti időben, Legalább is nagy dobra verve

nem voltak. Ilyen mértékű, kiemelkedő bűncselekmény sorozatok, gazdasági bűncselekmény sorozatokat a rendszerváltás előtt kegyetlen gyorsan megtörténtek. Napjainkban egy-egy ügy elhúzódik évekig, és az ember megdöbbenve látja, hogy a súlyosnak várható büntetések helyett az elkövetők egy-két év után szabadlábon ismét folytathatják tevékenységüket. Erre rengeteg példa van, és az a huzavona, az a hatalmas nagy összekapcsolódás, ami a maffiózókat jellemzi, ezt korábban nem szoktuk meg. A kapitalizmusban ez természetes gyakorlat, napjainkban ez dehonesztálólág hat az ország lakosságára, és az egyénekre, a kisemberekre is. Tehát a rendszerváltás, mint olyan közhangulatban, az emberek közhangulatában korántsem hozta azt, amit vártunk tőle.”

Férj: „Hát mit tudjak mondani. Hát az, hogy biztosabb volt akkor a termésítés, meg ha valaki leszerződött a paprikára, akkor annak meg volt a komoly ára, vagy amilyen ára volt neki. Mostan meg a disznóknak az ára is egyik pillanatban felugrik, a másik pillanatban meg le, úgyhogy nem lehet alapozni komolyabban na. Most meg nem lehet kiszámítani dolgokat.”

Feleség: „hát meg még azt mondd, hogy amikor mink megesküdtünk, akkor az anyukámnak az, 5,5 hold földünk volt, és azt a tsz-be be kellett adni, úgy, mint aki nagyon akar beiratkozni, ha nem akarta, hogy megverjék. És akkor anyukám beadta a kis földet, mi meg egy idős bácsitól fogtunk feliből földet, és ott is a fele termésből jobban kijöttünk, mint most a sajátunkból, mert most annyira drága a gépi munka a vetőmag meg minden, hogy...”

Férj: „növényvédő szer meg minden...”

Feleség: „...hogy a sajátunkból nem termett annyi jövedelem, mint akkor a fele termés, mit elkaptunk a bácsitól.”

„Hát, én többet vártam, jobban vártam őszintén szólva, sokan szidják az előző rendszert, de abban is sok rossz volt, de most sokkal több a rossz, mint a jó. Ezt merem állítani. Inkább szegényebbek lettek [az emberek], van egy-két személy persze, aki meggazdagodott, de a többség elszegényedett. Most mindenki spárgával foglalkozik. Eleinte jól ment, de mostmár nagyon keveset adnak érte. Van rá költség, mert ugye trágya, műtrágya, munkák, a szedés is nehéz, szoktam segíteni pucolni. Mostmár nagyon sokan termelnek. Én nem sok jót jósolok, aztán hogy hogy válik be, hogy belépünk [az unióba] majd kiderül. Sok olyan dolgot lehet hallani, amitől elképed az ember, hogy mos ez jó lesz-e vagy nem... Sok helyen még most sem tudják, mi a lényege ennek. Először is jó alaposan tájékoztatni kellett volna az embereket arról, hogy en-

nek mi is a célja. Jó, hogy Európa részei vagyunk, de azért sok minden hiányzik még. Még mindig nem értjük, mi lesz ebből nekünk a hasznunk.”¹⁷²

„Hát, visszaigényeltük azt a kis földet, a család s meg mi is, aztán ebből elégedtünk azóta. Hát nem jól, mert tönkretették a mezőgazdaságot azóta. Ugye, behoznak mindent olcsó pénzért, mert a külföldet támogatják, a külföldi gazdaságokat, azok olcsóbban tudnak nekünk termelni. Azt behozzák, olcsóért adják, mi meg a drága gázolajon, minden nagyon drága itt, a benzin... Hát hogy lehet 15 mázsás gabonát termelni 250 forintos gázolajjal. Hát ez ez, ... hogy nem tudnak, hát a környékbeli államokban 120–130 forinttal olcsóbb az üzemanyag, mint nálunk. Hova teszik a pénzt? Hova teszik azt a rengeteg pénzt, amit összehajtunk? Óriási, óriási ez az ország. Nem tudom eltökélni, hogy nem is tudja már senki se, de mert az összes parasztság nagyon haragszik. Föl van háborodva mindenki. Mindenkinél ott kellett volna lenni, amikor a traktorosok felmentek Pestre, az összes magyar mezőgazdasági embereknek, mert azután nagyon pökhendien kijelentette a miniszterelnök úr, hogy meghátráltak a parasztok. Hát ez nagyon úriemberhez méltó kijelentés volt. Még cukkolta, nem hogy csillapította volna a mezőgazdasági munkásokat. Hanem még gerjesztette a haragot. Nagyon jó volna, ha nem ilyen kormányaink volnának, legalább megértőek volnának, ha nem tudnak is segíteni. Akármít termelünk már, hallottam most, hogy valami 1000 mázsa krumplit kiöntözték a földekre. Rakásra, aztán aki akarta, az szedte össze. Hát itt is van még huszonvalahány zsák krumpli, de hát nem tudom eladni: nem veszi meg senki. Van annyi krumpli a hűtőben, 2000 zsákkal is van, Zákányszéken is egy helyen 2000 zsák krumpli a hűtőben van. Hát ne tudja eladni az ember. Ugye a drága, 170 forintos vetőmagburgonyát vett az ember, és ki kell dobni. Mert behozzák. 5 forintért adták a krumplit, meg 9-ért. A behozott krumplit. Hogy milyen minőségű, azt nem tudom, hogy étkezésre alkalmas-e, de hát olcsó, és aki veszi a krumplit, vagy a burgonyát, az csak megveszi azt az olcsóbbat. Ugye eddig abból élt a népség, ugye erre nagyon sok burgonyát termeltek. De hát ugye 1000 forintért elment zsákja, volt mikor 2000-ért, de most már semmi, semmiért abszolút. Nem kell. Hogy lehet így termelni az embernek. Nincs értelme annak, hogy termeljen valamit. A gabonát nem bírja eladni, a jószágot leépítették, a jószágállományt, amivel fel tudná az ember takarmányozni. Hogy valamire hasznosítsa. Itt is itt vannak, van vagy 50 mázsa szemes termény, nem tudjuk feletetni. Egy anyakocánk van a családnak, de azt is

¹⁷² A 2003-ban előállított élettörténetek rendszerváltásra vonatkozó szelvényeiben gyakori téma az Európai Unióhoz való csatlakozás, lehetséges következményeinek latolgatása elbeszélőink részéről.

csak a saját szükségletünkre hizlaljuk. Mert nem éri meg. Nagyon sok baj van ebben az országban. Nem tudjuk, hogy, nem tudja az ember, hogy holnap vajon mit dolgozzon? Mit termeljen, amit el tudna az ember értékesíteni. Lassan oda érünk, hogy magunknak termelünk, mást hiába, hát ráfizetés minden. Van olyan két és fél hektár föld, ami Ruzsa területén van, de már 5 év óta csak tárcsázatom, nem, nem vetem már be. Ha bevetem, így 20 000 forintért megtárcsázzák, ha bevetem 60 000 forintot fizetek rá. Nincs értelme a termelésnek. Ugye azt mondták, hogy az erdőgazdaságot, az erdőtelepítést támogatják, de akármilyen mezőgazdaság, vagy izé, mezőgazdász, nem tudnak róla, mert betelepítené az ember, és erdővel vagy valamivel hasznosítsa. Mert hát nem adnak rá támogatást, vagy nem tudnak róla.”

„Hát visszaigényeltük azt a, énnekem csak 3 hektárnál egy kicsit több földet, visszaigényeltem, ebből mondom, a izé, 1 hektár ezer valahány szögölet beültettem (...) Hát még hát vetünk annyi gabonát, hogy a jószágnak ami van, elég legyen. Mással nem tudunk foglalkozni. Még ezt az őszibarackot valahogy el bírtuk adogatni, de hogy aztán az idén [mi lesz...] Hát mondjuk most tavaly nagyon rekordtermés volt, de hát olyan elfogadható áron elment. De most úgy 80%-ban elfagyott, hogy most aztán, hogy most milyen lesz. Hát ma permeztük, milyen lesz, nem tudom, hogy az ára, de ilyen 20% termés maradt.”

„Hát, mikor Kádár ugye felvette azt a huszonvalahány milliárd dollárt, akkor csöpögtetett közénk is egy kicsit, és akkor volt egy kis könnyebb élet. A '70-'80 között. Az egy kicsit könnyebb élet volt. De hát ugye, Kádárnak az utolsó idejében is, már hanyatlott minden. Elfogyott a dollár, visszafelé kellett volna fizetni – tönkrement. Hát akkor volt mondom '70 és '80 között egy kis könnyebb élet a parasztságnak, mert csöpögött közénk is abból a dollárból. Azóta aztán vannak zsebelők, akik csak az ő hasznukra dolgoznak, a milliárdosok. Épp volt egy tv-adás, hogy jelentkezett a leggazdagabb magyar ember 50 milliárd forinttal: azt mondta, hogy becsülettel szerezte azt az 50 milliárdot. Hát kérdezem én, én is becsülettel dolgoztam 80 évet, és énnekem nem, még millió is alig van megtakarított pénz, nem 50 milliárd. Hogy azok az emberek becsülettel szereztek azt a pénzt. Nagyon neheztel a nép, az biztos, hogy ebből még valamikor, mikor felszabadulás volt, nem hogy felszabadulás, mert nem nevezhetjük annak..., akkor olvastam egy könyvet, az arról szólt, hogy annyira sanyargatják majd utólag a népet, hogy a saját urait agyonverik. A népek. De sok minden, amit olvastam, olyan 300 oldalas könyv lehetett, azért sok minden beteljesült már abból. Hát nagyon sokat nem tudok mondani, mert én politikával nem nagyon foglalkoztam, én a munkából éltem mindig, becsületes munkából, nem kívántam senkinek a vagyonára törni, vagy a

pénzére. Én mindig a becsületes munkát tartottam tiszteletben. Nagyon rossz irányba, nagyon rossz irányba megy a politika. Mert nem hogy összefognának a politikusaink, hanem egymást marják, állandóan, nem hogy azon törnék a fejüket, hogy az emberiséget kihoznák ebből a kátyúból, hanem inkább bele felé viszik. Hát miért marakszanak mindig. Ugye ezeket a pártokat én szétverném mind. Mert lenne két párt, mint Amerikában: egy jobb, egy bal, és próbálják, de hát szétzüllesztik a népet. A kis pártokkal aztán, azok be se kerülnek, a nagy, ami meg egy-kettő van, az meg marja egymást. Már a meglátásunk az, hogy helytelen az a magyar politika, mert ha együtt összefogva dolgoznának, de egymást, egymásnak becsmérelik, állandóan, nincs egyetértés köztük, mert ha jót akarna az egyik, a másik az már felrúgja. Ugye, együtt kellene azt megbeszélni, hogy, hogy tovább. Szóval, a mostani kormányra meg igen haragszik a nép, az biztos. (...).”

„Hát, ezt a kormányt meneszteni kellene, mert ezek nem tudnak mást, csak hogy az ő zsebeik teljenek. Nincs remény arra, hogy ameddig ők kormányoznak, javuljon a helyzet. Hát nem, nem vagyok semmilyen pártnak a híve, de amióta (...) fél százalékot emeltek a nyugdíjon. Nem szégyelltek: 100 forintot adtak. Hát mi az a 100 forint? Hogy miért nem vettek rajta kötelet maguknak. És azóta is 1% emelés, ugye. hát: mit jelent az? Mit jelent az, mikor a gázolaj ára is emelkedik felfelé 10–20 forinttal, de mikor csökkentenek, akkor 2 forinttal, 3 forinttal. Hát nem szégyellik magukat? Hát hogy tud az az Ukrajna, az a szegény állam, hogy tud az 130 forinttal olcsóbban adni gázolajat, üzemanyagot. Hát miért tesznek erre ilyen horribilis összegű adót? Erre az üzemanyagra. Hát evvel termelni nem lehet. 15 mázsát terem az a föld, mert ezek homokok, és szorozza be valaki 2000 forintért elmegy mázsája. 30 000 forintot kap ért. Azt mondja, hogy 8000 forint a szántás, 8000 forint a kombájn, fölbálázás: 80 forint bálája, kérdezem én akkor, mi marad annak, de akkor még a műtrágya, satöbbi, mi marad annak a parasztnak? Ráfizetésből él az összes parasztság, aki termel. Hát nem azt mondom, aki jó fekvésű primőr árut tud termelni, hogy nincsenek jobb körülmények között, de aki nem primőr árut termel, az bizony nem nagyon jól él.”

„A rendszerváltozás előtt azért volt... jobb, hogy munkalehetőség volt és a község a Kádár-korszak ideje alatt alakult olyanra, hogy ugye mondtam az elébb, hogy... munkás ember, aki dolgozni akart, volt munkája, megkapta az illő munkabért, és akkor épült ez a község, falu, a minden, akkor gomba módra épültek a lakások. Ami jelen pillanatban most sehogy sem áll. Mert nincs munkalehetőség, nincs kereset. Nem is tudom, hogy mi van. Elszokott a nép tán a... De a Kádár-rendszer amilyen volt... olyannak mondták, de ki-ki a ma-

ga munkáját elvégezte, annak a végét... én... 25 éven keresztül a tsz-ben... ki mit dolgozott, én azt leadminisztráltam, és sok esetben én határoztam meg munkabéreket... És emberséges módon, hogy aki dolgozott, az kapja meg azt a pénzt. A munkabért tisztességesen. Akkor... a rendszerváltozás, úgy mondják azt, hogy bekövetkezett, de valami miatt nem úgy, mint ahogy kellett volna. Hát tulajdonképpen a rendszerváltozással megszakadt a falu fejlődése is, mert további lehetőség nem volt és nincs most se nagyon.

És a rendszerváltozással kapcsolatban még, hogy ugye azt mondták a rendszerváltozáskor, hogy osszuk szét a tsz-eket, adjunk el mindent. Eladtak mindent, és egy részit a tsz-ben levő javaknak, jó részit eladták, baráti alapon, és... ilyen problémák vannak. Például itt vannak ezek a sok parlag föld. Összevásárolták a kis aranykoronájú földeket, és nem művelik, nem szántják, nem vetik. Állami támogatást fölveszik, mert elég hülye, maga a kormány, hogy így mondjam, hogy nem működik az, hogy hát adok támogatást, de termelj is valamit azon a földön. Mert hogyha úgy volna, mint ahogyan a tsz ideje alatt: állami támogatást a tsz-vezetés kapta meg, és munkadíj címen kifizette. Tehát abból alakult, fejlődött a község is. Jelenleg nem nézik, vagy nem ellenőrzik – talán sehogy sem, majdnem azt is lehet mondani –, hogy itt vannak a sok parlag föld, meghirdetik, hogy kaszálja mindenki a parlagfüvet, de nem törődnek tovább vele, hogy csinálta vagy nem csinálta. És, mert annak idején a tsz ideje alatt mindenfelé is elhangzott ugye, hogy – brigádvezető voltam, sőt elnökhelyettes is voltam közben –, hogy állam a pénzt adta, odaadtuk a dolgozóknak.”

„[Rendszerváltás után] annyit kerestünk, mi a feleségemmel együtt dolgoztunk ilyen tűzoltó-készülék maszeknál, hogy ugyanannyit kaptunk, mint aki elment munkanélkülire. Piszkosul jól éreztük magunkat. Mi is 6000 forintot kaptunk, meg az is, aki elment munkanélkülire. Most akkor az ember, ha őrlődött, hogy én is, én mindennap eljárrok dolgozni, és ugyanannyit kapok, mint aki elment két évre, vagy másfél év, vagy egy év – mert még a '89-es időszakban még két év volt azt hiszem, vagy másfél a munkanélküliség. Tehát vállalatok, ami vállalat volt, de hát ugye itt nem, Öttömös községben, nem úgy, mint Szegeden, aki tudott vállalatnál dolgozni, az sokkal jobban keresett... Aztán mikor az ember fia lerobban, ugye abból a minimálbérből nem sokat tudnak majd nyújtani. Mert hát ugye ott is csak majd a legkisebb nyugdíj összeg jár, ha jár. Ezt tudjuk nagyon jól. Aztán sajnos, ugye aki dolgozni már nem úgy bír, meg nem is lesz értelme se, tényleg.”

„Hát a tsz-időszakban kezdődött, mikor a tsz telepített itt Öttömös községében spárgát, és akkor attól kaptunk mi akkor magoncot, de az már azóta

kiment. Hanem mi saját magunk vásároltunk spárga magot, és akkor azt, saját befektetésünk, tehát ez nem állami támogatás, ilyesmit nem vettünk igénybe. Mert kis, tehát 4–500 szögöles, amit betelepítettünk. Hát ehhez nem adtak állami támogatást. Akik hektárszámba telepítettek, csak azok kaptak. Hát mindenki saját maga, saját maga magát, ahogy tudott létesíteni.”

„Hát, mindenképpen törés volt, mert azt lehetett látni, hogy felszámolódik a szövetkezet, annak vége, és mindenkinek gyakorlatilag ki-ki maga útját kell majd járni. Hát természetesen számomra ez törés mindenképpen, mert egyrészt abban a korban voltam már én is, hogy – meg vagyok is –, hogy egyrészt az utazás... helyben azt tudtam, hogy munkát a szakmámon belül nem tudok találni, eljárni meg azért 40 év fölött, 45 fölött, kicsit már... Tehát bejárni Szegedre ebben a korban egyrészt, másrészt pedig hát föl se veszik az embert mindenféle munkahelyre. Arról nem is beszélve, hogy most is nézegetem ezeket a munkahelyeket, a szakmámon belül, de hát a legtöbb helyen minimálbér plusz egy 5–10 ezer forintos havi plusz, maximum 80–90 ezer forint bruttó, és ha az útiköltséget nem fizetik, akkor gyakorlatilag minimálbérnél is kevesebbet hoz haza az ember Szegedről, és akkor még három óra utazás, tehát így nem. Inkább elvegetél az ember itthon, próbálkozik mindenfélével.”

„Hát, én nem látom, hogy padlót fogtunk, arról szó nincsen, de sokkal nehezebb az élet, szóval bizonytalanabb sokkal. Most is ugyan ez, mai napig ez a bizonytalanság benne van a légkörben. Tehát ebben látszik a létbizonytalanság, hogy az ember belekűszködik egy nagyobb valamibe, és akkor remél egy kis forintot, hogy na, azt majd tudja forgatni valamerre, csak akkor van ugye a nagy döbbenet, amikor nem jön be aztán az ár. Aztán húz még egyet a nadrágszíjon, meg a konyhán, mást nem tud csinálni. Hát, őstermelő [vagyok].”

„Hát, általában, ami civil szervezet volt a faluban, én abban megfordultam, tehát a régi rendszerben volt a párttagság, munkásórság, valamikori KISZ, mikor még abban a korban voltam abban is benne voltam. Az önkéntes tűzoltó egyletben benne voltam, van egy kis helyi labdarúgó csapat, annak is tagja voltam, ... gyakorlatilag. De mai nap is benne vagyok a tűzoltó-egyletben, a polgárőrségben... Mi van még... hát a sportban már nem, mert abból kiöregedtem. De ami olyan közéleti valami, abban biztos, hogy összejöttem.”

„Hát a mezőgazdaságban próbálja az ember forgatni a kapát úgy, ahogy lehet [nevet]. Nincsen szabadidőm, egyébként. Olyan nincs. Hát, az éjszaka, de azt meg alvásra fordítja az ember. Néha este, télen igen, télen van szabadidő. Hát nyáron, annyi idő van, hogy a munkával, este 10 óra, mikor végzünk, míg el nem fárad az ember teljesen, amíg le nem csukja a szemét, addig esetleg nézzük a tv-t, de az se sok, egy fél óra, óra hossza, és akkor nincs tovább.”

„Hát én természetesen szociális beállítottságú vagyok, tehát szociális érzelmű ember, nyilvánvaló, hát akkor nyilvánvaló közelebb állok az MSZ... MP..., vagy mi, az MSZP-hez, mint a Fidesz irányzathoz. De egyébként nem vagyok elvakult politikus, ha úgy tetszik. Én látom a hibát abban is, meg a másik oldalban is. Nem vagyok egy bigott beállított ember, hogy csak az az igaz. Érzésem szerint sokkal többet lehetett akkor, mint most. A helyi párt-szervezet az sokkal nagyobb hatalommal bírt, mint mostani pártszervezetek, mert gyakorlatilag most nincs is jelentősége a helyi szerveződéseknek. Akkor, olyan értelemben talán, amikor a választások időszaka van, egy kicsit úgy kell, hogy fölpezsdítse annak a pártnak az imidzsét, ha úgy tetszik, de azonkívül semmi. Hát régen ugye a pártszervezet azért, a tsz-ben volt egy 30, harmincpár fős alapszervezetünk nekünk is, és azért hogyha az a pártszervezet, az alapszervezet, ott valakinek akármilyen összejövetelen volt egy fölvetése, vagy egy észrevétele, ami nem volt teljes, akkor azt vittük tovább, és az biztos, hogy meghallgatásra talált. Ilyen nincsen. A világon nincs ilyen. Hát nem tartom helyesnek. Igazából nem tartom helyesnek a mai politikai vircsaftot se, mert az egy borzalmas, ami itt folyik a politikai életben De hát hogyha nem négyévenként volna választás, hanem 6 vagy 8 évente, talán kicsit simább volna még, meg talán egységesebb is volna ez az ország, de így, hogy négyévente állandóan civakodnak, marakodnak – ez így egy nagyon utálatos dolog.”

„A rendszerváltás előtti időszak számomra a tanulmányaim időszaka. 1988-ban fejeztem be az egyetemet, s tulajdonképpen azonnal el tudtam helyezkedni a helyi szakszövetkezetenél. Az igaz, hogy a rendszerváltás időszaka számomra is a változások időszaka volt, de úgy gondolom, hogy a személyemet érintő változásokat csak igen kis részben érintette a rendszerváltás, mint jelenség, hisz akkor kezdődött az önálló életem. Abban az időszakban kezdtem dolgozni, akkor nősültem, akkor kezdtük feleségemmel megalapozni közös jövőnket, igyekeztünk saját lakáshoz jutni...

A barátaim közül sem mondhatom, hogy valakinél is drasztikus változást idézett volna elő a rendszerváltás, tulajdonképpen velem egyidősek, így az ő életükben is hasonló változások zajlottak le (hasonló okokból), mint az enyémben. Ismerőseim közül nemigen költöztek el, ha mégis, annak elsősorban családi okai voltak, s csak másodsorban voltak jelen megélhetési, munkahelykereséssel összefüggő okok. Az azonban nagyon élesen kirajzolódik a rendszerváltással kapcsolatban, hogy a magasabb iskolai végzettségűek több lehetőséget kaptak '89 után, körükben figyelemre méltó előrelépés következett be, míg az alacsonyabb iskolai végzettségűek életében stagnálás (ha nem lecsúszás) következett... Ez a tendencia ma is nagyon erősen jelen van, még egy ilyen kis település esetében, mint a miénk.”

„A település életében a rendszerváltás, s néhány területen már az azt megelőző időszak is jelentős változásokat hozott. Hatalmas fejlesztések indultak meg (néhány már a rendszerváltás előtt egy kicsivel), melyek jó része csak jóval a rendszerváltást követően fejeződött be. Ilyen volt például a fűtőkörszerűsítés, és szennyvízhálózat kiépítése is. Ám ezekkel a beruházásokkal többé – kevésbé mindig meggyűlt a baj is. Legtöbbször a praktikumot ugyanis megelőzte a kivételes helyzet, így gyakran a legproblémásabb területek maradtak ki az adott szolgáltatásból. (Pl.: a legmélyebben fekvő területek a szennyvízhálózat kiépítésének első köréből.) Utólag mindig jelentkeztek kisebb hibák, nagyobb gondok, mégis azt mondanám, hogy összességében pozitív változásokat, nagyfokú fejlődést hozott a rendszerváltás Mórahalom számára.

Nem mondhatom el ugyanezt a régióról. Ebben a régióban a rendszerváltás előtt nagyszerűen meg lehetett élni a mezőgazdaságból (paprika- és paradicsomtermesztésből) Feleségem szülei, s az én szüleim is remekül profitáltak egy-egy kis földdarab megművelésével. Tulajdonképpen két hónap munkájával majdnem egész évi fizetésüket megkereshették. Ez a mondhatni beszállítói rendszer teljesen összeomlott a rendszerváltás után. Nagy bizonytalanság uralkodott el az egész mezőgazdaságban, sok munkahely, s a piaci biztonság veszett el.”

„Nagyszüleim rendkívül vallásosak voltak, édesanyámra is ez a jellemző. Vallásos szellemben nevelkedtem egy olyan családban, ahol a föld (magántulajdon) volt a legfőbb presztízstényező. Akár azt is mondhatom, hogy a családban kommunista ellenes hangulat uralkodott. Ebből következően soha nem voltam a Párt tagja, s a későbbiekben sem véltem úgy, hogy teljes egészében azonosulni tudnék bármelyik párt programjával. Egyébként sem lenne jellemző rám, hogy politikai hitvallásokat tegyek, bizonyos távolságtartással vagyok a politikai pártoktól.

Rövidtávon változtatásokat különösképpen nem tervezek az életemben, hosszú távon fő célom, hogy a gyermekeim jövőjét megalapozzam, mind anyagilag, mind pedig azzal, hogy tanulásra ösztönözöm őket. Mindenképpen fontosnak tartom, hogy nyelveket tanuljanak, úgy gondolom, ez lehet majd jövőjük egyik kulcsa, emellett pedig a felsőfokú képezés, a főiskolai, egyetemi végzettség.”

„A rendszerváltás személyes életemet nemigen érintette, a férjem és én már régen nyugdíjasok voltunk mikor bekövetkezett. Nem igazán érzékeljük, így nem is tudom értékelni. Rosszat igazán nem mondhatok, sem a rendszerváltás előtti, sem az azt követő időszakról. Rendeződött az életünk, felépítettük a

házunkat, volt munkahelyünk, felnőttek a gyerekeink, a férjemet rehabilitálták, visszakapta a rendőrségtől azt a rendfokozatát amivel nyugdíjba ment volna. A jövőre vonatkozóan pedig csak reménykedni tudok, hogy hozzáértő emberek kezébe tettük le az ország sorsát, s hogy gyermekeink, unokáink majd boldogulni fognak...Egy boldog, munkában eltöltött élet, egy tisztességben megöregedett idős néni, aki most vesztette el a férjét. Mindent hozzá köt, s mindig róla beszél. Egy csodálatos élet szeleteit tárta elé, telve szeretettel, s a másik iránti tisztelettel. Az ilyen ember az igazán gazdag ember, ez az igazi gazdagság. Én is így szeretnék élni, s úgy meghalni, hogy az aki utánam marad, csak így beszéljen rólam. Ez az én jövőtervem, mi lehet az övé? Talán az út végén...”

„A rendszerváltás előtt tanácsstag voltam húsz évig. A Szociális és Kulturális Bizottság tagjaként tevékenykedtem. A Tsz-en belül a Nőbizottság tagja is voltam. A rendszerváltás után is szívesen részt vettem volna, de nem hívtak... A rendszerváltás előtti időszakban nagyon nehéz volt boldogulni. Rengeteget kellett dolgozni, hogy el tudjunk jutni egyről a kettőre. Dolgoztunk reggeltől estig, szombaton és vasárnap... A rendszerváltással sok szempontból jobb lett.”

„Én már a rendszerváltozás előtt egy évvel ide jöttem dolgozni. Az úttörő-elnökséget gyakorlatilag a rendszerváltozás előtt hagytam ott, mielőtt még megszűnt volna maga az egész szervezet, ebből következően az én életemben abszolút semmiféle ilyen jellegű törést nem okozott. Nem, mert az utána következő tíz év az arról szólt, hogy én itt egyeduralkodó vagyok a saját fizika szertáramban. Mikor én idekerültem 1979-ben, alig telt el egy pár hónap, rögtön tanácstagi választások jöttek, és akkor engem is megkerestek, de csak utólag jöttem rá, hogy kellettem a statisztika javításához, mert hogy nő voltam, fiatal voltam és a megyei tanácstagság összetételét akkor nagyon keményen megsabták, hogy milyen statisztikai mutatóknak kell, hogy megfeleljen. Így rögtön megyei tanácsstag lettem, és akkor azt hittem, hogy ez nekem szól, aztán elég gyorsan rájöttem, hogy nem erről van szó, hogy én vagyok a drapéria mellett a dekoráció az asztal sarkán. És akkor el is határoztam, hogy ezt a ciklust még végigcsinálom, de a következő ciklusban – köszönöm szépen – nem kívánom folytatni. Azért, hogy nevemet adjam olyasmihez, amiben érdemben nem tudok cselekedni, nem érdemes. Azért annyira nem voltam okos, hogy olyan nagyon okos dolgokat szóljak ott bent, megyei dolgokban, annyira viszont nem voltam hülye, hogy bármit bátran mondjak. Éreztem, hogy ez így nem egy érdemi munka, és akkor elhatároztam, hogy nem csinálom tovább. Aztán a következő választásokkor, mit ad Isten, úgy adódott, hogy éppen Árpí

fiamat szültem, és a gyerekágy mellett kerestek fel azzal, hogy beadták a nevemet a következő öt évre is. És így a következő öt évre ismét megválasztottak. Gyakorlatilag tíz évig megyei tanácstag voltam. Pontosan a rendszerváltozáshoz kapcsolódóan, mikor az az új tanácselnök jött, a művelődési bizottságba kértek tagnak, amit egy évig csináltam. De mivel nagyon arra ment ki a játék, hogy véres kézzel leváltani vezetőket és egyéb tisztségeket betöltőket, és nekem ehhez nagyon nem fűlött a fogam, ezért egy év múlva megköszöntem szépen, és akkor szépen ki is vonultam belőle. Aztán jó pár évig nem is vettem részt semmilyen formában a közéletben. Aztán, mikor jött a [...] polgármester úr, aki megkeresett, hogy esetleg újra bekapcsolódhatnék az önkormányzati munkába. Akkor még elutasítottam, majd a következő ciklusban újra megkerestek – én akkor lettem igazgatóhelyettes –, és akkor úgy éreztem, hogy saját magunkkal szúrunk ki, ha nem képviseltetjük magunkat az önkormányzatban. Egész egyszerűen létérdekünk, hogy valaki bennünket ott képviseljen. És még mindig jobb, ha én vagyok ott, mintha valaki olyan, aki csak kívülről látja a dolgokat, tehát nem ismeri a dolog érdemi részét, úgyhogy elvállaltam, és most már második ciklusban vagyok önkormányzati képviselő. Meg én vagyok a művelődési bizottság elnöke is, de jelzem, hogy most már nincsen az az érzésem, mint korábban, hogy én vagyok a drapéria mellett a dekoráció, mert ez most már néha érdemi dolgokat követel, meg főleg érdekképviselést. Mivel az iskola viszi el a legtöbb pénzt az önkormányzattól, ezért gyakran rajtunk akarják megspórolni a hiányokat, de ha az ember észérvekkel alátámasztja, hogy nem feltétlenül innen és így kellene elvinni a pénzt, akkor ez sokszor meghallgatásra is talál.

A tanácstagság régen és az önkormányzati munka most között ég és föld a különbség. Tehát ez azért érdemi munka ahhoz képest, ami akkor folyt. [...] Nagyon érdekes dolog, a baráti köröm nagyon nagyot cserélődött. Nem veszünk össze senkivel, egész egyszerűen eltávolodtunk. Az első baráti köröm az évfolyamtársaim közül került ki, az egyiknek én voltam a házassági tanúja, most ott tartunk, hogy karácsonyra, húsvétra küldünk egy-egy üdvözlőlapot. Szóval ez nagyon minimális. A következő társaság az úttörő-elnökség idejére datálódik. Ott sok olyan barátom volt, akikkel akkor nagyon jóban voltunk, most viszont már velük is csak futó kapcsolatot tarunk. Felhívjuk időnként egymást. Az ember életmódja ahogy változik, a barátai úgy cserélődnek. Megszűnik a közös tevékenység, a találkozási hely, és a baráti kapcsolatok meggyengülnek. Amikor az egyetemre jártam, ott is nagyon jó baráti kapcsolataim alakultak ki, meg is beszéltük, hogy majd tartjuk a kapcsolatot, de nem működik. Kész. Az egyik Cegléden lakik, a másik Jászberényben.

Nagyon érdekes baráti kapcsolatom van viszont, amit eddig nem említettem. Van egy erdélyi testvériskolánk Csíkszentmártonban, és ott van egy kolleganóm, akivel – nyugodtan mondhatom – baráti kapcsolatban vagyunk. Amikor először ott jártunk, pár éve, amikor létrehoztuk a testvériskolai kapcsolatot, el voltunk osztva, hogy ki kinél alszik. Én nála. Kiderült, hogy ő az informatikatanár az iskolában. Utána nagyon sokszor táboroztunk oda és vissza, tehát ők a mi táborunkban, mi az ő táborukban, és azóta ő az egyik legjobb barátom. A távolság ellenére is. Rendszeresen e-mailezünk. [...]

„A kisvállalkozásunkat csak saját erőből hoztuk létre, senki nem segített. A szülők sem úgy álltak anyagilag, hogy tudjanak segíteni. Mi már akkor közel negyven évesek voltunk, és ha valakinek harmincnyolc-negyven éves korára nincs annyi pénze, hogy valamibe belekezdjen, akkor ötvenre sem lesz már szerintem. A barátaink munkahelye is megszűnt, ők is próbálkoznak most mezőgazdasággal, új munkahellyel. Szóval mindnyájan végigcsináltuk ezt a mi korosztályunkból. Kit előbb, kit később ért utol ez a munkahely-változás vagy a munkahely megszűnése. A baráti kapcsolataink a változás után is megmaradtak, mert nem politikai barátok voltak, nem politikából barátokozunk, vagy nem. Nekünk nem voltak olyan barátaink, hogy mondjuk párttitkár. Kereskedelmi végzettségem megvolt, ami a vállalkozáshoz kellett, nem szereztem más képesítést. Anyagi helyzetünk jobb lett, mert dolgoztunk, és eltelt tíz év. Szóval tíz év munkájának kell, hogy valami gyümölcse legyen. Persze, hogy vannak céljaim, mindenkinek vannak. Reméljük, hogy működni fog a vállalkozás, és nem vágnak agyon bennünket az uniós követelmények, mert minden vállalkozó attól fél, hogy mi lesz majd. Reméljük, hogy a nagyjaink is kicsit visszább fogják magukat, mert most nagyon eleresztették ezekkel a követelményekkel. Irreálisak. Szóval olyanok, hogy egy kisvállalkozó nem tudja teljesíteni. Képtelenség. A gyerekeim, mivel pedagógusok, ők is félnek a munkanélküliségtől. Most per pillanat tanár nem nagyon kell sehova. Vagy túlképzett vagy nem jó. Vagy fiatal vagy idős. Szóval csak nem tud elhelyezkedni. Szerintem itt szeretnének boldogulni Mórahalmon, mivel a nagyobbik lányom itt tanít már. A kisebbikkel még nem tudom, mi lesz, hogy merre viszi a sors. A vállalkozásunk van, két üzletünk van.”

„Nem is tudom, hogy mit mondjak, nem tudok már mondani semmit sem. Rosszabbra fordult az életünk, mert itt nincs más csak az áremelések, itt van a villany, gáz. A telefon is potom pénz volt, meg hát minden, de mindannyian érezzük, [...]. Jártam Pécsre, egy százasért megtankoltam Baján és meg volt egy pécsi pördület, most egy százas semmi. Politikai dolgokkal nem foglalkoztam, elmaradtam, szép csendesen elvagyok itthon. Nyugdíjas vagyok 8 éve.

Hát, paraszti munka, növénytermesztés, kertészkedtünk. Gyümölcs, fíliáztunk. Mint, ahogy most is éppen locsoltunk. Dolgozni kell.”

„Hát politikai rendszerváltás jött közbe, és hát engem akkor pont műtöttek. Elég komoly műtéten estem át akkor. Hát igen azért csalódott az ember, főleg mostanában. Tönkre tették a mezőgazdaságot, a munkahelyeket megszüntetik. Ha megszüntetik, akkor mennek másik helyre, ha megint megszüntetik, megint tovább. Aki idősebb, az már nem köl, 40–50 fele. Szóval az a helyzet, hogy most sincs megelégedve az ember, de ezt csak a mezőgazdasági réteg ismeri. Akiknek ismerni kéne, a felsőbb szinteken, azok meg nem ismerik, csak élnek az ő millióikkal, meg milliárdjaikkal, a Rózsadombi villájukban. Maszlag az egész. A termelő megtermeli a terményt, de nem tudja eladni, vagy csak önköltségi áron. A gyümölcs termények nagy része, az állat állomány; nem tudja eladni. Nagyon sok ismerősünk van, akinek földjük van és nem tudja eladni. A répát, a káposztát bele rohasztották a földbe, mert nem érte meg felszedni. Kezdetben fellendült, a rendszerváltáskor, és most éppen úgy halad lefelé, mint rendszerváltás előtt.”

„Hát az volt a ... mondhatom akkor így, hogy ... a tsz-eket szétverték, munkánélküli lettem, közben betöltöttem az ötvenhét évet, oszt akkor előnyugdíjra elmehettem. Ennyi volt a változás, hogy egyre jobban építették le ugye a munkavállalókat a tsz-ben, oszt akkor én is az lettem. Visszavettük a földeket, azt kezdtük a nulláról megint.”

„Hát akkor nagyobb volt a létbiztonság... Hát csak az volt... nem volt ilyen, hogy hát hajléktalan. Megbüntették az embert, ha nem volt munkája valakinek... Nagyobb volt a létbiztonság.”

Férj: „Hát kérlek szépen, majd mindjárt azonnal mondom, akkor, ha dolgoztunk, főleg mikor még itt voltak a megszabadítók vagy felszabadítók: a szovjet csapat, minden elkelt. Termeltünk fűszerpaprikát, paradicsomot, ki mit, mi a tsz-ben jobban csak fűszerpaprikát, és akkor volt ára a terménynek, nem ilyen ... szaggatott, ingadozott, most per pillanatnyilag állítólag van ára a terménynek, de három–négy évvel ezelőtt majdnem nulla volt, meg tavaly is nem érte – majd csak – foglalkozni vele, és akkor, akkor bírtunk építkezni, de pénzt tudtunk, pénzhez jöttünk, több pénzhez, mint most. Most hogyha jövőnk is, ha van egy autó, mennyi a biztosítás, milyen drága az üzemanyag, satöbbi, satöbbi, úgyhogy most sokkal hogy is mondjam, sokkal...”

Feleség: „...úgy, hogy akkor három évente bírtunk autót cserélni, három évente, mostan mag a mi mostan van kocsink, az húsz éves, mert mostan meg nem bírunk. És nem azért, hogy nem dolgozunk, most is változatlanul ameny-

nyit csak bírunk, annyit dolgozunk, de mindent elvisznek a sárga csekkek, a sárgák, mindent: a villanyszámla, a telefonszámla, a gázszámla, mert itt nálunk a tanyán minden van: vezetékes gáz, az egész tanyavilágban vezetékes gáz van, villany van, víz van, minden van, annyi a számla, hogy erre kell dolgozni. Hogy az ember az ezeket ki bírja fizetni.”

Férj: „És, hát, itt, itt valami, valami az én eszmémrel a régítől ...meg a mostanítól valami gubancok vannak, mert bizonyos százalékának nagyon meg van engedve, a vállalkozóknak, hogy lehetnek milliomosok meg milliárdosok, mert ugye halljuk a vezetőkről is meg mit tudom én mi a tv-ben, meg a rádióban, a másik ember meg le van szorítva. Minket megkötött, a parasztot is megkötötte, nagyon nagy részét, vagy a mezőgazdaságban dolgozót nagyon sokszor megköti azzal, hogy vagy a fűszerpaprikája nem kell, vagy a sertése nem kell, vagy a marha, mit tudom milyen fajta nem kell, nem akkor veszi meg, amikor akarja eladni az a termelő. Na! Ennyit.”

„Én,... kérlek szépen, ... hihetetlennek tűnt majdnem, hogy lesz ekkora változás, mert ez a Rösze község, vagy Röszkének egy bizonyos területe, ami hozzá tartozó terület, vannak neki gyöngye minőségű talajai is, de érted a zöme, már Ruzsához meg Zákányszékhez képest is sokkal jobb, több jobb földje van, mint mondjuk annak a részlegnek. Rösze hírvül se úgy néz ki, már semmilyen formában se, mint Mórahalom. Mórahalom, azt valamikor az erre valók szinte lenézték, volt sok személy, hogy hó, azok homokrész területen laknak, azok, szegények meg ez meg az, és most meg kell nézni Mórát, mindegy milyen szemszögből – nem azt mondom, ott is van biztos hasonló szegény ember, mint én, de azért nagyon fel van lendülve Mórahalom, és ott, ahol vagy fiatalabbak is, meg hogyha család bedolgozik, ott ... ott sokkal többre tudnak menni, mint erre. Mint itt minálunk, közvetlen.”

„Ha nagyon ki akarnám önteni a lelkemet, tudnék mesélni nagyon sokáig, de ez érzelmileg nagyon megviselt, az a bizonytalanság, ami az első öt évben volt. Az a stabil, kitaposott utak voltak tulajdonképpen [a régiek], mint mindenkinek. Van munkahelyem, kicsit háztájizok mellette. Nem tudom, hogy ez a fogalom gondolom ismert? Plusz jövedelmet lehetet szerezni. Kiugrásra nem volt akkora lehetőség. Bár most már tudjuk értékelni így utólag. Egyrészt nyugodtabb, stabilabb, biztonságosabb élet volt, aztán jött ez az egyetlen munkalehetőség, a mezőgazdaság akkor is, és amikor ez felbomlott, ez a fajta bizonytalanság, minden vágyam a diploma volt. Én arra tettem föl, és annak szenteltem az egész életemet és az akkori időmet, bár lehet, hogy már változtatnék rajta, mert kihagytam azokat a vagyonosodási lehetőségeket, amik akkor voltak. Nem azért, hogy én gazdag akartam lenni, de azért, stabil biz-

tonságos életet, ami még hozzá jött ehhez, az egzisztenciális bizonytalansághoz, az a délszláv háború. Horvát-szerb háború annak idején. Hát ide hallatszott az ágyúdörgés. Hát féltünk. Utólag tudom már, hogy jobban beleéltük magunkat, mint amennyire kellett volna, de akkor, azonban összeadódott a sok bizonytalanság...”

„Nagyon szerettem tanítani, még most is sokat nosztalgiazom. Azt nagyon sajnálom, hogy nem sikerült olyan diplomát szerezni, hogy ott érvényesülhessek. Az, hogy váltottam, abba az is nagy szerepet játszott, hogy ez egy kis iskola. Szakmai kérdések másodrendűvé váltak, és mindig a pénz dominált, kevés a gyerek és örökös létbizonytalanság volt az iskolában. A gyerekek utaznak a tanároknak munkalehetőség nem lesz. És eleve azért választottam igazából [a vállalkozást, amit] most csinálok anyagilag, talán most érzem, hogy biztonságosabb.”

„Én párttag voltam, úgy gondoltam, hogy lehet tenni valamit a településért, és akkor az a szervezeti forma volt az ami... Igen 1989. előtt. KISZ, meg párt, MSZMP-nek a tagja, fiatalon bekerültem, följánlották, és nem érvényesülési lehetőség miatt, hanem közösségi emberke voltam már általános iskolában őrvezetőként működtem, aztán ezért. Nem, nem kérték, mert akkor, amikor középiskolába jártam az nem volt fontos, amikor meg már eljutottam Gödöllőre, akkor meg már a 1980-as évek végén ez már nem volt, hogy most párttag legyen. Hát aztán tanyán is bekövetkezett az a változás, ami; hát volt egy olyan Tsz. Abban az időszakban jelszó volt, hogy befelé a faluba, és akkor elnéptelenedtek a tanyák, de érdekes módon kettős helyzet alakult ki, mert a faluban is építettek, de azért maradt a tanya is. Az volt a háztáji föld. És igazából most meg egy kifelé irányuló mozgás van. Úgyhogy a tanya szerepe az egy időbe leértékelődött, de aztán meg fölértékelődött, és ott is megépítették az emberek azokat [házakat], a úgyhogy a szélsőségeket leszámítva, azért most egy tanyán is már biztosítani lehet azokat a komfortfokozatokat, ami úgy elvárható egy normális életbe.”

„Hát nekem nagy törést jelentett, mert nekem elveszett a munkahelyem, ugye megszűnt a Tsz., és akkor utána kellett egy másik helyet keresni. Ennyibe változott végül is. Hát végül is így hogy találtam, tehát sikerült elhelyezkedni, így azért nekem elég simán sikerült azt hiszem.”

„Hát végülis ezt mikor... ez már kilencven... kilencven négybe jöttem ide. De hát csak kilencven... 89-be még működött a Tsz. Akkor még dolgoztam, meg mikor a kilencvenes évek eleje, ott... ott volt a TSZ-szel gond, tehát ott lett vége, akkor ugye még egy év, kettő, ilyen tingli-tagli, munkanélküli segély,

meg ilyesmi, de utána, de utána ugye ahogy annak vége lett, ugye sikerült elhelyezkedni.

Hát annyiból talán rosszabbra, hogy abba az időbe ha kaptunk fizetést, tehát a fizetésünkből több mindönt meg tudtunk venni. Tehát lehetett rá alapozni, hogy volt fizetés, tudtunk építeni. És ezt veszünk, azt veszünk, mindig a fizetésből, de most szinte elmén az egyik fizetés a másik is, tehát az egyik a másikig arra, hogy megéljünk, főleg, igen főleg míg a lányom tanult, és az én fizetésem szinte ennyit ért, abból nem tudunk félrerakni már, vagy tervezni rá.”

„Próbáltam a földdel gazdálkodni, de mindent pénzért kellett megcsináltatni, az meg olyan drága, hogy egyszerűen nem lehet.”

„Saját helyzetemet mondom. Részben saját hibából is, elég gyöngén álltam. A pedagógusok társadalmi megbecsülése viszont jobb volt. Jobban elfogadtak bennünket. Tehát, amikor én elkezdtem 18 éves taknyos fejjel Csengelén, akkor engem a hatvan éves paraszt bácsi is „tanítóuramozott”, és a legnagyobb tisztelettel beszéltek velem, mint ahogy én is velük. Azóta sokat fordult a világ, a pedagógusok megbecsülése a béka feneke alatt, néhány centivel alább. Település helyzete? Az az igazság, hogy a mostani polgármester is kihajt mindent, ami jó egy település számára. Meg kell nézni Mórahalmot, gyönyörű. Az igazság az, hogy abban az időszakban, az akkori tanácselnök ugyanúgy kilobbizta, ami akkor fontos volt. Hogy mondjam, a jó szándék mindenkor megvolt, csak nem ilyen léptékekbe, mértékekbe. De az tagadhatatlan, hogy a rendszerváltás óta nagyot változott a város külleme, helyzete, hát az emberek benne, az más kérdés. Én nem éreztem azt, hogy az emberek annyira rosszul érezték volna magukat abban a rendszerben. Miért? Mert lehetett a tsz-ből lopni, nem tudom. Lehet, hogy nem voltak hozzám őszinték és nem tárták fel a legbelső problémáikat, nem tudom. Én Öttömösön is, Ruzsán is, megelégedett, a közösségért inkább tenni akaró embereket ismertem meg annak idején. Most mintha mindenki magának kaparna. És a közösségért, hát valamit, legfeljebb azt, hogy kivonulok, ott vagyok. De, hogy valamit csináljanak is. Tudom Mórahalmon két utcát betonoztak, akkor még nem laktam itt. De akkor a falu apraja-nagyja ott volt. És örömmel csináltuk, szívesen.”

„[1989-ben] az én helyzetem akkor egy kicsit labilissá vált. Az elején már beszéltem róla. Kommunisztázás stb. De voltak olyanok, akiket egyik napról a másikra elbocsátottak, aztán nem győztek visszahívni, mivel a jogszabályban le voltak fektetve a kötelezettségek. Nálunk ilyen nem volt. Volt labilitás, megszűnt az a sziklaszilárd pártirányítás, az iskola is olyan lett, mint a senki földje. Nagyon körvonalazatlan volt akkor az irányítási rendszer, időnek kellett

eltelnie, hogy megszokjuk az önállóságot, megszoktuk, hogy minden lépésünket fölülről irányítják. Könnyebb volt. Az utálatos volt, hogy hetenként jelentéseket írni. De annyiban könnyebb volt, hogy tudtam, nem nagyon térek el a központi utasításoktól. Amikor megkaptam az önállóságot, akkor egy kicsit húztam az oldalamat, hogy te jó Isten, jól csinálom, vagy nem? Hát, nem tudom, én a rendszerváltás előtt és után is 'bent laktam az iskolába', de ugyanúgy negyven nap szünet járt, mint a többi pedagógusnak, mégis csak négy napokat vettem ki. A pedagógus kollegám, ugyanúgy, mint én, sok bizonytalanságot élt meg. Ő akkor osztályvezető volt, amikor fölfordult a világ. És szinte egyik napról a másikra munkanélkülivé vált. Hát, az hogy újra vissza kellett jönnie a tanterembe, előtte egy osztályvezetői helyről, ahol sok fontos emberrel kapcsolatban állhatott, sok helyre eljuthatott, utána megint kisgyerekek közé, szülői értekezlet. Bizonyos csúszást jelentett, de ugyanakkor tudom, hogy belül mindig is pedagógus maradt. Ilyen szempontból örömmel jött, nem mondta soha, de szerintem nagy törést jelenthetett."

„Egyedül azt tudom mondani, hogy furcsálltam azt, hogy, amiben nagyon bíztunk, az nem úgy volt, ahogy mondták. Ugyanakkor, hogy mondjam, a mi életünkben, nem okozott, úgy mondom én, változást. Én itt dolgoztam előtte, itt dolgoztam utána. A vezetés nem változott, a munkatársak, kevés változott. Ugyanakkor volt 3-4 ember a közeli ismeretségbe, akik föl voltak háborodva a pártpolitika miatt. Szívvel lélekkel hitt a pártpolitikába. Ennek szenteltük az életünket. Vannak ilyen emberek, akiket úgy kibuktatott a rendszerváltás. De azt tudom mondani, hogy a kormányok próbáltak jót tenni, egy az, amelyik rossz volt. A nyugati államokban megszokták, hogy kereskedelmi politika van, a farkastörvények uralkodnak. Mi a kormányváltás előtt megszoktuk a szociális hálót. Mi, akik ötven éves körül vagyunk, kevesen tudtunk váltani, hanem úgy szeretnénk, ha valaki helyettünk gondolkodna. Nem egészen így van, de minket leszoktattak arról, hogy mondjam, hogy saját magunk döntsünk, hogy mint legyen. A ma gyeröke nem abba nő föl. De ugyanakkor megvan a nagy előny mellett, hogy tanulhatnak. A nagy hátrány, hogy sokkal, sokkal bizonytalanabb a munkahely, mint a mienk volt. Minden sok embert foglalkoztató cég, nem egy pártra mutatok, hanem mióta a '89 elmúlt, azóta elindult egy sok embert foglalkoztató vállalatok fölszámolása."

„Gyakorlatilag én úgy érzem, hogy nálunk ez nagyon zökkenőmentesen lezajlott. Talán többet vártunk tőle, de pozitív értelemben, de több negatívvámmal találkoztunk. Úgy mint a létbiztonság, a munkahelyek könnyebben elvesztek. Régi kollégáim közül is alig maradtak, miután szétverték a téeszt. Hát, leginkább az elmúlt 1-2 évben látszik, hogy rosszabb, mert itt a faluban az

embereknek 90%-a kertészettel foglalkozott. Hajtatásos, hidegfóliás kertészettel. Ez annyit jelentett a falu életében, hogy ez gyakorlatilag több bevételt hozott, mint egy rendes főállás. Az utóbbi 2–3 évben megbukott ez a dolog. Nem megy, nem jók a piacok. Hiába nagyobb értékben állítunk elő ugyanannyi terméket, de nem tudjuk eladni. Most kevesebbért tudjuk eladni, mint 5–6 évvel ezelőtt.”

„De hozott. Sokkal rosszabb lett az embereknek. Nincs az árujuknak piaca. Nem tudnak szerveződni. Hiába szidták a téészeket. Ott az valami szervezett dolog volt, összehordták a főlvásárlótelepre. Ott volt egy szervező, aki eladta nagyban. Most nem tudnak az emberek szerveződni. Akárhogy is haragszanak a téészre, meg a szövetkezetekre, de itt képtelenek az emberek arra, hogy szövetkezetet alkossanak. Most kezd valami kinyílni a Mórakertnél, ahova leszerződtek sokan, és oda hordják az áruikat. Valami kezdődik, de ők saját maguktól itt a gazdák nem tudják itt megvalósítani. Nagyon sokan mondják itt, hogy a szövetkezet nagyon jó volt. De jó is volt, higgye el. Itt nagyon sok ember van, aki ... Ugyanis sokat is foglalkoztatott a szövetkezet, tudták, hogy ma oda megyek dolgozni, és ott dolgozok. Azóta meg nem mond senki semmit senkinek. Mindenki megy a saját feje után.”

„A szakszövetkezet tönkrement, fölszámolták. Nem. Én nem tudok mást mondani: szegények voltunk kezdettől kezdve, és mi saját magunk építettük az életünket, nagyon sokat dolgoztunk, de nekünk jó volt azért. Mi nem tudom, hogy hogy építettük volna fejünk fölé a házat. Nekünk jó volt az a rendszer. Nem tudom, hogy kiket bántottak, minket soha nem bántottak, amiért dolgoztunk, megtermeltük, el tudtuk adni, kifizették. Nem úgy volt, mint ma, hogy meg akarják venni a bort, most megveszi, s majd ha ő eladta nyáron, akkor akarja nekem kifizetni. Hát ez a játék nem megy. Ott nem ilyen világ volt. Az más kérdés, hogy ha már egyszer – tudja hogy van ez – a többség akaratának engedelmeskedni kell. Bele kell nyugodni. A rendszerváltás meglett, másképp kellett gondolkodni utána. Mi elkezdtuk ezt a borászkodást, szőlő, pince, bor, családi alapon, az egész család részt vesz benne. Énszerintem így lehet. De mit csinál az, aki répát meg krumplit termel?”

„Én azt mondom, nem nagy általánosságban, csak saját magamra, én azt tapasztalom, hogy kb. 10 év óta stagnál, vagy inkább rosszabb. Ha azt nézem, hogy valamikor tudtam félrerakni valamennyit a fizetésemből, most az egész fizetésemet föléljük. Rezsi, a napi megélhetés... A gyerekeimnek segíteni kellett, az egyetem mindennapos fizetés volt attól függetlenül, hogy kitűnő volt a lányom. Akkor még nem volt annyira divat, hogy segítsél már fénymásolni. Összejött 5–6 osztálytárs, és egy jegyzetet lehetett fénymásolni. A kisebbik lá-

nyom – igaz, hogy büntetik ezt – de nem akkora baj ez... Mindenki ott próbál valamennyit nem hivatalosan... Nem akkora méretben csinálják ezt...”

„Vártam, meg örültem is neki, de valahogy eufóriában éltünk annak idején, és más... hát nagy volt bennünk a lelkesedés, éreztük, hogy az előző társadalmi rendszerben van egy csomó dolog, ami hosszabb távon nem mehet, tehát működésképtelen, de látható most már, hogy azért másfelé mentek a dolgok, mint amit mi elképzeltünk. Lehet, hogy ez törvényszerű, én nem is szoktam ezen túlságosan megdöbbenni, meg nem is szoktam lelkizni azon, hogy ez így történt, egyszerűen meg kell érteni azt, hogy ez egy új társadalmi, gazdasági rendszer, és ehhez kell alkalmazkodni. A korábbi létbiztonság, ami volt, tehát volt munkahelyem, tudtam tervezni, a bevételeimet, jövedelmeimet, tudtam, hogy ha építek, arra kölcsönt veszek fel, azt vissza fogom tudni fizetni, ebben tudott támogatást adni a cégem is, tehát egy létbiztonság, kiszámíthatóság... akkor valahogy azt sem értékeltük igazán, mert természetesnek vettük, most viszont az rendkívül hiányzik. Nekem nagyon lelkesítő volt az, hogy demokrácia, szólásszabadság, hogy sokszínűbb, hogy létrejöhetnek a különböző civil szervezetek, ez rendkívül tetszett, vonzónak találtam, és ahol tudtam ott ezekbe a tevékenységekbe be is kapcsolódtam, de ez a lelkesedés azért csökkent bennem. Ez lehet, hogy persze az életkorral is együtt jár, de egyébként is egy bizonyos csalódottságom van a politikai pártok tevékenységét illetően is. Én azt hittem, hogy azok a rendszerváltó pártok, és hát ebbe beleszámítom az MSZP-t is, mert hát azért ott is egy reform folyamat indult, és annak idején párttag voltam. Magamon is éreztem azt, hogy milyen folyamat zajlik akkor, azt hittem, hogy ezek a rendszerváltó pártok sokkal jobban tudnak majd együtt dolgozni. Párbeszéd lesz, lesznek ország elé kitűzött célok, és össze tudnak fogni, de csalódnom kellett. Mindenben eddig, és hogy mondjam, túl gyors volt ez, nem csak nekem, hanem másoknak is. Hogy ennyi idő alatt ámentünk, gyakorlatilag a NATO tagságot megszereztük, uniótagok vagyunk, ez egy túl gyors folyamat, és ezzel együtt egy iszonyatos technikai fejlődés is, én valamikor petróleum lámpánál tanultam. Ma meg itt a számítógép előtt ülnek, és bele vesznek az internet bē, meg mobil telefonokba, és nem hagynak nyugton egy pillanatra sem. Ez egy olyan dolog, amit feldolgozni nehéz, és rajtam kívül esetleg nem végeztek tanulmányokat, nem szereztek diplomát, esetleg nem mozogtak annyit városban, ahol én megfordultam, hát azoknak még nehezebb lesz.”

„Nekem ez... mondtam... csalódottságot okoz, mert nem megy az ország szekere egy irányba. Tehát ahhoz kellene valamilyen főbb csapásirányokat kijelölni, amit minden kormánypárt továbbvisz. Egy ideig,... mondjuk én az

Antall kormány idejében, akkor lelkesen hallgattam gyakorlatilag majdnem azt mondhatom, hogy válogatás nélkül minden párt megnyilvánulásait, de azóta, valahogy elfajzott az egész politikai élet, a civódás, egymás lejáratása, és gyakorlatilag csalogódnom is kellett mindegyikben, mert valahogy azt látom, hogy ez a folyamat elkezdődött még a rendszerváltás előtt, a privatizációnál, mindenki azt nézte, hogy a politikai szereplésből milyen gazdasági előnyt lehet kovácsolni, és bármelyik párt kiboríthatja a másikra a szennyest, és gyakorlatilag ez... ez a legfontosabb ma, más talán már nem is annyira fontos. És ez engem rendkívül idegesít, mert ebben a társadalomban ma sok megoldatlan, megoldásra váró feladat volna. Itt egy csomó dolog nincs megoldva, és senki nem néz szembe vele... fönnáll a veszélye annak is, éppen, például az én korosztályomnál, a Ratkós gyerekek, ugye... mondják... szociológusok sokszor emlegetik, hogy amikor mi nyugdíjba kerülünk, egyszerűen nem lesz rá pénz. Szőnyeg alá van söpörve... Egészségügy kérdése, a rengeteg hajléktalan, rengeteg család le van szakadva. Látom itt Üllésen is. Egyszerűen városról kiszorúlnak, mert munkahely ott sincs, bízva abban, hogy majd a tanya, a mezőgazdaság, az majd biztosít neki élelmet, meg kertészkedhet a kis tanyája mellett, és akkor valahol a periferián vesz egy tanyát olcsón, igaz, hogy már majdnem dőlő félben van, igaz, hogy már ott nem tud tevékenységet folytatni, főleg nem bevételt szerző tevékenységet... Ma már a mezőgazdaság az nem abból áll, hogy vetek aztán majd viszem a piacra és eladom. Elszaladt az idő, tehát túlhaladt egy csomó dolgot, és kijönnek ide naivitással emberek, és aztán állnak sorban az önkormányzatnál a folyósón segílyt kérni. Ez a település most összeszámoltuk, különböző címeken készpénzben, természetbeni juttatás, közmunka, foglalkoztatás... 50.000.000 Ft-ot költ. Ez a költségvetésünknek az egy tizede évente. Ez egy drámai dolog, és ezzel... ezzel ki néz szembe? A parlamentbe, amikor nézek nyilvános közvetítést, azt hallom, hogy egymást szapulják, ahelyett, hogy termekben, bizottságokban, csoportokban folya az építő munka, törvényalkotás kéne... nem tudunk törvényeket hozni. És akkor szórakoztatnak bennünket ügynöktörvénnyel, meg egyebekkel. Nem mint-hogyha nekem ez ellen lenne kifogásom, derüljön ki a múlt, már rég ki kellett volna, ha valakik valakiknek ártottak, derüljön ki, ha azt az csinálta, derüljön ki, rendben van, de nem lehet ez ma a központi kérdés, meg nem lehet az központi kérdés, hogy ne tudjunk alkotmánybíróvá választani, vagy ne tudjunk köztársasági elnököt választani, és ezen megy hétről hétre a... Most ezek aktuális dolgok, ha visszalapozunk egy vagy két évvel, akkor ugyanez a szórakozás ment. Ez örület, és nem tudom, hogy ezek az emberek, akik ma ott vannak képviselőként, vagy párttagnak, a politikusaink, ne néznének egyszer már tükörbe. Én tényleg tagja voltam annak idején pártnak, de... jó hát az már egy

ilyen reform időszak volt, de ennyi... ennyi sárdobálás... hát ilyet, hát én nem tom. És akkor már nem volt pártfegyelem, a mi dolgunkkal foglalkoztunk.”

„Nekem gyakorlatilag azzal befejeződött, mikor a cégektől ki kellett hogy a párt vonuljon, én annak idején a nagy gyárban, ahol egy pártszervezet volt, tagja voltam a pártbizottságnak, és amikor ki kellett, hogy kerüljünk a lakóterületeinkre, akkor én itt Üllésen már nem léptem be, illetve nem is volt mibe lépni, mert nem is alakult meg az MSZP-nek helyi csoportja, hát voltak kezdeményezések, de én azt mondtam, hogy hát nincs erre szükség most. Én azt hiszem, hogy akik korábban azt csinálták, abban némiképpen csalódtak, és én azt mondtam, hogy új erő, új gondolatok jelenjenek meg, és akkor hátha jobb lesz, nem lett jobb. Egyébként én itt Üllésen komolyabb pártélet nem folyik. Persze lehet, hogy FIDESZ-csoport az fölszisszenne erre, amit én mondok [...] Hát a Kisgazdáknak is voltak korábban szerveződései, kereszténydemokratáknak is, mondjuk én ezekkel, tehát az ő elveikkel úgy túlságosan nem is tudtam azonosulni, hát baloldali a beállítottságom, és ma is az volna vonzó, de ez nem azt jelenti, hogy akkor én most az MSZP... Hát nem ezek. Én azt vártam, hogy ott lesz majd egy fiatalítás, egy frissítés, és ez valami áttörést fog hozni. Vártam a változást, hogy valami áttörés történik. Aztán hát ott volt a FIDESZ, ami hát végül is fiatal emberekből verbuválódott, hát egyetemistákból,... hát néha baloldaliabb gondolatokat fogalmaz meg, mint az MSZP. Sokszor már azt találtam, hogy egy tudathasadásos állapot van, mert most a kapitalistább az MSZP, mint a FIDESZ, meg... nem, már azt se tudom, ki van középen, tehát semmit nem értek. Nincsenek elvi irányvonalak, amihez ragaszkodnak, kötődnek, ez... ez általam nem támogatható. Maradok független, egyébként is függetlenként indultam az önkormányzati választásokon, de azt hiszem, hogy sokan éppen látva ezt a politikai háborút [...] Üllésen gyakorlatilag eltűnt az ilyen pártoskodás, és mindenki... szerencsére a 12 tagú testületben nincsen semmiféle frakció, semmiféle klikkesedés, hogy most valami mellett, valamilyen érdekcsoport mellett, főleg valamilyen eszme mellett kardoskodnának. Egy van, az itteni település gondjai, a település gondjai, az emberek gondjai, ami feladatok fölmerülnek, arra megoldást találni, és ez sokkal jobb. Engem nagyon zavart még, hogy... főleg amikor először voltam testületi tag, hogy akkor még úgy megjelentek ilyen pártos gondolatok is sokszor. Ez rendkívül zavart engem, hogy csak azért szavazok le valamit, mert nem az én csoportom találta ki, nem az én csoportom javasolta, vagy tudom, hogy az jó lenne, hát ez magunk elleni véték lenne, és várom a kijózanodást, hogy biztos a rendszerváltás még lesz.”

„Hát azt hiszem, hogy eléggé meghatározott, hogy mit csinálhat az ember 50 évesen. Már eddig is az volt. mert amikor én még a volt munkahelyemet elveszítettem, és elmentem az új munkahelyre, és onnan is el kellett menni, utána jó néhány más beosztást megpályáztam, egyebet se csináltam, csak pályázatokat írtam, meghallgatásokra jártam, és akkor voltam negyven éves, negyven év körüli, és akkor azt mondták, hogy már ne haragudjon, de idős, mert mi fiatalabbat szeretnénk, aki tanulékonyabb, rugalmasabb, az új iránt fogékonyabb, akkor aztán éreztem, hogy ez a terület már nyilván nem az enyém. Tehát eléggé meghatározott, hát itt már nem lehet robbantani. Meg kell élni, próbálok újabb gyümölcsöst telepíteni, nem minthogyha az ilyen nagy perspektíva volna, beléptem a Termelési, Értékesítési Szövetkezetbe, mint alapító tag vagyok. Elvégeztem ilyen irányú tanfolyamokat, ezüst kalászos, arany kalászos mezőgazdasági tanfolyamot, elvégeztem egy pénzügyi és számviteli főiskolát, egy másod diplomát.”

„Hát a rendszerváltás azt hiszem, mindenkinek hozott az életébe. Anyagi síkon nem igazán, már olyan értelemben, hogy a munkahelykeresés felgyorsult '89-'90 után. Szabadabbá váltak a cégek, rengeteg kis bt., kft., alakult, meg szűnt meg. Különféle vállalkozásokat csináltak, vagy kényszer vállalkozók lettek, mivel nem volt más lehetőség. Tehát annyiban hozott, hogy jobban köll mönni a munkahelyre, munkahely után, jobban köll keresni és, hogy mondjam kicsit másabb a munkához való hozzáállás. Mondjuk most nagyobb a követelmény, mint a szocialista rendszerben. Abban a szerencsés helyzetben vagyok koromnál fogva, hogy ledolgoztam, ha '90-ig számoljuk 13 évet, azóta most eltelt megint 13, gyakorlatilag fél úton vagyok. Ha ezt a két 13 évet így egymás mellé rakom és összehasonlítom a szocialista korban lévő 13 évet, meg az akkori boldogulást, hogy mit ért az a pénz, hát a kettő között óriási különbség van. Más a követelményszint, sokkal keményebb, ezért úgy gondolom, hogy a vadkapitalizmusnak is nagyon a legszéle a mostani. Undorító, finoman fogalmazva. Olyan értelemben, hogy én, mint munkavállaló marhára ki vagyok szolgáltatva. Gyakorlatilag semmi jogom nincs. Egy jogom van, hogy dolgozzam. Nem lehetek beteg, mert akkor kirúgnak, én is kft-nél dolgozom, de maszek a tulajdonos. Ugyanúgy mint a másik cégnél is egy a tulaj. Én nem voltam '77 óta beteg állományban, gyakorlatilag nem lehet lenni. Szerencsére nem az a beteg típus vagyok, de hát lehetnék az is, és akkor az embernek el kell menni arról a munkahelyről. Tehát ez sokkal másabb, ez nagyon kemény. Ráadásul a mi korosztályunk, az '59-es korosztály, mondhatom így a rendszerváltás legnagyobb vesztese, mert ugye nálunk nem volt nyelvoktatás, nem volt számítógép oktatás, semmi nem volt. Most meg ugye mi a követelmény szint! mit követelnek? Legyen 25 éves a vezető. Legyen 3 nyelvvizsgálója,

2 diplomája, meg legyen 10 éves vezetői gyakorlata. Hát ez nonszensz. Egyik üti a másikat. Ahhoz, hogy valakinek gyakorlata legyen, ahhoz el kell telni bizonyos évek.

Munkám is teljesen a számítógéphez orientálódik, az összes adminisztráció azon van, gyakorlatilag elengedhetetlen ma már. Minden valamire való cég, szinte még az egyszemélyes kft-k is számítógéppel működnek. Levelezés, email, Internet stb. Nem tud másképp megjelenni, ha nem veszi fel a versenyt, akkor lemarad, leesik és vége.”

„Hát, az az igazság, hogy bármennyire is, tehát abban a rendszerben sem voltunk. Annak idején a helyi testületnek a tagja voltam, 4 éves ciklusba. És úgy tűnt, hogy akkor is voltak, meg szerintem jöhetne bármilyen rendszer, ha valaki beteges, vagy túl szegény ember, csak a két keze munkáját...ha én is megnézem 62 éves vagyok, hogy ez senkinek sem könnyű. Szerintem az a legnehezebb, meg ha még egészsége sincsen. Aki igazán helyet tudott állni a mezőgazdaságban, és plusz a 8 óra hosszájával, megkereste azt ami körülbelül most a minimálbér, a segédmunkásoknál meg az ilyen, kis középrétegnél. És akkor jobban lehetett élni, mint most, jobban tele volt neki a pocakja, jobban volt ennivalótól kezdve minden. Nekem ez a véleményem. A fiataloknak is sokkal könnyebb volt, jól van egy kicsi rossz volt, hogy az oroszok kézzelfoghatólag ránk telepedtek. Kihasztnáltak bennünket elég szépen, de viszont amit láttunk, hogy a terményünket beépítették a gyárakba és vitték ki, és ezáltal mi is könnyebben föllélegeztünk. Biztos, hogy könnyebben meg lehetett élni az embereknek. Nekem ez a véleményem.”

„Én szerintem, semmivel sem jut több, mint a rendszerváltás után, se szórakozásból, se üdülésből, sőt, amit az én gyerekeim is fölhoznak, hogy azok a csodálatos szép közös táborok, micsoda emlékeket idéznek is föl. Sokkal többet szűrtek a gyerekeket, mint most, fülüket, fogukat. Tényleg az idősebbik lányom is az egészségügyben dolgozott, mondja egész más volt, és amikor műtötték 18 évesen vesekővel és mondja, hogy már akkor másabb volt mint most. Az orvosok hozzáállása is mindenhez. Valahogy ez a generáció ahogy az idősebb emberek fogynak ki a különböző beosztásokból, úgy nem állják már meg úgy a helyüket a következő korosztály. Mostanában az a jellemző, hogy húzódozik a munkától, nem csinál semmit. Az emberek is olyan hidegek. Ez mindenhol tükrözik. Talán még itt falun nem annyira.”

„Őszintén azt hittem, ki is nevettek a munkatársaim a tanácsnál, én nem vártam, hogy mannat osztogassanak meg mindent, de azt hittem, hogy jobban lesz munkahelyteremtés nálunk, tehát lehetőséget. És mivel, hogy annyi okos, ügyes, magyar ember van, meg csodálatos gyáraink, porcelánunk voltak, és

tessék nézni mi van, tönkretettek mindent. Igen. Mórahalom mezőgazdasági település és volt egy nagy mezőgazdasági szövetkezet is, a Homokkultúra Szövetkezet. A Homokkultúra szakszövetkezet úgy működött, hogy tulajdonképpen a szövetkezeté volt, de a gazdák maguk használták a földjeiket. A szövetkezeteken keresztül próbálták terményeiket értékesíteni. Nem az a fajta szövetkezet volt, amelyet régen úgy hívtak, hogy I-es, II-es és III-as típusú szövetkezet. Ez az I-es típusú szövetkezet volt, mindenki a saját földjén gazdálkodott, szövetkezeti hozzájárulást fizetett és bizonyos időt kellett dolgoznia a közösbe, egyébként pedig dolgozott a saját földjén, otthon. Ez a szakszövetkezet felbomlott és csak később, jóval később lett helyette a Kertszövetkezet, ami teljesen más alapokon nyugszik, más alapokra épült. Azok, akik a Homokkultúrában dolgoztak, azoknak a nagy része munkanélküli lett és ma is az. Nem közvetlenül, hanem néhány évvel később a rendszerváltás után csődöt mondott a paprikafeldolgozó vállalat. Azt sem lehetett megmenteni, az is veszteséges volt, eladták. Ott is jó néhány ember munkaviszonya megszűnt és így elég sok lett a munkanélküli Mórahalmon, akiknek valamint kezdeniük kellett. Most miután egy szövetkezetet feloszlattak és kártalanítanak, szerintem voltak, akik elég jól jöttek ki e kártalanításból. Azok egy picit „megfutottak”, a többiek pedig eléggé elszegényedtek. Nem mindig azok futottak meg, akinek a szüleinek, nagyszüleinek korábban sok földje volt. Nem igazán értettem ezt az egész kártalanítást. Nem történt semmi változás.”

„Szerintem igen, de nekem nem szoktak igazán pletykálni az emberek. Én se mondok senkiről semmit, ez a foglalkozásomnál fogva teljesen természetes. Egyébként szerintem a világon nincs ilyen nép, mint a magyar: alapvető tulajdonsága az irigység. Örület, mennyire irigyek az emberek, még baráti társaságon belül is. Félreértés ne essék, én szeretek magyar lenni, meg magyarnak is érzem magam, meg szeretem is az embereket, de azt kell, hogy mondjam, ez nagyon igaz. Biztos rossz érzés lehet.

Engem érintett a változás annyiban, hogy megváltozott a státuszom, most már nem alkalmazottak, hanem közalkalmazottak vagyunk. Én '93-ban már vállalkozó lettem, ez úgy néz ki, hogy a TB-vel állok szerződésben, és egy fix összeget kapok az egész rendelő fenntartására és működtetésére. A fizetéseket, a tisztítószereket, mindent ebből kell fizetni, és ez rendkívül sok kiadás ám. Nem is gondolná, hogy egy ilyen kis vállalkozásban milyen rengeteg feladat és kiadás van. Így a háziorvosok sajátos helyzetbe kerültek, nagyon oda kell figyelni, mit vesz meg az ember. Tehát fölöslegesen nem veszünk semmit.”

„Én annak a rendszernek híve voltam, nem tagadom, de én akkor úgy láttam jónak, jól éreztem magam. Igaz, hogy sehova nem lehetett menni, figyel-

tek minket, besúgtak minket, de mégis jól éreztük magunkat. Lehet, hogy azért, mert fiatalok voltunk, nem tudom. Annak a kevésnek, ami volt is, nagyon tudtunk örülni. Én ezt az örömet nem látom a mai fiatalokon, pedig mindenük megvan. A legfinomabb falatokat eszik, a legszebb ruhákban járnak, meg biztos a külvilág is az oka. Akkor sem értem, miért kell deprimálnak lenni: egészséges vagyok, fiatal vagyok, nyelveket tudok, vagy ha nem, akkor két év alatt megtanulom. Erre nekünk nem volt lehetőségünk. A nyolcvanas években azért kezdtem érezni, hogy valami nem stimmel, ez már azért nekem nem olyan jó. Egy posvány, egy állóvíz, és a végén már senki nem tudott kiemelkedni, pedig sok tehetség van. Mindenből csak egy fajtát lehetett kapni, de én akkor már voltam Németországban, és láttam, hogy ott milyen. Azért ha lehet választani két-három dologból, az embernek jobb a közérzete. A rendszerváltás óriási lehetőség volt, hogy kiemelkedjenek a tehetséges emberek. Megmutathatták a tehetségüket, mert azelőtt erre nem volt lehetőség. Semmi nem változott, még a praxisban sem, nem voltak továbbképzések, de a rendszerváltás után iszonyatos módon fölgyorsult... ha látta volna, hogy előtte milyen lehetőségek voltak a betegellátásra... Most már rengeteg a továbbképzés, rengeteg új gyógyszer, rengeteg új gyógyítási lehetőség. Egyébként a magyar társadalomnak még sokmindent kéne változnia, de nem anyagi tekintetben, hanem inkább a fejekben. Például, amit nagyon fontosnak tartok: az egészséges életmód. Nagyon utálok a dohányzást, de örülök, hogy vannak már kezdeményezések a leszoktatásra és a rendes életvitelre.”

Elméletek és a tapasztalatok

Az adatbázisunk narratív és statisztikai leírása során többé-kevésbé megválaszoltuk azt a korábban megfogalmazott kérdést, miszerint a helyi társadalom szintjén mi lett a sorsa '89-et követően a nomenklatura vezetőinek. Jeleztük, hogy a helyi régi-új elit(ek) nagyjából hasonló konfigurációja tapasztalható a makrotársadalomával, illetve hazai tranzitológia makrostrukturális elitelméletei, ha nem is minden részletében, viszonylag jól alkalmazhatók egy konkrét lokális – kistérségi – társadalom elitvizsgálatában. Ami nem jelenti azt, hogy a tranzitológia elitelméletei egy az egyben, összefüggéseik részleteiben is átfedésben vannak eredményeinkkel. Mindezt általánosabb és konkrét értelemben azzal indokoltuk, hogy a tranzitológia szociológiai elitelméletei nagyjából és egészében makrostrukturális vonatkozási keretek között mozognak, így a helyi elitek kérdésében, feltételezhetően, a leképződés jelenségére hagyatkoznak. Vannak kivételek is, viszont sajátosságaik megegyezik szinte az összes többi elitelmélettel abban, hogy az elit egy szegmensére, a gazdasági elitre összpontosítanak, s az elit(ek) egyéb szegmenseit a tőkefajták konverziója, a piaci szelekció mentén történő rekrutáció, cirkuláció jelenségéhez kapcsolják, és az elitek így megjelenített körforgásában a többi szegmenst, e jelenségek mellékfejleményének tekintik. Ugyanakkor néhány hazai (Utasi, Böhm) és nemzetközi (Merton, Mills) kivételtől eltekintve, nem egy konkrét lokális társadalom, és annak elitjei képezik a vizsgálódás tárgyát, hanem általában a helyi társadalom, ami bizonyos értelemben a makrostruktúra leképződési jelenségéhez hasonló általánosításokat eredményez, és nem számol a konkrét lokális társadalom regionális különbségeivel, a szociogeográfiai, társadalomnéprajzi jellemzőivel, s ezek formáló hatásával.

A kutatás részleges lezárása, az eredmények összegzése helyet az alábbiakban, a dolgozat írása közben felmerült és jelzett néhány fogalmi-elméleti kérdés megismétlése indokolt. Úgy látjuk, hogy kutatásaink, a helyi társadalom térszerkezetében elfoglalt elitpozíciókat illetően, időben (2002–2005) kissé megkésett, ugyanis, a jelzett időpontban már nem az volt a főkérdés, hogy mi lett, mi történt a régi vezetőkkel a rendszerváltás követően, noha egy konkrét eset vizsgálata nem haszontalan. Hanem inkább az, hogy a folyamatos változások helyi szinten az országoshoz hasonló elitképződési, illetve konszolidációs folyamatokat indítottak-e be vagy pedig attól eltérő

tendenciák tapasztalhatók, amelyek hosszú távon átírhatják az elitrekrutáció, szelekció korábbi, a rendszerváltás kezdeteihez kapcsolható mintáit is. Ezért is inkább a paratói és a hozzá szorosabban kapcsolódó elméleteknek adtunk nagyobb teret, mivel reaktíve konszolidáltabb viszonyok között inkább láthatók az elitek általánosabb és sajátosabb szociokulturális beágyazottságukból adódó jellemzőik.

Mills és Merton vidéki, kisvárosi elitvizsgálatait csupán jelzésértékűnek szántuk, annak érzékeltetésére, hogy milyen különbségek vannak egy urbanizált vidéki város és az urbanizáció útján éppen elindult kisváros elitje között. Az említett szerzők kisvárosi vizsgálataiban felvázolt szerkezeti elemek párhuzamba állítása, ha kísérleti jelleggel is, erősen sántít, nemcsak más léptékű, hanem komplexebbek struktúrákról van szó, mint a mi esetünkben. Van viszont néhány olyan jelenség Merton, főleg Mills vidéki elitvizsgálatában, amely tendenciaként jelen van a kistérségben is, a helyi elitek és a helyi média, sportélet, nevelés, klubtagságok (Rotary) stb. területei, valamint az autochtonok és betelepültek konfliktusai, életstílus és értékrend különbségei, a helyileg képződött elit és a szakértők érdekkülönbségei stb.

Mindazonáltal, úgy látjuk, éppen a helyi és az országos elitek teljesítménye, hatékonysága relációban – a kettő azért nem választható szét –, hogy napjainkban az alapkérdés a bevezetett piaci rendszer, a demokrácia, egyáltalában a nyugati modell alkalmazásának módja, amely további, a rendszerváltás levezénylő elit hozzáértésének, minőségének, más szóval adaptáló/szervesítő képességének kérdését érinti. Magyarán, egyáltalában megértették-e a piaci rendszer lényegét, vagy pedig a piaci rendszerrel együttjáró bizonyos konjunkturális fejleményekkel azonosították azt.

Ezzel indokolható Braudel, (Polányi), Sartori kivonat beiktatása a dolgozatba, noha tudjuk, hogy több más kistérség vizsgálatát megcélzó kutatásokra lenne szükség, ahhoz, hogy láthatóvá lehessen tenni a lokalitásokban rejlő különféle, ténylegesen is szervesülő, torzulásokat feloldó piaci tendenciákat. A tereptapasztalataink, beszélgetéseink során megerősítést nyertek azok felismerések – ha nem is az általunk megfogalmazott formában –, mely szerint a kistérség gazdaságában a lokális piacok és azt működtető agrárvállalkozók, őstermelők és az egyéb kis- és közepes vállalkozói csoportok a mindennapi élet struktúrájában a piacirendszer alsó (önellátó) és középső (helyi kis és nagybani piacok) szintjén helyezhetők el és szabályozott, nyílt keretek között bonyolítják le tranzakcióikat. A befektetői, kapitalista típusú monopóliumképződés, amely a több szereplős piacok kiiktatásával, kevesek akaratát érvényesítené, egyelőre nincs jelen. Viszont jelenlétük az országban a kistérségben is érezteti hatását, főleg az agrárvállalkozói, őstermelői szférára gyakorolt árversenyben és egyéb más az állam által biztosított elő-

nyök révén is. A duális gazdasági rendszer s annak mentén kialakult duális társadalom kontextusában, úgy tűnik tehát, hogy a kistérség gazdasága és társadalma inkább a Braudel által jelzett piacgazdaság alap- (önellátó) és alsószintjeihez (a tulajdonképpeni transzparens piac szférához) áll közelebb, Sortori terminusában a protektív és produktív (kevésbé befektetői) gazdaság egyfajta hibridjét működteti és alig van köze a piacrendszer felsőszintjéhez, a nem transzparens, monopóliumokon alapuló, zárt, politikai hatalomhoz szorosan kötődő (kapitalista) szférájához. Az ilyen és hasonló kijelentések nem szolgálnak újdonsággal, ellenben, ha a duális szerkezet – felső, kapitalista szférája – a helyi mikrotársadalom szintjén nem mutatható ki, akkor feltételezhetjük, hogy a lokális elit(ek) képződésében, rekrutációjában, szelekciójában más, a tőke fogalmának magyarázó erejét viszonylagossá tévő tényezőkkel is számolnunk kell.

Elbeszélőink narratívái, a helyi hatalmi elit rekrutációja, szelekciója tekintetében a beágyazottsággal együttjáró tényezőket emelik ki, ami longitudinális perspektívában azt jelenti, hogy a hangsúlyt a folytonosságra és nem a megszakítottságra helyezik. Hasonlóan a gazdasági elit jó része esetében is, képződésüket a beágyazottságnak, s a helyi lehetőségekkel élni tudó személyes képességeknek tulajdonítják, amelyben a jelenben és a múltban külső tényezők (kapcsolatok, pártok, pályázatok, törvényi szabályzók) is közre játszottak. Mindez arra is utalhat, hogy helyi szinten inkább a személyes és az endogének tekinthető tényezők állnak az elitképződés e szegmensének hátterében is. Ami nem zárja ki képződésükben, szelekciójukban külső, externális tényezők közreműködését, amelyben keveredhetnek a piaci és nem piaci elemek. Ilyen és hasonló esetekben a külső tényezők, a pártok, az állami szereplőkkel való személyes kapcsolatok hatékonysága sem vonható kétsége, azonban nem általánosítható, ugyanis a interperszonális hálózatok kötéseai változatosak, a stabil relációktól az időszakos, a politikai széljáráshoz kapcsolható, alkalmi relációkig terjedhet, az utóbbinak inkább rekrutációs mint szelekciós jellege van.

A kötetben idézett és ismertetett elitelméletek részben és egészében a gazdasági, hatalmi orientációjú paradigmák csoportjába vonhatók, fogalmik-hipotéziseik a gazdaság egy-egy szegmense mentén, a (ön)sabályzópiac, szabadpiac, és kapitalizmus terminusaiban felépített. S ez azt a látszatot kelti, mintha az elit összes szegmenseinek kiválasztása, így a társadalom alsóbb szintjein is az önsabályzó szabadpiac, illetve a kapitalizmus logikáját követné. S ez abból is adódik, hogy a kapitalizmust azonosítják a piacgazdaság egészével, noha annak csak egy szegmense, mintahogy a piacgazdaság is a gazdaság egyik szegmense, annak ellenére, hogy domináns szegmense. Láthatóan nem az általános értelemben vett piacgazdaság okozza a

problémát az elitkérdés esetében, hanem annak konkrét, túlsúlyos kapitalista vonásai, amelynek idealizációja, igaz csak eszmei szinten, az önszabályzó piac utópiája.

A marxi, weberi fogalmi orientációkra támaszkodó hipotézisek, elméletek, ellenpontozzák, és magyarázhatják is rendszerváltás/elitváltás, a rekrutáció, a szelekció háttérfolyamatait s főbb jellemzőit, azonban nem feltételezzük, hogy az elitek összes szegmenseiben, s az adott társadalom minden szintjén azonos logika szerint, azonos vagy éppen hasonló módon történnek, illetve azonos mechanizmusok működtetik a csoportok differenciálódását, alakváltozását.

A lokális társadalmi térszerkezetben, s az elitszegmensek azonosításai során is láthattuk, hogy formálisan nincs különbség a makrostruktúra hasonló alakzataival összehasonlítva, ami a leképződés látszatát erősítheti, viszont fogalmi, tartalmi aspektusaikban a csúcstól eltérő sajátosságok tapasztalhatók, feltételezve természetesen, hogy a csúcson ténylegesen az elit rekrutációjában, kiválasztásában a piaci logika érvényesül. Eltekintve attól, hogy a nemzetközi erőknél is fontos szerepe volt hazai csúcs elitképződésben, elitváltásban, a folytonosságban, ami érthető, hiszen monopol pozíciók átjátszása történt, a korábbi állami monopóliumokat játszották át külföldi állami cégeknek és magán tőkéscsoportoknak.¹⁷³ Ebben semmi új nincsen, jól illeszkedik a kapitalizmus logikájába. S a jelenség történelmileg analóg a polgárság (forradalmi) rendszerváltásaihoz, amikor is a birtokos arisztokráciát átmentették, hiszen évszázadokon át az arisztokrácia profitforrás is volt, nem beszélve a föld presztízs funkciójáról. Következésképpen, s a fentebb mondottak (Braudel, Sartori, Polányi) összefüggésében, ha a piaci rendszer, a gazdaság egy szegmense (s ennek alszegmense, a kevesek terepét lefedő kapitalizmus), s a tulajdonképpeni piac világa, noha domináns része a gazdaságnak, azért még sem az élet összes eresztékeit átfogó együttese. Ha ez így van, akkor feltételezhetjük azt is, hogy nem a kereslet-kínálat logika szerint történnek a dolgok az élet minden területén. Helyi szinten bizonyosan nem a piaci logika irányítja az elitek kiválasztását, sem cirkulációját, s úgy tűnik a csúcson sem (ez alól talán a gazdasági szegmens képez kivételt, de ott sem általánosítható.)

¹⁷³ Látnunk kell, hogy a demokráciának nem elégséges feltétele a piac, a demokrácia szabályai szerinti kiválasztása az elitnek '89 után sem a piac modelljét követte, hiszen az első parlamenti választáskor a piaci rendszer, mint a gazdaság egy szegmensének bevezetése, a kezdeti szakaszában volt. A piaci rendszer mai konszolidáltabb és hibrid formájában, amelyben domináns a kapitalista szegmens, sem beszélhetünk a piaci tranzakciók értelmében vett elitkiválasztódás kizárólagosságáról. A gazdasági elit esetében sem. Jól példázza ezt a bank és nagyvállalat vezetőinek belterjes körforgása.

A hazai és külföldi tranzitológiai elméletek, amelyek inkább az új elitképződést – rekrutáció, szelekció machinációját – állították vizsgálódásuk előterébe, a láthatóan, a modernizációs elméletekből indultak ki, amelyek azt feltételezik, hogy a társadalmak majdnem zárt rendszerek, amelyekben korlátozott számú és előre meghatározható „független változók” szabják meg a valós, illetve valószínűsíthető folyamatokat is. A megszakított polgárosodás elmélete, talán az egyetlen, amely a társadalmat nyitott rendszerként kezelte, nem véletlen, hogy alternatív elitképződés lehetőségeivel is számolt. Ennek ellenére és általánosabb értelemben is, alsóbb szintek mindezekben az elméletekben mennyiségi, fejlesztési mutatók mentén kijelöltek, jellemzőjüket az olyan fogalmak jelentéstartalmai mutatják, mint például a foglalkozási, iskolázottsági, biológiai, nemi, egyáltalában szociogeográfiai meghatározottságok stb., amelyeket piacképességgel korrelálnak, s ennek kontextusát az „új kapitalizmus” teremtette körülményekben jelölik meg.¹⁷⁴ Az ehhez hasonló megközelítésekben is, a kulcsfogalmak már nem a konverziós elmélet implikátumai mentén kibontottak, hanem a munkaerőnek az élet minden területén (szabad)piaci viszonyokhoz való igen és/vagy nem megfelelése, ami esetükben az elitkiválasztódás, illetve az elitképződés alapvető szempontjai is.

E belátásokat, s alkalmazásuk lehetőségeit szem előtt tartva mégsem tűnhet haszontalannak azoknak kérdéseknek megismétlése, hogy vajon a társadalom alsó- és középső, pontosabban lokális szintjein is, a rendszerváltás követően, a makró-társadalom strukturális változásaira vonatkozó hipotézisek, előfeltevések érvényesnek tekinthetők-e vagy sem. Hasonló folyamatok játszódtak-e közre az elit-váltásban, illetve az elit-rekrutációban, mint a országos csúcson, vagy pedig a helyi társadalom térszerkezetének átrendeződésében inkább közösségi, facet to face archetípusú, relációnális minták érvényesültek.

A hasonlóságokat és különbözőségeket a helyi elitképződés folyamatában, a fogalmi, tartalmi orientáció mellett, formailag elitek konfigurációjának, vagyis a régi-új elitek együttállásának általánosítható sémájával próbáltuk leírni, másrészt pedig egy fordított piramis modellel, amely az elitszegmensek helyi hierarchiájának az országos csúcstól eltérő mintáját mutatta be (6. és 7. ábra.) Azonban sémáink, ha eltekintünk a fogalmi, tartalmi beállítódásunktól, formális megközelítésben, a sorrend felcserélődése ellenére, a makrostruktúra lehetséges leképződésének mintáját követi. Ami ugyan felhívja a figyelmet arra, hogy a lokális elitek csúchhoz hasonlóan szegmentáltak, és arra is, hogy a helyi társadalomban képződő kisebb léptékű pira-

¹⁷⁴ Kolosi-Sági 1996:157.

misok hierarchiájának szegmensei közül az egyik vagy a másik erőteljesebben betagozódik az országos, nagyobb léptékű piramis szegmenseibe. A szorosabb kapcsolat a helyi és az országos között leginkább a politikai és gazdasági szegmensek között figyelhető meg, a leggyengébb pedig a kulturális szegmensek között. Az előbbiek szorosabb kapcsolata, azonban nem annyira intézményekre utal, mint inkább az állami, párt szférák bizonyos területein működő személyes relációkra.

Láthattuk, az elitek konverzióját és belterjes rekrutációját, cirkulációját vizsgáló elméletek, s az empirikus vizsgálataik eredményei – a nagykoalíció (Hankiss), a konverzió (Szalai), a megszakított polgárosodás, cirkuláció, reprodukció (Szelényi, Szelényi és mtrs.), az osztályhelyettesek forradalma (Kolosi), karrierminták elemzése (Higley–Lengyel), a szociális tőke (Róna-Tas, Böröcz) – nem állnak szemben, hanem inkább kiegészítik egymást. Mindezek az elitelméletek és elitvizsgálatok a rendszerváltás-elitváltás folyamatát értelmezik és magyarázzák, nincs radikális eltérés köztük, az eltérések egy-egy újabb megfigyelés szempontjainak bevezetésében mutatkoznak.

Függetlenül attól, hogy az elit-rekrutáció kérdését melyik, fentebb ismertetett, hipotézis oldaláról közelítjük meg, a kutatásokban már a '90-es évek elejétől a „nyertesek-vesztesek” tömbjei közül a nyertesekre irányult a figyelem, hiszen az látványosabb volt, nem beszélve arról, hogy a régi-új elit identitás – és legitimitás küzdelmeit a média érdeklődés is napirenden tartotta. Mivel lokális szinten az ilyen és hasonló küzdelmekre nem került sor, maga privatizáció, amelynek kísérleti terepét az agrárszféra, a mezőgazdaság képezte, sem járt együtt olyan méretű konfliktusokkal, amelyek helyi elit-rekrutáció, szelekciója tekintetében a makrostrukturális hipotéziseket, elméletek érvényességét az alsóbb szintekre vonatkoztatva megkérdőjelezték volna. Hazai viszonylatban Szelényi kezdeményező belátásait követően Kolosi-Sági szerzőpáros tesz kísérletet arra, hogy különböző szinteken azonosítsák a nyertesek-vesztesek körét, s ezzel vizsgálódásaikat kiterjesszék az alsóbb szintekre is.

A tőkefajták konverziójának elmélete például a minőségi aspektust emeli ki, a tőkefajták birtoklása a minőségi differenciálódás, a kiválasztódás hajtómotorja, aminek eredője a habitus és az iskola. Ezzel mintegy legitimálja is a régi-új elit konfigurációját, és a korábbi elsőbbségét, a kiválóság (a szimbolikus tőke birtoklása) minőség jelzővel egészíti ki, amivel a rég-új elitet identitásában is újra felépíti. Ebben az elméletben Bourdieu gondolatmenetét követve a tőke fogalma egyfajta elvont közös nevezőként működik a társadalmi térszerkezet elemzésében, amely láthatóan azzal jár, hogy egyszerre képes vizsgálni a társadalom egészét és az egyes mezőket (alrendszereket). Ha a rész egész relációnak ezt a konstrukcióját elfogadjuk akkor, meg-

történhet, hogy elkerüli figyelmünket a makrotársadalom elitképződésének esetleges veszélye, amit a helyi társadalmakra jelenthet. A társadalmi „haladás”, legalább is történelmi példák szerint, a piaci rendszert illetően is (ezt illusztrálja Pareto elitek körforgása, Bruadel longitudinális struktúra elemzése) többnyire alsóbb szintekről indult. Ami azt is jelenthetné, hogy egy alrendszer, tranzitív értelemben, a lokális társadalmak hagyományosnak vélt vagy annak tűnő feltételei között kiinduló pontja, illetve megalapozója lehet az úgynevezett társadalmi „haladásnak”, szemben a különböző, esetenként nem is integrálható, szűk körök érdekeit szolgáló „fejlesztésekkel.”

A tőkefajták konvertálásának bourdieu-i elmélete mentén történő alkalmazások részben megkerülik azt a fontos kérdést is, hogy akkor a rendszerváltás egész vertikumában teljes, részleges elitcsere történt-e, vagy pedig nem is történt elitcsere. A kérdést ebben a formában Szelényi, Kolosi és Sági is előfeltevésként fogalmazták meg empirikus kutatásaik kiinduló hipotéziseként.

A tőkefajták konverziója elméletének alternatív változata, az erőforrás (Angelusz–Tardos, 2006) elmélet. Amelyet, ha úgy értelmezzünk, hogy az elitek képződésében, a kiválasztódásában, rekrutációjában az anyagi, szellemi-érzelmi (kognitív) és értékvonatkozású tényezők, valamint a különböző externáliák (ökológiai) egyaránt közrejátszanak, akkor a gazdaságtanból extrapolált elméletekkel szemben, inkább szociológiai belátásokra hívja fel a figyelmet, s ezzel a túlzó, piaci determinációk mentén ható tényezők kiegyenlítése irányában történhet elmozdulás.

Említettük, a '45 utáni nomenklatura helyi vezetőit nem tekintjük a fogalom paretói értelmében elitnek, rekrutációja, szelekciója nem a kiválóság (műveltség, vagyon, morális tartás) kritériumai szerint történt. Utódaik is, akiket megszólítottunk, csak megszorításokkal vonhatók az elit fogalmába, rekrutációjuk alapja '89 előtt a párttagság, majd a formális lojalitás, a képzettség, viszont szelekciójuk nem a demokrácia játékszabályai szerint történt. A rendszerváltást követően pedig a demokrácia játékszabályai érvényesültek, viszont azok nem azonosíthatók a piaci tranzakciókkal. A piac nem elégséges feltétele a képviseleti, plurális demokráciának.

Még inkább érvényes ez a lokális kistérségi elitek esetében, ahol, mint arra a narratívák is utalnak más, nem piaci – a tőkefajták kovertálhatósága értelmében vett – kritériumok szerint történt, illetve történik a helyi hatalmi elitek rekrutációja, szelekciója. Domináns szempont a helyi társadalomba való beágyazottság, az őshonosság, ismertség, a baráti, családi, rokoni, személyes, iskolástársi kapcsolatok, a bizalom, az emberség stb. Az elbeszélőnk elitazonosításainak ez a relációnális szempontrendszere általánosnak tekinthető a többi elit identifikálásában is. Adódik a kérdés, hogy az egykori

munkás, aki tanácselnök, párttitkár volt '89 előtt és azt követően még ma is polgármester, vajon milyen tőkefajtákkal, erőforrásokkal rendelkezik, hogy újraválasztják, s úgy tűnik, ha nem megy nyugdíjba a soron következő ciklusra is megválasztják. Kétségtelen a piaci rendszer-logika értelmében a tőkefajták, az erőforrás fogalmak és elméleteik magyarázó erővel bírnak, minket is obszedált a kérdés, ha nem alkalmazhatók a lokális szinten, vajon mivel helyettesíthetők, úgy tűnik a személyes képesség, a kapcsolathálók, a korábbi vagy aktuális teljesítmények, morális tartás stb. a meghatározóak. Mindezek egyfajta tudáskészletet feltételeznek, amelyben az informális és formális szocializáció relacionális elemei kombinálódnak az aktuális és várható kihívásokra válaszokat adni tudó képességgel. S ezek a képességek személyes, csoportos együttműködésekben, hálózatokban képződnek és fejtik ki hatásukat. Megkockáztathatunk a fentebbiek alapján, egy olyan feltevést is, hogy az elit(ek) váltásában és egyáltalában az elit(ek) rekrutációjában, szelekciójában, cseréjében nem annyira a munkamegosztás szempontjai az irányadók, mint a hálózati kapcsolatrendszerek hierarchiájában való elhelyezkedés.

A megszakított polgárosodás hipotézise, láthatóan konverzió elméletével közel hasonló feltevéseken alapult, amikor a tudásátadásra, átöröklésre (habitus) összpontosított, az alsóbb szintekben bene rejlő valós lehetőségekkel is számolt. Az elit rekrutációját, kiválasztódását szervezesebb és a demokrácia követelményeihez is közelebb álló szempontok mentén tételezte. A társadalomtörténeti fejlemények longitudinális vizsgálatával párhuzamosan azokra a sajtoságokra is felhívta a figyelmet, amelyek az alsóbb szintek lokális társadalmának lehetőségibe rejltek (második gazdaság, vállalkozói gyakorlat, attitűd, mentalitás stb.). Mindez a változó körülményekhez igazítható, tudáskészletet lehetett volna. Itt tehát nem Szelényi előfeltevéseivel volt probléma, hanem azzal ahogyan bevezették, inkább utánozták, mint alkalmazták, a piaci rendszert, illetve ahogyan végbement nálunk a struktúraváltás folyamata, amit nem előre haladó adaptációs folyamatként, hanem aktusok sorozataként fogtak fel, és hajtottak végre. Szelényi elméletének érvényessége, úgy tűnik, még nem zárható le, a tapasztalatok valamint az unióban érvényesülő regionalizációs, regionalizmus törekvések hosszútávon befolyással lehetnek az elitképződés egy másik, a mostanitól eltérő modellje irányába. Elbeszélőink is a gazdasági elit lokális szereplőit a helyi társadalomban a „tradicionális nagygazdák”, a több évtizede „fóliázók”, vagyis a második gazdaság egykori tagjaival azonosították, ami arra utal, hogy kistérség konkrét körülményei között Szelényi elmélete hangsúlyosabban érvényes, mint arra a vidék agrárszféra mentén történő rétegződés-mobilitás vizsgálatok általánosításai következtetni engednek.

Ebben az elméleti kontextusban a kérdés a továbbiakban is az, hogy az előfeltevések állításai milyen mélységben alkalmazhatók az elitek rekrutációjának, szelekciójának alsóbb szintű folyamataira, vagy pedig esetükben is, a leképződés miatt, számolni kell ugyan a lokális társadalomtörténeti sajátosságokkal, viszont az utánzás, az imitáció önként vállalt vagy kikényszerített (törvényi szabályozók) torzulásai miatt hibrid folyamatok továbbra is meghatározók maradnak.

Az elit konfigurációjának elmélete, amelyre hivatkozunk, és nem egyszerűen a régi-új elit együttállásaként tételeztük, hanem a konstituált elitszegmensek együttállásaként is. Utaltunk rá, hogy a közelmúlt és az aktuális körülmények hatására a lokális elitek konfigurációját erősítő tényező az összefogás. A régi-új elit esetében hosszabb távon ellenébe hat a biológiai faktor, rövid távon pedig az éppen aktuális hatalmi csúcs eltérő érdekei. Ez utóbbi, mint említettük, az elit teljesítményét, hatékonyságát érintő kérdésekre irányítja figyelmet, a lokális elitek és a makrostrukturális elitek összefüggésében.

A narratív adatok, vagyis a régi-új elitelbeszélőink, mint láthattuk, a lokális hatalmi eliteket jó részt hatékonynak, sikeresnek, teljesítményorientáltak mutatják be, szemben az országos elitekkel. Ennek okait is megmagyarázzák, tengelyében a helyi erők összefogása áll a helyileg kitűzött stratégiai fejlesztési célok érdekében. A „fentiek”, a csúcs megítélését az elfogadott törvények, szabályzók okozta egzisztenciális nehézségek, s a média közvetítette információk mentén alakítják ki, amely egyfajta kollektív reprezentáció képzetét keltik. A lokálisan szerzett tapasztalataikat, amit nap mint nap egzisztenciálisan is megélnek, a szegénység fogalmában összegzik. A kollektív önreprezentációnak ez beállítódása ellentmond tényleges helyzetüknek, amely, mint láttuk, a régiek, a visszavonultak esetében is sokkal diverszifikáltabb, mint ahogyan láttatják. Inkább a vágyképzetek és a lehetőségek ellentmondása, az időskor okozta trauma megéléséről lehet szó, mint a reális állapotuk reprezentációjáról. Mindez viszont nem jelenti azt, hogy a régiek önreprezentációja alaptalan volna, a megfigyelő tapasztalata sem kérdőjelezi meg önbesorolásaikat, csupán a narratívákban is jelen lévő egyneműsítő reprezentációjuk árnyalataiból hívja fel a figyelmet.

Az ismertetett adatbázisunk megerősítette azt az előfeltevésünket, hogy lokális szinten a folytonosság-megszakítottság ugyan érvényesült, azonban a részleges elitcsere mellett a régi-új elit nemzedéki konfigurációja is jelen van, amelyet átfednek az elit szegmensek érdek szövetségei. A jelenség a kulturális elitet is beleértve, ahol nem történt elitcsere, az elitek többi – politikai, gazdasági – szegmensében is kimutatható. A helyi kistérségi elitek kiválasztásában részben szerves helyi folyamatok, részben szakmai igények,

részben a demokrácia participációs-reprezentációs követelményeinek „be-tartása” játszik közre. Az utóbbi fejlemény, viszont nem csak arra utal, hogy a régi nomenklatura egyes tagjai a rendszerváltás követően is megőrizték korábbi helyi hatalmi pozíciójukat, hanem arra is, hogy a gazdasági szegmensben nemcsak a második gazdaság szereplői váltak meghatározóvá, hanem egy eléggé heterogénnek mondható csoport képződött, amelyben egyaránt megtalálhatók a volt tsz-ek vezetői, az agrárértelmiség, a helyi iparosok, kereskedők, munkások, nyugdíjasok, humánértelmiségek egyes tagjai is. A régi nomenklatura vezetőréteg tagjainak nagy többsége nyugdíjba vonult, néhányuk munkanélkülivé vált, de mindenegyes hasonló helyzetben östermelői tevékenységgel egészítette ki jövedelmét.

A helyi viszonyok között, láthattuk, hogy a volt nomenklatura tagjainak többsége, nem a struktúraváltás okozta elitcsere, vagy elitek-körforgásának esett áldozatul, noha az is sietette hátérbe szorulásukat, hanem a inkább a biológiai tényező, elérték a nyugdíjkorhatárt. Esetükre jellemző továbbá, hogy alig vagy csak csekély mértékben használták ki korábbi személyes, baráti kapcsolatrendszerüket, s ez érthető, hiszen helyi és megyei szintű kapcsolataik, legalábbis a rendszerváltás követő első időkből, maga is az útkeresések bizonytalan helyzetében volt. Láthattuk, hogy a volt helyi vezetők, akik a rendszerváltás megelőző időszakban egzisztenciálisan, iskolázottság, műveltség tekintetében stb. sem különböztek látványosan a többségtől, a rendszerváltást követő élethelyzetük inkább szerénynek mondható, a többségével azonos, és nagyon ritka körökben a kiugró egzisztencia. Mindez azonban nem jelenti, hogy egzisztenciálisan is homogén tömböt alkotnak. Az adatok alapján, inkább az látszott körvonalazódni, hogy a rendszerváltás nyertesei körökben, az utódaik, akik '89 előtt születtek, akkori idők mobilitási lehetőségeit, előnyeiket kihasználva, magasabb képzettségben részesültek, közvetlen a rendszerváltást előtti vagy utáni időben nem sokkal álltak munkába. Az utódok sorában, mint láttuk a nők iskolai végzettsége, különösen a második-harmadik szülött lányoké magas, viszont diplomás profiljuk többnyire a pedagógusi pályára orientált. Nem véletlen, hogy szerepük a '89 után a helyi hatalmi és gazdasági szegmensében nem annyira markáns, befolyásuk, és funkciójuk, főleg a helyi társadalom identitás- és imázsépítésében jelentős. Más felől, tapasztalható jelenség, az elit újratermelődése születési alapon, különösen a gazdasági, kulturális szegmensben, amely a felfelé történő mobilitás csatornák áteresztő képességét szűkítheti az utánunk jövő nemzedékek körében.

A helyi kistérségi társadalomban elit fogalom kettős értelme a kiválóság és az elsőbbség, mint a legitimitásuk alapja csak helyi közel érhető tetten. Van ahol a kettő kongruens, van ahol nem. Kialakulóban vannak, és helyen-

ként alakot öltöttek – főleg ahol a stratégiai célok tudatosodtak és összefogást eredményeztek – az elitet legitimáló gyakorlatok, a lokalizmus ideológiájának helyi igényekhez igazított előállításának képessége. A helyi „al-rendszerek” mindegyike, még a stagnáló települések esetében is rendelkezik egy vagy több tevékenységi területtel, az élükön álló szereplőkkel, amelyek biztosítják az egyének egy bizonyos csoportjának, esetünkben a helyi elitnek a elsőbbségét/kiválóságát a helyi politikában, a igazgatásban, az üzleti életben, a kultúra, a kommunikáció, a sport, a közbiztonság területein. Megjelentek a helyi elitek köreibben, a viszonylag specializált csoportok (pénzügyek, jogi területek, média stb.), amelyek tevékenységükkel biztosítják a helyi társadalom működését, az információval való ellátását, illetve reprezentációját. A funkcionális és kompetitív szakmai különbségek, ennek mentén formálódó érdekek és ebből következően egymás ellenőrzése, nem minden településen láthatók, csak a polgárosodó települések osztályában. Bizonyos értelemben jelen van az állandó ellenőrzésének egyfajta keveréke, amikor személyek és kisebb csoportok keresztezik egymást, azonban az önkormányzatok testületének szűkebb köre, a polgármester és a specializált szakértők ellenőrzői szerepe hangsúlyosabb.

A helyi kistérségi társadalom csúcs elitjét, a helyi eliten belüli differenciálódás, pontosabban a hatékonyság, a teljesítményracionizálás eredményeként, a stratégiai, fejlesztő elit fogalmába vonhatjuk, amely a különböző irányokban és területeken fejtik ki döntéshozó tevékenységüket.¹⁷⁵ A helyi stratégiai fejlesztő elitek, a kistérség nagyobb, polgárosodó településein, a különböző elitszegmensek tagjaiból áll össze, egy szűkebb csoport (képviselők, vállalkozók, értelmiségiek, közhivatalnok, mezőgazdasági vállalkozók, őstermelők stb.) – mint például Mórahalom, Deszk, Üllés, Részke esetében is tapasztálhattuk. A helyi fejlesztési elképzeléseket ők döntenek el, hagyják jóvá, megvalósítását pedig az önkormányzati apparátusra, illetve az elitszegmensek különböző tagjaira bízzák. Ebben az értelemben, Mills kisvárosi társadalmának helyi hatalmi struktúrájával analóg képződési folyamatoknak lehettünk tanúi. Kialakulóban van a kistérség nagyobb településein, főleg Mórahalom városában már jól látható, ez a helyi hatalmi csoportosulás, amely lényegében kézben tartja az összes helyi ügyeket, de ugyanakkor belsőleg is hierarchizált, aszerint, hogy kik hozzák meg a döntéseket, és kik hajtják végre. Kiválasztásuk alapja a személyes kapcsolatok és a tudás. Ez a csoport az összes helyi elit szegmens fölött áll, még akkor is ha egyes képvi-

¹⁷⁵ Putnam, R. 1976:14.

selői bevonják a helyi hatalmi „csúcsba.”¹⁷⁶ A helyi ügyintézés, illetve a helyi hatalom gyakorlásnak ez a racionalizációja a „nagy” stratégiai célok (a polgárosodás-életminőség, az urbanizációs fejlesztések) megvalósításában kétségtelenen hatékony, és ezt tovább lehet fokozni, illetve ki lehet egészíteni a helyi média (írott sajtó, tv, rádió), a sport, a kulturális rendezvények, a múlt muzeális eszközeivel. Mindezek a lokalitás és a lokalizmus eszméjét erősítik, az imázsépítésnek ez módja kettős funkciót lát el, befele erősítik a helyi társadalom identitását, kifelé, a világ előtt pedig a legitimitását. Látni kell, azonban, hogy a kettős össz helyi társadalmi törekvések, településenként ugyan különböző formában, lényegében a helyi hatalmi elit kvalitásait hivatottak megjeleníteni, amelyek az identitásukat, legitimitásukat, imázsépítésüket is szolgálja. Tehát az említett eszközök kelléktárának használatával nemcsak a helyi társadalom mobilizálódik és elismerésben részesül, fel kerülhet az országos térképre, hanem a stratégia elit is. Ebben és hasonló folyamatok kiváltotta jelenségekben nincs semmi különös. A különös abban van ahogyan a stratégiai elit összetudja fogni az erőket, mozgósítani tudja a helyi társadalmat a közösségi célok köré, ahogyan érvényesíteni, illetve szőni tudja a permanens átmeneti állapot körülményei között személyes kapcsolathálózatát. Mindez nem a tőkefajta konvertálására emlékeztet, hanem inkább a „színháztársaság” igényelte képességekre.

A helyi elitek körében, önmeghatározásuk szerint is, pozicionálisan az alsóbb szintet képviselik az értelmiségiek, a diplomások. Noha, kulturális elit helyi képviselői, mint láthattuk, narratíváinak önreprezentációiban, szinte centrális elhelyezkedésbe pozicionálták magukat. Úgy jellemezték önmagukat, mint a lokalizmus, a regionalizmus eszméjének a hordozói, a retro-innovációs elképzelések kidolgozói stb., akik szemben állnak a mediatiszt, torzító hatású tömegkultúrával. S ami fontosabb, ügyködésüket, mint mondták, nem az érdekek, hanem az érzelmek motiválják (autochtonitás, lokál-

¹⁷⁶ A hazai kezdeti rétegződés-mobilitás vizsgálatokban a stratégiai elitekre, a csúcsok csúcsára utalhat, pl. a munkajelleg-csoport vizsgálatban a hierarchia csúcsán a vezetők, s az értelmiségiek, alattuk a „felfele kirekesztettek” állnak (Ferge 1969:2002.) A sok dimenziós státuscsoportok, majd az L-modellben a csúcson a káderelit van, vagyis a politikai elit, alatta államigazgatási vezetők, a redistributív rendszer, s a magánvállalkozók csoportja (Kolosi 1987.) Szelényi kettős háromszög modelljében a csúcson a káderelit, alatta az „új vállalkozók” (Szelényi 1990.) Mind e mellett a volt szocialista országokban, úgy tűnik, hogy a tulajdonképpeni döntéshozók köre a politikai bizottságokra korlátozódott, amely szűk csoportot alkotott, a legfelső szinten volt, a stratégiai döntések ebbe a körben születtek, illetve ebben a szűk körben hagyták jóvá az elsőbb szintek által kidolgozott terveket.

patriotizmus). Az önreprezentációnak ez módja, láthatóan, identitás és legitimitást erősítő funkciót tölt be, főleg a pedagógus elbeszélőink részéről.

A lokális társadalom diplomás értelmisége (pedagógus, művelődésszervező, orvos, jogász sőt az új szövetkezetek agármérnökök stb.) körében folyamatosság tapasztalható, közülük többen megőrizték vezető testületekben betöltött szerepüket a rendszerváltást követően, többen önkormányzati testületek tagjai, sőt polgármesterek, iskolaigazgatók. Fontos szerepet játszanak a helyi társadalom stratégiai céljainak megfogalmazásában, kivitelezésében, a helyi identitás-, legitimitás-, imázsépítés, egyáltalában a helyi társadalomépítésben napi teendőiben. Körükben tovább él a hagyományos értelmiségi szerep modell, amit tudatosan próbálnak alkalmazni a megváltozott körülmények között is. A helyi diplomásoknak a kulturális elit terminusában való összegzése nem jelenti azt – s ez érvényes az elit többi szegmenseire is –, hogy homogén csoportot alkotnának. A csoporton belül a hierarchia tapasztalataink szerint is, szakmai-presztízs függő, legnagyobb presztízzsel a helyi társadalomban az orvosok rendelkeznek, főleg a volt nomenklatura nyugdíjasai megszólalásaiban, ez érthető is. Őket kísé távolabb a presztízs skálán a pedagógusok, s a pap követi. A helyi társadalom léptékből is adódóan, kulturális és az elit többi szegmense közötti elkülönülés főleg a gazdasági elitszegmenssel szemben jelentős, amit jól jeleznek azok a megnyilatkozások, amelyeket az elitidentifikációk értékpreferenciái jeleznek. Nem feledkezhetünk meg arról, sem, hogy az elitszegmensek közötti távolság – közelség helyi szinten személyreszabottak, más szóval a köztük lévő kapcsolatok a szegmens egyes tagjai között lehetnek szorosak, másokkal pedig alkalmiak, vagy éppen formálisak. Az értelmiség, és általában a diplomások hatalomátvétele részleges, minden egyes szegmensben jelen vannak, de nincsenek túlsúlyban. Ebben az értelemben beszélhetünk körükben pozícióváltásról, a többségük azonban a korábbi, rendszerváltás előtti státusában maradt.

A kulturális elit narratíváiban merülnek fel a társadalmi térszerkezetben tőlük távolabb elhelyezkedő egyének és csoportok vonatkoztatva az olyan jellemzők említése, mint az elzárkózás, befelefordulás, ami első látásra az individualizáció jelenségére utalhat. Simmel annak idején különbséget tett a nagyvárosi individualizáció, s a közösségképző individualizmus között, s az utóbbit az együttműködés tudatosított módjaként határozta meg, amelyben az értelmi és az érzelmi képességek együtt vannak. (G. Simme 2009:53–56.) Tény, hogy az individualizációnak, s az individualizmusnak változó történelmi formái ismertek, és a társadalmakban az egyének csoportjainak differenciálódási folyamataival hozhatók összefüggésbe. A differenciálódási folyamat eredménye az elitképződés is. A helyi társadalom egy-egy aspektusát

megjelenítő és értékelő narratív történetformák (élettörténetek) az egyes személyek és csoportok (a beköltözöttek) esetében az elzárkózást, befelefordulást egyedi, csak rájuk jellemző és nem általános jelenséggént említik. Az elbeszélőink kijelentései, mint például az együttgondolkodás, összefogás, emberség, részvétel stb., inkább közösségi értékorientált fogalmak, amely a simmeli közösségképző, együttműködést tudatosító, értelmi és érzelmi motivációkat mozgásba hozó értelemadáshoz állnak közelebb, mint az individualizáció nagyvárosi implikátumaihoz. Mellesleg individualizációnak az általánosítása, kiterjesztése a lokális társadalmakra nem életszerű, hiszen ott akarva akaratlanul a spontán face to face helyzetek hétköznapiak, s akkor még nem is beszéltünk a kapcsolathálók sűrűségéről. Az individualizáció jelenségének vizsgálata ugyanakkor nem tekinthet el az olyan tényezőktől sem, mint például a életkor, a foglalkozás, életstílus, életmód, világnézeti beállítódás, a multimédia szolgáltatásai stb., amelyek külön-külön és együttesen is hatással lehetnek az egyén önmagába-zárkózásának, önmagáértvaló-létének, illetve mindezek ellentétének. A rurális világban az individualizáció, amely mellesleg minőségi értelemtartalommal is bír, teljesen irreleváns, hiszen ott a közösség és a társadalom elemei, mint láttuk, összeszövődnek, egyfajta retro-innovációs formákat alkotnak, amelynek kulcsszava a részvétel. Mindez, valamint a dolgozat egészében vázolt kérdések arra utalnak, hogy a kistérségi társadalom térszerkezetéből kiragadott elitszegmensek vizsgálata, egyáltalában a lokális társadalmak vizsgálata sokkal összetettebb, mint gondolnánk. Nem véletlen, hogy továbbra is nyitottnak tekintjük a dolgozatunkban sokszor és különféle módon megfogalmazott kérdéseket. Nem is beszélve azokról a kérdéskötegekről, amelyeket mégcsak nem is érintettünk, vagy pedig elsiklottunk fölöttük, noha benne foglaltak elbeszélőink megnyilatkozásainak tartalmaiban.

Szakirodalom

- Albertoni, E. 1987. *Doctrine de la classe politique et théorie des élites*. Paris. Méridiens-Klincksieck.
- Alexander, C. J. 1996. *Szociológia elmélet a II. világháború után*. Budapest. Balassi Kiadó.
- Angelusz, R. – Tardos, R. 2006. *Hálózatok a magyar társadalomban*. In: Kovách, I. (szerk.) *Társadalmi metszetek*. Budapest. Napvilág Kiadó. 227–250.
- Angelusz, R. – Tardos, R. 2009. *Kapcsolathálózati szemlélet a társadalom- és politikatudományban*. Politikatudományi Szemle. 2. 29–57.
- Aron, R. 1950. *Social Structure and the Ruling Class I–II*. In: *British Journal of Sociology* 1., 1–6; 126–143.
- Aron, R. 1960. *Classe sociale, classe politique, classe dirigeante*. Archives européennes de Sociologie. Vol. 1., 260–281.
- Aron, R. 1967. *Les étapes de la pensée sociologique*. Paris. Gallimard.
- Aron, R. 1968. *Préface*. In: V. Pareto. *Traité de sociologie générale*. Geneva. Droz. VII–XXVIII.
- Aron, R. 1974. *Two Definitions of Class*. In: Lipset, S. M. – Bendix, R., *Social Mobility in Industrial Society*. Berkeley. University of California Press. 114–143.
- Babbie, E. 2003. *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata*. (6. kiadás.) Budapest. Balassi Kiadó.
- Balázs Z. 2008. *A bizalom fogalma. A bizalom és a társadalomtudomány*. Századvég., 24. szám., 1–11., <http://www.c3.hu/scripta/szazadvég/24balazs.htm>.
- Bánlaky P. 1990. *Értelmiség egy kisvárosban*. Budapest. Akadémiai Kiadó.
- Baranyi B. – Nagy J. (szerk.) 2009. *Tanulmányok az agrár-és regionális tudományok köréből az észak-alföldi régióban*. Debrecen. MTA Regionális Kutatások Központja.
- Bartaux, D. (ed.). 1981. *Biography and Society. The Life History Approach in the Social Sciences*. London. Sage.
- Belényi, Gy. 1996. *Az alföldi városok és a településpolitika (1945–1963)*. Szeged. Csongrád Megyei Levéltár.
- Bhaskar, R. 1978. *A Realist Theory of Science*, Brighton. Harvester Press.
- Bíró A. Z. (szerk.). 2007. *Székesföldi eliték jövőképe*. Csíkszereda. Alutus Kiadó.
- Blau, M. P. 1956. *Social mobility and interpersonal relations*. *American Sociological Review*, 21., 290–295.
- Bobbio, N. 1972. *On Mosca and Pareto*. Geneva-Paris. Droz.
- Boudon, R. – Bourricaud, Fr. 1982. *Dictionnaire critique de la sociologies*. Paris. PUF. *Elit(s)*. 213–220.
- Bourdieu, P. 1983. *The Forms of Capital*. In: Richardson, G. John, *Handbook of Theory and Research for Sociology of Education*. New York.
- Bourdieu, P. 1997. *Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke*. In: Angelusz, R. (szerk.) *A társadalmi rétegződés komponensei*. Budapest. Új Mandátum. 156–177.
- Bozóki A. 2003. *Az elitváltás elméleti értelmezései. Kelet-közép-európai megközelítések*. Politikatudományi Szemle. (3.), 6.
- Böröcz J. – Róna-Tas Á. 1994. *Formation of the new economic elit*. In: Szelényi, I. – Wnuk-Lipinski, E. – Treiman, D. (eds.) *Circulation of Elites?* (to be published).
- Braudel, F. 1985. *Az anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus a XV–XVIII. század. A mindennapi élet struktúrái*. Budapest. Gondolat.

- Braudel, F. 2008. *A kapitalizmus dinamikája*. Budapest. Európa Kiadó.
- Bugadics Z. 2007. *Társadalom, identitás és területfejlesztés*. Budapest. L'Harmattan.
- Burnham, J. (1943), 1949. *L'Ère des organisateurs*. Paris. Calmann-Lévy
- Busino, G. 1988a., 1988b., 1988c. *Élites et bureaucratie*. Revue européenne des sciences sociales. vol. XXVI. Nr. 80. Geneva, Droz. 63–70., 97–104.
- Busino, G. 1992. *Élite(s) et élitisme*. „Que Sais-je? Paris. PUF.
- Chazel, F. 1998. „Puterea”. In: R. Boudon (ed.) *Tratat de sociologie*. București. Humanitas., 220–248.
- Cherkaoui, M. 1998. *Stratificarea*. In: R. Boudon (ed.). *Tratat de sociologie*. Bucuresti. Humanitas. 135–137.
- Clifford-Vaughan, M. 1960. „Some French Concepts of Elites”. *British Journal of Sociology*, vol. II., 319–331.
- Csatári B. 1995. *A kistérség fogalma*. In: Csefkó Ferenc (szerk.) *Kistérségeknek kistérségekről*. Budapest. Dunaholding City Menedzser Kft.
- Csatári B. 2000. *A magyarországi kistérségek vidékiség kritériuma*. In: Horváth, Gy. – Rechnitzer, J. (szerk.) *Magyarország területi szerkezete és folyamatai az ezredfordulón*. Pécs. MTA Regionális Kutatások Központja. 193–218.
- Csíte A. 1997. *Vidékfejlesztési megközelítések Magyarországon 1970–1996: Az új regionális politika*. Szociológiai Szemle. 1., 79–96.
- Csíte A. 2009. *Boldogtalan Kapitalizmus? A mai magyarországi társadalom értékpreferenciáinak néhány jellemzője*. Közjó és Kapitalizmus Intézet. Műhelytanulmány. NO. 10. (február 25.), 2–42.
- Csíte A. – Himesi Zs. – Kovách I. 2001. *A gazdasági elit szociológiai összetételének és jellemzőinek empirikus vizsgálatába*. (Kézirat). Budapest. MTA PTI – Rurális Európa Ház Kutatóközpont.
- Csíte A. – Kovách I. 2002. *Vidéki történet*. In: Kovách Imre (szerk.). *Hatalom és társadalmi változás. A poszt szocializmus vége. Szociológiai tanulmányok*. Budapest. Napvilág Kiadó
- Dahl, R. 1957. *The concept of power*. *Behavioral Science*, vol. 2.2., 201–215.
- Dahl, R. 1961. *Who Governs?: Democracy and Power in an American City*. New Haven, Yale University Press.
- Dahrendorf, R. (1957), 1972. *Classes et conflicts de classes dans la société industrielle*. Paris. La Haye.
- Degenne, A. – Forsé, M. 1994: *Les Réseaux sociaux*. Paris. Armand Colin.
- Dreitzel, H. P., 1962. *Elitebegriff und Sozialstruktur*. Stuttgart. Enke Verlag.
- Eisentadt, S. M. 1954. *Reference group behavior and social integration: an explorative study*. *American Sociological Review*, 19., 175–185.
- Endruweit, G. 1998. *Beiträge zur Soziologie*. Vol. 2. Allgemeine Soziologie, Christian-Albrechts-Universität zu Kiel, Soziologische Arbeitsberichte, nr. 25. cap. V., *Eliten.*, 245–269.
- Englewood Cl. – Burnham, J. 1949. *Les Machiavéliens, défenseurs de la liberté*. (Trad. Calmann-Lévy). Paris.
- Enyedi Gy. 1987. *Tér és társadalom*. Pécs. In: Janus., II. 1. (tél). 1–34.
- Erdős Cs. – Széll K. – Vágási T. 2007. *Deszk község népességmegtartó illetve nevelő, valamint népességintegráló lehetőségei és tendenciái (2005)*. In: Rácz A. (szerk.). *Város és vidék. Településszociológiai tanulmányok 2003–2005*. Szeged. Belvedere Kiadó.
- Eulau, H. 1976. *Elite Analysis and Democratic Theory*. In: M. M. Czudnowski, H. Eulau, *Elite Recruitment in Democratic Politics*. New York, Wiley and Sons. 7–28.
- Fairclough, N. 2003. *Analysing discourse. Textual analysis for social research*. London. Routledge.
- Feleky G. (szerk.) 2009. *Közösségi relációk: elméletek, narratívák, hipotézisek*. Szeged. Belvedere Kiadó.

- Ferge Zs. 2006. *Struktúra és szegénység*. In: Kovách, I. (szerk.). Társadalmi metszetek. Budapest. Napvilág Kiadó., 479–499.
- Field, G. L. – Higley, J. 1980. *Elitism*. Londra. Routledge and Kegan Paul.
- Field, G. L. – Higley, J. – Burton, M. 1990. *A New Elite Framework for Political Sociology*. Revue Européenne des Sciences Sociales, vol. XXVIII. nr. 88., 149–182.
- Friedberg, E. 1993. *Le Pouvoir et la règle. Dynamique de l'action organisée*. Paris. Seuil.
- Friedman, M. 1996. *Kapitalizmus és szabadság*. Budapest. Florida–Budapest. Akadémiai Kiadó–MET Publishing Corp.
- G. Fekete É. – Bodolai É. 1995. *Kistérségi szerveződések megjelenése a területfejlesztésben*. Miskolc. MTA RKK Északmagyarországi Osztálya.
- Gazsó F. 1990. *A káderbürokrácia és az értelmiség*. Társadalmi Szemle. XLV. évf., 11., 3–12.
- Giddens, A. 1990. *Elites in the British Class Structure*. In: Scott, John (ed.), *The Sociology of Elites*. vol. I. *The Study of Elites*. Aldershot. Edward Elgar Publishing., 345–361
- Grandberg, L. – Kovách, I. (eds.). 1998. *Actors on the Changing European Countryside*. Budapest. Institute for Political Science of the Hungarian Academy of Sciences.
- Hajdú Z. 2001. *Magyarország közigazgatási földrajza*. Budapest–Pécs. Dialóg Campus Kiadó.
- Hankiss, E. 1990. *East European Alternatives*. Oxford. Clarendon Press.
- Harcsa I. 1995. *Farmerek, mezőgazdasági vállalkozók*. Budapest. KSH.
- Harcsa, I. – Kovách, I. – Szelényi, I. 1994. *A poszt szocialista átalakulási válság a mezőgazdaságban és falusi társadalomban*. Szociológiai Szemle, 3., 15–43.
- Harcsa, I. – Kovách, I. – Szelényi, I. 1996. *Farmerek és mezőgazdasági vállalkozók*. In: Kolosi, T. – Tóth, I. – Gy. – Vukovich Gy. (szerk.). *Társadalmi riport*. 1996. Budapest. TÁRKI.
- Harcsa I. – Sebők Cs. 2001. *Életmód-időmérleg. A részidős mezőgazdasági munka*. Budapest. KSH.
- Hayek, F. A. 1952. *The Counterrevolution of Science: Studies on the Abuses of Reason*. Glencoe. Free Press.
- Higley, J. – Lengyel, Gy. 2000. *Elites after States Socialism. Theories and Analysis*. London, Boulder, New York, Oxford. Rowman & Littlefield Publishers.
- Hunter, Fl. 1953. *Community Power Structure*. Chapel Hill, University of North Carolina Press.
- Huther-Coenen, J. 2007. *Sociologia elitelor*. Iași. Polirom.
- Jaeggi, U. 1967. *Die gesellschaftliche Elite: eine Studie zum Problem der sozialen Macht*. Bern-Stuttgart. P. Haupt.
- Juhász A. (szerk.). 1998. *Öttömös. A település földje és népe*. Öttömös.
- Juhász P. 1991. *Polgárosodás. Századvég*. 2–3., 181–183.
- Juhász P. 2005. *A falusi terek gazdasági, társadalmi és politikai gondjairól*. Erdélyi Társadalom. 3. évf. 2. szám., 23–42.
- Kiss D. 2005. *Erdélyi reflexiók az új magyar falu kapcsán*. Erdélyi Társadalom. 3. évf. 2. szám, 43–54.
- Kolabinska, M. 1912. *La Circulation des élites en France: étude historique depuis la fin du XI siècle jusqu'à la Grande Révolution*. Lausanne. Imprimeries Réunies.
- Kolosi T. – Sági M. 1996. *Rendszerváltás és társadalomszerkezet*. In: Társadalmi riport Andorka, R., Kolosi T., Vukovich Gy. (szerk.). Budapest. TÁRKI, Századvég.
- Konrád Gy. – Szelényi I. 1989. *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*. Budapest. Gondolat Könyvkiadó.
- Kovách I. (szerk.). 2007. *A tudás-és imázshasználat hatásai a vidéki Magyarországon*. Budapest. L'Harmattan – MTA PTI.
- Kovách I. – Kristóf L. – Lengyel Gy. 2006. *Elit és társadalom a kilencvenes években*. In: Kovách, I. (szerk.). Társadalmi metszetek. 431–448.

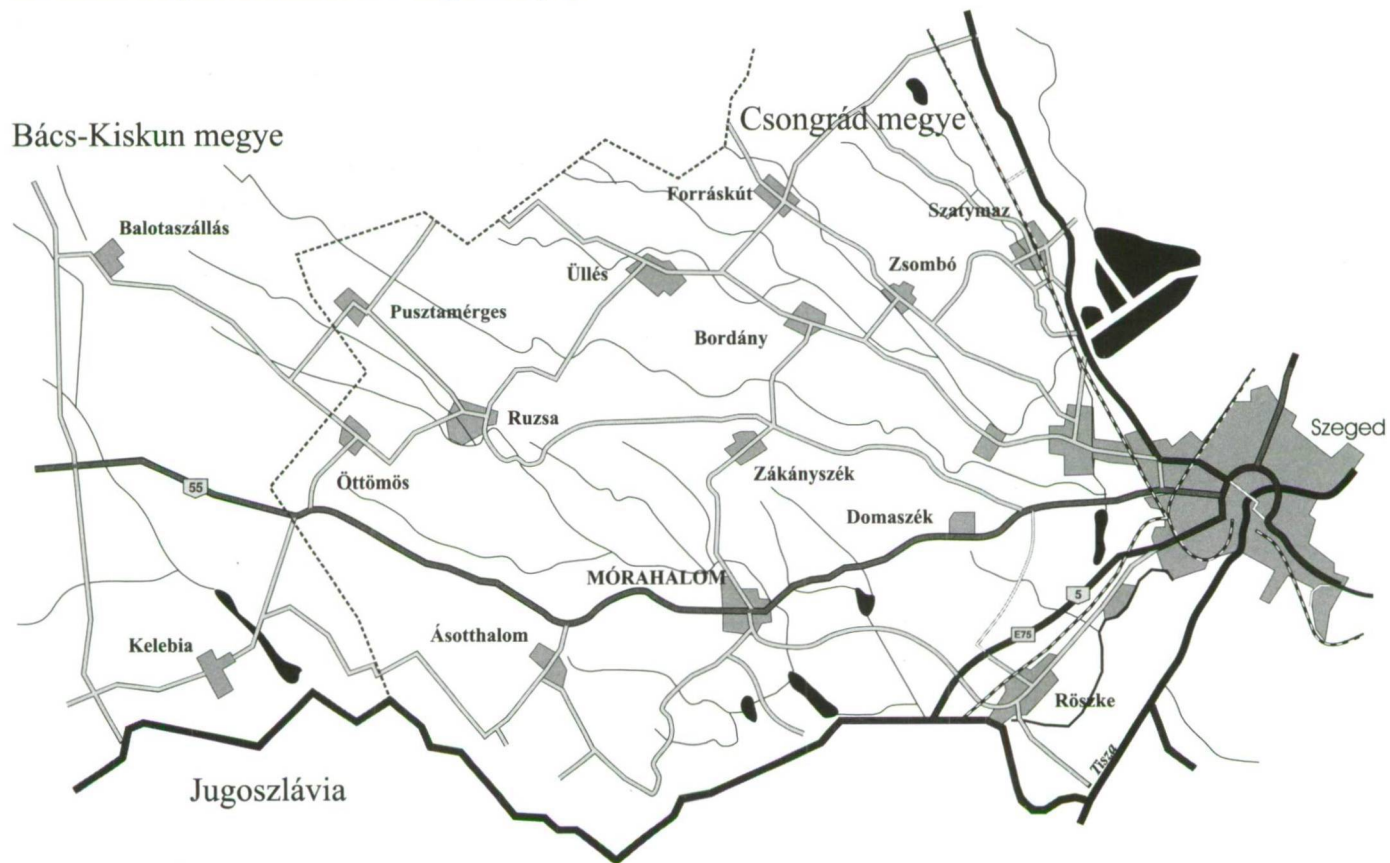
- Kovács Cs. – Kovács K. – Bihari Zs. 1998. *A poszt szocializmus vége*. Közgazdasági Szemle. XLVI. évf., 2., 121–144.
- Kovács É. (szerk.) 2008. *Tükörszilánkok. Kádár-korszak a személyes emlékezetben*. Budapest. MTA Szociológiai Kutatóintézet–1956-os Intézet.
- Kovács É. – Vajda J. 2002. *Mutatkozás – Zsidó identitás történetek*. Budapest. Múlt és Jövő kiadó.
- Kovács K. – Váradi M. 1995. *Szereplők és kapcsolatrendszerek egy alföldi mezőváros agrártársadalmába*. Szociológiai Szemle. 4., 131–145.
- Kvale, St. 2005. *Az interjú. Bevezetés a kvalitatív kutatás interjútechnikáiba*. Budapest. Jószöveg Műhely Kiadó.
- Lasswell, H. D. 1965. *The Study of Political Elites*. In: H. D. Lasswell, H. D., Lerner, D. *World Revolutionary Elites. Studies in Coercive Ideological Movements*. Cambridge, Massachusetts. The M. I. T. Press, 4–5.
- Laumann, E. O. – Pappi, Fr. U. 1976. *Networks of Collective Action: A Perspective in Community Influence Systems*. New York. Academic Press.
- Le Play, Fr. 1941. *Œuvres*. Tom I, *Principes de paix sociale: la famille*; Tom II. *La réforme de la société. La travail*. Paris. Éditions d'histoire et d'arts.
- Lengyel Gy. 2005. *Vázlat a rendszerváltás, az elitváltás és a piaci átalakulás kapcsolatáról*. Erdélyi Társadalom. 3. évf., 2. szám., 11–22.
- Lenski, G. 1966. *Power and Privilege*. New York.
- Lewandowski, O. 1974. *Différenciation et mécanismes d'intégration de la classe dirigeante. L'image sociale de l'élite d'après le Who's Who in France*. *Revue française de Sociologie*. Vol. XV. Nr.1., 43–73.
- Luhmann, N. 2008. *A tömegmédia valósága*. Budapest. Gondolat Kiadó – AKTI.
- Macchiavelli, N. 1964. *A fejedelem*. Budapest. Magyar Helikon. 5–86. (Ford. Lutter Éva.)
- Manson, J. 2005. *Kvalitatív kutatás*. Budapest. Jószöveg Műhely Kiadó.
- Marger, M. N. 1981. *Elites and Masses: An Introduction to Political Sociology*. New York. Van Nostrand.
- Marsden, P. V. – Laumann, E. O. 1977. *Collective Action in a Community Elite: Exchange, Influences Processes and Issue Resolution*. In: R. J. Liebert – A. Imersheim (eds.), *Power, Paradigms and Community Research*. Londra. Sage. 199–250.
- Mendras, H. – Forsé, M. 1983. *Le Changement social. Tendances et paradigmes*. Paris. Armand Colin.
- Merton, R. K. 1968. *Social Theory and Social Structure*. New York. The Free Press.
- Merton, R. K. 1980. *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*. Budapest. Gondolat.
- Mészáros R. 1988. *A falusi települések térbelisége a lakosság térpályái alapján*. *Tér és Társadalom* 1., 43–57.
- Mészáros R. 1994. *A település térbelisége*. Szeged. JATEpress.
- Michels, R. 1971. *Les Partis politiques. Essai sur les tendances oligarchiques des démocraties*. Paris. Flammarion.
- Mills, W. G. 1972. *Az uralkodó elit*. (2. kiadás.) Budapest. Gondolat Kiadó.
- Mosca, G. 1884. *Sulla teorica dei governi e sul governo parlamentare. Studii storici e sociali*. Torino. Loescher.
- Mosca, G. 1955. *Histoire des doctrines politiques depuis l'Antiquité jusqu'à nos jours*. Paris. Payot.
- Nadel, S. F. 1956. *The Concept of Social Elites*. In: *International Social Science Bulletin*. Vol. 8., 413–424.
- Nemes Nagy J. 1998. *A tér a társadalomkutatásokban. Bevezetés a regionális tudományba*. Budapest.

- Offe, Cl. 1991. *Capitalism by Democratic Design?* Social Research. Winter, 886–887.
- Pap N. 2004. *A kistérségek helyzete, szerepe Magyarországon a 21. század első évtizedében.* Tér és Társadalom, XVIII. évf., 2., 23.,
- Pareto, V. 1902, 1903. *Les Systemes socialistes.* Vol. 1–2. Giard et Brière. Paris.
- Pareto, V. 1915/1935. *The Mind and Society.* New York, Dower.
- Pareto, V. (1916), 1968. *Traité de sociologie générale. Ouvres complètes.* (Ed. Busino, G.) Tom. XII., Geneva, Droz.
- Pareto, V. 1921. *The Transformation of Democracy.* Milano, Modena.
- Pareto, V. 1972. *A kormányzó elit.* In.: Huszár Tibor – Somlai Péter (szerk.) *A polgári szociológia története 1917-ig.* 4. Budapest: Tankönyvkiadó. 278–283.
- Parsons, T. – Bales, R. F. – Shils, E. 1953. *Working Papers in the Theory of Action.* Glencoe. The Free Press.
- Pászka I. 1984. *Struktúrák és közösségek.* Bukarest. Kriterion Könyvkiadó.
- Pászka I. 2006. *A fordított folyamatok struktúrái.* Szeged. Belvedere Kiadó.
- Pászka I. 2007. *A narratív történetformák a megértő szociológia nézőpontjából.* Szeged. Belvedere Kiadó.
- Pásztor Gy. 2006. *Városszociológia. Elméletek és problémák.* Kolozsvár. Kolozsvári Egyetemi Kiadó – Presa Universitară Clujeană.
- Pellicani, L. 1988. *Saggio sulla Genesi del Capitalismo.* Milano. SugarCo.
- Polányi K. 2004. *A nagy átalakulás. Korunk gazdasági és politikai gyökerei.* Budapest. Napvilág Kiadó.
- Putnam, R. 1976. *The Comparative Study of Political Elites.* Prentice Hall. Englewood, Cl.
- Rácz A. (szerk.) 2007. *Város és vidéke. (1.) Településszociológiai tanulmányok.* 2003–2006. Szeged. Belvedere Kiadó.
- Rácz A. (szerk.) 2009. *Város és vidéke. (3.) A munkaerőpiactól való távolmaradás okainak empirikus vizsgálata.* Szeged. JatePress.
- Róber P. – Sági M. – Utasi Á. – Kovács I. 1995. *A középosztályok nyomában.* Budapest. MTA Politikai Tudományok Intézete.
- Róna-Tas Á. – Böröcz J. 1997. *Folyamatosság és változás az államszocializmus utáni bolgár, cseh, lengyel és magyar üzleti elitben.* Szociológiai Szemle. 2., 49–74.
- Rosenthal, G. 2003. *Biographical research.* In: Seal, C. et al (eds.). *Qualitative research practice.* London. Sage. 48–64.
- Sartori, G. 1987. *The Theory of Democracy Revisited.* vol. 1., *The Contemporary Debate.* New Jersey. Chatham.
- Sartori, G. 1999. *Demokrácia.* Budapest. Osiris Kiadó.
- Schluchter, W. 1963. *Der Elitebegriff als soziologische Kategorie.* Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie. Vol. 15., 233–256.
- Schütze, Fr. 1992a. „Pressure and Guilt.” *International Sociology.* 2–3., 140–163.
- Scott, J. (ed.), 1990. *The Sociology of Elites,* vol. 1., *The Study of Elites.* Aldershot. Edward Elgar Publishing Ltd.
- Seidman, I. 2002. *Az interjú mint a kvalitatív kutatás módszere.* Budapest. Műszaki Könyvkiadó.
- Simmel, G. 1999. *Sociologie. Études sur les formes de la socialisation.* Paris. PUF.
- Simmel, G. 2009. *A társadalmi differenciálódásról. Szociológiai és pszichológiai vizsgálódások.* Budapest. Gondolat Kiadó.
- Simonde de Sismondi, J. Ch. I. 1971. *Nouveaux principes d'économie politique, ou de la richesse dans ses rapports avec la population.* Paris. Calmann-Lévy.
- Somlai, P. 2002. *Húsz év. Családi kapcsolatok változásai a 20. század végi Magyarországon.* Budapest. Új Mandátum Könyvkiadó.

- Spéder Zs. 1997. *Háztartások egy kistérségben*. Szociológiai Szemle. 1., 5–37.
- Staniszkis, J. 1991. *The Dynamics of the Breakthrough in Eastern Europe*. Berkeley. University of California.
- Stiglitz, E. J. 2004. *Előszó a 2001. évi kiadáshoz*. In: Polányi, K. 2004., 14–15.
- Suleiman, E. 1979. *Les Élite en France. Grands corps et grandes écoles*. Paris. Seuil.
- Svalastoga, K. 1969. *Elite and Social System*. Acta Sociologica, vol. 12. nr. 1., 13–19.
- Szalai E. 1990b. *Gazdaság és hatalom*. Budapest. Aula Kiadó. (Az új elit), 169–176.
- Szalai E. 1994. *Útelőgazás. Hatalom és értelmiség az államszocializmus után*. Budapest. Pesti Szalon Könyvkiadó, Savaria University Press.
- Szalai E. 1996a. *Az elitek átváltozása*. Budapest. Cserépfalvi Kiadó.
- Szalai E. 1997. *Rendszerváltás és a hatalom konvertálása*. Szociológiai Szemle, 2., 75–99.
- Szalai E. 1998. *Az elitek átváltozása*. Budapest. Új Mandátum.
- Szalai E. 2006. *Az új kapitalizmus és ami utána jöhet...* Budapest. Ú. M. K
- Szelényi I. 1990. *Alternative Futures for Eastern Europe – the case of Hungary*. East European Politics and Societies. No. 2., 231–254.
- Szelényi I. 1990. *Új osztály, állam, politika*. Budapest. Európa Könyvkiadó.
- Szelényi I. 1990. *Városi társadalmi egyenlőtlenségek. Tanulmányok*. Budapest. Akadémiai Kiadó.
- Szelényi I. – Eval, G. – Towsley, E. 1996. *Posztkommunista menedzserizmus a gazdasági intézményrendszer és a társadalmi szerkezet változásai*. Politikatudományi Szemle. 2., 7–29., 3. 7–32.
- Szelényi I. – Szelényi Sz. 1991. *Az elit cirkulációja? A társadalmi szerkezet változásai Közép-Európában a posztkommunizmusba való átmenet korában*. Kritika. október, 8.
- Takács K. *Az elit szociológiai fogalmáról*. Szociológiai Szemle. 1998/1.
- Tocqueville, A. 1990. *De la démocratie en Amérique*. Tom. I. Paris. Éditions Vrin.
- Turner, V. 2002. *A rituális folyamat. Struktúra és antistruktúra*. Budapest. Osiris Kiadó.
- Utasi Á. 1997. *Demokratikus részvétel és a hatalom erkölcs*. Szociológiai Szemle. 2., 163–179.
- Utasi Á. 2000. *A helyi vezetők és a lakossági participáció formálódása*. In: Táll Éva (szerk.) *Az új demokrácia önkormányzati vezetői*. Tanulmányok. Helyi hatalom-helyi politika 3. Budapest. MTA Politika Tudományok Intézete., 154–193.
- Utasi Á. 2002. *A bizalom hálójá. Mikrotársadalmi kapcsolatok, szolidaritás*. Budapest. Új Mandátum Könyvkiadó.
- Utasi Á. – Gergely Á. – Becskeházi A. 1996. *Kisvárosi elit*. Budapest. MTA Politikai Tudományi Intézete.
- Vajda J. 2003. *Az élettörténet szövegének szövege*. Jel-Kép., 1.
- Vajda J. 2003. *Élettörténet-kutatás a szociológiában*. In: Felkai, G., Molnár, A., Pál, E. (szerk.) *Forrásvidékek. Némedi Dénes születésnapjára*. Új Mandátum.
- Valade, B. 1996. *Introduction aux sciences sociales*. Paris. PUF.
- Vedres B. 1997. *Bank és hatalom. A bankok helye a magyar nagyvállalatok kapcsolatháló-jában*. Szociológiai Szemle. 2., 101–123.
- Weatherford, M. J. 2005. *Törzsek a „dombon”*. Az Egyesült Államok Kongresszusa: rítus és valóság. Budapest. Századvég.
- Wengraf, T. 2001. *The Turn of Biographical Methods in Social Science: Comparativ Issues and Examples*. London. Routledge. 140–163.
- Winkler Gy. 2001. *Kistérségek*. Budapest. ELTE Eötvös Kiadó.
- Zeletin, S. (1927). *Románia társadalmi fejlődése 1866-tól napjainkig*. In: Pászka, I. (szerk.). *Román eszméletörténet 1866–1945*. Budapest. Aetas-Századvég. 215–276., 376.

Mellékletek

1. Melléklet (Homokhát kistérség térképe)

(Forrás: Homokháti Kistérség Iroda)

2. Melléklet (HH, 2002–2005.)

A Homokhát Kistérség narratív adatbázisának statisztikai adatsorai az életutak, életpályák alapján

STATISTICS

		Apja iskolai végzettsége	Anyja iskolai végzettsége
N	Valid	91	91
	Missing	1	1

APÁK ISKOLAI VÉGZETTSÉGE

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	kevesebb, mint 8 általános	54	58,7	59,3	59,3
	8 általános	25	27,2	27,5	86,8
	Szakiskola	1	1,1	1,1	87,9
	Szakmunkásképző	1	1,1	1,1	89,0
	Szakközépiskolai érettségi	1	1,1	1,1	90,1
	gimnáziumi érettségi	2	2,2	2,2	92,3
	főiskolai diploma vagy felsőfokú technikum	6	6,5	6,6	98,9
	egyetemi diploma	1	1,1	1,1	100,0
	Total	91	98,9	100,0	
Missing	hiányzó adat	1	1,1		
Total		92	100,0		

ANYÁK ISKOLAI VÉGZETTSÉGE

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	kevesebb, mint 8 általános	57	62,0	62,6	62,6
	8 általános	27	29,3	29,7	92,3
	Szakmunkásképző	1	1,1	1,1	93,4
	Szakközépiskolai érettségi	1	1,1	1,1	94,5
	gimnáziumi érettségi	4	4,3	4,4	98,9
	főiskolai diploma vagy felsőfokú technikum	1	1,1	1,1	100,0
	Total	91	98,9	100,0	
Missing	hiányzó adat	1	1,1		
Total		92	100,0		

CASE PROCESSING SUMMARY

	Cases					
	Valid		Missing		Total	
	N	Percent	N	Percent	N	Percent
Apja iskolai végzettsége *	91	98,9%	1	1,1%	92	100,0%
Anyja iskolai végzettsége						

APJA ISKOLAI VÉGZETTSÉGE – ANYJA ISKOLAI VÉGZETTSÉGE

		Anyja iskolai végzettsége						Total
Apja iskolai végzettsége		kevesebb, mint 8 általános	8 általános	szakmunkásképző	szakközép-iskolai érettségi	gimnáziumi érettségi	főiskolai diploma vagy felsőfokú technikum	
kevesebb, mint 8 általános	Count	54	0	0	0	0	0	54
	% within Apja iskolai végzettsége	100,0%	,0%	,0%	,0%	,0%	,0%	100,0%
8 általános	Count	2	23	0	0	0	0	25
	% within Apja iskolai végzettsége	8,0%	92,0%	,0%	,0%	,0%	,0%	100,0%
Szakiskola	Count	0	0	0	1	0	0	1
	% within Apja iskolai végzettsége	,0%	,0%	,0%	100,0%	,0%	,0%	100,0%
Szakmunkásképző	Count	0	0	0	0	1	0	1
	% within Apja iskolai végzettsége	,0%	,0%	,0%	,0%	100,0%	,0%	100,0%
szakközép-iskolai érettségi	Count	0	0	1	0	0	0	1

	% within Apja iskolai végzettsége	,0%	,0%	100,0%	,0%	,0%	,0%	100,0%
Gimnáziumi érettségi	Count	0	1	0	0	1	0	2
	% within Apja iskolai végzettsége	,0%	50,0%	,0%	,0%	50,0%	,0%	100,0%
főiskolai diploma vagy felsőfokú technikum	Count	1	3	0	0	1	1	6
	% within Apja iskolai végzettsége	16,7%	50,0%	,0%	,0%	16,7%	16,7%	100,0%
egyetemi diploma	Count	0	0	0	0	1	0	1
	% within Apja iskolai végzettsége	,0%	,0%	,0%	,0%	100,0%	,0%	100,0%
Total	Count	57	27	1	1	4	1	91
	% within Apja iskolai végzettsége	62,6%	29,7%	1,1%	1,1%	4,4%	1,1%	100,0%

CASE PROCESSING SUMMARY

	Cases					
	Valid		Missing		Total	
	N	Percent	N	Percent	N	Percent
Apja iskolai végzettsége * Az elbeszélő iskolai végzettsége	91	98,9%	1	1,1%	92	100,0%

APJA ISKOLAI VÉGZETTSÉGE – AZ ELBESZÉLŐ ISKOLAI VÉGZETTSÉGE

		Az elbeszélő iskolai végzettsége									Total
Apja iskolai végzettsége		keve- sebb, mint 8 általá- nos	8 álta- lános	szak- iskola	szak- mun- kás- képző		Szak- közép- iskolai érett- ségi	gimná- ziumi érett- ségi	főisko- lai diploma vagy felső- fokú techni- kum	egye- temi diploma	
kévesebb, mint 8 általános	Count	2	20	3	4	0	12	2	9	2	54
	% within Apja iskolai végzettsége	3,7%	37,0%	5,6%	7,4%	,0%	22,2%	3,7%	16,7%	3,7%	100,0%
8 általános	Count	0	1	0	0	1	5	4	11	3	25
	% within Apja iskolai	,0%	4,0%	,0%	,0%	4,0%	20,0%	16,0%	44,0%	12,0%	100,0%

	végzettsége										
Szakiskola	Count	0	0	0	0	0	0	1	0	0	1
	% within Apja iskolai végzettsége	,0%	,0%	,0%	,0%	,0%	,0%	100,0%	,0%	,0%	100,0%
szakmunkásképző	Count	0	0	0	0	0	0	0	1	0	1
	% within Apja iskolai végzettsége	,0%	,0%	,0%	,0%	,0%	,0%	,0%	100,0%	,0%	100,0%
szakközépiskolai érettségi	Count	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1
	% within Apja iskolai végzettsége	,0%	,0%	,0%	,0%	,0%	,0%	,0%	,0%	100,0%	100,0%
gimnáziumi érettségi	Count	0	0	0	1	0	0	0	0	1	2
	% within Apja iskolai végzettsége	,0%	,0%	,0%	50,0%	,0%	,0%	,0%	,0%	50,0%	100,0%
Főiskolai diploma vagy felsőfokú technikum	Count	0	0	0	0	0	2	0	4	0	6
	% within Apja iskolai végzettsége	,0%	,0%	,0%	,0%	,0%	33,3%	,0%	66,7%	,0%	100,0%

Egyetemi diploma	Count	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1
	% within Apja iskolai végzettsége	,0%	,0%	,0%	,0%	,0%	,0%	,0%	,0%	100,0%	100,0%
Total	Count	2	21	3	5	1	19	7	25	8	91
	% within Apja iskolai végzettsége	2,2%	23,1%	3,3%	5,5%	1,1%	20,9%	7,7%	27,5%	8,8%	100,0%

CASE PROCESSING SUMMARY

	Cases					
	Valid		Missing		Total	
	N	Percent	N	Percent	N	Percent
Apja iskolai végzettsége *						
Az elbeszélő iskolai végzettsége *						
'89-ben elérte-e a nyugdíjkorhatárt?	83	90,2%	9	9,8%	92	100,0%

APJA ISKOLAI VÉGZETTSÉGE – AZ ELBESZÉLŐ ISKOLAI VÉGZETTSÉGE – '89-BEN ELÉRTÉ-E A NYUGDÍJKORHATÁRT?

'89-ben elérte-e a nyugdíjkorhatárt?				Az elbeszélő iskolai végzettsége									
				kevesebb, mint 8 általános	8 általános	szakiskola	szakmunkásképző	6	szakközépfokú iskolai érettségi	gimnáziumi érettségi	főiskolai diploma vagy felsőfokú technikum	egyetemi diploma	Total
nem	Apja iskolai végzettsége	kevesebb, mint 8 általános	Count		9	3	4	0	11	1	9	2	39
			% within Apja iskolai végzettsége		23,1%	7,7%	10,3%	,0%	28,2%	2,6%	23,1%	5,1%	100,0%
		8 általános	Count		1	0	0	1	5	4	10	3	24
			% within Apja iskolai végzettsége		4,2%	,0%	,0%	4,2%	20,8%	16,7%	41,7%	12,5%	100,0%
		Szakiskola	Count		0	0	0	0	0	1	0	0	1
			% within Apja iskolai végzettsége		,0%	,0%	,0%	,0%	,0%	100,0%	,0%	,0%	100,0%

		Szakmun- kásképző	Count		0	0	0	0	0	0	1	0	1
			% within Apja isko- lai végzett- sége		,0%	,0%	,0%	,0%	,0%	,0%	100,0%	,0%	100,0%
		gimnáziumi érettségi	Count		0	0	1	0	0	0	0	1	2
			% within Apja isko- lai végzett- sége		,0%	,0%	50,0%	,0%	,0%	,0%	,0%	50,0%	100,0%
		főiskolai diploma vagy felső- fokú tech- nikum	Count		0	0	0	0	2	0	3	0	5
			% within Apja isko- lai végzett- sége		,0%	,0%	,0%	,0%	40,0%	,0%	60,0%	,0%	100,0%
igen	Apja iskolai végzett- sége	kevesebb, mint 8 általános	Count	2	6					1	0		9
			% within Apja isko- lai végzett- sége	22,2%	66,7%					11,1%	,0%		100,0%

		8 általános	Count	0	0					0	1		1
			% within Apja iskolai végzettsége	,0%	,0%					,0%	100,0%		100,0%
		főiskolai diploma vagy felsőfokú technikum	Count	0	0					0	1		1
			% within Apja iskolai végzettsége	,0%	,0%					,0%	100,0%		100,0%

CASE PROCESSING SUMMARY

	Cases					
	Valid		Missing		Total	
	N	Percent	N	Percent	N	Percent
Apja iskolai végzettsége * Apja foglalkozása	91	98,9%	1	1,1%	92	100,0%

APJA ISKOLAI VÉGZETTSÉGE * APJA FOGLALKOZÁSA

			Apja foglalkozása							Total
			szegény paraszt	gazdag paraszt	munkás	keres- kedő, iparos	tiszt- viselő	értelmi- ségi	politikai munkás	
Apja iskolai végzett- sége	kevesebb, mint 8 általános	Count	42	5	3	2	1	0	1	54
		% within Apja iskolai végzettsége	77,8%	9,3%	5,6%	3,7%	1,9%	,0%	1,9%	100,0%
	8 általános	Count	8	2	4	2	6	0	3	25
		% within Apja iskolai végzettsége	32,0%	8,0%	16,0%	8,0%	24,0%	,0%	12,0%	100,0%
	szakiskola	Count	0	0	0	0	1	0	0	1
		% within Apja iskolai végzettsége	,0%	,0%	,0%	,0%	100,0%	,0%	,0%	100,0%
	szakmun- kasképző	Count	0	0	1	0	0	0	0	1
		% within Apja iskolai végzettsége	,0%	,0%	100,0%	,0%	,0%	,0%	,0%	100,0%
	szakközép- iskolai érettségi	Count	0	0	0	0	1	0	0	1
		% within Apja iskolai végzettsége	,0%	,0%	,0%	,0%	100,0%	,0%	,0%	100,0%

	gimnáziumi érettségi	Count	0	1	0	0	1	0	0	2
		% within Apja iskolai végzettsége	,0%	50,0%	,0%	,0%	50,0%	,0%	,0%	100,0%
	főiskolai diploma vagy felső- fokú tech- nikum	Count	0	0	0	0	2	4	0	6
		% within Apja iskolai végzettsége	,0%	,0%	,0%	,0%	33,3%	66,7%	,0%	100,0%
	egyetemi diploma	Count	0	0	0	0	0	1	0	1
		% within Apja iskolai végzettsége	,0%	,0%	,0%	,0%	,0%	100,0%	,0%	100,0%
Total		Count	50	8	8	4	12	5	4	91
		% within Apja iskolai végzettsége	54,9%	8,8%	8,8%	4,4%	13,2%	5,5%	4,4%	100,0%

CASE PROCESSING SUMMARY

	Cases					
	Valid		Missing		Total	
	N	Percent	N	Percent	N	Percent
Apja foglalkozása * Az elbeszélő foglalkozása 89 előtt	92	100,0%	0	,0%	92	100,0%

APJA FOGLALKOZÁSA * AZ ELBESZÉLŐ FOGLALKOZÁSA '89 ELŐTT

			Az elbeszélő foglalkozása '89 előtt				Total
			nem tartozott az elithez	gazdasági elit	politikai elit	kulturális elit	
Apja foglalkozása	szegény paraszt	Count	13	15	17	6	51
		% within Apja foglalkozása	25,5%	29,4%	33,3%	11,8%	100,0%
	gazdag paraszt	Count	3	1	3	1	8
		% within Apja foglalkozása	37,5%	12,5%	37,5%	12,5%	100,0%
	Munkás	Count	1	3	1	3	8
		% within Apja foglalkozása	12,5%	37,5%	12,5%	37,5%	100,0%
	Kereskedő, iparos	Count	1	1	2	0	4
		% within Apja foglalkozása	25,0%	25,0%	50,0%	,0%	100,0%
	Tisztviselő	Count	3	1	3	5	12
		% within Apja foglalkozása	25,0%	8,3%	25,0%	41,7%	100,0%
	értelmiségi	Count	0	1	3	1	5
		% within Apja foglalkozása	,0%	20,0%	60,0%	20,0%	100,0%

	Politikai munkás	Count	1	0	1	2	4
		% within Apja foglalkozása	25,0%	,0%	25,0%	50,0%	100,0%
Total		Count	22	22	30	18	92
		% within Apja foglalkozása	23,9%	23,9%	32,6%	19,6%	100,0%

CASE PROCESSING SUMMARY

	Cases					
	Valid		Missing		Total	
	N	Percent	N	Percent	N	Percent
Apja foglalkozása * Az elbeszélő foglalkozása '89 után	91	98,9%	1	1,1%	92	100,0%

APJA FOGLALKOZÁSA * AZ ELBESZÉLŐ FOGLALKOZÁSA '89 UTÁN

			Az elbeszélő foglalkozása '89 után					Total
			nem tartozott az elithez	gazdasági elit	politikai elit	kulturális elit	nyugdíjas	
Apja foglalkozása	szegény paraszt	Count	6	16	4	5	19	50
		% within Apja foglalkozása	12,0%	32,0%	8,0%	10,0%	38,0%	100,0%

	gazdag paraszt	Count	1	0	2	2	3	8
		% within Apja foglalkozása	12,5%	,0%	25,0%	25,0%	37,5%	100,0%
	munkás	Count	0	2	0	3	3	8
		% within Apja foglalkozása	,0%	25,0%	,0%	37,5%	37,5%	100,0%
	kereskedő, iparos	Count	1	2	0	0	1	4
		% within Apja foglalkozása	25,0%	50,0%	,0%	,0%	25,0%	100,0%
	tisztviselő	Count	1	2	0	6	3	12
		% within Apja foglalkozása	8,3%	16,7%	,0%	50,0%	25,0%	100,0%
	értelmiségi	Count	0	1	2	1	1	5
		% within Apja foglalkozása	,0%	20,0%	40,0%	20,0%	20,0%	100,0%
	politikai munkás	Count	1	0	1	2	0	4
		% within Apja foglalkozása	25,0%	,0%	25,0%	50,0%	,0%	100,0%
Total		Count	10	23	9	19	30	91
		% within Apja foglalkozása	11,0%	25,3%	9,9%	20,9%	33,0%	100,0%

STATISTICS

		Az elbeszélő iskolai végzettsége
N	Valid	92
	Missing	0

AZ ELBESZÉLŐ ISKOLAI VÉGZETTSÉGE

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	kevesebb, mint 8 általános	2	2,2	2,2	2,2
	8 általános	22	23,9	23,9	26,1
	szakiskola	3	3,3	3,3	29,3
	szakmunkásképző	5	5,4	5,4	34,8
	6	1	1,1	1,1	35,9
	szakközépiskolai érettségi	19	20,7	20,7	56,5
	gimnáziumi érettségi	7	7,6	7,6	64,1
	főiskolai diploma vagy felsőfokú technikum	25	27,2	27,2	91,3
	egyetemi diploma	8	8,7	8,7	100,0
	Total	92	100,0	100,0	

CASE PROCESSING SUMMARY

	Cases					
	Valid		Missing		Total	
	N	Percent	N	Percent	N	Percent
Az elbeszélő iskolai végzettsége * Az elbeszélő foglalkozása '89 előtt	92	100,0%	0	,0%	92	100,0%

AZ ELBESZÉLŐ ISKOLAI VÉGZETTSÉGE – AZ ELBESZÉLŐ FOGLALKOZÁSA '89 ELŐTT

			Az elbeszélő foglalkozása '89 előtt				Total
			nem tartozott az elithez	gazdasági elit	politikai elit	kulturális elit	
Az elbeszélő iskolai végzettsége	kevesebb, mint 8 általános	Count	0	0	2	0	2
		% within Az elbeszélő iskolai végzettsége	,0%	,0%	100,0%	,0%	100,0%
	8 általános	Count	10	4	8	0	22
		% within Az elbeszélő iskolai végzettsége	45,5%	18,2%	36,4%	,0%	100,0%

	szakiskola	Count	0	1	2	0	3
		% within Az elbeszélő iskolai végzettsége	,0%	33,3%	66,7%	,0%	100,0%
	szakmunkás- képző	Count	1	1	3	0	5
		% within Az elbeszélő iskolai végzettsége	20,0%	20,0%	60,0%	,0%	100,0%
	6	Count	0	0	1	0	1
		% within Az elbeszélő iskolai végzettsége	,0%	,0%	100,0%	,0%	100,0%
	szakközépis- kolai érettsé- gi	Count	5	7	4	3	19
		% within Az elbeszélő iskolai végzettsége	26,3%	36,8%	21,1%	15,8%	100,0%
	gimnáziumi érettségi	Count	1	4	1	1	7
		% within Az elbeszélő iskolai végzettsége	14,3%	57,1%	14,3%	14,3%	100,0%
	főiskolai diploma vagy felsőfokú technikum	Count	4	2	7	12	25
		% within Az elbeszélő iskolai végzettsége	16,0%	8,0%	28,0%	48,0%	100,0%

	egyetemi diploma	Count	1	3	2	2	8
		% within Az elbeszélő iskolai végzettsége	12,5%	37,5%	25,0%	25,0%	100,0%
Total		Count	22	22	30	18	92
		% within Az elbeszélő iskolai végzettsége	23,9%	23,9%	32,6%	19,6%	100,0%

CASE PROCESSING SUMMARY

	Cases					
	Valid		Missing		Total	
	N	Percent	N	Percent	N	Percent
Az elbeszélő iskolai végzettsége Az elbeszélő foglalkozása '89 után	91	98,9%	1	1,1%	92	100,0%

AZ ELBESZÉLŐ ISKOLAI VÉGZETTSÉGE – AZ ELBESZÉLŐ FOGLALKOZÁSA '89 UTÁN

			Az elbeszélő foglalkozása '89 után					Total
			nem tarto- zott az elithez	gazdasági elit	politikai elit	kulturális elit	nyugdíjas	
Az elbeszélő iskolai vég- zettsége	kevesebb, mint 8 általá- nos	Count	0	0	0	0	2	2
		% within Az elbe- szélő iskolai vég- zettsége	,0%	,0%	,0%	,0%	100,0%	100,0%
	8 általános	Count	5	5	3	0	8	21
		% within Az elbe- szélő iskolai vég- zettsége	23,8%	23,8%	14,3%	,0%	38,1%	100,0%
	szakiskola	Count	0	0	0	0	3	3
		% within Az elbe- szélő iskolai vég- zettsége	,0%	,0%	,0%	,0%	100,0%	100,0%
	szakmunkás- képző	Count	2	0	0	0	3	5
		% within Az elbe- szélő iskolai vég- zettsége	40,0%	,0%	,0%	,0%	60,0%	100,0%
	6	Count	0	1	0	0	0	1
		% within elbeszélő iskolai végzettsége	,0%	100,0%	,0%	,0%	,0%	100,0%

	szakközépiskolai érettségi	Count	1	9	2	3	4	19
		% within Az elbeszélő iskolai végzettsége	5,3%	47,4%	10,5%	15,8%	21,1%	100,0%
	gimnáziumi érettségi	Count	0	1	0	2	4	7
		% within Az elbeszélő iskolai végzettsége	,0%	14,3%	,0%	28,6%	57,1%	100,0%
	főiskolai diploma vagy felsőfokú technikum	Count	2	4	0	14	5	25
		% within Az elbeszélő iskolai végzettsége	8,0%	16,0%	,0%	56,0%	20,0%	100,0%
	egyetemi diploma	Count	0	3	4	0	1	8
		% within Az elbeszélő iskolai végzettsége	,0%	37,5%	50,0%	,0%	12,5%	100,0%
Total		Count	10	23	9	19	30	91
		% within Az elbeszélő iskolai végzettsége	11,0%	25,3%	9,9%	20,9%	33,0%	100,0%

CASE PROCESSING SUMMARY

	Cases					
	Valid		Missing		Total	
	N	Percent	N	Percent	N	Percent
'89-ben elérte-e a nyugdíjkorhatárt? Az elbeszélő foglalkozása '89 után	82	89,1%	10	10,9%	92	100,0%

AZ ELBESZÉLŐ '89-BEN ELÉRTE-E A NYUGDÍJKORHATÁRT? – AZ ELBESZÉLŐ FOGLALKOZÁSA '89 UTÁN

			Az elbeszélő foglalkozása 89 után					Total
			nem tartozott az elithez	gazdasági elit	politikai elit	kulturális elit	nyugdíjas	
'89-ben elérte-e a nyugdíjkorhatárt?	nem	Count	8	19	6	18	21	72
		% within '89-ben elérte-e a nyugdíjkorhatárt?	11,1%	26,4%	8,3%	25,0%	29,2%	100,0%
	igen	Count	1	0	0	1	8	10
		% within '89-ben elérte-e a nyugdíjkorhatárt?	10,0%	,0%	,0%	10,0%	80,0%	100,0%
Total		Count	9	19	6	19	29	82
		% within '89-ben elérte-e a nyugdíjkorhatárt?	11,0%	23,2%	7,3%	23,2%	35,4%	100,0%

CASE PROCESSING SUMMARY

	Cases					
	Valid		Missing		Total	
	N	Percent	N	Percent	N	Percent
Az elbeszélő foglalkozása '89 előtt * Az elbeszélő foglalkozása '89 után	91	98,9%	1	1,1%	92	100,0%

AZ ELBESZÉLŐ FOGLALKOZÁSA '89 ELŐTT – AZ ELBESZÉLŐ FOGLALKOZÁSA '89 UTÁN

			Az elbeszélő foglalkozása '89 után					Total
			nem tartozott az elithez	gazdasági elit	politikai elit	kulturális elit	nyugdíjas	
Az elbeszélő foglalkozása '89 előtt	nem tartozott az elithez	Count	5	7	3	2	4	21
		% within Az elbeszélő foglalkozása '89 előtt	23,8%	33,3%	14,3%	9,5%	19,0%	100,0%
	gazdasági elit	Count	2	11	1	0	8	22
		% within Az elbeszélő foglalkozása 89 előtt	9,1%	50,0%	4,5%	,0%	36,4%	100,0%

	politikai elit	Count	3	3	4	2	18	30
		% within Az elbeszélő foglalkozása '89 előtt	10,0%	10,0%	13,3%	6,7%	60,0%	100,0%
	kulturális elit	Count	0	2	1	15	0	18
		% within Az elbeszélő foglalkozása '89 előtt	,0%	11,1%	5,6%	83,3%	,0%	100,0%
Total		Count	10	23	9	19	30	91
		% within Az elbeszélő foglalkozása '89 előtt	11,0%	25,3%	9,9%	20,9%	33,0%	100,0%

CASE PROCESSING SUMMARY

	Cases					
	Valid		Missing		Total	
	N	Percent	N	Percent	N	Percent
'89-ben elérte-e a nyugdíjkorhatárt? * Az elbeszélő foglalkozása '89 után	82	89,1%	10	10,9%	92	100,0%

AZ ELBESZÉLŐ '89-BEN ELÉRTE-E A NYUGDÍJKORHATÁRT? – AZ ELBESZÉLŐ FOGLALKOZÁSA '89 UTÁN

			Az elbeszélő foglalkozása '89 után					Total
			nem tartozott az elithez	gazdasági elit	politikai elit	kulturális elit	nyugdíjas	
'89-ben elérte-e a nyugdíjkorhatárt?	nem	Count	8	19	6	18	21	72
		% within '89-ben elérte-e a nyugdíjkorhatárt?	11,1%	26,4%	8,3%	25,0%	29,2%	100,0%
	igen	Count	1	0	0	1	8	10
		% within '89-ben elérte-e a nyugdíjkorhatárt?	10,0%	,0%	,0%	10,0%	80,0%	100,0%
Total		Count	9	19	6	19	29	82
		% within '89-ben elérte-e a nyugdíjkorhatárt?	11,0%	23,2%	7,3%	23,2%	35,4%	100,0%

CASE PROCESSING SUMMARY

	Cases					
	Valid		Missing		Total	
	N	Percent	N	Percent	N	Percent
Az elbeszélő tagja volt-e az MSZMP-nek? Az interjúalany tagja-e, tagja volt-e valamelyik pártnak '89 után?	90	97,8%	2	2,2%	92	100,0%

AZ ELBESZÉLŐ TAGJA VOLT-E AZ MSZMP-NEK? AZ ELBESZÉLŐ TAGJA-E, TAGJA VOLT-E VALAMELYIK PÁRTNAK '89 UTÁN?

			Az elbeszélő tagja-e, tagja volt-e valamelyik pártnak '89 után?				Total
			nem volt pártnak tagja	FIDESZ	MSZP	SZDSZ	
Az elbeszélő tagja volt-e az MSZMP-nek?	nem	Count	39	1	7	1	48
		% within Az elbeszélő tagja volt-e az MSZMP-nek?	81,3%	2,1%	14,6%	2,1%	100,0%
	MSZMP tag volt	Count	14	2	23	0	39
		% within Az elbeszélő tagja volt-e az MSZMP-nek?	35,9%	5,1%	59,0%	,0%	100,0%
	KISZ tag volt	Count	1	2	0	0	3
		% within Az elbeszélő tagja volt-e az MSZMP-nek?	33,3%	66,7%	,0%	,0%	100,0%
Total		Count	54	5	30	1	90
		% within Az elbeszélő tagja volt-e az MSZMP-nek?	60,0%	5,6%	33,3%	1,1%	100,0%

STATISTICS

		Az elbeszélő vallásossága
N	Valid	89
	Missing	3

AZ ELBESZÉLŐ VALLÁSOSSÁGA

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	nem	59	64,1	66,3	66,3
	igen	30	32,6	33,7	100,0
	Total	89	96,7	100,0	
Missing	System	3	3,3		
Total		92	100,0		

CASE PROCESSING SUMMARY

	Cases					
	Valid		Missing		Total	
	N	Percent	N	Percent	N	Percent
A házastárs vallásossága * Az elbeszélő vallásossága	88	95,7%	4	4,3%	92	100,0%

A HÁZASTÁRS VALLÁSOSSÁGA – AZ ELBESZÉLŐ VALLÁSOSSÁGA

			Az interjúalany vallásossága		Total
			nem	igen	
A házastárs vallásossága	nem	Count	54	16	70
		% within A házastárs vallásossága	77,1%	22,9%	100,0%
	igen	Count	4	14	18
		% within A házastárs vallásossága	22,2%	77,8%	100,0%
Total		Count	58	30	88
		% within A házastárs vallásossága	65,9%	34,1%	100,0%

CASE PROCESSING SUMMARY

	Cases					
	Valid		Missing		Total	
	N	Percent	N	Percent	N	Percent
Az elbeszélő iskolai végzettsége * Az interjúalany vallásossága	89	96,7%	3	3,3%	92	100,0%

AZ ELBESZÉLŐ ISKOLAI VÉGZETTSÉGE – AZ ELBESZÉLŐ VALLÁSOSSÁGA

			Az elbeszélő vallásossága		Total
			nem	igen	
Az elbeszélő iskolai végzettsége	kevesebb, mint 8 általános	Count	1	0	1
		% within Az elbeszélő iskolai végzettsége	100,0%	,0%	100,0%
	8 általános	Count	13	8	21
		% within Az elbeszélő iskolai végzettsége	61,9%	38,1%	100,0%
	szakiskola	Count	0	3	3
		% within Az elbeszélő iskolai végzettsége	,0%	100,0%	100,0%
	szakmunkásképző	Count	3	2	5
		% within Az elbeszélő iskolai végzettsége	60,0%	40,0%	100,0%
	6	Count	1	0	1
		% within Az elbeszélő iskolai végzettsége	100,0%	,0%	100,0%
	szakközépiskolai érettségi	Count	15	4	19
		% within Az elbeszélő iskolai végzettsége	78,9%	21,1%	100,0%

	gimnáziumi érettségi	Count	4	2	6
		% within Az elbeszélő iskolai végzettsége	66,7%	33,3%	100,0%
	főiskolai diploma vagy felsőfokú technikum	Count	16	9	25
		% within Az elbeszélő iskolai végzettsége	64,0%	36,0%	100,0%
	egyetemi diploma	Count	6	2	8
		% within Az elbeszélő iskolai végzettsége	75,0%	25,0%	100,0%
Total		Count	59	30	89
		% within Az elbeszélő iskolai végzettsége	66,3%	33,7%	100,0%

CASE PROCESSING SUMMARY

	Cases					
	Valid		Missing		Total	
	N	Percent	N	Percent	N	Percent
Az elbeszélő foglalkozása '89 előtt * Az interjúalany vallásossága	89	96,7%	3	3,3%	92	100,0%

AZ ELBESZÉLŐ FOGLALKOZÁSA '89 ELŐTT – AZ ELBESZÉLŐ VALLÁSOSSÁGA

			Az interjúalany vallásossága		Total
			nem	igen	
Az elbeszélő foglalkozása 89 előtt	nem tartozott az elithez	Count	12	10	22
		% within Az elbeszélő foglalkozása '89 előtt	54,5%	45,5%	100,0%
	gazdasági elit	Count	15	5	20
		% within Az elbeszélő foglalkozása '89 előtt	75,0%	25,0%	100,0%
	politikai elit	Count	20	9	29
		% within Az elbeszélő foglalkozása '89 előtt	69,0%	31,0%	100,0%
	kulturális elit	Count	12	6	18
		% within Az elbeszélő foglalkozása '89 előtt	66,7%	33,3%	100,0%
Total		Count	59	30	89
		% within Az elbeszélő foglalkozása '89 előtt	66,3%	33,7%	100,0%

CASE PROCESSING SUMMARY

	Cases					
	Valid		Missing		Total	
	N	Percent	N	Percent	N	Percent
Az elbeszélő tagja volt-e az MSZMP-nek? * Az elbeszélő vallásossága	88	95,7%	4	4,3%	92	100,0%

AZ ELBESZÉLŐ TAGJA VOLT-E AZ MSZMP-NEK? – AZ ELBESZÉLŐ VALLÁSOSSÁGA

			Az elbeszélő vallásossága		Total
			nem	igen	
Az elbeszélő tagja volt-e az MSZMP-nek?	nem	Count	31	17	48
		% within Az elbeszélő tagja volt-e az MSZMP-nek?	64,6%	35,4%	100,0%
	MSZMP tag volt	Count	27	10	37
		% within Az elbeszélő tagja volt-e az MSZMP-nek?	73,0%	27,0%	100,0%

	KISZ tag volt	Count	0	3	3
		% within Az elbeszélő tagja volt-e az MSZMP-nek?	,0%	100,0%	100,0%
Total		Count	58	30	88
		% within Az elbeszélő tagja volt-e az MSZMP-nek?	65,9%	34,1%	100,0%

CASE PROCESSING SUMMARY

	Cases					
	Valid		Missing		Total	
	N	Percent	N	Percent	N	Percent
Az elbeszélő foglalkozása '89 után * Az interjúalany vallásossága	88	95,7%	4	4,3%	92	100,0%

AZ ELBESZÉLŐ FOGLALKOZÁSA 89 UTÁN – AZ ELBESZÉLŐ VALLÁSOSSÁGA

			Az elbeszélő vallásossága		Total
			nem	igen	
Az elbeszélő foglalkozása '89 után	nem tartozott az elithez	Count	6	4	10
		% within Az elbeszélő foglalkozása '89 után	60,0%	40,0%	100,0%
	gazdasági elit	Count	17	4	21
		% within Az elbeszélő ifoglalkozása '89 után	81,0%	19,0%	100,0%
	politikai elit	Count	8	1	9
		% within Az elbeszélő foglalkozása '89 után	88,9%	11,1%	100,0%
	kulturális elit	Count	12	7	19
		% within Az elbeszélő foglalkozása '89 után	63,2%	36,8%	100,0%
	nyugdíjas	Count	16	13	29
		% within Az elbeszélő foglalkozása '89 után	55,2%	44,8%	100,0%
Total		Count	59	29	88
		% within Az elbeszélő foglalkozása '89 után	67,0%	33,0%	100,0%

CASE PROCESSING SUMMARY

	Cases					
	Valid		Missing		Total	
	N	Percent	N	Percent	N	Percent
Az elbeszélő tagja-e, tagja volt-e valamelyik pártnak '89 után? * Az elbeszélő vallásossága	89	96,7%	3	3,3%	92	100,0%

AZ ELBESZÉLŐ TAGJA-E, TAGJA VOLT-E VALAMELYIK PÁRTNAK '89 UTÁN? – AZ ELBESZÉLŐ VALLÁSOSSÁGA

			Az elbeszélő vallásossága		Total
			nem	igen	
Az elbeszélő tagja-e, tagja volt-e valamelyik pártnak '89 után?	nem volt pártnak tagja	Count	35	19	54
		% within Az elbeszélő agja-e, tagja volt-e valamelyik pártnak '89 után?	64,8%	35,2%	100,0%
	FIDESZ	Count	1	4	5
		% within Az elbeszélő tagja-e, tagja volt-e valamelyik pártnak '89 után?	20,0%	80,0%	100,0%
	MSZP	Count	22	7	29

		% within Az elbeszélő tagja-e, tagja volt-e valamelyik pártnak '89 után?	75,9%	24,1%	100,0%
	SZDSZ	Count	1	0	1
		% within Az elbeszélő tagja-e, tagja volt-e valamelyik pártnak '89 után?	100,0%	,0%	100,0%
Total		Count	59	30	89
		% within Az elbeszélő tagja-e, tagja volt-e valamelyik pártnak '89 után?	66,3%	33,7%	100,0%

3. Melléklet

Homokhát Kistérség gazdasági és non-profit vállalatai, cégei a „Csongrád Megyei Ipari Kamara leírás – 2001.” év alapján.

Leírás	Bordány	Ásotthalom	Domaszék	Balotaszállás	Forráskút	Mórahalom	Pusztamér	Röszke	Kelebia	Öttömös	Ruzsa	Zákányzék	Szatymaz	Zsombó	Üllés
Egyéni vállalkozás által üzemeltetett kiskereskedelmi üzletek száma (gyógyszertár nélkül) 2001	20	24	13	10	15	40	11	10	16	7	24	8	28	21	18
Egyéni vállalkozás által üzemeltetett gépjárműüzemanyag-töltő állomások száma 2001	0	0	0	0	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0	1
Egyéni vállalkozás által üzemeltetett használt-cikk-szaküzletek száma 2001	0	1	0	0	0	3	1	0	1	0	0	0	3	0	2
Egyéni vállalkozás által üzemeltetett gépjármű-szaküzletek száma 2001	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Egyéni vállalkozás által üzemeltetett gépjárműalkatrész-szaküzletek száma 2001	2	0	0	0	0	2	0	0	0	0	1	0	2	1	1
Egyéni vállalkozás által üzemeltetett motorke-rékpár- és alkatrészszaküzletek száma 2001	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1	0
Egyéni vállalkozás által üzemeltetett élelmi-szer jellegű üzletek és áruházak száma 2001	3	8	5	3	0	10	2	6	6	2	7	4	8	4	0
Egyéni vállalkozás által üzemeltetett iparcikk jellegű üzletek és áruházak száma 2001	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	1	1
Egyéni vállalkozás által üzemeltetett zöldség-, gyümölcsszaküzletek száma 2001	0	0	0	0	1	0	0	1	0	0	0	0	1	0	0
Egyéni vállalkozás által üzemeltetett hús-, hűtőszekrény-szaküzletek száma 2001	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	1	0	0	0	2
Egyéni vállalkozás által üzemeltetett hal- és halkészítmény-szaküzletek száma 2001	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0

Leírás	Bordány	Ásotthalom	Domaszék	Balotaszállás	Forráskút	Mórahalom	Pusztamértes	Rószke	Kelebia	Öttömös	Ruzsa	Zakányszék	Szatymaz	Zsombó	Üllés
Egyéni vállalkozás által üzemeltetett kenyér-, pékáru és cukrászati termék-szaküzletek száma 2001	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Egyéni vállalkozás által üzemeltetett alkoholtartalmú és egyéb italok szaküzletének száma 2001	1	0	0	0	1	1	1	1	1	0	0	0	0	1	2
Egyéni vállalkozás által üzemeltetett dohányáru-szaküzletek száma 2001	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Egyéni vállalkozás által üzemeltetett egyéb, nem kiemelt élelmiszer forgalmazó szaküzletek száma 2001	0	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Egyéni vállalkozás által üzemeltetett illatszerek-szaküzletek száma 2001	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	1	0	0
Egyéni vállalkozás által üzemeltetett textil-szaküzletek száma 2001	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0
Egyéni vállalkozás által üzemeltetett ruházati szaküzletek száma 2001	2	2	0	0	0	4	1	0	2	0	3	1	2	3	1
Egyéni vállalkozás által üzemeltetett cipő-, bőrárus szaküzletek száma 2001	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Egyéni vállalkozás által üzemeltetett bútór-, háztartási cikkek-szaküzletek száma 2001	0	1	0	0	0	2	0	0	1	0	1	0	0	0	0
Egyéni vállalkozás által üzemeltetett elektromos háztartási cikkek-szaküzletek száma 2001	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Egyéni vállalkozás által üzemeltetett vasár-, festék-, üveg szaküzletek száma 2001	4	3	1	0	1	0	0	0	1	1	2	0	1	0	2
Egyéni vállalkozás által üzemeltetett könyv-, újság-, papíráru-szaküzletek száma 2001	0	1	0	0	0	2	0	0	0	0	0	0	1	0	1
Egyéni vállalkozás által üzemeltetett egyéb, máshova nem sorolt iparcikkek-szaküzletek száma 2001	6	6	6	7	10	12	6	2	4	4	8	2	8	10	5

[illegible]

[illegible]

Leírás	Bordány	Ásotthalom	Domaszék	Balotaszállás	Forráskút	Mórahalom	Pusztamérges	Rószke	Kelebia	Öttömös	Ruzsa	Zákányszék	Szatymaz	Zsombó	Üllés
Vendégéjszakák száma az üdülőházakban 2001	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	3334	0	0
Külföldi vendégek száma a üdülőházakban 2001	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	549	0	0
Külföldiek által eltöltött vendégéjszakák száma az üdülőházakban 2001	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	641	0	0
Szobák száma a szállodákban 2001	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Ifjúsági szállók férőhelyeinek száma 2001	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Vendégek száma az ifjúsági szállókban 2001	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Külföldi vendégek száma az ifjúsági szállókban 2001	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Vendégéjszakák száma az ifjúsági szállókban 2001	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Külföldiek által eltöltött vendégéjszakák száma az ifjúsági szállókban 2001	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Ifjúsági szállók száma 2001	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Falusi szállásadás szállásférőhelyeinek száma 2001	0	16	0	15	0	0	60	0	9	12	14	16	16	19	3
Vendégek száma a fizetővendéglátásban 2001	0	0	0	0	0	101	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Külföldi vendégek száma a fizetővendéglátásban 2001	0	0	0	0	0	4	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Vendégek száma a falusi szállásadásban 2001	0	107	0	2	0	0	170	0	12	21	34	22	56	0	8
Külföldi vendégek száma a falusi szállásadásban 2001	0	0	0	2	0	0	56	0	6	2	5	8	36	0	8
Vendégéjszakák száma a fizetővendéglátásban 2001	0	0	0	0	0	499	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Külföldiek által eltöltött vendégéjszakák száma a fizetővendéglátásban 2001	0	0	0	0	0	8	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Vendégéjszakák száma a falusi szállásadásban 2001	0	531	0	2	0	0	359	0	12	69	104	35	276	0	16

Leírás	Bordány	Ásotthalom	Domaszék	Balotaszállás	Forráskút	Mórahalom	Pusztamérges	Röszke	Kelebia	Öttömös	Ruzsa	Zákányszék	Szatymaz	Zsombó	Üllés
Külföldiek által eltöltött vendégéjszakák száma a falusi szállásadásban 2001	0	0	0	2	0	0	65	0	6	14	15	16	216	0	16
Fizetővendéglátás vendéglátóinak száma 2001	0	0	0	0	0	4	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Fizetővendéglátás szállásférőhelyeinek száma 2001	0	0	0	0	0	12	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Falusi szállásadás vendéglátóinak száma 2001	0	3	0	2	0	0	13	0	2	2	2	2	2	4	1
Magánszállásadás vendéglátóinak száma 2001	0	3	0	2	0	4	13	0	2	2	2	2	2	4	1
Magánszállásadás férőhelyeinek száma 2001	0	16	0	15	0	12	60	0	9	12	14	16	16	19	3
Külföldi vendégek száma a magánszállásadásban 2001	0	0	0	2	0	4	56	0	6	2	5	8	36	0	8
Külföldiek által eltöltött vendégéjszakák száma a magánszállásadásban 2001	0	0	0	2	0	8	65	0	6	14	15	16	216	0	16
Vendégek száma a magánszállásadásban 2001	0	107	0	2	0	101	170	0	12	21	34	22	56	0	8
Vendégéjszakák száma a magánszállásadásban 2001	0	531	0	2	0	499	359	0	12	69	104	35	276	0	16
Regisztrált vállalkozások száma (átalakulásra kötelezett és megszűnő gazdálkodási formákkal együtt, év végén) 2001	213	183	328	104	137	400	76	252	127	55	130	166	362	313	177
Regisztrált jogi személyiségű vállalkozások száma (átalakulásra kötelezett gazdálkodási formákkal együtt, év végén) 2001	24	18	29	20	10	35	2	38	17	5	19	13	39	44	18
Regisztrált jogi személyiség nélküli vállalkozások száma (megszűnő gazdálkodási formákkal együtt, év végén) 2001	189	165	299	84	127	365	74	214	110	50	111	153	323	269	159
Regisztrált egyéni vállalkozások száma (év végén) 2001	168	138	207	75	119	315	66	166	86	44	100	130	273	215	145
Működő vállalkozások száma (átalakulásra kötelezett és megszűnő gazdálkodási formákkal együtt, év végén) 2001	158	146	274	80	121	295	54	192	105	46	105	144	299	264	141

Leírás	Bordány	Ásotthalom	Domaszék	Balotaszállás	Forráskút	Mórahalom	Pusztamérgecs	Röszke	Kelebia	Öttömös	Ruzsa	Zákányszék	Szatymaz	Zsombó	Üllés
Működő jogi személyiségű vállalkozások száma (átalakulásra kötelezett gazdálkodási formákkal együtt, év végén) 2001	21	18	29	10	10	31	2	35	11	4	18	13	36	41	16
Működő korlátolt felelősségű társaságok száma (év végén) 2001	14	16	26	8	5	26	1	32	10	3	15	9	32	35	13
Működő részvénytársaságok száma (év végén) 2001	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Működő szövetkezetek száma (év végén) 2001	7	1	3	1	5	5	1	2	1	0	3	4	4	6	3
Működő mezőgazdasági szövetkezetek száma (év végén) 2001	2	0	1	0	3	1	0	1	1	0	1	0	0	3	0
Működő jogi személyiség nélküli vállalkozások száma (megszűnő gazd. formákkal együtt, év végén) 2001	137	128	245	70	111	264	52	157	94	42	87	131	263	223	125
Működő betéti társaságok száma (év végén) 2001	19	22	73	6	8	41	5	41	21	5	10	21	43	51	12
Működő egyéni vállalkozások száma (év végén) 2001	116	104	167	64	103	220	46	113	73	37	77	110	217	171	113
Regisztrált társas vállalkozások száma (megszűnő és átalakulásra kötelezett gazdálkodási formákkal együtt, év végén) 2001	45	45	121	29	18	85	10	86	41	11	30	36	89	98	32
Működő társas vállalkozások száma összesen (megszűnő és átalakulásra kötelezett gazdálkodási formákkal együtt, év végén) 2001	42	42	107	16	18	75	8	79	32	9	28	34	82	93	28
0 és ismeretlen számú főt foglalkoztató működő vállalkozások száma (megszűnő és átalakulásra kötelezett gazdálkodási formákkal együtt, év végén) 2001	105	98	176	46	85	187	40	120	64	36	68	104	202	172	98
1-9 főt foglalkoztató működő vállalkozások száma (megszűnő és átalakulásra kötelezett gazdálkodási formákkal együtt, év végén) 2001	51	45	90	32	35	99	14	65	40	10	31	38	93	85	38

Leírás	Bordány	Ásotthalom	Domaszék	Balotaszállás	Forráskút	Mórahalom	Pusztamértes	Röszke	Kelebia	Öttömös	Ruzsa	Zákányszék	Szatymaz	Zsombó	Üllés
10-19 főt foglalkoztató működő vállalkozások száma (megszűnő és átalakulásra kötelezett gazdálkodási formákkal együtt, év végén) 2001	1	0	4	1	0	6	0	4	0	0	3	1	2	6	4
20-49 főt foglalkoztató működő vállalkozások száma (megszűnő és átalakulásra kötelezett gazdálkodási formákkal együtt, év végén) 2001	1	2	4	1	1	3	0	3	0	0	2	1	2	1	0
50-249 főt foglalkoztató működő vállalkozások száma (megszűnő és átalakulásra kötelezett gazdálkodási formákkal együtt, év végén) 2001	0	1	0	0	0	0	0	0	1	0	1	0	0	0	1
250- és több főt foglalkoztató működő vállalkozások száma (megszűnő és átalakulásra kötelezett gazdálkodási formákkal együtt, év végén) 2001	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
0 és ismeretlen számú főt foglalkoztató működő társas vállalkozások száma (megszűnő és átalakulásra kötelezett gazdálkodási formákkal együtt, év végén) 2001	15	11	43	3	4	21	4	23	11	5	9	10	25	32	9
1-9 főt foglalkoztató működő társas vállalkozások száma (megszűnő és átalakulásra kötelezett gazdálkodási formákkal együtt, év végén) 2001	26	28	58	12	13	47	4	49	20	4	14	22	53	54	14
10-19 főt foglalkoztató működő társas vállalkozások száma (megszűnő és átalakulásra kötelezett gazdálkodási formákkal együtt, év végén) 2001	0	0	3	0	0	5	0	4	0	0	2	1	2	6	4
20-49 főt foglalkoztató működő társas vállalkozások száma (megszűnő és átalakulásra kötelezett gazdálkodási formákkal együtt, év végén) 2001	1	2	3	1	1	2	0	3	0	0	2	1	2	1	0

Leírás	Bordány	Ásotthalom	Domaszék	Balotaszállás	Forráskút	Mórahalom	Pusztamérges	Rószke	Kelebia	Öttömös	Ruzsa	Zákányszék	Szatymaz	Zsombó	Üllés
50-249 főt foglalkoztató működő társas vállalkozások száma (megszűnő és átalakulásra kötelezett gazdálkodási formákkal együtt, év végén) 2001	0	1	0	0	0	0	0	0	1	0	1	0	0	0	1
250- és több főt foglalkoztató működő társas vállalkozások száma (megszűnő és átalakulásra kötelezett gazdálkodási formákkal együtt, év végén) 2001	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
0 és ismeretlen számú főt foglalkoztató működő jogi személyiségű vállalkozások száma (átalakulásra kötelezett gazdálkodási formákkal együtt, év végén) 2001	7	4	6	1	1	5	0	5	1	1	5	6	9	13	6
1-9 főt foglalkoztató működő jogi személyiségű vállalkozások száma (átalakulásra kötelezett gazdálkodási formákkal együtt, év végén) 2001	13	11	17	8	8	20	2	23	9	3	9	6	24	24	8
10-19 főt foglalkoztató működő jogi személyiségű vállalkozások száma (átalakulásra kötelezett gazdálkodási formákkal együtt, év végén) 2001	0	0	3	0	0	4	0	4	0	0	1	1	1	3	1
20-49 főt foglalkoztató működő jogi személyiségű vállalkozások száma (átalakulásra kötelezett gazdálkodási formákkal együtt, év végén) 2001	1	2	3	1	1	2	0	3	0	0	2	0	2	1	0
50-249 főt foglalkoztató működő jogi személyiségű vállalkozások száma (átalakulásra kötelezett gazdálkodási formákkal együtt, év végén) 2001	0	1	0	0	0	0	0	0	1	0	1	0	0	0	1

Leírás	Bordány	Ásotthalom	Domaszék	Balotaszállás	Forráskút	Mórahalom	Pusztamértes	Röszke	Kelebia	Öttömös	Ruzsa	Zákányszék	Szatymaz	Zsombó	Üllés
250- és több főt foglalkoztató működő jogi személyiségű vállalkozások száma (átalakulásra kötelezett gazdálkodási formákkal együtt, év végén) 2001	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Működő vállalkozások száma a mezőgazdaság, vadgazdálkodás, erdőgazdálkodás, halászat nemzetgazdasági ágakban (A+B gazd. ág) 2001	34	30	44	22	43	49	13	23	17	16	25	63	60	42	18
Működő vállalkozások száma a bányászat, feldolgozóipar, villamos energia, gáz-, gőz-, vízellátás nemzetgazdasági ágakban (C+D+E gazd. ág) 2001	13	20	28	10	7	33	2	19	9	2	5	8	26	23	15
Működő vállalkozások száma az építőipar nemzetgazdasági ágban (F gazd. ág) 2001	10	7	31	5	9	25	5	24	11	0	10	11	27	19	21
Működő vállalkozások száma a kereskedelem, javítás nemzetgazdasági ágban (G gazd. ág) 2001	43	30	75	18	29	65	14	53	34	7	26	26	82	80	36
Működő vállalkozások száma a szálláshelyszolgáltatás, vendéglátás nemzetgazdasági ágban (H gazd. ág) 2001	4	8	7	4	4	11	5	8	6	2	10	3	7	9	7
Működő vállalkozások száma a szállítás, raktározás, posta, távközlés nemzetgazdasági ágban (I gazd. ág) 2001	5	14	21	4	7	22	3	6	5	13	3	6	20	14	9
Működő vállalkozások száma az ingatlanügyek, gazdasági szolgáltatás nemzetgazdasági ágban (K gazd. ág) 2001	34	21	41	10	14	56	4	43	13	3	17	17	45	53	23
Működő társas vállalkozások száma a mezőgazdaság, vadgazdálkodás, erdőgazdálkodás, halászat nemzetgazdasági ágban (A+B gazd. ág) 2001	5	5	4	8	3	3	2	5	4	2	6	3	2	3	2

Leírás	Bordány	Ásotthalom	Domaszék	Balotaszállás	Forráskút	Mórahalom	Pusztamértes	Röszke	Kelebia	Öttömös	Ruzsa	Zákányszék	Szatymaz	Zsombó	Üllés
Működő társas vállalkozások száma a bányászati, feldolgozóipar, villamos energia, gáz-, gőz-, vízellátás nemzetgazdasági ágakban (C+D+E gazd. ág) 2001	3	9	16	2	4	21	0	12	3	1	3	5	9	14	5
Működő társas vállalkozások száma az építőipar nemzetgazdasági ágban (F gazd. ág) 2001	5	1	17	0	1	6	0	8	3	0	2	6	9	5	0
Működő társas vállalkozások száma a kereskedelem, javítás nemzetgazdasági ágban (G gazd. ág) 2001	15	11	43	2	9	26	4	36	14	2	10	10	38	36	10
Működő társas vállalkozások száma a szálláshely-szolgáltatás, vendéglátás nemzetgazdasági ágban (H gazd. ág) 2001	1	2	4	1	0	3	0	4	2	0	4	0	1	6	1
Működő társas vállalkozások száma a szállítás, raktározás, posta, távközlés nemzetgazdasági ágban (I gazd. ág) 2001	2	5	3	0	1	3	0	2	1	1	0	1	4	5	1
Működő társas vállalkozások száma az ingatlanügyek, gazdasági szolgáltatás nemzetgazdasági ágban (K gazd. ág) 2001	7	5	15	2	0	10	0	7	1	1	3	7	10	20	4
Működő nonprofit szervezetek száma 2001	17	16	10	8	7	37	18	15	11	7	17	12	16	15	13
Működő gazdasági szervezetek száma összesen 2001	180	165	287	90	135	342	75	212	120	56	129	164	317	281	156

Névmutató

- Albertoni, E. · 33, 34, 271
 Alexander, C. J. · 43, 44, 271
 Angelusz, R. · 195, 263, 271
 Aron, R. · 17, 24, 25, 32, 38, 39, 271

 Babbie, E. · 12, 271
 Balázs Z. · 190, 271
 Bales, R. F. · 43, 275
 Bánlaky P. · 271
 Baranyi B. · 117, 271
 Barteaux, D. · 12, 271
 Becskeházi A. · 276
 Belényi, Gy. · 271
 Berger, P. · 105
 Bhaskar, R. · 122, 271
 Bihari Zs. · 229, 274
 Biró A. Z. · 271
 Blau, M. P. · 47, 271
 Bobbio, N. · 25, 271
 Bodolai É. · 117, 273
 Boudon, R. · 20, 53, 144, 271, 272
 Bourdieu, P. · 63, 68, 69, 72, 75, 76, 78, 80, 113, 262, 271
 Bourricaud, Fr. · 20, 271
 Bozóki A. · 64, 65, 271
 Böröcz J. · 78, 79, 262, 271, 275
 Braudel, F. · 88–97, 99, 100, 105, 109–112, 220, 258, 260, 272
 Bugadics Z. · 116, 272
 Burnham, J. · 32, 40, 65, 100, 198, 272
 Burton, M. · 41, 273
 Busino, G. · 19, 32, 272, 273

 Chazel, F. · 144, 272
 Cherkaoui, M. · 53, 55, 272
 Cicero · 26
 Clifford-Vaughan, M. · 140, 272
 Csatári B. · 117, 272
 Csíste A. · 16, 120, 126, 181, 229, 272

 Dahl, R. · 46, 54, 55, 272
 Dahrendorf, R. · 40, 41, 198, 272
 Degenne, A. · 53, 272
 Dreitzel, H. P., · 272

 Eisentadt, S. M. · 47, 272
 Endruweit, G. · 272
 Englewood Cl. · 32, 272, 275
 Enyedi Gy. · 272
 Erdős Cs. · 176, 273
 Eulau, H. · 18, 273
 Eval, G. · 76, 276

 Fairclough, N. · 273
 Feleky G. · 273
 Ferge Zs. · 267, 273
 Field, G. L. · 34, 41, 42, 189, 273
 Forsé, M. · 51, 53, 272, 274
 Friedberg, E. · 273
 Friedman, M. · 88, 273

 G. Fekete É. · 117, 273
 Gázsó F. · 273
 Gergely Á. · 276
 Giddens, A. · 39, 40, 192, 194, 195, 197, 198, 273
 Grandberg, L. · 273

 Hajdú Z. · 118, 273
 Hankiss E. · 66, 68, 78, 79, 81, 82, 262, 273
 Harcsa I. · 229, 273
 Hayek, F. A. · 102, 273
 Higley, J. · 34, 41, 42, 189, 192, 193, 262, 273
 Himesi Zs. · 272
 Hunter, F., · 45, 53, 135, 273
 Huther-Coenen, J. · 18–20, 22, 31–34, 36, 39, 41, 44, 46, 140, 141, 143, 144, 146, 273

 Jaeggi, U. · 138, 139, 145, 147–149, 156, 161, 163, 165, 173, 273
 Juhász A. · 130, 170, 273
 Juhász P. · 229, 273

 Kiss D. · 273
 Kolabinska, M. · 27, 273
 Kolosi T. · 66, 78–86, 261–263, 267, 273, 274
 Konrád Gy. · 65, 70, 274
 Kovách I. · 16, 120, 126, 128, 181, 229, 271–275

- Kovács Cs. · 229, 274
 Kovács É. · 12, 274
 Kovács K. · 229, 274
 Kristóf L. · 274
 Kvale, St. · 12, 274
- Lasswell, H. D. · 23, 51, 144, 274
 Laumann, E. O. · 46, 52, 53, 135, 274
 Le Play, Fr. · 18, 140, 274
 Lengyel Gy. · 39, 41, 192, 193, 195, 262, 273, 274
 Lenski, G. · 79, 273
 Lewandowski, O. · 132, 273
 Luhmann, N. · 85, 273
- Macchiavelli, N. · 26, 273
 Manson, J. · 12, 274
 Marger, Martin N. · 17, 274
 Marsden, P. V. · 46, 52, 135, 274
 Marx, K. M. · 37, 73, 103, 105
 Mendras, H. · 51, 274
 Merton, R. K. · 35, 47, 49, 50, 51, 135, 176, 257, 258, 274
 Mészáros R. · 115, 274
 Michels, R. · 31, 32, 35, 36, 37, 275
 Mills, W. G. · 27, 49, 56–61, 72, 75, 135, 144, 176, 194, 257, 258, 267, 275
 Mosca, G. · 7, 31–34, 37, 271, 275
- Nadel, S. F. · 46, 47, 275
 Nagy, J. · 16, 115–117, 120, 240, 271, 275
 Nemes Nagy J. · 115, 120, 275
 Novak, M. · 105
- Offe, Cl. · 107, 108, 275
- Pap N. · 116–118, 275
 Pappi, Fr. U. · 53, 274
 Pareto, V. · 17, 20–32, 34, 37, 49, 52, 72, 102, 132, 135, 136, 144, 263, 271, 275
 Parsons, T. · 43, 135, 149, 156, 173, 275
 Pászka I. · 11–13, 98, 116, 190, 201, 202, 275
 Pásztor Gy. · 275
 Pellicani, L. · 99, 275
 Polányi K. · 88, 95, 102, 104, 107, 108, 220, 258, 260, 275, 276
 Putnam, R. · 32, 44–46, 159, 267, 275
 Proudhon, P.-J. · 106
- Rácz A. · 16, 176, 272, 275
 Róber P. · 275
 Róna-Tas Á. · 78, 79, 262, 271, 275
 Rosenthal, G. · 10, 12, 275
- Sági M. · 66, 78–86, 261–263, 274, 275
 Sartori, G. · 37, 41, 42, 98–108, 258, 260, 275
 Schluchter, W. · 146, 166, 276
 Schütze, Fr. · 12, 276
 Scott, J. · 39, 47, 192, 273, 276
 Sebők Cs. · 229, 273
 Seidman, I. · 12, 276
 Shils, E. · 43, 276
 Simmel, G. · 34, 36, 122, 179, 269, 276
 Simonde de Sismondi, J. Ch. I. · 109, 276
 Somlai P. · 20, 275, 276
 Spéder Zs. · 276
 Staniszkis, J. · 66, 68, 71, 276
 Stiglitz, E. J. · 102, 276
 Suleiman, E. · 43, 276
 Svalastoga, K. · 140, 276
- Szalai E. · 66, 68, 71, 72, 74–79, 81, 82, 84, 262, 276
 Szelényi I. · 65–72, 76, 78, 80, 82, 84–86, 108, 120, 126, 157, 192, 199, 229, 262–264, 267, 273, 275, 276
 Szelényi Sz. · 67–70, 72, 276
 Széll K. · 176, 272
 Szent Ágoston · 108
- Takács K. · 17, 276
 Tardos, R. · 195, 263, 271
 Tocqueville, A. · 18, 30, 276
 Towsley, E. · 276
 Turner, V. · 168, 276
- Utasi Á. · 16, 173, 190, 257, 275, 276
- Vágási T. · 176, 272
 Vajda J. · 12, 274, 277
 Valade, B. · 34, 277
 Váradí M. · 274
 Vedres B. · 277
- Weatherford, M. J. · 72, 277
 Wengraf, T. · 14, 277
 Winkler Gy. · 118, 277
 Zeletin, S. · 277

A dolgozat tárgyi megalapozását a terepkutatások során előállított élettörténet adatbázis képezte, amelyet 2002–2005 között a szociológia szakos diák köri hallgatók csoportjának közreműködésével készítettünk a „Homokhátság” kistérségben.

Egy konkrét lokális társadalom körülményei között ellenőrizni kívántuk a leképződés jelenségét, s ezzel implicit a szakirodalomban megfogalmazott hipotézisek, elméletek, empirikus vizsgálatok eredményeinek alkalmazhatóságát. Az érdekelt, hogy a helyi társadalom régi vezetői honnan jöttek és mi lett velük, és utódaikkal a rendszerváltást követően. Az elitesere, az elitváltás, az új elit rekrutációja helyi szinten a makrostrukturális mintát követte-e vagy sem. Vajon a piacrendszer amit a rendszerváltás környékén és azt követően bevezettek ténylegesen is befolyásolta-e az elit(ek) szelekcióját, vagy pedig attól viszonylag független tényezők is érvényesültek. Ha a kérdést csupán a leképződés jelenségének oldaláról közelítjük meg, egy sor a piacrendszer természetét és szerkezetét, a kulturális beágyazottságot érintő problémát kellene mellőznünk. Úgy tűnik, e vonatkozások együttesek lokális szinten működő hálózatainak megismerése, megértése árnyaltabb hatásösszefüggések lehetőségeire is figyelmeztet, amelyek hosszú távon fölülírhatják az elit(ek) rekrutációjának, szelekciójának a jelenben érvényesülő makrotársadalmi sémáit is.